

III. Scriptorium konferencia, Eger, 2019. május 22–23.

Scriptorium

III.

*Cura
scriptorum*

Scriptorium

III.

Sorozatszerkesztők:

S.E.R. VARGA LAJOS

BOROS ISTVÁN

TAKÁCS LÁSZLÓ

Cura scriptorum

III. Scriptorium konferencia

Eger, 2019. május 22–23.

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

AVICENNA KÖZEL-KELET KUTATÁSOK INTÉZETE

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
MORAVCSIK GYULA INTÉZET

BUDAPEST – PILISCSABA 2022

A kiadvány
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
(PPKE-BTK-PUB-20)
támogatásával jelent meg.

Szerkesztette:
Boros István

A hátsó borítón
Estei Hippolit bíboros, egri püspök címere
egy sógorához, Francesco Gonzaga mantovai örgrófhhoz írt levélen
(Ferrara, 1509. április 12.)
Mantovai Állami Levéltár, Gonzaga Levéltár, 1191-es doboz

© Szent István Társulat, 2022
© Szerzők, 2022

ISSN 2631-0643
ISBN 978 963 277 945 4

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Nyomdai munkálatok: Mega-Galaxis Kft., Budapest

TARTALOM

BÁCSI ENIKŐ: „Mennyivel tartozol te az én uramnak? Az ottan mondá: száz négely olajjal.” – <i>Mértékegységek ómagyar bibliafordításokban</i>	7
DOMOKOS GYÖRGY: <i>Újabb itáliai forrás az 1496. évi budai zavargásokról</i>	19
DÖMÖTÖR ADRIENNE: <i>Fóliók készleten</i> – <i>Ívfüzetek és papírlapok magyar nyelvű feljegyzései a XVI. század közepéig</i>	29
EKLER PÉTER: <i>Johannes Regiomontanus: Tabulae directionum</i> – <i>A Zrednai (Vitéz) Jánosnak szóló ajánlás</i> (szövegközlés)	51
G. MOLNÁR PÉTER: <i>Felix Fabri német nyelvű útleírásai</i> – <i>A dessauai és kalocsai kéziratok</i>	61
GILÁNYI MAGDOLNA: <i>Egy bibliográfia születése:</i> <i>Bőle Kornél OP kéziratoss visszaemlékezései</i>	83
HUBERT ILDIKÓ: <i>Baróti Szabó Dávid (1739–1819)</i> <i>kéziratban fennmaradt versei</i> – <i>(A költő halálának 200. évfordulóján)</i>	97
IVANCSÓ ISTVÁN: <i>A magyar görögkatolikus egyház legelső</i> <i>teljes liturgiafordítása: Krucsay Mihály 1793-as munkájának</i> <i>1814-es változata Lupess István kéziratában</i>	109
LAKATOS ADÉL: <i>Patachich Ádám érsek kalocsai öröksége</i> <i>1784-es hagyatéki leltárának tükrében</i>	125

MACZÁK IBOLYA: <i>Prédikációszerzési gyakorlat a XVIII. században</i> – néhány jegyzet tükrében	143
MARÓTH MIKLÓS: <i>A tudomány mint a hódítás eszköze</i>	153
P. KOCSIS RÉKA: „Jó mondás ez” – <i>Scriptori marginálisok az ómagyar kódexekben</i>	163
SCHÖNLÉBER MÓNICA: <i>Egy kevésbé ismert X. századi muszlim történetíró: Ibn A'tham al-Kūfī és a Kitāb al-futūḥ szöveghagyománya</i>	191
SZASZOVSKY ÁGNES: <i>Egy különleges műfaj különleges képviselője: a Veszprémi Pontifikále</i>	203
SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ: <i>Nagy Ignác kéziratos énekeskönyve és annak Szent István-éneke</i>	211
SZUROMI SZABOLCS ANZELM: <i>A Magyarországon található középkori kánonjogi kéziratok és töredékeik eredeti provenienciájának kritikus vizsgálata</i>	225
TUHÁRI ATTILA: <i>Artemistől a rendi habitusig: egy kései Persius-allúzió</i>	239
VARGA BENJÁMIN: <i>Kéziratos püspöki reformliturgia a XVI. századból</i>	255
VARGA MÓNICA: <i>Adalékok a lejegyzői diskurzusstratégiák feltárásához boszorkányperekben</i>	275
VASS CSONGOR: <i>Baranyi Pál és az erdélyi jezsuita misszió a XVII–XVIII. század fordulóján két kézirat tanúsága szerint</i>	291
ZOMBORI ISTVÁN: <i>K. Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból</i>	309
A KONFERENCIA PROGRAMJA	317
A TANULMÁNYOK SZERZŐI	321
NÉVMUTATÓ	323

BÁCSI ENIKŐ

„Mennyivel tartozol te az én uramnak?
Az ottan mondá: száz négely olajjal.”

Mértékegységek ómagyar bibliafordításokban*

Bevezetés

Az ómagyar kori kéziratosság döntő része a korabeli hitélet szolgálatában állt. A fennmaradt szövegek közül is kiemelkednek fontosságukkal a bibliafordítások. A közöttük levő összefüggések régóta és folyamatosan különféle vizsgálatok tárgyai. Az ómagyar kódexekben több evangéliumfordítás is ránk maradt, így párhuzamos helyeiknek tanulmányozása elvezethet a közöttük levő összefüggések, az esetleges mintakövetési vonalak feltárásához (amelyben a szóbeliségnek is jelentős szerep juthatott). Az ez irányú kutatásokat támogató készül a Biblia Mediaevalis Hungarica-adatbázis (<http://sermones.elte.hu/bmh/>), amely bibliai versek szerint teszi könnyen kereshetővé az ómagyar kódexekben megtalálható evangéliumfordításokat. Írásomban a BMH-adatbázis segítségével néhány mértékegység megjelenéseit mutatom be a Münchener (1466), a Döbrentei- (1508) és a Jordánszky-kódex (1514–19) evangéliumfordításaiban azzal a céllal, hogy a vizsgált szavak alapján tehető megállapítások hozzájáruljanak az egyes fordítások jellegzetességeinek, hasonlóságainak, esetleges szemléleti eltéréseinek feltárásához.

Szakirodalmi háttér

A bibliafordítás-részletek összefüggéseiről – az evangéliumi szövegek alapján – a korábbi évekből két eltérő vélemény bontakozott ki. Mészöly Gedeon egyes szöveghelyek tanulmányozása után két különböző fordítási hagyományt feltételezett: az egyik vonalat a Münchener és hozzá szorosan kapcsolódóan a Döbrentei-kódex képviselte, a másik, ettől eltérő fordítási hagyományt pedig a Jordánszky-kódex jelentette.¹ Ugyanakkor több olyan mikroelemzés is született, amelyeknek szerzői azt állapították meg, hogy

* A tanulmány az NKFI FK 135186. számú munkálat keretében készült.

¹ MÉSZÖLY Gedeon (1917), Legrégibb bibliafordítóinkról. *Magyar Nyelv* 13. 35–44, 71–83.

a két fordítási vonalat nem lehet élesen elkülöníteni egymástól.² A fordítók vagy ismerték a másik vonalat is, vagy valamilyen szóbeli hagyomány állt az egyezések mögött. Ennek eldöntéséhez további kutatások szükségesek. A jelen írás is az ilyen típusú vizsgálatokhoz kapcsolódik.

Anyag és módszer

Az anyaggyűjtéshez – mint már utaltam rá – a Biblia Mediaevalis Hungarica-keresőprogramot használtam fel. Ez az ELTE-n nagyrészt diákok által épített adatbázis a párhuzamos fordításváltozatokat (a feltételezett latin forrászöveggel együtt)³ egymás mellett jeleníti meg, így fordítástechnikai, szóhasználati, jelentéstani, grammatikai különbségek és/vagy egyezések megállapításához nyújt segítséget. Az adatbázis nincs annotálva, hogy a nyelvészeti kutatások mellett irodalmárok, fordításkutatók számára is vizsgálati anyagot szolgáltatthasson. A korpusz végső változatában nyolc kódexből szerepelnek majd a négy evangélium szövegei, amelyek részben teljes fordítások, részben perikópák, illetve töredékek.⁴ Jelen alkalommal három – a szövegváltozatok teljessége szempontjából legjelentősebb – kódex evangéliumaiban vizsgáltam meg a különböző mértékegységek megjelenését.⁵

Mértékegységek ómagyar bibliafordításokban

Hosszmértékek

A mértékegységek egy része természetes eredetű: kiindulópontjuk vagy az emberi test – hiszen több esetben az ember saját testrészeinek nagyságát adta meg egységként –; vagy az emberi teljesítőképesség, ugyanis a távol-

² SZILY Kálmán (1912), A Döbrentei-codex viszonya a Münchenivel. *Magyar Nyelv* 8. 49–54. KÁROLY Sándor (1956), A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 57. 260–268. TARNAI Andor (1984), „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

³ A magyar szövegek mellett megjelenített latin megfelelő a Münchener kódexből származik, amely a Merk-féle Vulgatára megy vissza. vö. NYÍRI Antal (szerk.) (1971), *A Münchener Kódex 1466-ból*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Codices Hungarici, 7.) 13–15.

⁴ Az adatbázisról bővebben itt lehet olvasni: http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=77. (Letöltés: 2020. július 23.)

⁵ Szintén a BMH-adatbázis segítségével mutatta be P. Kocsis Réka a latin *caelum* ‘menny, égboltozat’ fordításainak (*menny* és *ég*) változatait. Erről bővebben: P. Kocsis Réka (2018), „Tekintsétek az égi mennyei redőső madarakat...”: A *menny* és az *ég* szavak ómagyar bibliafordításainkban. *Magyar Nyelv* 114. 215–222.

ság mérésére is szolgáltak teljesítményfüggő egységek.⁶ A kódexekben mindkét ilyen típusú hossz mértékre található példa.

Máté evangéliumában a latin *mille passus* szónak, amely a görög *milion* kifejezésre vezethető vissza, a fordítása is ilyen. Jelentése: ’ezer (kettős) lépés’, mindez körülbelül másfél kilométernek felel meg.⁷ Mind a Müncheneri, mind pedig a Jordánszky-kódexben az *ezer lépés* kifejezés szerepel magyar megfelelőjeként.

Hely	MünchK.	DöbrK.	JordK.
Mt 5,41	τ ki kenjze2eitend tegedet eze2 vépél2è / meñ auual mas kettöt / (11vb) ⁸ [és ki kényszerítend tégedet ezer lépésre , menj avval más kettőt] ⁹	–	Es vala ky kezerey2end teghed ezer lepefre , meny azzal ket ann’era (368) [és valaki kényszerítend téged ezer lépésre , menj azzal kétannyira]

A görög eredetű, latin közvetítéssel a nyelvünkbe jutott *stadium* mértékegységnek különböző fordításai jelennek meg a kódexekben. Ez a mértéknév 184,84 méternek vagy 125 passusnak (’kettőslépés’) felel meg.¹⁰ A Müncheneri kódex következetesen egy szót használ visszaadására, a *láb föld* kifejezést. Ez egy olyan távolságot jelölhet, amelyet a *láb* mértéknév megszokott nagyságával nem lehet meghatározni. A *láb földet* ’egy bizonyos idő alatt lábon, azaz gyalog megtehető, illetve megtett út’ értelemben alkalmazza a fordító a szövegben.¹¹ A Döbrentei-kódexben ugyanerre a latin szóra mindig a *rast(föld)* mértéknév szerepel, amely egy németből átvett mértékegység, ősi germán útmérték volt, és ’egy-egy pihenő közötti út’ jelentésben áll. A *rasta* egy XV. századi budai jogkönyv adata alapján két mérföldnek

⁶ Vö. WENZSKY Nóra (2013), Csipetnyi metrológia. *Nyelv és Tudomány*. <https://www.m.nyest.hu/hirek/csipetnyi-metrologia>. (Letöltés: 2020. július 23.)

⁷ Xavier LÉON-DUFOUR (1975), *Dictionnaire du Nouveau Testament*. Paris, Seuil. Magyarul: Xavier LÉON-DUFOUR (2008), *Az Újszövetség értelmező kéziszótára*. Új Ember Kiadó. 429.

⁸ A betűhű szövegek idézett részei: NYÍRI Antal (szerk.) (1971), *A Müncheneri Kódex 1466-ból*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Codices Hungarici, 7.). ABAFFY Csilla, T. SZABÓ Csilla (szerk.) (1995), *Döbrentei-kódex 1508*. Budapest, Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek 19). TOLDY Ferenc, VOLF György (1888), *Régi Magyar Nyelvmélekek V. A Jordánszky-codex bibliafordítása*. Budapest.

⁹ Az adatok betűhű szövege után [ ]-ben minden esetben a mai köznyelvi ejtéshez közelítő, modernizált átíratot is adtam.

¹⁰ VELCSOVNÉ Mártonné (1980–1981), Egy távolságjelölő mérték (a *stadium*) megnevezései azonos szövegeket fordító nyelvméleinkben. *Néprajz és nyelvtudomány* XIV–XV. 91–110. 92–94.

¹¹ VELCSOVNÉ 1980–1981:107.

felelt meg.¹² A Jordánszky-kódex nem egy alakot használ következetesen a latin *stadium* fordítására, hanem több különböző kifejezést: a *látatnyi*, a *lépésnyi* és a *tekintetnyi* szavakat. Érdekesség, hogy mindegyik szó megalkotásában a *-nyi* mértéknévképző vesz részt. Mind a *látatnyi*, mind a *tekintetnyi* esetében körülbelül akkora távolságra kell gondolnunk, ameddig a szem ellát. Velcsov Mártonné szerint ez a sokféle fordítás a távolság hozzávetőlegességét, illetve a mértéknév nem megállapodott voltát mutatja. Ezt erősítheti továbbá az is, hogy a három alább idézett hely közül kettő esetében a latin részben ott szerepel a *quasi* 'mintegy' módosítószó, amelyet a magyar fordítások a *monnal*, az *avagy* és az *oly mint* kifejezésekkel adnak vissza.¹³

Hely	MünchK.	DöbrK.	JordK.
Lk 24,13	Es kettő azoc közözöl / azon napō menn ^c vala az Emaus nēuō caftēl'ba / ki vala hatuā lab földne lh2lmtōl / (84ra) [És kettő azok közül azon napon mennek vala az Emmaus nevű kastélyba, ki vala hatvan láb földnyi Jeruzsálemtől]	Iesus taneitvani közözöl ketten lvcal cleofas az napon mennek vala : eg kastel'ba ki vala hatvan rast földön iervsa'emtōl Emavs nevō (318) [Jézus tanítványai közül ketten, Lukács, Kleofás, az napon mennek vala egy kastélyba, ki vala hatvan rasztföldön Jeruzsálemtől, Emmaus nevű]	Es yme ketten hŵ kezzet(k) mennek vala azon napon maf varasban, ky vala hathwan látathnee feldre Jerwfalemhez, Emaws newen (617) [És ime, ketten öközülük mennek vala azon napon más városban, ki vala hatvan látatnyi földre Jeruzsálemhez, Emmaus néven]
Jn 6,19	Mikor aze2t euēztec volna huzon 9t auag ha2mic lab földet / latak i't a tēnge2en ia2atta τ a haiohoz közēleitēni τ fēlēmēn ^c (90va) [Mikor azért eveztek volna huszonöt avagy harminc láb földet , láták Jézust a tengeren járatta és a hajóhoz közelíteni, és félelének]	–	Mykoron azert be eweztenek vona oly mynth hwzon ewt awağ harmyncz lepefneere , latak Jefuŋth yarwan ah tengheren, es ymaran az hayohoz közēl lenny, es megh feelelmeenek. (643) [Mikoron azért beveztenek volna olymint huszonöt avagy harminc lépésnyire , láták Jézust járván a tengeren és immáron az hajóhoz közel lenni, és megfélelmének.]

¹² BOGDÁN István (1987), *Régi magyar mértékek*. Budapest, Gondolat. 86.

¹³ VELCSOVNÉ 1980–1981:100–103.

Jn 11,18	Vala ke· betania rokon ih2līmhez / mōnal tizen 9t lab földön (97rb)	Vala kedeg betania iervsa'em mellet avag tizen9t raston (488)	Vala kedegh Bethanya Jerwfalemhez oly mynt tyzen ewth tekeentethy feld. (665–666)
	[Vala kedig Betánia rokon Jeruzsálemhez, monnal tizen9t láb földön]	[Vala kedig Betánia Jeruzsálem mellett avagy tizen9t raszton]	[Vala kedig Betánia Jeruzsálemhez olymint tizen9t tekintetnyi föld.]

Ürmértékek

A legkülönbözőbb fajta ürmértékekkel találkozunk a bibliafordításokban, de két nagy csoportot lehet elkülöníteni attól függően, hogy az edény tartalma szilárd (pl. búza, árpa stb.) vagy folyékony (pl. olaj, bor stb.) anyag.

Száraz ürmértékek

Szilárd anyagok tárolásánál használatos a görög *saton* mértékegység, amely a héber *se'á* görögösített alakja. 12,13 liternek felel meg.¹⁴ A Münchener kódex következetesen *mérceként* fordítja, a Jordánszky-kódexben viszont ugyanazon a helyen a *hárommannyi tészta*, valamint a *véka* szavak szerepelnek. A *véka* szintén szilárd anyag tárolására szolgál, de ez nagyobb egység, 36,44 liter lehetett.¹⁵ A csak vásár- és ünnepnapokra szánt perikópákat tartalmazó Döbrentei-kódexben nem olvashatók ezek a bibliai részek.

Hely	MünchK.	DöbrK.	JordK.
Mt 13,33	Egèb peldabèzèdèt bèzjellè nèkic mōduan Meinnèc ^e o2zága hasonlatic kouázhoz / kit véuen nèbè2i èl reit ha2om me2éce ližtbè mignè mèd megkèlnè (20ra)	–	Meg ma' peldat monda hwnekyk : Hasonlatos menyeknek orzaga az kovazhoz, kyt az azonyalat el reynt harom anny tezttaban, myglen tellyeffegghel meg kellyen. (395)
	[Egyéb példabeszédet beszéle nekik, mondván: Mennyeknek országa hasonlatik kovászhoz, kit vevén némben, elrejt három mérce lisztbe, mígnem mind megkeljen]		[Még más példát monda önökik: Hasonlatos menyeknek országa az kovászhoz, kit az asszonyállat elrejt hárommannyi tésztaban, míglén teljességgel megkeljen.]

¹⁴ LÉON-DUFOUR 2008:429.

¹⁵ LÉON-DUFOUR 2008:431.

Lk 13,21	Egènlø kouaʒʒal kit veuē nèmbe2i èl2eit ha2om me2ce liʒtbe / mignē mēd meḡ kełʔèn mēdenēłʔol (72rb)	–	Hafonlatos az kowazhoz, kyt vezen az azzonyállat, es el enyezty három veka lyzthben, myglen tellyeffegghel meḡ kell. (576)
	[Egyenlő kovással, kit vevén némben, elrejt három mérce lisztbe, míg nem mind megkeljen mindentül]		[Hasonlatos az kovászhoz, kit veszen az asszonyállat, és elenyésztí három véka lisztben, míg len teljességgel megkel.]

A *koros*, a héber *kor* szintén régi űrmérték, amely 364 literrel azonos.¹⁶ A Münchener és a Döbrentei-kódexben ennek a mértékegységnek a fordításaként egy mára elavult szavunk, a *gerla* jelentkezik. A Jordánszky-kódexben ugyanerre a kifejezésre egy ezektől eltérő szó, a *mérték* szerepel.

Hely	MünchK.	DöbrK.	JordK.
Lk 16,7	Enn ^c utanna mōda a· małicnac Dè te mēneuēl ta2toʒol / Ki mōda ʒaʒ gi2la buʒauwal Es ø mōda annac Veged te lēuēledēt t irih nolčʒaʒat (74vb)	Az vtan masnak monda · te kedeg menevel tartozol · ki monda zaz gerla bvzaval monda neki ved te levelidet Es iri nolcvent (362)	Annak vtanna monda a' mafyknaak : The kedeg menewel tartozol? ky felelee mondwan : zaz meertek gabonawal. Monda hñwneky : Ved eløwte the leweledet, es y' hwzheyana zaaat. (584)
	[Ennekutána monda a másíknak: De te mennyivel tartozol? Ki monda: Száz gerla búzával. És ő monda annak: Vegyed te leveledet és írj nyolcszázat]	[Azután másnak monda: Te kedig mennyivel tartozol? Ki monda: Száz gerla búzával. Monda neki: Vedd te levelidet, és írj nyolcvan]	[Annakutána monda a másíknak: Te kedig mennyivel tartozol? Ki felelé, mondván: Száz mérték gabonával. Monda őneki: Vedd elő te leveledet, és írj húsz híján százat.]

Híg űrmértékek

Folyadék mérésére szolgáló űrmérték a görög *metrétés*, amely a héber mérték kifejezéssel megegyezik. Ez a mértékegység a *kor* egytizede, vagyis 36,44 liter.¹⁷ A Münchener kódexben a *köböl* szó helyettesíti, míg a Döbrentei- és a Jordánszky-kódexben ugyanaz a kifejezés, a *mérték* jelenik meg. Érdeemes megjegyezni, hogy a Jordánszky-kódexben a száraz űrmértéknek, a *korosnak* a visszaadása is a *mérték* szóval történik, pedig ez a kettő egymástól eltérő arányú mértékegység.

¹⁶ LÉON-DUFOUR 2008:430.

¹⁷ LÉON-DUFOUR 2008:429.

Hely	MünchK.	DöbrK.	JordK.
Jn 2,6	Valanac ke· ot vèttuetu hat kō vedrec a· fidocnac tižtolat’oc žèrèt / mèdènic foglaluā két kōblōt auag ha2mat (86ra)	valanak kedeg ot hat kŷ veder le teven · sidoknak tiztvlasokent · kinek mindenik veve kettōt vag harom merteket (285)	Valanak kedeg oth le teween hat kew vydrek az fydoknak tyztwtlatyok zerenh, foghwan myndenyk keth awagy három merteketh . (627)
	[Valának kedig ott vettétvén hat kővödörök a zsidóknak tisztulatuk szerint. Mindenik foglalván két kōblōt avagy hármat]	[Valának kedig ott hat kővödör letévén zsidóknak tisztulásaként. Kinek mindenik veve kettőt vagy három mértéket]	[Valának kedig ott letévén hat kővödörök az zsidóknak tisztulatuk szerint. Fogván mindenik két avagy három mértéket .]

Figyelemre méltó a kódexekben a latin *cadus* űrmérték esete, amely a görög χάδος ’edény, veder, korsó’ jelentésű szóra vezethető vissza. A Münchener kódexben a latin *cadus* ’cserépkorsó’ fordítatlanul hagyott többes számú tárgyese szerepel.¹⁸ A fordító nem tudta vagy nem akarta átültetni magyarra ezt a kifejezést, ezért hagyhatta meg az eredeti formájában. A Döbrenstei-kódex párhuzamot mutat a Münchenerivel, ugyanis ebben a bibliafordításban a *kád* szó jelenik meg. Lehetséges, hogy a Müncheneri kódex szövege hatott rá, de akár a szóbeliségben is használatos lehetett ez az alak. A Jordánszky-kódexben egy ezektől eltérő mértéknév, a *légely* jelentkezik ugyanezen az evangéliumi helyen, annak pedig *négely* változata, amely ’hordó’ jelentésben áll. Ez az *n* kezdetű forma elhasonulással keletkezett. A német eredetű szónak végső forrása a görög λάγυνος ’palack’, amely kifejezés a latin *lagona*, *laguna* közvetítésével kerülhetett a németbe. A *légely* átadója az erdélyi szász volt, most leginkább a keleti nyelvjárások szava.¹⁹

Hely	MünchK.	DöbrK.	JordK.
Lk 16,6	Es az monda ōneki žaz kados olajal Es monda annac Vègèd te okodat / vŷ τ irih hamā ōtuènt (74vb)	es tahat v monda : zaz kad olayal : Monda annak · ved te meneitisedet : es vŷ le · es iri hamar ōtvent (362)	Az ottan monda : zaz neghely olayal. Monda hŷneky : Ved elōwe the leweledeth, es yllee hamar, yř ewthvent. (584)
	[És az monda őneki: Száz kadás olajjal. És monda annak: Vegyed te okodat, ülj és írj hamar ötvenet]	[És tehát ő monda: Száz kád olajjal. Monda annak: Vedd te menedékedet ²⁰ , és ülj le, és írj hamar ötvenet]	[Az ottan monda: Száz négely olajjal. Monda őneki: Vedd elő te leveledet, és ülj le hamar, írj ötvenet.]

¹⁸ TESz. = BENKŐ Loránd (főszerk.) (1970), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 300. *kád* alatt.

¹⁹ TESz. 741–742. *légely* alatt.

²⁰ Nagyon valószínű, hogy a szövegben itt íráshiba áll. Köszönöm Haader Leának, hogy felhívta erre a figyelmemet.

Súlymértékek

A latin egykori súlymérték, a *libra* eltérő magyar változatokban jelenik meg a kéziratokban. A Münchener kódexben következetesen a *font* német eredetű mértéknév áll helyette. A Döbrentei-kódexben szintén a *font* súlymérték szerepel az adott helyen, míg a Jordánszky-kódex több más kifejezést is használ, nem ragaszkodik egy szóhoz. A *pohár*, valamint a *mérték* mértékegységek is előfordulnak a megfelelő szöveghelyeken. Felmerül, hogy egyenértékű lehet-e a *pohár* a *fonttal*, megfelel-e neki. Megjegyzendő továbbá az is, hogy a *mérték* a Jordánszky-kódexben nemcsak a súlymértékeknel jelentkezik, hanem – mint láttuk – az űrmértékeknel is használatos, tehát valószínűleg általános, többfajta dologra használható mértékegységként funkcionált.

Hely	MünchK.	DöbrK.	JordK.
Jn 12,3	Ma2ia aze2t vèue a· dragalatos na2dipifticos kenèten ^c fontat τ megkènète i ^c nac labait τ meǵto2le φ fù2tiuèl φ labait / τ φ haža bè telec a· kenètnec illat ^t auaal (98rb)	–	Maria kedegh veen nagy draga alabastrom pohar keneteth, es meg kenee Jefufnak labayth, es hű hayaywal megh tǵrlee, es mynd ah haz bel teleek az kenethnek yllattaywal. (669)
	[Mária azért vevé a drágalátos nárdipisztikos kenetnek fontját , és megkeneté Jézusnak lábait, és megtörle ő fűrtjeivel ő lábait. És ő háza betelék a kenetnek illatával]		[Mária kedig vén nagy drága alabástrom pohár kenetet, és megkené Jézusnak lábait, és ő hajaival megtörle, és mind a ház betelék az kenetnek illatával.]
Jn 19,39	Jouφ ke· Nicodem9 es ki èlǵzer eyèl iǵtuala i ^c hoz hozuā mirranac τ aloèfnèc èlègòlètet / mōnal žaz fontal / (106va)	Iǵve kedeg Nicodemus es ki iesushoz elǵzǵr eyèl iǵt vala · hozvan elveǵeitet mirrat · es aloest : avag žaz fontot · (472)	Yewe el azert Nicodemof es, ky eeyel yeth vala Jefufhoz elezer, hozwan draga myrrath es aloet, oly mynt zaz meertekǵth . (696)
	[Jöve kedig Nikodémus is, ki először éjjel jött vala Jézushoz, hozván mirhának és áloésnek elegyületét, monnal száz fonttal]	[Jöve kedig Nikodémus is, ki Jézushoz először éjjel jött vala, hozván elvegyített mirhát és áloést, avagy száz fontot]	[Jöve el azért Nikodémus is, ki éjjel jött vala Jézushoz először, hozván drága mirhát és áloét, olymint száz mértéket .]

*Darabmértékek*²¹

A latin *drachma* olyan darabmérték, amelynek elsődleges jelentése ’pénzérme, pénzegység’²², de emellett használatos volt ’a tömeg vagy a súly területenként és koronként eltérő mértékegységeként’, valamint ’a gyógyszerészetben vagy az orvostudományban a súly területenként változó gyógyszerészeti vagy orvosi mértékegységeként’ is.²³ A görög *drakhma*, *drakhmé* szóra vezethető vissza a kifejezés, amely ’ókori görög ezüstpénz’, ’újjörög pénznem (2001)-ig’, továbbá ’egy marokra való’ (ti. rézobulus) jelentéseket foglalt magában.²⁴

Ezt a ’pénzérme, pénzegység’ értelmű mértéknevet a Münchener kódex nem fordítja le magyarra, megtartja az eredeti kifejezést, bár magyarosított formában. Következésképpen *dragmát* ír helyette, valamint a *kétdrachmás* esetében *didragmát*. Figyelemre méltó, hogy mind a Döbrentei-, mind a Jordánszky-kódexben ehelyt a *gombolyag* szó szerepel. A *drachma* és a *gombolyag* szavaknak a megfeleltetése egymással nem csupán itt jelentkezik, ugyanis a Régi magyar glosszárium is felveszi ezt, példaként hozva a jelenségre a Schlägli Szójegyzék adatát (2115: *dragma: gombolyag*).²⁵ Mindezek az előfordulások azt bizonyítják, hogy a *drachma–gombolyag* megfelelés a korban ismert lehetett.

A szemléleti alap azonban, amely ezt a megfeleltetést és használatot magyarázhatja, egyelőre nincs tisztázva. Nem lehetetlen, hogy a *gombolyag* mint mértéknév a szóbeliség hagyományából került bele a bibliafordításokba – megfoghatóbb, a nép számára jobban érthető kifejezésként. Egy *drachma* esetleg egyenértékű lehetett egy *gombolyaggal*, sőt talán az sem lehetetlen, hogy gurulási képességük (és így az elveszésre való hajlamuk) hasonlósága is belejátszhatott a megfeleltetésbe. Mindezek azonban csak feltevések, e téren okvetlenül további kutatásokra van szükség.

²¹ Köszönöm Haader Leának, Horváth Lászlónak és Korompay Klárának e fejezet kapcsán nyújtott szakmai segítségét.

²² BiblLex. = Herbert HAAG (1989), *Bibliai lexikon*. Budapest, Szent István Társulat. 266, 1470–1471. *drachma*, *pénzérme* alatt.

²³ ITTÉS Nóra (főszerk.) (2016), *A magyar nyelv nagyszótára* VI. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 350–351. *drachma* alatt.

²⁴ TÓTFALUSI István (2004), *Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 230. *drachma* alatt.

²⁵ BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor (szerk.) (1984), *Régi magyar glosszárium*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 268. *gombolyag* alatt.

Hely	MünchK.	DöbrK.	JordK.
Lk 15,8	<p>Auag mef nēbe2i valuan didragmat / τ ha eluēžtēdi az eggic dragmat / nēdē žouētnekēt goit ē / τ meğfo2gat'ra ē a· hazat / τ žè2èlmèft mğ kè2èfi mignē mğ lèl'fè (74ra)</p> <p>[Avagy mely nember vallván didragmát. És ha elvesztēdi az egyik dragmát, nemde szövétnekēt gyűjt-e, és megforgatja-e a házat, és szerelmešt megkeresi, mignem meglelje]</p>	<p>Vağ mef azzoñembernek vağon tiz gombol'aglia : es ha elvezteñdi eg gombolagiat : nem de meğ goy'ae zevedneket · es zerelmešt meğ keresj : mig nem lele (352)</p> <p>[Vagy mely asszonyembernek vağon tiz gombolyaga. És ha elveszteñdi egy gombolyagát, nemde meggyűjtja-e szövétnekēt, és szerelmešt megkeresi, mignem lelé]</p>	<p>Awagy mely azzonyallatnak vağon tyz gombalyaga, ha ez teewezteñdi egyket, nem de faklyath gyoyth, es ffeł hannya mynd az hazat, es nagy zorgalmatošsaggal kerefy, myglen nem lely hwtet? (581)</p> <p>[Avagy mely asszonyállatnak vağon tiz gombolyaga. Ha eltēvezteñdi egyiket, nemde fāklyát gyűjt, és felhányja mind az házat, és nagy szorgalmatošsaggal keresi, mignem leli ötet?]</p>
Lk 15,9	<p>τ mico2 lèlēndi egbè hya o ažžoñ ba2atit / τ / žomžèdit mōduan / egēmbè o2o'l'ètec èn vēlem / me2t mğ leltēm a· dragmat kit èl vēžtettem vala / (74ra)</p> <p>[És mikor lelendi, egybehívja ő asszonybarátait és szomszédjait, mondván: Egyembe örüljeteł énvelem, mert megleltem a dragmát, kit elvesztettem vala]</p>	<p>Es mikoron meğ lelendi be hyia baratit es zomzedit mondvan · ořvendezieket velem mert meğ lelem az gombolagot kit el veztettem vala (352)</p> <p>[És mikoron meglelendi, hívja barátait és szomszédjait, mondván: Örvezdettek velem, mert meglelēm az gombolyagot, kit elvesztettem vala]</p>	<p>Es mykoron meğ leelēndy, be hywya hŵ baratyth es zomzeedyth, mondwan hŵnekyc : Ewrŵllyetek en velem, mert meğ leeltem az gombolyagot, kyth el veztettem vala. (581)</p> <p>[És mikoron meglelendi, hívja ő barátait és szomszédjait, mondván önekik: Örüljeteł énvelem, mert megleltem az gombolyagot, kit elvesztettem vala.]</p>

Következtetések

E néhány mértékegység megvizsgálása után már kirajzolódni látszanak a bibliafordítások egyes sajátosságai. Megfigyelhető volt, hogy a Münchener kódex fordítója nagyon tudatos: egy latin szó egy magyarnak felel meg az evangéliumi szövegekben. Ha valamelyik kifejezést nem tudja lefordítani, akkor az eredeti latin alakot őrizi meg esetlegesen magyarosított formában (például a *cadus* és a *drachma* esetében). Mindez határozott fordítói elveket tükröz a mértéknevek nyelvi vetületében is.²⁶

²⁶ Vö. BERRÁR Jolán (1957), Hasonlító köztöszök a Huszita Bibliában. *Magyar Nyelv* 53. 396–403. RÁCZ Endre (1963), A magyar nyelv következtető mondatainak története a XVI. század elejéig. *Néprajz és Nyelvtudomány* 7. 19–29.

A Döbrentei-kódexben a mértékegységekkel kapcsolatban is többször megjelennek a szóbeliséghez köthető alakok (például *kád*, *gombolyag*). Ez erősítheti azt a gyanút, amely a kódex egyéb szöveghelyei alapján fogalmazódott meg (e helyek a nép számára ismerős képeket és lexémákat alkalmaznak), és azt feltételezi, hogy a kódex valószínűleg a gyakorlati (plébániai) lelkipásztori munka támogatásának szándékával íródhatott.²⁷

A Jordánszky-kódexben sokszor találkozunk olyan megoldással, hogy egy latin szót több különböző magyarral ad vissza a fordító. Erre példák a *stadium* mértéknév *látatnyi*, *lépésnyi* és *tekintetnyi* kifejezésekkel történő megfeleltetései. De az ellenkezőre is van példa: arra, hogy több latin mértékegység is egyazon magyar szóval szerepel a szövegekben. Ilyen a *mérték* szónak mind ür-, mind súlymértékként való megjelenése, ami e lexéma korabeli általános mértékegység voltát is erősíti.

A különbségek mellett azonban a vizsgált kéziratok evangéliumfordításai között hasonlóságok is mutatkoznak. A Münchener és a Döbrentei-kódex esetében több párhuzam is jelentkezik. Ilyen a *gerla*, a *kád* és a *font* mértékegységek azonos használata. A hatásirányokról biztosat mondani nem lehet, ehhez jóval nagyobb merítésre van szükség. A Döbrentei- és a Jordánszky-kódex esetében is előfordul beszédes egyezés, ilyen a *gombolyag* példája. Mindkét eset kapcsán felmerül a háttérben a szóbeliség szerepe, amelyet ebben a korban nem lehet eléggé figyelembe venni. Mindezek alapján a két fordítási vonalat sem ajánlatos/szabad a Mészöly-féle élességgel elhatárolni egymástól. További kutatásokra, további részletek tisztázására van még szükség a korai bibliafordításokkal kapcsolatos kérdéseknek akárcsak a megközelítő megoldására is.

---

²⁷ Vö. HAADER Lea (2019), Halábori Bertalan szándékainak nyomában. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.) (2019), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. X. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 141–157. 155.

Újabb itáliai forrás az 1496. évi budai zavargásokról¹

Az 1496. évi országgyűlés, sőt már az azt megelőző ítélkezési időszak sem volt mentes az erőszakos cselekményektől. Amint Neumann Tibor kiválóan kifejti a források egymás mellé helyezésével az Ernuszt Zsigmond-féle számadáskönyv² bevezetőjében, Antonio Bonfini jó pár évvel későbbi leírását összevethetjük két magyarországi követ, valamint Donato Aretino esztergomi vikárius jelentésével,³ és több ponton kiegészíti ezeket egy további Itáliában, a Milánói Állami Levéltárban őrzött dokumentum, amely a Vestigia adatbankban⁴ hozzáférhető volt, ám idáig mégsem került a történészek vizsgálódásának homlokterébe. Az a tény, hogy a keltezés nélküli és datálatlan dokumentum ugyanerre az országgyűlésre vonatkozik, és egyes elemeinek értelmezése a többi forrás fényében az említett munkában megtalálható. Az alábbiakban arra vállalkozhatunk, hogy az újonnan azonosított és elemzett forrást teljes egészében közreadjuk és a lehetőségek határain belül fordítást adjunk róla.

A forrás valószínűleg azért került el eddig a kutatók figyelmét, mert egy „senza data” megjelölésű, vegyes tartalmú fasciculusban helyezték el, igaz, az Ungheria megjelölésű fondban. Az év nincsen feltüntetve, de rögtön az elején utal rá az irat, hogy egy bizonyos Bartolomeo Cantore beszámolóját olvassuk, aki Esztergomból augusztus 12-én indult útnak. Egy ilyen nevű

¹ Jelen tanulmány a NKFIH által finanszírozott 128797 sz., „XIV–XVI. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban” című kutatás keretében készült.

² NEUMANN TIBOR (2019), *Registrum Proventuum Regni Hungariae – A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. Budapest, MTA TTI.

³ DOMOKOS György, SCHRÖDL-LIBÁRDI Karolina (218), Donato Aretino magyarországi levelei a Modenai Állami Levéltárban. In DOMOKOS György, KUFFART Hajnalka, SZOVÁK Márton (szerk.), *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, Vestigia Kutatócsoport. 93–128.

⁴ A tanulmány írásával egy időben zajlott az olaszországi levéltári forrásokat tartalmazó Vestigia adatázis (<http://www.vestigia.hu/kereses>) tartalmának importálása a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjteményébe (DF). Jóllehet jelenleg a források fényképei az MNL OL DF-ben még nem elérhetők, az alábbiakban kizárólag annak jelzeteit hivatkozunk.

embert az esztergomi 1489-as számadáskönyvekben találunk. Kuffart Hajnalka Bertalan kántorként hivatkozik rá⁵ és azonosítja, hogy az érsek embereként pizetárus (adószedő) volt, többek között Körmöcbányán is működött. Ugyanő utal arra is, hogy ez a pizetárus szerepelhet Beatrix királyné 1492-es levelében.⁶ Mindenesetre a hír forrásaként megjelölt személy valóban Esztergomból indul útnak, tehát esetleg lehet azonos lehet a számadáskönyvekben megemlélt emberrel. További megerősítést ad feltételezésünknek egy Nicola Cagnola által Ludovico Maria Sforza hercegnek Esztergomból írott levél, amelyben saját magát ajánlja udvari szolgálatra, s az 1496. július 31-én kelt levél elején megjelöli, hogy annak átnyújtója Milánóban Bartolomeo Cantore lesz.⁷

A szöveg talán egy szóbeli beszámoló összefoglalása, mivel Bartolomeóra egyes szám harmadik személyben hivatkozik később. Bizonyosan nem diplomáciai forrás, hiszen Corvin Jánosra egyszerűen csak „Mátyás király fattyaként” hivatkozik, ami csak a magyar udvartól távoli kommunikációban feltételezhető.

A „re de Romani” kifejezés a császári trón várományosára, vagyis Miksára vonatkozik. Követei forrásunk szerint nem kaptak kielégítő választ. A boroszlói követ augusztus 12-én arról tudósít, hogy a király igen elfoglalt e tárgyalásokban.

A hazatérő Bartolomeo Cantore ezután arról számol be, ami az előző hónapban zajlott a budai országgyűlésen. A korábban már ismert forrásokkal egybehangzóan kiemeli az uralkodó három legfőbb javaslatát: három új adót kér megszavazni, egyet a török ellenes háborúra, egyet Beatrix hazaküldésére és végül új királynét szeretne az országba hozni. A nemesek azonban védelmükbe veszik a Beatrixszel megkötött házasságát, sőt kijelentik, hogy a királyné jól kormányzott, és botrányosnak ítélik az új házasságra vonatkozó kérést.

Az újabb adók kapcsán szabadulnak el a rövid levél értelmezésében az indulatok, mivel szó szót követ, és kiderül, hogy a korábban megfizetett adók sem jutottak el hiánytalanul a kincstárba. A nemes ifjak e levél szerint kifejezetten Bakóc Tamás felkoncolására indulnak, ám ő érzékelve a helyzetet már nincsen Budán. Ekkor kezdődött a fosztogatás, a zsidók ellen, majd a keresztény urak ellen is. Donato Aretino levélrészlete a cseheket és az olaszokat külön is kiemeli ezen a ponton, mint célcsoportot.

⁵ KUFFART Hajnalka (2018), *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. Bölcsészdoktori értekezés, témavezető: Szovák Kornél. PPKE BTK. 124. 136.

⁶ BERZEVICZY Albert (1914), *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Budapest, MTA. CCXXX. levél, 182-183.

⁷ MNL OL DF 295481.

„Az itteni eseményekről Tisztelendő Uraságod hosszabban hallhat majd Stefanótól, aki ott volt a zavargások és veszedelem kellős közepén az elmúlt napokban, amely minden főpapot és főurat, s ráadásul minden olaszt is érintett. Minthogy Budán összegyűlt az egész ország, hogy országgyűlést tartsanak [...] a fiatal urak egyik nap elkezdték a gyümölcsöket rabolni a piacon. Ezután a zsidók házához mentek, ide már kicsik és nagyok is összegyűltek, az egész nép, és kifosztották őket, az olaszokat és a cseheket is, meg néhány főpapot is, olyannyira, hogy soha nem volt még ekkora veszedelem erre felé. Minden főpap és főúr és minden olasz a javaival együtt bemenekült a várba, és sem a király, sem senki más nem mert kijönni a kapun. Egyesek azonnal hazamentek, mint a kalocsai meg a váci püspök és mások is.”⁸

Érdeemes itt felidéznünk, hogyan látatja Bonfini az eseményeket:

„Ezután a várból önszántából elment a nemesek egyetemes gyűlésébe, mely a Szent János templomban folyt, és itt a váradi tolmácsolásával szólt egy keveset, amennyit az alkalom megkívánt, a Beatrixszal való házasságról és az adóbehajtásról; Beatrixszal kapcsolatban ugyanazt mondta, amit azelőtt mindig, hogy a vele való házasságtól idegenkedik, visszariasztja a kora és meddősége [...] Szavaira az egész nemesség szívből helyeselt, egyetért azzal, ha szüzet vesz feleségül, akinek érett termékenységből királyi utódok áldott sora származik, valamint ha minden rendből két küldöttet választanak, aki világosan figyelmezteti Beatrixot, nézzen más megoldás után; az adóval kapcsolatban viszont úgy tetszik, hogy meg kell tartani az ország régi törvényeit, melyekre koronázásakor ő is esküvel kötelezte magát, hiszen a hajdani égi királyok úgy intézkedtek, hogy ötre vessenek ki egy aranyat évente, ő viszont a királyok törvénye ellenére minden egyesre kiveti, és évente kétszer hajtja be. Sőt, azt is mondták, egész népe a legkomolyabban kéri, tárja föl, milyen közhaszonra fordította azt a kétszer nyolcmillió aranyat, amelyet hat év alatt neki fizettek. Erre azonnal rávágta, hogy mindössze hatvanezret kapott, mire az egész nemesség felhördült: Valóban túrhetetlen, hogy az egész adó ne a király kezébe kerüljön, a sikkasztók ellen pedig vizsgálatot kell tartani [...] A zsidók utcájában nevetlen keresztény suhancok zavargást keltettek, amikor ajtajaik előtt illetlen pajkossággal lármáztak, ablaküvegeiket felelőtlenül betördösték, amikor pedig azok el akarták zavarni őket, jött-ment csöcselék nagy tömege támadt rájuk, leginkább azok, akik szegénységük folytán könnyen kaphatók prédálásra és foszto-

---

⁸ DOMOKOS, SCHRÖDL-LIBÁRDI 2018:101.

gatásra. Az egri familiárisai kirohantak a házból, hogy a zavargást valamiképp lecsillapítsák, de csak fokozták azt, és még jobban felizgatták a népet, mert mindenki úgy vélekedett, hogy az adókirovásnak az egri az értelmi szerzője, és mert az elmúlt évben cselédei, akiket azért küldött, hogy a zsidókat megvédelmezzék a bántalmazástól, három keresztény fiatalembert megöltek.”⁹

Megállapíthatjuk tehát, hogy a milánói forrás újdonság abban a tekintetben, hogy a nemesek helyesnek tartották volna Beatrix elküldését és új királyné kiválasztását. Természetesen ez lehet a jelentéstevő értelmezésének hibája is. Az egyéb apró eltéréseken túl (mint például a kivetett adók összege¹⁰) a legszembeötlőbb az a tény, hogy forrásunk egyértelműen Bakóc Tamást jelöli meg a zavargások célpontjául („hogy felkoncolják és darabokra vágják”), és nem Eruszt Zsigmondot vagy Szapolyai Istvánt.

A forrás nyelve

A XV. század végi kancelláriai írás számos jellegzetességét megfigyelhetjük a levélen. A nehezen értelmezhető magyar nevek helyett méltóságneveket illetve a székhely nevét találjuk: *Sua Maestà, la Regina, Agria*. Ez utóbbi az egri püspök, Bakóc Tamás megnevezése kell, hogy legyen, akit, mint a többi forrásból is egyértelmű, a fellázadt nép az egyik fő sikkasztónak tartott. Szerepel a megtámadottak között *Cinque Gesie* is, ami személyre vonatkoztatva a korabeli pécsi püspököt, Eruszt Zsigmondot kell, hogy jelentse, aki kincstartóként ugyancsak felelősnek tűnt a nép szemében az adók eltüntetésében. Perét, ítéletét Neumann Tibor könyve foglalja össze. A nevükön nevezett személyek mindössze az immár halott Mátyás király és Frangepán Bernát módrusi gróf.

Ugyancsak a kancelláriai nyelv jellegzetességei közé tartozik a vonatkozó mondatokat bevezető *che* névmás elhagyása bizonyos helyzetekben.¹¹ Ebben a levélben is találunk ilyet: *né volevano questo scandalo havendola tolto el re per moglie, che 'l se dicesse consentissimo la fusse scazata*. Ezt a többszörösen összetett mondatot csak úgy tudjuk értelmezni, ha a *dicesse* igealak tárgyaként elemezzük a *consentissimo la fusse scazata* mondatot,

⁹ BONFINI, Antonio (1995), *A magyar történelem évtizedei*, ford. Kulcsár Péter). Budapest, Balassi. 1005–1006.

¹⁰ NEUMANN Tibor (2019). 13.

¹¹ DOMOKOS György (2014), Osservazioni sulla lingua della cancelleria milanese e di quella ferrarese nel secondo Quattrocento. In FÁBIÁN Zsuzsanna et al., *Köszöntő kötet Giampaolo Salvi 60. születésnapjára. Saggi di linguistica neolatina per i 60 anni di Giampaolo Salvi*. Budapest, ELTE BTK. 57–67.

s ez utóbbin belül a *consentissimo* ige tárgyaként elemezzük a *la fusse scazata* mondatot, vagyis két vonatkozó névmás törlését állapíthatjuk meg: *né volevano questo scandalo havendola tolto el re per moglie, che 'l se dicesse che consentissimo che la fusse scazata*.

Ugyanebben a mondatban eléggé szembeötlő, hogy megjelenik a kötelező alanyi névmás, de csak az alárendelt mondatokban: *né volevano questo scandalo havendola tolto el re per moglie, che 'l se dicesse consentissimo la fusse scazata*. Ez összhangban van azzal, amit a klitikus alanyi névmások fokozatos megjelenéséről feltételeznek általában.¹²

Ami a szövegben található rövidítésekkel illeti, ezek megfelelnek a korban szokásos megoldásoknak: a nazálisokat egy magánhangzó feletti vonással jelölik: *nō* = non. Számos magánhangzót vagy akár egész szótagot, sőt gyakori szavak egyikét-másikat is csak egyezményes rövidítésekkel tudunk visszakövetkeztetni, így például: *p^o* = *primo*, *p^a* = *prima*, *p* (áthúzott szárral) = *per*, *par* vagy *pro*, a ferdén áthúzott *v* a *ver* szótagot helyettesíti például a *govnare* szóban, *M^a* = *Maestà*, *S^{mo}* = *Serenissimo*, *ch* = *che*, *perch* = *perché*, *d* = *de*. A főnévi igenevek végén álló *e* magánhangzó többnyire csak egy jobbra felfelé húzott kis vonal formájában jelenik meg az írásképpen: *far'*, *venir'*, ami akár a hangzó törlését is jelentheti, mint ahogyan a modern olasz nyelvben is tapasztalható ebben a helyzetben mássalhangzó előtt. A rövidítve írt hosszabb szavakra példa az *ambri*, ahol a *b* felső szárának áthúzása jelzi: az *ambasciatori* szó rövidített formája van előttünk, és a *Re dei Romani* írásmódja is csak *Re de Rō*. A *mandare* főnévi igenév leírt alakja itt csupán *man^{re}*. A rövidítések feloldása nem egy esetben a kontextusból adódó következtetésen nyugszik, amikor kevésbé bevett alakokat találunk, mint például a *doman^o*, amit jobb híján *domandò*-ként értelmeztünk.

Az egységes olasz nyelv felé tartó út elején tartunk még, és az írott forma egyaránt mutat latinizáló írásmódot és a helyi nyelvváltozat jellegzetességeit.

A mai olasz nyelv helyesírása is sok mindenben a latinus hagyományt követi, mint például az *avere* ige számos alakjában felbukkanó néma 'h' graféma. Ezek a hatások a forrásban nyilván még erősebben jelentkeznek, például a *havea*, *havuto*, *habere*, *homini* alakokban, de a latinizmusok közé sorolhatjuk a *seu* szó használatát, a *dicto*, *facto* szavak *ct* kapcsolatát, amit már [tt]-ként nyilván asszimiláltak, s hasonlóképpen az *advertito* is latinizmus kell, hogy legyen, mivel feltételezhetjük, hogy a *dv* helyett már [vv] a tényleges ejtémód. A *populi* szó rövidítve *ppli*, amit akár olaszosan *popoli*-ként is átírhattunk volna.

¹² DOMOKOS György (2011), A kötelező alanyi névmás kialakulása az északolasz dialektusokban. In É. KISS Katalin, HEGEDŰS Attila, *Nyelvelmélet és diakrónia*. Piliscsaba, PPKÉ. 39–48.

A kancelláriai nyelv helyesírása távolról sem következetes, hiszen még nem volt ekkor írott norma. Ezért is érthető, hogy a [ko] hangkapcsolatot hol a régiesebb *cho* jelzi, például a *turcho* szóban, másutt pedig egyszerűen csak *co*, mint például a *como* esetében.

Kétségtől eltekintve észak-italiai a jelentés lejegyzője, ezt tanúsítják a toszkán irodalmi nyelvtől való eltérések, mint például a mássalhangzó-rövidülések (*raporto* szemben a *rapporto* alakkal, *vano* szemben a *vanno* alakkal). Különleges és jellemző a német eredetű *saccomannare* 'fosztogatni' (eredete a germán *sackman* szóban keresendő) ige használata, de ezt is rövidült mássalhangzókkal találjuk meg: *sacomannare*.

Érdekes a *ziorni* (mai olaszban *giorni*, 'napok') és a *zenthomini* (mai olaszban *gentiluomini*, 'úriemberek, nemesek') szavak elején a *z* graféma, amely utalhat a zöngés [dz] affrikátára, s ezáltal a lejegyző személy eredetét leginkább Veneto vagy Romagna tartományokra szűkíthetnénk. Ebből a szempontból megerősítésnek tűnik a *scazata* forma, ami a standard olaszban *scacciata*, tehát ebben a szóban egyszerre tapasztaljuk a magánhangzók közötti pozícióban a mássalhangzó rövidülését és a [dz] megjelenését.

Nehezen értelmezhető az *assitare* ige, amely a kontextus alapján 'elrendez' jelentéssel kell, hogy bírjon. Talán a *sedare* 'megnyugtat' ige valamilyen származékáról lehet szó.

A forrás

Archivio di Stato di Milano, Fondo Sforzesco, busta 645
(Ungheria, 1491-1536), fasc. 21 (sine data)
MNL OL DF 295773.

[1r]

Raporto de Bartolomeo Cantore de novelle de Ungaria, partito adi 12 agosto da Strigonia

primo. Refferisse como el Re era in Buda et tre ziorni avante partesse arrivorno duy ambasciatori del serenissimo re de Romani, et se diceva havevano havuto risposta senza satisfatione.

Como el mese de julio fu facto una dieta in Buda et essendo là tuti li baroni et populi li domandò tre diche seu taglie de dinari: La prima era per mandare via la regina de Ungaria.

La 2a per fare venire un'altra Regina.

La 3a per fare guerra contra li turchi

Li populi et zenthomini resposeno ala prima perché non volevano che la regina fusse scazata dal reame perché haveva governato bene, né volevano altra regina cha lei, né volevano questo scandalo havendola tolto el re per moglie, che 'l se dicesse consentissimo la fusse scazata.

Proposto de Bartolomeo de ... a ...
 adi 12 aug da Bergamo

P.S. Ungheria
 1496

1.° Pothoruffi como el ...
 anaco ...
 & ...
 (como el ... de julio ...
 tua le baroni ...
 su ... de ...
 de ...

La 2.ª ...
 la 3.ª ...

Le ...
 el ...
 go ...
 vol ...
 st ...

La 2.ª ...
 ben ...

La 3.ª ...
 de ...
 de ...
 de ...
 de ...
 de ...

Archivio di Stato di Milano, Carteggio Visconteo Sfozesco, b. 645 (Ungheria), fasc. sine data, n. 21 recto

Como l'ora in risposta de g'ndemari no l'ebbe fatto
 9002
 Como se g'ra el p'p'io senza risposta del re
 mandandoli p'p'io de poss'ion de l'oro
 g'ndemari l'imp'oratore al Consi. Reale
 al nostro d' d'g'ra o al vostro de
 un g'ra
 Como de po. di el p'p'io ^{o g'ndemari} sendo ala casa d'g'ra g'
 Sacramento e tagliando ap'p'io se g'ndemari
 l'ora ad'p'io f'ndemari g'ndemari sendo mandorono
 a casa de l'ora o la mandorono a g'ndemari
 g'ndemari ordine de g'ndemari o d'g'ra
 Como el re g'ndemari no g'ndemari mag'ra de Castello
 e mandorono a l'ora
 Como lo p'p'io ordono mandorono g'ndemari g'ndemari
 Campo armati el re de l'ora de l'ora mandorono a l'ora
 e tutti la baroni g'ndemari l'ora de l'ora
 o de l'ora e del Stato loro
 Como el bastardo del re mandorono al re g'ndemari
 no el Consi. Reale de l'ora de l'ora mandorono a l'ora
 ag'ndemari de l'ora g'ndemari o el p'p'io ordono la g'ndemari

Archivio di Stato di Milano, Carteggio Visconteo Sfozesco, b. 645 (Ungheria),
fasc. sine data, n. 21 verso

Per la 2a disseno non volere altera regina per essersi quella ben deportata.

Per la 3a de turchi fu dicto che haveano havuto tre dicte che sono 32 centenare de miliaria de ducati per andar contra turchi, et non era facto cosa alcuna, et se la R. M^{ta} voleva andare in persona contra turcho, erano per seguirla cum metterli quanto hanno in questo mondo.

[1f]

Como la regia maestà respose che de questi denari non hebbe se non 400^M ducati.

Como s'è partito el populo senza risposta del re, murmuravano supra chi posseva habere havuto questi denari, l'imputavano al conte Stephano, al vescovo di Agria et al vesco de le Cinque Gesie.

Como da po 5 di el populo >et zentilhomini< andò ala Casa d'Agria per sacomanarlo et tagliarlo apeze et per essere luy advertito fu trovato proveduto, unde andorono a casa de li judei, et li misseno a sacco cum grande ocisione di judei et christiani.

Como el re per questo non è sita may for de castello et ancora è là.

Como lo populo ordinò un'altra dieta per questo Santo Michele in campo armati a Peste dove ha trovarsi el Re et tuti li baroni per assitare la cosa de la Regina et del Re e del stato loro.

Como el bastardo del re Mathia non è stato a questa dieta né el conte Bernardino da Modrusio ma vano a questa altra dieta perché tengono o col populo et onde la regina.

A forrás fordítása

[flr]

Bartolomeo Cantore beszámolója a magyarországi újdonságokról, aki augusztus 12-én indult Esztergomból.

Beszámol róla, hogy a király Budán volt és három nappal indulása előtt megérkezett a római király két követe, és azt beszélik, nem kaptak kielégítő választ.

Július hónapban országgyűlést tartottak Budán, s ott volt az összes báró, és három adót kérne tőlük [a király]:

az első arra szolgál, hogy elküldjék a magyar királynét.

A második arra, hogy egy másik királynét hozzanak be, a harmadik arra, hogy háborúzzanak a törökkel.

A nép és a nemesek erre azt válaszolták, nem akarják, hogy a királynét elűzzék, hiszen jól kormányzott, és nem akartak más királynét, csak őt, nem akartak olyan botrányt (hiszen a király feleségül vette őt), hogy hozzájáruljanak a királyné elkergetéséhez.

Másodjára azt mondták, hogy nem akarnak más királynét, mert ez jól viselte magát.

Harmadjára azt, hogy a török ellen három adót is fizettek már, vagyis 32-szer százezer dukátot, hogy a török ellen vonuljon, ám nem tett semmit, és ha a király a török ellen akar vonulni személyesen, akkor vele vonulnak ők is, s akkor megadják, ami csak kell ezen a világon.

(1f)

A királyi fenség azt válaszolta, hogy ebből a pénzből nem kapott meg, csak 400 ezer dukátot.

Aztán a nép úgy ment el, hogy nem kapott választ a királytól és zúgolódtak amiatt, hogy kié lett a pénz, vádolták István grófot, az egri püspököt és a pécsi püspököt.

Azután öt nappal később a nép és a nemesek elmentek az egri (püspök) házába, hogy felkoncolják és darabokra vágják, ám ő értesült erről és nem találták meg, mire aztán a zsidókra támadtak és kifosztották őket, sok zsidót és keresztényt öltek meg.

A király emiatt nem jött ki azóta sem a várból, és még mindig ott van.

Azután a nép újabb országgyűlést követelt a következő Szent Mihályra, fegyveresen, Pestre, ahol meg kell jelennie a királynak és valamennyi bárónak is, hogy elrendezzék az ügyet a király és a királyné között.

Mátyás király fattya nem volt itt ezen az országgyűlésen, sem a módrusi Bernát gróf, hanem a másik országgyűlésre mennek, mert a néppel és a királynővel tartanak.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Fóliók készleten

Ívfüzetek és papírlapok magyar nyelvű feljegyzései
a XVI. század közepéig

A tanulmány célja és anyaga

A magyar nyelv írásos korszakának kezdetétől az ómagyar kor végéig tartó időszakából sokszor és sokan foglalkoztak elsősorban a legkorábbi szórvány- és szövegmélekkel, a kódexirodalom közel félszáz fennmaradt kötetével, a szójegyzékekkel, valamint az anyanyelvű misszilisek és hivatalos iratok a korban még viszonylag szűkebb körű anyagával. Számos szakszerű leírás, sokoldalú elemzés és a további kutatás számára is nélkülözhetetlen szövegkiadás tanúskodik ezen nyelvemlékek feldolgozottságáról.

De vajon mennyire ismertek a korszak rejtekezőbb nyelvemlékei, amelyek nem tartoznak sem a híres elsők, sem a könyvnyi terjedelmű későbbiek közé? Ennek a kérdésnek eredtem nyomába néhány évvel ezelőtt, nyelvtörténetészként abból kiindulva, hogy a nyelvi múlt minden lenyomata egyaránt értékes kutatási alapanyag, és minél régebbre megyünk vissza az időben, annál inkább az. Szerettem volna a lehető legtöbbet megismerni a már feltárt – de időben, tudományterület szerint és a közlés, leírás helye alapján is igen szétszórt – nyelvtörténeti források közül.

Alapvetően publikációk alapján kezdtem kutatni, de könyvtári nyilvántartásokból is tájékozódtem, és saját könyvtári kutatásokba is belekezdttem. A vártnál jóval gazdagabb anyagot sikerült összegyűjtenem, ugyanakkor feltűnt, milyen eltérő mértékben vannak feldolgozva az egyes nyelvemlékek, és mennyire változó, hogy van-e filológiailag megbízható – pláne fotómásolattal együttes – kiadásuk. Fontosnak és időszerűnek mutatkozott tehát feldolgozni, majd közös korpuszba rendezni a nyelvi múlt ezen dokumentumait.

Időközben az is kitűnt, hogy az őrzőhelyek zömében mindmáig nem történt meg ezeknek a nyelvemlékeknek a rendszeres feltárása (ide értve a legjelentősebb országos gyűjteményeket is). Mindaz tehát, amit ebből a körből ismerhetünk, a teljes lappangó anyagnak csak egy esetleges nagyságú része, amely folyamatosan bővül az újabb, országhatárokon belüli és kívüli – általában véletlenszerű – felfedezéseknek köszönhetően (ugyanakkor sajnálatos módon szűkül is, amennyiben időről időre eltűnnek a szakirodalomban

korábban említett és/vagy könyvtári nyilvántartásban régebben még szerepeltetett nyelvemlékek).

A fentebbiek alapján a jövő feladatai közé tartozna egyrészt a már feltárt, de a modern filológiai követelményeknek megfelelő kiadással nem rendelkező szövegemlékek és lexikai célú beírások megjelentetése, másrészt pedig az időkor könyvtári, levéltári anyagainak – a korai anyanyelvű bejegyzésekre összpontosító – kutatása. Meggyőződésem szerint az új felfedezések, majd ezeknek kiadása tovább gazdagíthatják ismereteinket a korszak írásos kultúrájáról, nyelvtörténeti forrásairól.

A jelenlegi tanulmány tehát, mint lentebb megemlíthető korábbi társai is, a gyűjteményezés, rendszerezés első fázisát képviselik. Az összegyűjtött anyag bejegyzéstípusokra bontott tételszámáról, illetve a kategorizálás és számokba foglalás nehézségeiről az I. Scriptorium-kötetben közölt tanulmányomban írtam.¹ Ugyanitt néhány elvi jellegű kérdést is tisztázni igyekeztem arra vonatkozóan, miként értékelhetők a csak a lényegesen később keletkezett példányok nyomán ismertté vált, illetve a feldolgozottságuk különböző fokán eltűnt nyelvemlékek. Az időkor kijelöléséről, valamint a bejegyzések datálásának nehézségeiről is itt szoltam.

A jelen cikkben, ahogyan a címe is mutatja, a könyvekbe írt bejegyzéseken kívül fennmaradt nyelvemlékeket tekintem át. (A misszilisek és a hivatalos iratok körével azonban nem foglalkozom.) A dolgozat szorosan kapcsolódik két korábbi munkámhoz: az egyikben a vallási témájú/kötődésű,² a másikban a világi témájú/kötődésű könyvbejegyzéseket tekintetem át.³ Ahogyan ezekben a tanulmányokban is megjegyeztem: hátra van még a különálló lapokra tett feljegyzések számbavétele. A szétválasztásnak elsősorban terjedelmi okai voltak; egy összefoglaló munkában ezek a nyelvemlékek is a két fő tematikus kategóriában találják majd meg a helyüket. Időleges különválasztásuk azonban alkalmas ad annak szemügyre vételére is, mutatkozik-e eltérés a lejegyzések jellegében aszerint, hogy hová írták őket: egy könyv üres része kínálkozott-e írófelületül (sokszor éppen azért, mert a bejegyzés az alapszöveghez kapcsolódott), vagy pedig önálló lap(ok)ra dolgozott a lejegyző.

¹ DÖMÖTÖR Adrienne (2018), Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk.), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia, Vác, 2017. május 11–12.* Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, I.) 89–110.

² DÖMÖTÖR 2018.

³ DÖMÖTÖR Adrienne (2019), Mit bír el a papír? Világi (vendég)nyelvemlékek a kései ómagyar korban. In HAADER Lea, JUHÁSZ Dezső, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, TERBE Erika, C. VLADÁR Zsuzsa (szerk.), *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III,* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 399–418.

Ívfüzetek, levelek – és nyelvemlékek

A feljegyzési helyek számbavétele során azt tekintem mérvadónak, hogy eredetileg milyen formában maradt fenn a nyelvemlék – már ahol ez megállapítható, illetve jó eséllyel feltételezhető.⁴ (A mai őrzési állapot ettől eltérő is lehet – hiszen a későbbi időkben olykor szétválasztottak, egyesítettek, (újra) bekötettek anyagokat.)⁵

A vallási kötődésű nyelvemlékek mindegyike több-kevesebb levelet tartalmazó ívfüzetben, levélegyüttesben maradt fenn; a világiak között füzetbe írt műveket és önálló levelekre került szövegeket is lehet találni.⁶

Vallási tartalmú nyelvemlékek

Vallási tartalmú nyelvemlékeket négy füzet, illetve levélegyüttes őriz. Ezek egyike egy viszonylag hosszabb lélegzetű egybefüggő munkát, egy posztillát tartalmaz, a másik három rövidebb szövegeket gyűjt egybe. Az utóbbiak között van, amelyben azonos műfajhoz tartozó művek olvashatók (imádságok), és vannak, amelyek vegyes tartalmakat rögzítenek (a magyaron kívül latinul írt részekkel).

Posztilla

A XVI. század első negyedére tehető az a mű, amelyben a Magvetőről szóló példabeszéd (Lukács 8,4–15) kommentárja olvasható (*akinek fulle vagion halgatasra...*).⁷ A hat levélből álló ívfüzet az őrzési helye alapján a *Debreceni posztilla* elnevezést kapta, keletkezési helye azonban a nyelvi jellemzői alapján másik tájegységre, valószínűleg az Ormánságra tehető.⁸ Latin forrásául Guillelmus Parisiensis beszédgyűjteménye szolgált: a nyelvemlék

⁴ Vö. DÖMÖTÖR 2018:108–109.

⁵ Két ponton a mai állapot mégis beleszól a tanulmány tematikájába. Egyfelől nem veszem sorra azokat a műveket, amelyeket anyanyelvű kódexhez kötve őriznek, mivel ezeknek – az anyakódexével együtt – rendelkezésre áll modern szövegkiadása és ennek bevezetőjében a keletkezéstörténetük ismertetése. Másfelől viszont kitérek azokra a nyelvemlékekre, amelyeket a korábbi kódexükről leválasztva őriznek, s így nem jelentek meg az anyakódex szövegkiadásában, ezzel együtt pedig a nyelvtörténeti emlékezetben is hátrébb szorultak.

⁶ Ha önállóan fennmaradt nyelvemlékről van szó, gyakran felvetődhet annak gyanúja, hogy a lap eredetileg egy könyvből kiemelt vagy egy ívfüzetből leválasztva megőrződött levél lehet. Ez is amellet szól, hogy a jelen tanulmány rendezési szempontját – ahogy a bevezetőben is szó volt róla – átmeneti megoldásnak tekintjük.

⁷ KORMOS László (szerk.) (1993), *Magyar nyelvű prédikáció a XV. század végéről*. Debrecen. 18–38.

⁸ PÁPAY József (1911), Egy kiadatlan debreceni nyelvemlék, *Magyar Nyelv* 7. 193-204. – Itt jegyzem meg, hogy dolgozatomban nem tekintem céloknak, hogy az egyes tételekről teljes körű bibliográfiai leírást adjak, így – helykímélési okokból is – eltekintek az őrzési helyek, katalógusszámok, valamint az egykori kolligátumok befogadó köteteinek részletekbe menő adatolásától. Az adatok minden esetben megtalálhatók a hivatkozott szakirodalmakban. A nyelvemlékeket

a Hatvanad vasárnapi posztilla fordítása. Korábban felmerült, hogy a Thaly Kálmán felfedezte füzet – amelynek meglétéről a nyilvánosság előtt először egy protestáns időszaki kiadványban számoltak be 1875-ben – valóban eredeti munkát tartalmaz-e, vagy netán ügyes hamisítványról lehet szó. Fontos érv a nyelvemlék eredetisége mellett, hogy Guillelminust az adott kor Magyarországon jól ismerték – az Érdy- és az Érsekújvári kódexben is szerepelnek tőle posztillafordítások –, Thaly Kálmán idejében azonban nem tartották számon nyelvemlékek lehetséges forrásaként. Továbbá a *Debreceni posztilla* tükrözte fordítási módszer is megfelel az adaptáció korabeli eljárás módjának.⁹

Imádságok

Eredetileg két latin nyelvű beszédek tartalmazó ösnyomtatvány közé voltak kötve azok a levelek, amelyekre magyar nyelvű *imádságokat* írtak az 1510 körüli években. (Az egyik beszédgyűjtemény Mihály magyar pálos szerzetes munkáit tartalmazza.) A fennmaradt két levélen hat imádság olvasható; az első ima töredék volta mutatja, hogy előle legalább egy levél eltűnt. Vagyis eredetileg három vagy több levél volt beírva. A levelek együttesét üresen köthették a két könyv közé; a kötéskor végzett drasztikus körbevágás a levelekre írt magyar nyelvű szövegeket ugyanis nem érintette, azaz azok már a bekötés után kerülhettek a lapokra. A könyveket mára szétválasztották; a nyelvemlékimádságokat külön őrzik, hozzájuk fűzve azt a két levelet is, amelyek a korábbi bekötési táblákról származnak, ugyancsak egy-egy magyar nyelvű ima szövegével. Az így összesen nyolc darabból álló nyelvemlékcsoport elterjedt imaformákat tartalmaz (például áldozás előtti és utáni imádság stb.); az egyiknek két változata is szerepel a lapon). Mindegyiket ugyanaz a kéz írta le.¹⁰

Vegyes tartalmú egyházi szövegegyüttesek

Jelentős nyelvemlékegyüttes volt a XVI. század első harmadában keletkezett úgynevezett *Guilerin-kódex*. (A múlt idő annak szól, hogy a kötet a XX. század közepén, miután a szegedi ferences rendház könyvtárát államosították, elveszett. Így – fotómásolat híján, nem nyelvészeti célú átírására hagyatkozva – csak bizonyos óvatossággal tarthatjuk számon mint nyelvtörténeti forrást.) Első ismertetője annak alapján nevezte el a 48 levélből

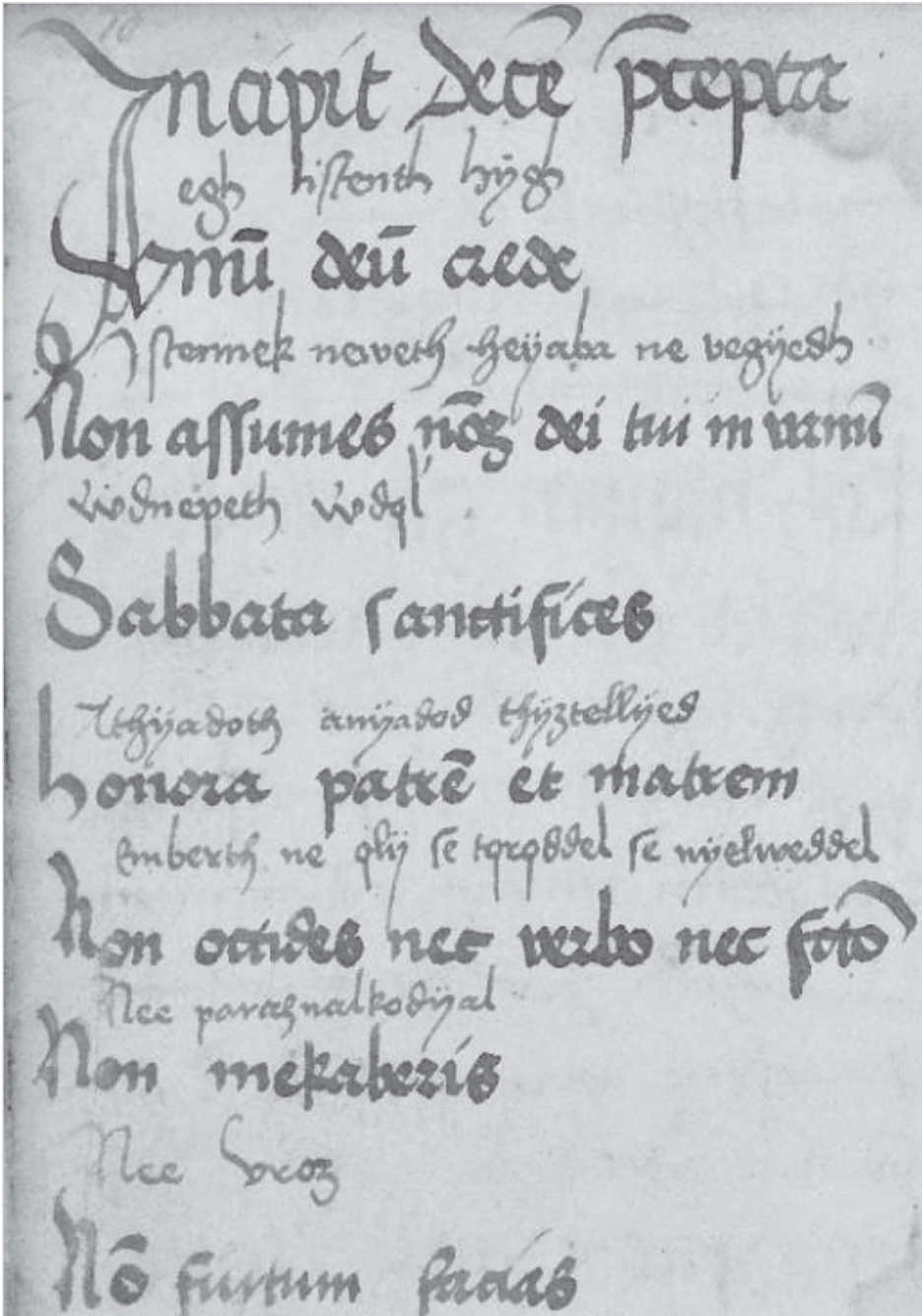
közkeletű megnevezésükkel, illetve folyamatos szövegek esetében betű szerint átírt első szavaikkal azonosítom.

⁹ MADAS Edit (é.n.), http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/debreceni_posztilla. (A letöltés ideje: 2020. február 4.)

¹⁰ SÁGI István (1906), Magyar bejegyzések a Magyar Nemzeti Múzeum egy ösnyomtatvány-kolligátumában, *Magyar Könyvszemle*, 14. 345-52.

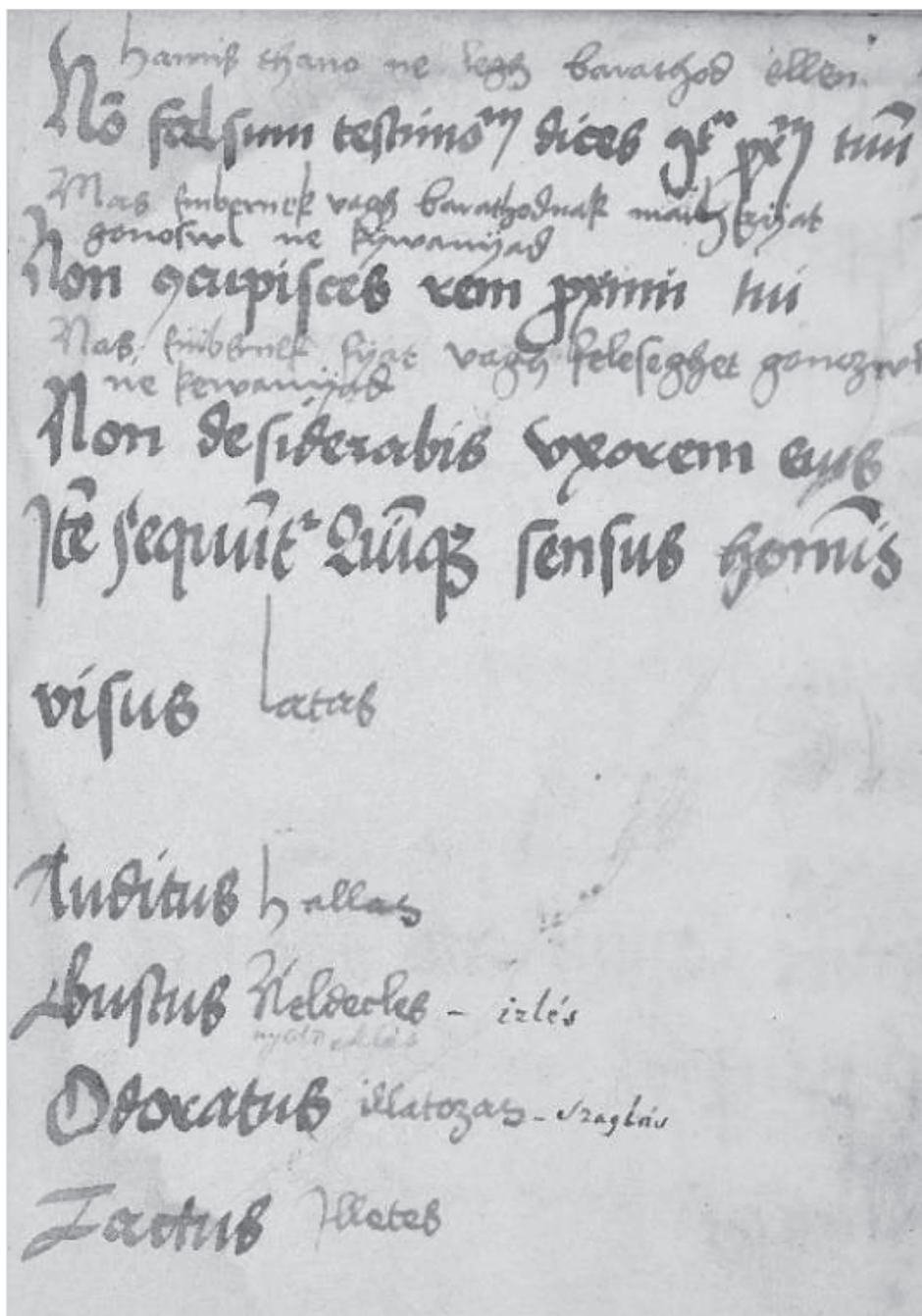
Post Communione
 Egijelmos chvros jesus
 Egijellen^{nek} egjivaltonk halat
 Adunk keneked hogj as te ze
 nt kistegeth jvetvank halara
 ottad es zent vijregeth jvtunk
 fuj ontotad hogj miinket ez
 orok halalbol fuj szabaditan
 al es as orok illette megh
 zentelivul. Soth megh anaf fe
 llette as te zent kistegeth es ze
 nt vijregeth omij meperunk ple
 delul ad^aat hogj te miij be
 runk es miij te benned jllunk
 lafozal as jvt zentelijen miij
 bennnk ligitijjad as miij
 kismenfor es vijrunfor ame

1. kép. Áldozás utáni ima (OSzK Kézirattár, MNy. 6.)

2. kép

Tízparancsolat és az Öt érzék két nyelven a Peer-kódex leválasztott töredékében (az utóbbi mellett későbbi bejegyzések is láthatók) (OSzK Kézirattár, MNy. 13.)

3. kép

Tízparancsolat és az Öt érzék két nyelven a Peer-kódex leválasztott töredékében (az utóbbi mellett későbbi bejegyzések is láthatók) (OSzK Kézirattár, MNy. 13.)

álló magyar-latin kétnyelvű kéziratot, hogy Guillelmus posztilláinak ősnomtatványával találta kolligátumba kötve.¹¹ (A Guilerinus forma a Guillelmus korabeli névváltozatainak egyike.) A kézirat, amelyet a szegedi ferencesek használatában álló latin könyvhöz kötöttek hozzá, a gyakorlati lelkipásztorkodást segítette. A zömmel latinul írt kódex prédikációk és bibliai helyek magyarázatain kívül egy káptalani beszédet is tartalmazott. A latin mellett kilenc helyen a magyar nyelv is megjelent a kéziratban, a beírások a kódex lapjain túl kiterjedtek a nyomtatvány címoldalának hátlapjára is. Az ismertetés szerint mind a latin, mind az anyanyelvű megnyilvánulások több kéz munkáját mutatták; ahogyan a papok egymást váltva használták a nyomtatott prédikációskötetet, úgy tették meg feljegyzéseiket az üres levelekre (és írtak néhány fordítási jegyzetet magába a könyvbe is). A különböző helyeken található magyar nyelvű bejegyzések tematikus csoportosításban a következők voltak. Szövegemlékek: a fentebbiekben említett káptalani beszéd bevezetése (*vrunk cristus yesusban thyzthelende atthjaim...*) és a beszéd bizonyos részletei pár sorban (utóbbiak csak jegyzetszerűen, töredezetten, talán imaszöveget (?) is beidézve); két Mária-ima (*Iduezlegh zentzeges Maria...; ydwezlegh ergalmassagnak annya maria*); a gyónással kapcsolatban elkövethető hibák felsorolása, magyarázata (az adott hibák latin elnevezésének megfelelően); a parázna bűnök fajtáinak számba vétele (a bibliai öt bűnös város – egyébként hibásan felsorolt – nevéhez kapcsolódóan). Lexikai bejegyzések: a bibliamagyarázat-elméletből (hermeneutikából) származó kifejezések magyarítása; bizonyos bibliai kifejezések fordítása, magyarázata egy latin-magyar szószedet keretében; más szavak és kifejezések megadása egy másik latin-magyar szószedetben (zömmel a Biblia ritkábban előforduló szavai közül).

Korábban a XVI. század első negyedében készült Peer-kódex része volt az a füzet, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár a *Peer-kódex töredéke csízióval és imádságokkal* megjelöléssel tart számon. A tétel már a XIX. század közepén önálló egységet képezett, amelyet a benne olvasható bejegyzések szerint 1852-ben vásároltak meg Jankovich Miklós könyv- és műgyűjtőtől „imakönyv és csíziókalendárium, Tízparancsolatok és a bűnök némely imádságokkal” bejegyzett tartalommal. A zömmel vallási tartalmak mellett világiaknak is helyt adó nyelvemlékegyüttes azonban ennél is színesebb képet mutat (átmenetet képezve a tisztán vallási, illetve tisztán világi szövegegyüttesek között). A leveleken több kéz munkájaként, többféle írástípussal, számos beíratlan lap között tizenegy nyelvemlék olvasható (a beírt lapok száma jóval alatta marad az üresekének). A bejegyzések között vannak magyar-latin párhuzamos részek, csak magyarul beírt munkák, néhány

¹¹ RADÓ Polikárp (1947), A Guilerin-kódex, *Irodalomtörténet* 36, 1-8.

sor pedig csak latinul került a lapokra. A füzet felépítése a következő. Üres lapok (majd egy latin nyelvű bejegyzés: rövid misesorozat) után először – világi szöveggként – a gyűjtemény leghíresebb darabja, a csízió következik (*Kws cara c̄yontol kerest wjzq*), a sorok között olykor magyar és latin nyelvű glosszákkal. A latinból fordított öröknaptár az év ünnepe napjait és a szentek nevét örökíti meg ritmikus-rímes sorokban, tömör, könnyen memorizálható formában. A szöveg igen közeli rokonságot mutat a korszakból fennmaradt másik magyar nyelvű csízióval, amely néhány évtizeddel korábbi, és egy latin nyelvű kéziratba (a Nagyenyedi, illetve korábbi nevén Thuróczy-kódexbe) beírva maradt fenn. Ezt két imádság követi (*O jrgal-massagnak d̄ychoseghes keralne azzonyä...; Idwez legh vram...*), majd hat felsorolás következik, zömmel a bűnök és erények témaköréből. A felsorolások lejegyzése a szójegyzékek, illetve az anyanyelvű prédikálásra felkészítő beszédgyűjtemények beírásai gyakorlatára emlékeztet: a nagybetűs, nagy sorközt tartó latin megfelelők fölött apró betűkkel a magyar fordítás szerepel. Az egymás után folytatólagosan álló (latin címeikkel elválasztott) egységek a következők: *Tízparancsolat; Az öt érzék; A hét főbűn; A nyolc erény; A kilenc idegen bűn; A négy égbe kiáltó bűn*. Üres lapok után egy ráolvasás első szakasza olvasható latinul majd magyarul, a világi szövegek másik darabjaként (*Segyñnoknek kegyes segedelme...*), második szakasza már csak latinul van meg (további részeit pedig nem írta le a sriptor). A farkasseb (egyfajta súlyos bőrbetegség) gyógyítására szolgáló szöveg teljesebb terjedelmében szerepel két nyelven, kottával – magyarul másik fordításban – a Nádor-kódex 701–704. lapján.¹² További üres lapot követően egy hosszabb imádsággal zárul a szövegegyüttes (*Igaz biro ieszus cristus, kiraloknak kiralyä...*), amely után még további üres lapok állnak. (A tartalmak kapcsolata a valamikori törzskötettel részletes elemzést érdemelne.)

Világi tartalmú nyelvemlékek

Világi nyelvemlékek gyakrabban maradtak fenn önállóan (füzetekben, levelegyűttestekben vagy lapokon), mint vallásiak. A tény, hogy ezek inkább kiszorultak a könyvekben kínálkozó üres helyekről, egyáltalán nem meglepő az egyházi tartalmú kötetek korszakában, annak ellenére sem, hogy vallási műveket tartalmazó könyvekben is előfordulhatnak világi bejegyzések.¹³

¹² A ráolvasások legátfogóbb igényű gyűjteményében a kódexszöveg mellett nem szerepel a Peer-töredékben olvasható változat; ILYEFALVI Emese (szerk.) (2014), *Ráolvasások – gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850)*. Budapest, Balassi Kiadó. 68. Ugyanakkor ld. itt: PUSZTAI István, MADAS Edit (szerk.) (1994), *Nádor-kódex*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 17.

¹³ Lásd DÖMÖTÖR 2019.

Ívfűzet(együttes)ek, levélegyüttesek

A világi nyelvemlékek sorában jó néhány több levél terjedelmű munka található; vannak közöttük szójegyzékek, történeti tárgyú szövegemlékek és magyar-latin kétnyelvű vegyes gyűjtemények.

Szójegyzékek

Ezek a legkorábbi világi vonatkozású fűzetek. A szójegyzékek (nominálok) a szótárak elődei, a szavakat azonban nem betűrendben tartalmazzák, hanem témák szerint csoportosítva (magukat a csoportokat vagy megnevezik fejezetcímekként, vagy nem). Elsősorban főneveket sorolnak fel – ezek alkalmasak a csoportosításra –, a többi szófaj jóval kevésbé (vagy alig) jelenik meg bennük. (Külföldi nominálok között vannak példák, amelyek a főneveket vagy csoportonként vagy ábécérendben, utánuk az igéket és a többi szófajú szavakat ábécérendben hozzák.¹⁴) Jellegzetes a külalakjuk: folyamatosan következnek egymás után a latin szavak, és fölöttük kisebb betűkkel szerepelnek a magyar megfelelőik. Négy hazai szójegyzéket ismerünk, van, amelyiket teljesebb formájában, és van, amelyiket csak töredékesen.¹⁵ Nevüket azokról a városokról kapták, amelyek gyűjteményében felfedezték őket. Mindegyikük kifejezetten korai nyelvemlék: megelőzik a legelső fennmaradt magyar nyelvű kéziratok könyv (a Jókai-kódex) másolási idejét, a legrégebbi akár közel háromnegyed évszázaddal is. A négy ismert nominálból három közeli rokonságban áll egymással, amennyiben a feltételezések szerint egy Európából érkezett latin-német munkára mennek vissza: az ebből készült (fenn nem maradt) latin-magyar változat másolatai. A legrégebbi darab a többitől ugyan különálló munka, alapforrása azonban közös lehet amazokéval.¹⁶ A nominálok eredetileg iskolai célokat szolgáltak. Korábban a szakirodalom a fennmaradt latin-magyar másolatokról is többnyire ezt tételezte fel, újabban azonban az egyik darab kivételével inkább a kancelláriai használat került szóba.¹⁷ A szójegyzékeket behatóan kutatták, anyaguk hozzávetőleg száz éve már ismert, ezért itt elég csak röviden említeni őket.

A *Königsbergi szójegyzék* 1380 körül keletkezett. (Érdemes megjegyezni, hogy kormeghatározása példaszzerű, ritka gondossággal történt: hat paleográfus és nyelvész kutató adott egymástól független véleményt a saját

¹⁴ MELICH János (1907), *A magyar szótárirodalom*, Athenaeum, Budapest, 13.

¹⁵ A szakirodalomban olykor – némileg félreérthetően – szójegyzéknek nevezik a különböző beírási helyeken fennmaradt rövid szöszedeteket is.

¹⁶ VIZKELETY András (2009), Irodalmak útban a pergamen felé. In MADAS E. (szerk.), „Látjátok feleim...” – magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Budapest, OSZK. 79-93. 87.

¹⁷ Vö. pl. VIZKELETY 2009:87.

maguk kialakította szempontok alapján.¹⁸) Egyetlen (pergamen)levélnyi töredéke maradt fenn, és az ezen felsorolt latin szavak fölött sem minden esetben hoz magyar jelentést. Latin-német eredetéről árulkodik, hogy a latinok közé véletlenül egy német szó is bekeveredett.

A *Besztercei szójegyzék* nem sokkal később, 1395 körül keletkezett, és 16 levélre terjedően sorolja a latin-magyar szópárokat. (A nyelvemlék némileg csonkult.) Másolója Tótországi György. Eredetijének érkezési útvonalára utal, hogy jelentésmegadásai közé alkalmilag a német és a cseh nyelv is beszüremkedik. A másoló nem végzett kifejezetten gondos munkát, amennyiben a latin és a magyar szavakban is ejt hibákat.¹⁹

A *Schlägli szójegyzék*et 1405 körülre szokás datálni, bár újabban felmerült, hogy ennél némileg később, 1430 körül keletkezhetett.²⁰ 7 sűrűn teleírt levélből áll, amelyeket eredetileg egy kéziratos latin értelmező szótár – a szerző által metaforikusan *Hortularium*-nak nevezett kötet – végéhez kötötték (majd később leválasztottak). A három, egymással rokonságban álló szójegyzék közül (*Besztercei, Schlägli, Soproni*) ennek a leggazdagabb az anyaga: 32 tematikus csoportjában több mint 2100 magyar szót tartalmaz.²¹ A kolligátum egésze tankönyvi jellegre utal; egy alapfokú kolostori vagy káptalani iskola tanára másolhatta magának – aki egyébként olykor a *Hortulárium* jelentés-meghatározásai közé is felvett magyar szavakat. Egyeséges kéziratról lehetett tehát szó; a szójegyzék későbbre datálást így a *Hortularium* keletkezési ideje indokolja. Helyszínként Észak-Magyarországra, Bécshez közeli helyre lehet gondolni (többek között a tankönyv egyik példamondata alapján is).²²

A *Soproni szójegyzék* 1435 körül keletkezett. Csak két levélnyi töredéke maradt fenn mint újrahasznosított papír egy városi összeírás füzetének borítójához. Összeállítója válogatást készített az eredeti szópárokból, vagyis a munka teljes terjedelmében is szűkebb körű lehetett a vele rokonságban álló másik két szójegyzéknél. Másolója – a hibákból ítélve – nem lehetett gyakorlott scriptor.²³

¹⁸ FEJÉRPATAKY László, NAGY Gyula, SZENTPÉTERY Imre, JAKUBOVICH Emil, SZINNYEI József, MELICH János (1916), A Königsbergi Szójegyzék, *Magyar Nyelv*, 12, 241–265.

¹⁹ FINÁLY Henrik (1892), *A besztercei. szószedet*. Budapest, MTA; MELICH 1907:14–18.

²⁰ TÓTH P. (é.n.), http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/schlaegli_hortularium (a letöltés ideje: 2020. február 19).

²¹ SZAMOTA István (1894), *A Schlägli magyar szójegyzék* Budapest. MTA; MELICH 1907:18–25.

²² TÓTH é.n.

²³ HÁZI Jenő (1927), A Soproni magyar-latin szójegyzék. *Magyar Nyelv* 20. 149–168.

Történeti munkák

A szójegyzékeknél jóval későbből maradt fenn a korszak két történeti tárgyú műve. A munkák egy magas rangban álló katona, Zay Ferenc alkotásai, a példányok autográf másolatok. A *János király árultatása* és *Az Lándorfejérvár bukása* igényes nyelven fogalmazott, lendületes, jól olvasható kézírással készült munkák, amelyeket az irodalomtörténet is számon tart, és nyelvtörténeti forrásként is igen értékesek. A szerző egyik művén sem örökítette meg a nevét, de a szövegek kiadói mind a két esetben bebizonyították – az utóbbival kapcsolatban a feltételezés jóval korábbra megy vissza –, hogy a művek Zay alkotásai.²⁴

Az Janos kiralj Arwltatassanak, Nyhwan walo, Es Legh Elssew, Kj Nyhathkozassa... 1530 körül keletkezett, terjedelme: 5 levél. A mű nem elfogulatlanságra törekvő történetiírói munka, hanem egy Habsburg-párti propagandairat, amelyben a szerző a királyságra aspiráló Szapolyai Jánossal kapcsolatban azt az igaztalan vádat visszhangozza, hogy már a mohácsi csata előtt megegyezett a törökkel. A tény *Az Lándorfejérvár bukása*-ban is szerepel, és ott utal is rá a szerző, hogy erről egy korábbi munkájában már szólt.²⁵

Lényegesen hosszabb a másik mű, *Az Landor fejrwar el wezessenek oka E woth Es Igy Essewth*: 37 levélből áll, így az ebben a tanulmányban áttekinített nyelvemlékek közül a legterjedelmesebb – könyv méretű – munka. 1535 körül keletkezett, a műfaja emlékirat. Tartalma szerint folyamatos elbeszélés, „oknyomozó szemlélődés”, amelyben a történetek elmondása a szerző értelmező gondolataival egészül ki. A szereplők megszólalásai az élőbeszéd természetességét idézik, a saját maga nevében azonban Zay szívesen fogalmaz veretes mondatokban.²⁶ A szerző gyakran javítgatja szövegét; nemcsak tipikus másolási hibákat korrigál, hanem grammatikai módosításokat is tesz, és olykor hosszabb betoldásai is vannak a laptükör alá vagy haránt irányban a margóra írva.²⁷

Vegeyes tartalmú világi szövegegyüttesek

A fentebb említett történeti munkákkal hozzátéveleg egykorú az a vegeyes tartalmú, hat levél terjedelmű kézirat, amelyet a szakirodalom Pécsi (névvaltozat: Péchy) Ferenc kódexeként tart számon. A nagyrészt latinul írt,

²⁴ KOVÁCS István (1982), *Az Landor fejrwar el wezessenek oka E woth Es Igy Essewth*. Debrecen. 163–190.; BESSENYEI József (1984), *János király árultatása – 1530 körül*. *Magyar Nyelv* 80. 116–123. 116.

²⁵ BESSENYEI 1984.

²⁶ HORVÁTH János (1957), *A reformáció jegyében*, idézve innen: KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára (szerk.) (2006), *Horváth János irodalomtörténeti munkái II*. Budapest, Osiris Kiadó. 127–132.

²⁷ KOVÁCS 1982:5–6.

de magyar nyelvemlékeket is magában foglaló szövegegyüttest eredetileg egy latin nyelvű ferences kolligátum nyomtatott kötetei közé kötve találták. A feljegyzések közül a legismertebb a *Szent Miklós-ének* vagy *Szent Miklós püspök dicsérete* elnevezéssel számon tartott vers, Pécsi Ferenc kozári plébános alkotása 1529-ből (*Leg mosth segethseg zenth miklos minekewnk...*). A mű a szent legendájának népszerű részleteit dolgozza fel, és latin eredeti-je (Veliternus: *Laus sancti Nicolai Pontificis*), amelyet helyenként szabadban kezelt a fordító, szintén olvasható volt a lapokon.²⁸ (A múlt idő ebben az esetben is ugyanannak a sajnálatos ténynek szól, mint fentebb a Guilerin-kódex esetében: a kötet a XX. század közepén a szegedi ferences rendház könyvtárának államosítása utáni időkben elveszett, így – fotómásolat híján, nem nyelvészeti célú átírására hagyatkozva – csak bizonyos óvatossággal tarthatjuk számon mint nyelvtörténeti forrást.) A versen kívül csak néhány lexikai elemet őriztek a lapok magyarul, egyrészt latin nyelvű receptekbe ékelődve, másrészt néhány latin-magyar szópár tagjaként²⁹ (a *Régi magyar glosszárium* ezeket *Ferences glosszáknak* nevezte el, és 1525 körülre datálja³⁰).

Egy 1530-ban megjelent – Luther-ellenes tartalmú – latin nyelvű könyv elé 15 levelet kötöttek, amelyekből öt és félre latinul és magyarul ráolvasásokat és orvosi recepteket írtak. A magyar nyelvű szövegemlékek a következők: egy ráolvasás (*Contra corsagh. Ez ky haza ez zent benedek haza...*) és négy orvosi recept (*Razrol [rászt 'lépkórság'] walo oruosagh; Kezwjnrol walo oruosagh; Az kyben kw wagjö; Az kynek twdeje majja megvezzeth*). Továbbá szórványosan a latin szövegekben is feltűnnek magyar szavak.³¹ A nyelvemlékek datáláshoz (1530 után) csak a könyv kiadási éve kínál némi fogódzót. A gyűjtemény két érdekes dolgot is szemléletesen mutat. Egyrészt a scriptor kétnyelvűségét: amikor saját maga számára egymás után beírja a betegségek gyógyításához hasznosnak gondolt szövegeket, nincs jelentősége számára, hogy a forrásokban latinul találta-e őket vagy magyarul. Másrészt azt, hogy egy vallási tartalmú könyv birtokosa (véltetőleg egyházi ember) nem tartotta a hitével összeegyeztethetetlennek a ráolvasások alkalmazását, azaz tulajdonképpen a varázslást. (Erre egy korábbi tanulmányomban több más példát is hoztam.³²) A tény megértéséhez két dolog lehet segítségünkre. Az egyik az, hogy a ráolvasások egyik része hasonló céllal

²⁸ SZÉCHY Károly (1896), Adalékok a régibb magyar irodalomhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 6. 385–408. 385–400.; RADÓ Polikárp (1966), Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe., *Magyar Könyvszemle* 82. 113–124. 119–124.

²⁹ SZILY Kálmán (1907), Szélfjegyzetek. *Magyar Nyelv* 3. 323.

³⁰ BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor (szerk.) (1984), *Régi magyar glosszárium*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

³¹ DÖBRENTEI Gábor (1840), *Régi magyar nyelvemlékek II.2*. Buda, 46–48. 402.

³² DÖMÖTÖR 2019.

keletkezik, mint az orvosi receptek: a kor embere a betegség elleni ráolvasástól éppúgy a gyógyulás lehetőségét reméli, mint az orvosi tanácsoktól. Ez itt különösen jól látszik, ahol a két szövegtípus egymás társaságában fordul elő. Az, hogy – mint itt is – ráolvasásokat latinul is lejegyeztek, a műfajnak az értelmiségi körökben való elterjedtségére, respektusára vall. A másik megfontolandó szempont, hogy a ráolvasások közé sorolt számos mű a keresztény hitvilág elemeiből építkezik (ahogyan az itteni, kórság elleni szöveg is), és/vagy imádságokból ismert fordulatokat tartalmaz, és olykor maga a megörökítője is orációnak nevezi az ilyen szöveget.

Önálló lapokon fennmaradt feljegyzések

Az önálló lapon megőrződött világi nyelvemlékek leggyakrabban versek és ráolvasások, más szövegek csak elvétve bukkannak fel.

Versek

A világi verseknek ugyanakkor nem ez volt az egyetlen esélyük a túlélésre. Például Apáti Ferenc *Félelmes szívűnek engem alejtátok* kezdetű kantilénáját a Peer-kódex üresen maradt lapjaira jegyezte be a XVI. század első negyede táján egy ismeretlen scriptor, és ez a kódex őrzi magyarul a *Szent László-ének* legtöbb szakaszát is. A *Soproni virágének*-ként, illetve a *Körmöcbányai táncszó*-ként számon tartott sorokat az adott városok hivatali könyvei őrizték meg: az elsőt egy jegyzőkönyv fedőlapjára írta (talán tollpróbaként) 1490 körül Gugelweit János jegyző, a másodikat egy számadókönyvbe írta be a XVI. század elején valószínűleg Kreusl János jegyző. Gergely deák *Ének Jaksics Demeter vesztéről* elnevezésű verstörredékének közel egykorú másolata ugyancsak egy jegyzőkönyvben maradt fenn az 1490-es évek elejéről (egészen a XX. századig, amikor is a nyelvemlék elveszett). A *Pominoczky-nótá*-nak elnevezett két sort és kottáját latin nyelvű manuáléja táblabelsőjére írta be 1530 körül Philipus Pomynoczky/Pominódzky Fülöp minorita szerzetes. Érdekes megfigyelni, hányféle könyvbe „csempészik be” a lejegyzők – akár csak tollpróbaként – a magyar nyelvű költészet világi darabjait.³³

Minden bizonnyal a legkönnyebben az önálló lapokra írt feljegyzések kallódtak el, semmisültek meg; így különös szerencsének lehet tartani, hogy legalább néhányuk megőrződött, és nem meglepő, hogy jó részük töredékes. A vizsgált időszakból hat (feltételezhetően vagy bizonyosan) önálló lapra írt költeményről van tudomásunk.

³³ Vö. DÖMÖTÖR 2019.

Az időrendi sort a szakirodalom mai állása szerint az *Ének Pannónia megvételéről* elnevezéssel számon tartott – korábban Csáti Demeternek tulajdonított, valójában azonban ismeretlen szerzőjű – vers nyitja (*Emleekewzeunk Reegiekreul...*). A mű az újabb kutatások szerint (irodalomtörténeti feltételezések, valamint bizonyos nyelvi és helyesírási-hangjelölési jelenségek alapján) az előzőleg gondoltnál korábban, a XIV. század végén vagy a XV. század során keletkezhetett.³⁴ Ugyanakkor a fennmaradt változat hitelességével, pontosságával kapcsolatban számos kérdés merül fel, mivel a nyelvemlék eredetije eltűnt, kiadásai is az arról készült XVIII. századi másolatokon alapulnak (amelyek mára szintén elvesztek); ráadásul utolsó három szakasza egy másik, Csáti Demeter által szerzett versből származik, és csak tévedésből került ennek a végéhez.³⁵ (Annak ellenére, hogy a szöveg nyelvtörténeti forrásként is elő szokott bukkanni – ráadásul 1526-os datálással –, a másolás esetleges pontatlanságai miatt a mondatban alatti nyelvi szinteken nemigen tanácsos vizsgálatokat alapozni rá.)

Az eredetiben megőrződött ide tartozó legrégebbi vers a *Szabács viadala*, pontosabban az ezen a címen számon tartott töredék. Már kezdősora is világosan mutatja, hogy egy hosszabb költemény részletéről van szó (*De az fellywl mōdot pal kenezý...*). Az 1476 körül lejegyzett históriás ének – a műfaj legkorábbi fennmaradt magyar nyelvű darabja – nemcsak az irodalomtörténészeketől kapott nagy figyelmet, hanem a nyelvemlékkutatásban is ez lett a korszak legalaposabban feldolgozott világi verse.³⁶ A mű Mátyás egyik haditettét örökíti meg; a költő tehetsége inkább elbeszélőkészségében, semmint művészi stílusában mutatkozik meg. A szöveg minden bizonnyal másolat; szerzője és leírója ismeretlen.

A további vers(töredék)ek iránt általában inkább irodalomtörténeti érdeklődés mutatkozott, semmint nyelvemlékkutatói. A *Geszti László éneke*ként számon tartott hat szakasznyi töredék (*ez wegh puztasaghrol...*) 1540 körülről maradt fenn (eredetije 1525-ben íródott). A szerző Várdai Pál esztergomi érsek familiárisa és kapitánya. Az aktuálpolitikai szöveg a török elleni összefogásra szólítja fel a rendeket.³⁷

³⁴ HUBERT Ildikó (1995), Dugonics András levele Gruber Antalhoz a *Pannóniai énekekről*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 99. 95–102.; SZATHMÁRI István (2010), Miről árulkodik a *Pannóniai ének* nyelve és helyesírása? *Magyar Nyelvőr*, 133. 54–61.

³⁵ HUBERT 1995.

³⁶ IMRE Samu (1958), *A Szabács Viadala*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

³⁷ HORVÁTH Cyrill (szerk.) (1921), *Régi magyar költők tára I.* (Második, átdolgozott kiadás.) Budapest, MTA. 490.; GERÉZDI Rabán János (1962), *A magyar világi líra kezdetei*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 94–96, 93, 96, 98.

Az 1542 előttré datált és *Zöldvári ének*-nek elnevezett töredéket egy könyvtáblában újrashasznosított papírdarabon találták. A sorok annyira ronsoltak, hogy töredékszótágok mellett néhány szó vehető csak ki – ezek a virágénekek jellegzetes kifejezéseit mutatják.³⁸ Múlt század közepi felfedezése óta a leghíresebbé vált része a *heheheaho* [hé-hé-héáhó] refrén lett.

Szendrői hegedősének-ként tartják számon a legkorábról, 1545 körülől fennmaradt mulattató éneket (*Zenth job jrta könyweben...*). Szerzője ismeretlen, a keletkezés helye a Borsod megyei Szendrő vára közelébe tehető. A „hegedősének” szövegtípusa hamarosan a könyvnyomtatásban is feltűnik mint a népi mulattatás egyik műfaji változata. Az énekmondó saját nyomórúságát figurazza ki, így próbálva a hallgatóság adakozókedvét felkelteni.³⁹

Szabatkai (névváltozatok: Szabatkay, Szabadkai) Mihály *Cantio Petri Berizló*-ja (*Mýnd tj nepek bankogyatok pispek vezedelmén...*), egy XVI. század közepi másolatában maradt fenn. (Mivel azonban a közlése⁴⁰ utáni időben a nyelvemlék eltűnt, nyelvtörténeti forrásként való kezelésére ugyanaz áll, ami a fentebbiekben már többször is szerepelt: fokozott körültekintéssel vehető csak figyelembe.) Az eredetileg 1515-ben írt vers Berizsló Péter, veszprémi püspök és horvát bán törökellenes harcairól szól. A szerző – Berizsló familiárisaként – a Berizsló melletti katonáskodásra buzdít. A mű lírai fogantatású politikai propagandaének, a vitézi költészet kelléktáráról való legkorábbi híradás.⁴¹

További alkotások (két vers, egy versrészlet és egy ritmikus próza) bár bizonyos értelemben szintén önállóan maradtak fenn, nem képezik a jelen tanulmány anyagát. Egy jelentős verset (a *Mátyás-ének*-et) és egy másik fontos vers részletét (a *László-ének*-nek a Peer-kódexbeli változatot kiegészítő strófáit) a Gyöngyösi-kódex környezetében, annak kolligátumában találták meg, és a szétválasztáskor, majd újrakötéskor a kódex elé illesztették, és azóta, függetlenül a történeti tényektől, annak részeként tartják őket számon – így a kódexszel együtt kellő figyelmet kaptak, és az irodalomáron kívül a nyelvtörténészek körében is meglehetősen közismertségnek örvendnek.⁴² Két művet pedig magánlevelek záradékaként írtak le a címzett üdvöz-

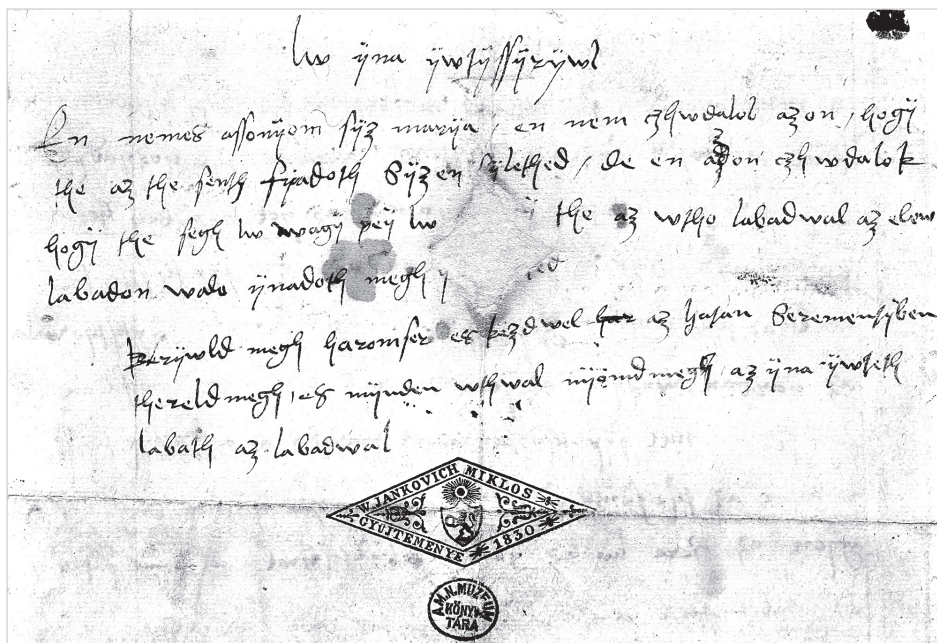
³⁸ BORSÁ Gedeon (1957), Ismeretlen virágének töredéke, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61. 236–237.

³⁹ STOLL Béla (1953), A szendrői hegedős-ének. *Irodalomtörténeti Közlemények* 57. 231–232; uő: *Pajkos énekek*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó. 10–12.

⁴⁰ SZILÁDY Áron (1880), *Régi magyar költők tára II*. Budapest, MTA. 365–367., 482–487.; ez az első közlés egy hibás másolaton alapult, amelyet az eredeti alapján pontosított, a vers elejének hasonmását is közölve: Ábel Jenő (1888), Berizsló Péter énekéhez, *Egyetemes Philologiai Közöny*, 12. 529–534.

⁴¹ GERÉZDI 1962:65–66., 68–69. és passim.

⁴² DÖMÖTÖR Adrienne (szerk.) (2001), *Gyöngyösi-kódex*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete., 42–45.; uő: Bevezetés, 22–26., az itt hivatkozott szakirodalmakkal.

6. kép

Ló ina ütéséről való ráolvasás
(OSzK Kézirattár, MNy. 30.)

léséül (vers: Török Imre köszöntője, 1485; ritmikus próza: Cseley Kelemen köszöntője, 1528),⁴³ így ezek valójában nem önállóan őrződtek meg, hanem az adott levélszöveg részét képezik.

Ráolvasások

A magyar nyelven fennmaradt ráolvasások legrégebbi darabjait, a *Bagonyai ráolvasások*-nak elnevezett szövegcsoporthoz önálló lapra, pontosabban egy bifólió első lapjára jegyezték le 1488-ban. A szövegcsoporthoz három nyelvemléket tartalmaz, amellyel lovak fekélyét, szemölcsöt és lovak lábának ficamát gyógyították (*Ffekel Equorum (...) Vronck xpc felden ha Jar vala...; Semelche deperditur (...) Ffenie vaglok...; Menieles [menyelés 'ficam'] exit (...) Vronk xpc samar hatan Jhrlmba ha menth...*).⁴⁴ A latin-magyar vegyes nyelvű címekkel ellátott szövegeket vélhetően egyházi ember írta le (az első két ráolvasás a tennivalókat latinul ismertető bevezetést is tartalmaz).

⁴³ HEGEDŰS Attila, PAPP Lajos (szerk.) (1991), *Középkori leveleink 1541-ig*. Budapest, Tankönyvkiadó. 4. sz. 72. sz.

⁴⁴ JAKOVICH Emil (1920), Adalékok nyelvemlékeink sorozatához III., *Magyar Nyelv* 16. 78–79.

A levélpárt egy Esztergomhoz közeli településen (Hontbagonya, Bohunice) találták egy családi levéltárban. A későbbiekben két különböző időszakban is eltűntnek vélték,⁴⁵ de mindkétyszer újra fellelték ugyanabban a – több helyszínt is megjárt – gyűjteményben, amelynek ma is része az esztergomi Primási Levéltárban.⁴⁶

Egy másik levél első és hátsó lapja szintén három ráolvasást őriz,⁴⁷ amelyeket lovak fekélye (*fekélyes lwthwl*), ficama (*lw mwl[...]wl*⁴⁸) és az ín megütése okozta sérülés ellen mondtak (*lw ýna ýwtýssýrýwl*). Ezekben a tennivalók a szövegek zárásaként szerepelnek, az első kettőben latinul, a harmadikban magyarul. (A kezdőszavak: *En nemes assonyom syz marýa, mykorth...*; *Mel býzoný hogý [...]*⁴⁹ *Senth ýlona assony...*; *En nemes assonyom sýz marýa, en nem chwdalok...*) A szakirodalomban és a könyvtári nyilvántartásban a három nyelvemléket a XVI. század elejére datálják, az íráskép alapján azonban talán inkább a század közepe tájára lehetne gondolni.⁵⁰

Az eddig ismert ráolvasások sora az utóbbi időben egy újabb darabbal bővült. Az Országos Széchényi Könyvtár legújabban vásárolt nyelvemléke is egy korszakunkba illeszkedő ráolvasás, amelyet egy papírlap őriz. A nyelvemlék (előző tulajdonosa tiszteletére) a *Szalai-féle ráolvasás* nevet kapta. A szöveget – amellyel emberi betegséget, „kegyetlen kórságot” gyógyítottak – valószínűleg a XVI. század első negyedében jegyezték le. (Szövegközlés, leírás egyelőre nem áll rendelkezésre róla.)

⁴⁵ Legutóbb pl. ILYEFALVI Emese 2014:60 állította, hogy a kézirat még lappang.

⁴⁶ MADAS Edit (2015), *Őrzőhelye ismeretlen? (A lappangás természetrajzához.)*. In EKLER Péter, VARGA Bernadett (szerk.), *„Serpentarius viginti quatuor stellis decoratus” – Baráti aján-dék Farkas Gábor Farkasnak*. Budapest, 28–29.

⁴⁷ HORVÁT István (1835), A' Babonás Lóorvoslás, *Tudományos Gyűjtemény* 19, 6. kötet. 112–113.

⁴⁸ A második szöveg sérült címében a *menyelés* szó rejtőzik.

⁴⁹ A szövegrész – mint a levél több helye is – sérült.

⁵⁰ A lap szélén megfigyelhető lyukak nem vallanak arra, hogy a levél eredetileg egy kötet része lehetett; fűzésre semmi jel nem utal (köszönöm a szakvéleményt Tóth Zsuzsannának, az OSzK könyvrestaurátorának). A lyukak a későbbi gyűjteményezőtől származhatnak. – Ráolvasá-sokat összegyűjtő munkájában a szerző „A házi mindeneskönyvek” összefoglaló cím alatt tárgyalja a szövegeket: ILYEFALVI 2014:89–90., 142.

Egyéb világi tartalmak

A verseken és a ráolvasásokon kívül ismerünk még egy önálló lapon fennmaradt orvosi receptet és egy esküformulát.

Az orvosi recept a XVI. század elején keletkezhetett (korábban szinte mindenki a XV. század elejére datálta).⁵¹ Mellbaj elleni készítmény összetevőinek felsorolását tartalmazza, vegyítve a magyar és a latin nyelvet.⁵²

Az esküformulát 1527-ben jegyezték le (*Isten Engem vgh segellyen...*). A budai királyi kancelláriáról vitték Kassára, hogy a város megválasztott adószedői ennek szövegével esküdjenek fel hivatásukra.⁵³

Összegzés

Dolgozatomban tematikus csoportokba rendezve azokat a XVI. század közepét megelőzően keletkezett nyelvemlékeket tekintetem át, amelyek – a kódexirodalom kötetein, valamint a missziliseken és a hivatalos iratokon túl – önálló papírlapokon vagy ívfűzet(együttes)ekben maradtak fenn.

Vallási vonatkozású mű néhány fűzetben, illetve levélegyüttesben olvasható; vannak közöttük egységes – posztillát vagy imádságokat megörökítő – és vegyes tartalmú munkák is.

A világi vonatkozású művek sorában fűzeteket és önálló lapokat is találunk. Az előbbieket szójegyzékeket, történeti tárgyú munkákat vagy vegyes bejegyzéseket, például verset, orvosi recepteket és ráolvasást tartalmaznak. Különálló lapokon jellemzően versek és ráolvasások maradtak fenn.

Korábban két tanulmányomban a könyvek margóira vagy egyéb üres helyeire bejegyzett vallási és világi vonatkozású bejegyzésekkel foglalkoztam. A most áttekintett anyag tartalmilag, tematikailag nem választható el ezektől; egy átfogó rendszerezésben egymás társaságában kell majd helyet kapniuk az összegyűjtött anyagoknak.

⁵¹ ZOLNAI Gyula (1894), *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, MTA. 28. már felhívta a figyelmet a tévedésre, amely azonban a szakirodalomban továbbra is folyamatosan tartotta magát; a hibába magam is beleestem: DÖMÖTÖR Adrienne (2006), *Régi magyar nyelvemlékek*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 44.

⁵² DÖBRENTEI 1840:4.

⁵³ DÖBRENTEI 1840:19.

Johannes Regiomontanus: *Tabulae directionum*

A Zrednai (Vitéz) Jánosnak szóló ajánlás
(szövegközlés)¹

Asztronómia, asztrológia Magyarországon Hunyadi Mátyás korában

Hunyadi Mátyás (1443–1490) és a magyarországi főurak, elsősorban a művelt esztergomi érsek, Zrednai (Vitéz) János (1408 k.–1472) különös érdeklődést mutattak az asztrológia és az asztronómia iránt. Zrednai János mindennapjai elképzelhetetlenek voltak a csillagászati művek tanulmányozása nélkül, és Mátyás király maga is rendszeresen kikérte asztrológusai tanácsait.

A csillagászat az égitestek mozgását vizsgálja, az asztrológia pedig ezeknek a földi életre kifejtett hatását. Mátyás korában az *astronomia* és *astrologia* a gyakorlatban felcserélhetőek voltak: az égitestekkel foglalkozó tudós egy személyben volt csillagász és asztrológus. Az embereket a bolygók, csillagok hatása érdekelte, és a királyi, főúri udvarokban is ezért alkalmaztak asztronómusokat, illetve asztrológusokat.

Georg von Peurbach (1423–1461) és Johannes Regiomontanus (Johann Müller von Königsberg, 1436–1476) a kor legjelentősebb matematikusai és csillagászaik voltak. Műveik ismertek voltak Magyarországon, és szoros kapcsolatban álltak Zrednai Jánossal és Hunyadi Mátyással.² Peurbach csillagászati műveket írt Zrednai Jánosnak, Regiomontanus pedig 1467 és 1471 között – éppen 550 évvel ezelőtt – hazánkban élt és dolgozott.³

A korabeli csillagászok műveit értékes kódexek őrzik. A bennük található matematikai táblázatok nem idejétmúlt adatsorok. A csillagászatörté-

¹ Regina Cermann, Zsupán Edina és Zsoldos Endre szíves szóbeli közlésekkel segítettek jelen írás elkészítésében, és ezért hálás köszönettel tartozom nekik.

² WACZULIK Margit (1984) (szerk.), *A táguló világ magyarországi hírmondói. XV–XVII. század*. Budapest, Gondolat, 30–36. ZSOLDOS Endre (2017), *Kopernikusz előtt: bolygómozgás a középkori Európában és Magyarországon*. In LAKI János, SZÉKELY László (szerk.) (2017), *A kopernikuszi fordulat fél évezred távlatában*. Budapest, L'Harmattan, Könyvpont. 35–65.

³ Az évfordulóra 2018 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtárban, ezt követően pedig 2018 végén és 2019 elején a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központban kiállítással emlékeztünk, és kísérfüzet is megjelent, lásd EKLER Péter, MOLNÁR Andrea, ZSOLDOS Endre (2018), *Csillagok, csillagképek. Tudomány Mátyás király udvarában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. 16–36.

nészek ma is tudják értelmezni és használni a XV. századi szinusz- és tangens táblázatokat.

Mátyás fényes udvara vonzotta a külföldi művészeket, tudósokat, így az asztronómusokat is. Regiomontanuson kívül más csillagászokról is említést kell tenni. Tudunk a lengyel Marcin Bylica z Ilkusza (1434?–1493?) Jan Stercze-vel – Magyarországon – folytatott szakmai vitájáról. Johannes Tolhopff pedig 1480 tavaszától legalább 1481 februárjáig tartózkodott Magyarországon Mátyás udvari asztrológusaként.

Zrednai (Vitéz) János

Zrednai (Vitéz) János (1408 k.–1472) váradi püspökként (1445–1465), majd esztergomi érsekként (1465–1472) kiemelkedő módon pártolta a tudományok művelését és rezidenciája külföldi tudósok műhelye volt. Nagy igényességgel gyűjtötte és olvasta a kódexeket, javította azok hibás olvasatait.⁴ Oroszlánrésze volt a pozsonyi egyetem megalapításában (Universitas Histropolitana, 1467).

Zrednai János származása és más szlavóniai humanistákhoz (például Janus Pannonius, „ifjabb” Vitéz János) fűződő családi kapcsolata régóta foglalkoztatja a kutatókat.⁵ Zrednai Jánost korábban – Galeotto Marzio és Antonio Bonfini nyomán – Vitéz Jánosnak nevezték, de Csapodiné Gárdonyi Klára⁶ és Pajorin Klára⁷ az irodalomtörténet, majd Pálosfalvi Tamás⁸ a családtörténet oldaláról véglegesen bebizonyították, hogy János érsek nem volt a Vitéz család tagja.⁹ Indokolatlan idősebb és ifjabb Vitéz Jánosról beszélni, hiszen Vitéz János nevű főpap csak egy volt: Kamarcai Vitéz János.¹⁰ Zrednai (Vitéz) János csak később lett „Vitézzé”. Janus Pannoniusnak

⁴ A Zrednai János gyűjteményébe tartozó kódexekben található címerábrázolásokra lásd EKLER Péter (2018), Zrednai (Vitéz) János pecsétgyűrűi és címerének illuminált kódexekben található ábrázolásai. *Levéltári Közlemények* 89 (2018).

⁵ PÁLOSFALVI Tamás (2013), Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. *Turul* 86. 1–16. Zrednai (Vitéz) első és sokáig egyetlen részletes életrajzát lásd FRAKNÓI Vilmos (1879), *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Budapest, Szent István Társulat. (Házi könyvtár, XXX.); lásd továbbá Tomislav Matić horvát nyelvű doktori dolgozatát: Tomislav MATIĆ (2017), *Ivan Vitez od Sredne. Prelat i humanist 15. stoljeća*. Doktorski rad, mentori Borislav GRGIN i Nenad IVIĆ. Sucevište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.

⁶ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1998), Vitéz János neve. *Turul* 71. 25–29.

⁷ PAJORIN Klára (2001), Vitéz János vezetéknévéről. In TAMÁS Zsuzsa (szerk.) (2001), *Ritók Zsigmondné Szalay Agnes 70. születésnapjára*. Budapest, REBAKUCS. 18–19.

⁸ PÁLOSFALVI 2013:15.

⁹ C. TÓTH Norbert, HORVÁTH Richárd, NEUMANN Tibor, PÁLOSFALVI Tamás (2017), *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. Budapest, MTA BTK TTI. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak) 27.

¹⁰ Személyére lásd PÁLOSFALVI 2013:4–5., 15.

a Vitézekhez való sorolása későbbi eredetű (XVI. század második fele). Sem János esztergomi érsek (Zrednai János), sem János pécsi püspök (Janus Pannonius) nem volt sem Vitéz, sem Garázda.¹¹

Johannes Regiomontanus: Tabulae directionum

Regiomontanus magyarországi tartózkodását jelentős asztronómiai szakmunkák fémjelzik. A *Defensio Theonis* című művön hazánkban is dolgozott, a *Tabulae directionum* Zrednai kérésére készült, a *Tabula primi mobilis* pedig Magyarországon fejezte be.¹² Jelen írás fókuszában a *Tabulae directionum* áll.¹³ Barlai Katalin 2008-ban megjelent tanulmányában elsősorban a *Tabulae* matematikai és csillagászati vonatkozásait domborította ki.¹⁴ A *Tabulae* alapvetően egy gömbháromszögteni példatárat foglal magába. A munka gerincét horoszkópok elkészítésével kapcsolatos problémák („problemata”) és a horoszkópok felállítását segítő táblázatok alkotják. A *Tabulae* viszonylag sok kéziratban maradt fenn.¹⁵ A szépen illuminált wolfenbütteli kódex (Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°) kiemelt figyelmet érdemel keletkezési körülményei és provenienciája miatt.¹⁶

A *Tabulae* kora egyik legműveltebb emberének, Zrednai Jánosnak készült. A táblázatok elkészítése mögött mély matematikai tudás húzódik, képesség annak megítélésére, hogy meddig lehet egy gömbfelületen (az éggömbön) lineáris közelítést használni, és mikor kell szögfüggvényekhez

¹¹ PÁLOSFALVI 2013:15–16.

¹² Regiomontanus egy másik művét, a *Tabula primi mobilis* Mátyás királynak ajánlotta. Az ajánlásnak eddig nem létezett teljes modern közlése. A dedikáció négy releváns kézirat alapján elkészített szövegváltozatát lásd: Péter EKLER (2019), Johannes Regiomontanus: *Tabula primi mobilis*. A Source Publication of the Dedication to King Matthias Based on Four Manuscripts. *Studia Bibliographica Posoniensia*, Univerzita knižnica v Bratislave, 2019. 11–20.

¹³ A *Tabulae* vonatkozóan általában lásd: Ernst ZINNER (1990), *Regiomontanus: His Life and Work*, translated by Ezra BROWN. North-Holland–Amsterdam–New York–Oxford–Tokyo, Elsevier Science Publishers B.V. (Studies in the History and Philosophy of Mathematics, vol. 1.) 92–93.

¹⁴ A műre vonatkozóan lásd BARLAI Katalin (2008), Lapozgatás egy csillagászati Corvinában. *Magyar Tudomány* 169. 1075–1084. és CSABA György Gábor (2003), *Hazudnak-e a csillagok? Legenda és valóság a csillagjósolásról*. Budapest, General Press Kiadó, 303–304.

¹⁵ Regina CERMANN (2014), Beschreibung einer problematischen Corvine: Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°. In Edina ZSUPÁN, Christian HEITZMANN (hrsg.) (2014), *Corvina Augusta. Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (Supplementum Corvinianum, 3, Ex Bibliotheca Corviniana), 123–151; a *Tabulae* kézíratainak ismertetése: CERMANN 2014:126–129.

¹⁶ CERMANN 2014:124–125, 141–142. A wolfenbütteli kódexben a 31 „problemata” megtalálható: ff. 3^r–26^r, ugyanebben a kódexben a táblázatok: ff. 28^r–89^v.

fordulni.¹⁷ Maga Regiomontanus is utal az érseknek szóló ajánlásban a feladat nehézségére:

„Amikor eljöttem, és szolgálatodra készen álltam, először is azt a parancsot kaptam, hogy állítsam össze a direkciók valamilyen tábláit ... Helyesen figyelted meg ennek a dolognak a nehézségét, hiszen ezt minden asztrológus kerüli mint valami veszélyes szirtfokot.”¹⁸

Regiomontanus az ajánlásban ismerteti azt az évszázados vitát is, ami az asztrológiai „házak” határainak a Zodiákus mentén való helyes kijelöléséről szól; a német tudós aggodalmasan említi az elődök eljárásait, amelyekkel nem ért egyet. A *Tabulae* 14. problémája pedig teljes egészében erről a szakmai vitáról szól („Initia duodecim domorum coeli rationabiliter constituere” = „Az ég 12 házának kezdetét ésszerűen megállapítani”).¹⁹ Viszszatérve az előszóra: Az ajánlásban az asztrológiai értelemben vett házak körüli kérdés kapcsán több jelentős asztrológus – Hali (X–XI. sz.), Geber (XII. sz.), Matthaues Guarimburtus (XIV–XV. sz.), a raguzai Johannes Gazulus (1400–1465) – neve említést nyer. Regiomontanus a műben az ég házak szerinti felosztásának leírásakor novarai Campanus (1220 körül–1290), továbbá Johannes Gazulus, valamint Matthaues Guarimburtus („archidiaconus Parmensis”) módszereit is ismerteti, és vitatkozik velük szakmai okok miatt.

A *Tabulae* – ahogy az ajánlásból is értesülünk róla – Zrednai kérésére 1467-ben Esztergomban készült. A lengyel Marcin Bylica segített Regiomontanusnak a feladat végrehajtásában. A munka olyan táblázatokat tartalmaz, amelyek a bolygók pozíciójának ki- és átszámításához szükségesek.²⁰

Az ajánlás a mű szerves része, és a *Tabulae* más kézírataiban is olvasható.²¹ A Zrednainak szánt dedikáció az 1490-ben Augsburgban megjelent nyomtatott kiadásban is olvasható.²² Ábel Jenő az ajánlást – nem teljes ter-

¹⁷ BARLAI 2008:1081

¹⁸ WACZULIK 1984:47

¹⁹ BARLAI 2008:1082

²⁰ Köszönöm Zsoldos Endrének a szóbeli közlést (2018. május 31.).

²¹ CERMANN 2014:125

²² Az 1490. évi augsburgi kiadás (GW M37533) címlapja: „Tabule directionum profectio-numque famosissimi viri Magistri Joannis Germani de Regiomonte in natiuitatibus multum vtilis”; utána a Zrednainak szóló ajánlás következik (ff. a₂-a₃^o); majd a mű kezdődik (fol. a₃^o): „Primum probleuma. Declinationem planete locum habentis ...”; a szöveges rész végződik (fol. 22°): „... ac tandem presenti negocio finem libuit imponere.”; a táblázatok: ff. 23^v-139^v.

jedelmében – az 1504. évi velencei kiadás alapján közölte.²³ Waczulik Margit részleges magyar fordítása az Ábel által közölt szöveg alapján készült.²⁴

Az ajánlásnak nincs teljes kiadása, ezért közölni kívánjuk a dedikáció – három releváns kódex szövegén alapuló – szövegét. A három kódexre szakirodalmi ismeretek alapján esett a választás. A wolfenbütteli kódex Magyarországon készült. Mivel Regiomontanus a *Tabulae* Magyarországon készítette, és Zrednainak ajánlotta, indokoltnak tűnt, hogy első között vessük vizsgálat alá. A szakirodalom a díszes kódexet eddig korvina-példányként jegyezte.²⁵ A Wolbenbüttelben őrzött kódex friss, részletes leírását, elemzését Regina Cermann-nak köszönhetjük. Cermann már a tanulmány címében („Beschreibung einer problematischen Corvine ...”) jelzi a kódex korvina-mivoltával szemben támasztott szakmai aggályokat.²⁶ A patinás Herzog August Bibliothekben őrzött reprezentatív pergamenkódex szövegét Magyarországon másolták (talán Budán?) 1470 körül. Az illumináció lényegesen később, 1510 körül készült el Nürnbergben.²⁷

Szakirodalmi ismeretek alapján további két kódexre terjesztettük ki a vizsgálatokat. A krakkói kézirat (Biblioteka Jagiellońska, BJ Rkp. 597 III) egykor Marcin Bylica példánya volt. (Bylica segítette a *Tabulae* elkészítésében Regiomontanut.) A krakkói papírkódex 1467-ben készült el (Esztergom vagy Poznań/Posen).²⁸ A ma Nürnbergben őrzött papírkódex (Stadtbibliothek, Cent V, 63) pedig egykor magáé a szerzőé, Regiomontanusé volt, aki 1471-ben Magyarországról távozva azt magával vitte Nürnbergbe.²⁹

²³ Ábel Jenő az 1504. évi kiadás [*Tabulae directionum projectionumque*, Venetiae, Peter Liechtenstein, 1504] alapján nem a teljes előszót közli, hanem a „... tanquam horrendum scopulum declinant.” után kihagy egy részt és az „Eas itaque primitias operum meorum ...” szakasszal folytatja. ÁBEL Jenő (1880), *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala, 168–170.

²⁴ WACZULIK 1984:46–48.

²⁵ Csaba CSAPODI (1973), *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest, Akadémiai Kiadó (Studia humanitatis, 1.) 345. l., 574. sz.; CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1990⁺), *Bibliotheca Corviniana*. Budapest, Helikon Kiadó. 4. bővített és átdolgozott kiadás. 68. l., 206. sz.; Edit MADAS (2009), *La Bibliotheca Corviniana et les corvina „authentiques”*. In Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIALI, Edit MADAS, Luigi Alberto SANCHI, Edina ZSUPÁN (publ.) (2009), *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (Supplementum Corvinianum, 2, De Bibliotheca Corviniana), 61. l., 112. sz.

²⁶ CERMANN 2014

²⁷ CERMANN 2014:123

²⁸ CERMANN 2014:127

²⁹ CERMANN 2014:128, 131

Szövegekészítés

A szöveg alapját a wolfenbütteli kódex olvasata képezi. Indokolt esetekben feltüntettük a krakkói és nürnbergi kéziratok olvasatait a lábjegyzetekben. Végző megállapításainkat a következőképpen tudjuk összefoglalni: nem találtunk nagy számú érdemi eltérést a kéziratok olvasatai között. Az alább közölt változat – nagy valószínűséggel – hűen tükrözi a szerző, Regiomontanus „szándékát”, és megbízható kiindulási alapot nyújt azoknak, akik a későbbiekben a mű további kéziratait is összevetés tárgyává óhajtják tenni.

Rövidítések

W = Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°, 1^v–2^v

K = Krakkó, Biblioteka Jagiellońska, BJ Rkp. 597 III, ff. 1^{r-v}³⁰

N = Nürnberg, Stadtbibliothek, Cent V, 63, ff. 3^r–4^r³¹

REVERENDISSIMO³² IN CHRISTO PATRI AC DOMINO DOMINO IOANNI ARCHIEPISCOPO STRIGONIENSI IOANNES³³ DE REGIO MONTE SE HVMILITER COMMENDAT.³⁴

MAGNAM ESSET ADMODVM ET fuisse semper in edendis libris difficultatem mihi uideri solet, dum reuoluo maiorum nostrorum exemplaria, ac p̄sertim eorum exordia conspicio, ubi plerique tenuitatem ingeniorum suorum insimulant non suffecturam uidelicet cepto³⁵ operi. Alii uero arduitate tentati negotii pene deterreri uidentur, nonnulli erratis suis ueniam datum iri uolunt dubiam scribendi fortunam haud iniuria suspicantes.

Mihi autem, reuerendissime domine, aliud p̄terea accedit, quod factu prorsus impossibile reor, assidue scilicet iussioni tuę morem gerere ac demum iudicio tuo non minus acuto, quam recto, dignum aliquid reddere. Tuae profecto monitioni nefas est contravenire, qui enim licentius in me habeat imperium p̄ter te mortalis nemo est. Ubi autem lucubrationes meas

³⁰ CERMANN 2014:126; lásd továbbá KOWALCZYK, Maria et al. (eds.) (1988), *Catalogus codicum manuscriptorum mediæ aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagiellońska Cracouiae asservantur*. Vol IV. Kraków et al., Biblioteka Jagiellońska et al., 156–159.

³¹ CERMANN 2014:128; lásd továbbá Ingeborg NESKE (ed.) (1997), *Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften: Varia: 13.–15. und 16.–18. Jh.* Wiesbaden, Harrassowitz. (Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg, Bd. 4.), 99–100.

³² **W** [R]EVERENDISSIMO

³³ **K** Ioannes Germanus

³⁴ **N** Reverendissimo ... commendat. *om.*

³⁵ **KN** cepto

coram te tam rigido, quam perspicacissimo³⁶ censore deprompsero, labascet illico animus.

Quis enim eruditissimus licet aliquid nouarum litterarum impune tibi afferet? Quippe qui omni doctrina ac uirtute mirum in modum præditus es, diuinarum humanarumque rerum plenam tenes cognitionem, omnes³⁷ cuiuscunque litteraturę cum te præbeas auditorem, omnes tamen excellentissima eruditione tua antecellis adeo, ut discipulos sese fateantur quicumque in habitu preceptorum ad te accesserint. Quantus³⁸ et quam profundus in sacris existas litteris neminem ignorare arbitror. Quid referam de iure pontificio? Cuius noticia quidem ornamento tibi est, usus autem dignitati tuę pernecessarius, quippe qui supra omnes prælatos Regni Hungarię primatum tenes. Vniuersa demum philosophia tibi familiaris est, disciplinę autem quadriuales decus et gloriam pepererunt. Quodsi ad negocia humana transeundi detur licentia, quis non admirabitur immensam tuam prudentiam, ex qua totius Regni Hungarię gubernatio pendet. Ita tamen foris publica curas, ut domi quoque magnificentia tua ineffabilis demonstretur, in arce, inquam, Strigoniensi, ad cuius restitutionem assiduam etsi nullis parcas impensis, longe tamen ampliori sumptu solertiorique studio bibliothecas præciosissimas ac omni genere codicum refertissimas instituisti. Quantam præterea et quam perhennem³⁹ curam habeas condendi studij generalis⁴⁰ conclamatum esse iam pridem arbitror, cum ex uniuersis litteratorum consorcij omnium professionum doctissimos quosque viros accersere soleas, officio fretus regij cancellarij supremi, cui cepto felicissimo me quoque viennensis collegij alumnum quantulumcumque adesse uoluisti, docturum uidelicet quadriuales facultates.

Veniens igitur uoluntatique tuę morem gesturo mihi inprimis id mandati dedisti, ut tabulas quasdam directionum componerem, quę et usu faciles et iudicijs utiles essent⁴¹. Recte quidem animaduertisti difficultatem huius rei, quam profecto omnes astrologi tanquam horrendum scopulum uerentur⁴². Nemo omnium est, qui sese tantis rhetibus satis expedire possit⁴³, tametsi multiuaria⁴⁴ huius negocij praecepta passim reperiantur. Hali⁴⁵ nempe

³⁶ N perspicatissimo

³⁷ KN omnibus

³⁸ K quamuis

³⁹ K perhennem

⁴⁰ K [in margine] studij generalis condendi intentio

⁴¹ K essem

⁴² KN declinant

⁴³ K posset(?)

⁴⁴ N multifaria

⁴⁵ K [in margine] Hali. – Abū l-Ḥasan ,Alī ibn Abī l-Rijāl al-Shaybani (ismertebb alakban: Haly, Hali, Albohazen Haly filii Abenragel, Haly Abenragel, X–XI. sz.), arab asztrológus és

in quarto libro suo artem directionum asserit esse complementum iudicii natalis. Quamobrem opere precium decreuit compilare tabulas soluendi nodos, quę cum nostra tempestate nusquam reperirentur⁴⁶, parmensis quidam archidiaconus⁴⁷ auctorem secutus tales contexit ad medium sexti climatis, imbecilles tamen ac a mente Ptolomei⁴⁸ eiusque commentatoris, imo⁴⁹ et ab opinione prop[r]ia, quod fedissimum est, longe alienas. Nam et ipse modum dirigendi per spheram solidam officio semicirculi meridiano et orizonti coeuntis summopere laudat et Ptolemeum⁵⁰ idem, quod uerum est sensisse arbitratur. Postremo tamen in tabulis suis ponit fiduciam, ignorans utique quantum his duobus modis interesse possit discrimen, quod re uera quinque gradus – absurdum dictu – nonnunquam excedit. Erit forsitan, qui ptolemeum⁵¹ clarissimum eiusdem quoque uicij insimulabit⁵², quippe qui in tercio quadripertiti sui agens de spacio uitae paulo antequam ad duos dirigendi modos descendit, totius artis iacit fundamentum, necessarium quidem ratus in directione sequentis loci positionem similem fieri positioni antecedentis. Id autem nequaquam accidere⁵³, nisi locus sequens traducatur ad semicirculum, in quo reperiebatur⁵⁴ locus antecedens, quod et hali expositor eius confirmat. Verum duo modi eius cum exemplis a computatione⁵⁵ directoria, qua memoratus parmensis ac pene omnes alij utuntur, non discrepat. Quid igitur de tam prudenti quam eruditissimo uiro sentiemus? Nunquid tantum philosophum repugnantes⁵⁶ asseruisse sententias impune suspicabimur? Credo equidem ptolemeum⁵⁷ et serio tradidisse fundamentum artis per semicirculos huiusmodi et modum numerandi apprime calluisse quamuis difficile⁵⁸ adeo, ut perplexum potius redderet auditorem, quam doctum. Satius ergo

asztronómus, 1037 után halt meg a ma Tunéziában található Kairouan településen. Jelentős asztronómiai műve: *De iudiciis astrorum*.

⁴⁶ K reperirentur N reperientur

⁴⁷ Matthaëus Guarimbertus („Parmensis archidiaconus”, ?–1412 körül), középkori asztronómus, életére és tevékenységére lásd ZINNER 1990:46, 84, 113, 221–223.

⁴⁸ Klaudiosz Ptolemaiosz (Kr. u. 85 körül–163), görög asztronómus, matematikus, geográfus Hadrianus és az Antoninusok alatt élt Alexandriában. Fő művének címe eredetileg *Mathématiké szüntaxisz* („A matematika rendszere”) vagy *Hé megiszté szüntaxisz* („A legnagyobb rendszer”) volt. A középkor óta használatos *Almagest* cím a „megiszté” szó torzult arab alakjából származik.

⁴⁹ N immo

⁵⁰ KN ptolemeum

⁵¹ KN ptolemeum

⁵² N insimulabit(?)

⁵³ N accedere(?)

⁵⁴ KN statuebatur

⁵⁵ K computatione(?)

⁵⁶ K repugnan[...]

⁵⁷ KN ptolemeum

⁵⁸ KN difficilem

putans prope uerum uersari, quam ueritatem ipsam radicitus querendo⁵⁹ desperare, supputationes quasdam breues ueritati propinquas exposuit.

Quod haudquamquam⁶⁰ mirum uideri debet, cum et nostra aetate ragusinus ille Ioannes gazulus⁶¹ tametsi ptolemei⁶² eruditissimi Gebrique⁶³ acutissimi⁶⁴ ac aliorum plurimorum doctrinas acceperit? Nullam tamen prorsus numerandi facilitatem in directionibus ac equandis domibus aduexit, quinimo⁶⁵ turbam maximam multitudine argumentationum concitauit. Quantum itaque difficultatis in hoc existit negocio, satis liquet. Quid autem comodi nanciscemur, si generalis quedam artis directorie promptitudo nobis illata fuerit, ex libris iudicum abunde colligetur, ubi tempora futurorum accidentium omnium per directiones potissimum inuestigari solent.

Tantam igitur utilitatem, praesul dignissime, directionum tabule afferent, quas petebas in quacunque regione latitudinem sexaginta graduum⁶⁶ non excedente⁶⁷, sive significator dirigendus in itinere solari existat, sive ab eo uersus alterum polorum secedat, in quibus maximam solis ab equatore supposui declinationem trium et uiginti graduum cum dimidio, observationibus modernis maiorem non admittentibus. In omni demum regione duodecim caeli domicilia constituere, ac in eis stellas distribuere, alia quam⁶⁸ plurima scitu iocundissima per hasce tabulas addiscere licebit.

Eas itaque primicias operum meorum⁶⁹ suscipere digneris, quas ubi pro acumine ingenij tui probaueris, in publicum prodire iubeto. VALE PRAESVLVM DECVS.

⁵⁹ KN querendo

⁶⁰ KN haud quaquam

⁶¹ Johannes Gazulus (Gasulus, Gjon Gazulli; Gjadër (település a mai Albániában), 1400–Dubrovnik, 1465), domonkos szerzetes, diplomata, lásd ZINNER 1990:231, 236

⁶² KN ptolemei

⁶³ Abū Muḥammad Jābir ibn Aflāḥ (közismertebb, latin nyelvű alakban: Geber/Gebir; 1100–1150), arab asztronómus és matematikus. Ptolemaiosz meghatározó jelentőségű művéhez, az *Almagesthez* írt magyarázata, korrekciója (Islāḥ al-Majisti (‘Az Almagest korrekciója’)) komoly hatással volt az asztronómia későbbi fejlődésére.

⁶⁴ K accutissimi

⁶⁵ W quimimo K quinyimo N quinimo

⁶⁶ K regionum

⁶⁷ K exedente

⁶⁸ K aliaque

⁶⁹ K om.

Felix Fabri német nyelvű útleírásai

A dessau-i és a kalocsai kéziratok

Bevezetés

Az 1483-as évben számos európai zarándok kereste fel a keresztény világ központját, Jeruzsálemet. Közülük sokan útleírást is összeállítottak. A keletre induló zarándokúton többekkel együtt részt vett Bernhard von Breidenbach,¹ az első fametszetekkel illusztrált útleírás szerzője,² Georg von Gumpenberg,³ Conrad Beck, a memmingeni polgár,⁴ Walter Paul von Guglingen⁵ ferences és Felix Fabri domonkos rendi szerzetes is.

Fabri⁶ (1437/38–1502) Zürichben született, 1452-ben Baselben lépett be a domonkos rendbe, 1468-tól kezdve pedig az ulmi szerzetesközösségben élt. Rendje megbízásából sokat utazott: felkereste Colmar, Aachen, Konstanz, Nürnberg, Velence és Róma városát, és kétszer is eljutott a Szentföldre.

---

¹ WOLDAN, Erich (1980): ‚Bernhard von (vom) Breidenbach, Domdekan in Mainz (um 1440–1497)‘ szócikk. In ²VL, Bd.1, Sp. 1991.

² HUSCHENBETT, Dietrich (1978b) ‚Bernhard von Breidenbach‘ szócikk. In ²VL, Bd. 1, Sp. 752–754. BERNHARD VON BREIDENBACH, *Peregrinatio in Terram Sanctam*. Mainz, Erhard Reuwich 1486.; a német fordítás *Die heyligen reyssen gen Jherusalem* címmel ugyanebben az évben jelent meg.

³ RÖHRICHT, Reinhold, MEISNER, Heinrich (Hrsg.) (1880): *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Berlin, Weidmann. 115–119 und 503.; RÖHRICHT, Reinhold (1900), *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Berlin, Wagner. 165.

⁴ HUSCHENBETT, Dietrich (1987a): ‚Beck, Konrad‘ szócikk. In ²VL, Bd. 1, Sp. 656–657. Beck útleírása az ún. Szakáll-kódexben maradt fenn, amelyet a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár őriz Ms. 384 szignatúra alatt, lásd VIZKELETY András (1973): *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Bd. 2. Wiesbaden, Harrasowitz. 216f. és BOROS István (1989), *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest, Balassi. 78.

⁵ BOSSELMANN-CYRAN, Kristian (1990) ‚Walther, Paul (von Guglingen)‘ szócikk. In ²VL, Bd. 10, Sp. 655–657. Walter már 1481-ben elindult a zarándoklatra és csak a Sínai-hegyhez vezető úton csatlakozott Breidenbachhoz és Fabrihoz.

⁶ HANNEMANN, Kurt (1980) ‚Fabri, Felix‘ szócikk. In ²VL, Bd. 2, Sp. 682–689. Fabri életrajzához lásd SCHRÖDER, Stefan (2009): *Zwischen Christentum und Islam. Kulturelle Grenzen in den spätmittelalterlichen Pilgerberichten des Felix Fabri*. Berlin, Akademie-Verlag. (Orbis Mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters, 11.) 50–53. és BEEBE, Kathryn (2014), *Pilgrim and Preacher. The Audiences and Observant Spirituality of Friar Felix Fabri (1437/8–1502)*. Oxford, Oxford University Press. (Oxford Historical Monographs.) 60–63.

Első zarándokútját 1480-ban tette meg, a palesztinai tartózkodás idejét azonban túl rövidnek találta, mivel a mohamedánok néhány Jeruzsálemben eltöltött nap után szinte visszaűzték a keresztény zarándokokat hajójukra.⁷ Emiatt évekig várt arra, hogy ismét eljuthasson a Szentföldre és megnézhesse azokat a szent helyeket is, amelyeket első útján nem tudott meglátogatni. A lehetőség 1483-ban jött el, amikor a jeruzsálemi zarándoklatot tervező Hans Truchsess von Waldburg tőle, a tapasztalt zarándoktól kért tanácsot. Fabri ellátta őt tanácsokkal és jelezte, szívesen csatlakozna az újtársasághoz.⁸ Így lett a zarándokok káplánja, és ez az útja jóval tovább tartott, mint az előző, mert nem csak Palesztinába, hanem a Sínai-hegyre és Kairóba is eljutott, s végül Alexandrián keresztül tért haza Ulmba.

Fabri egy igen terjedelmes, latin nyelvű útleírást állított össze, amelyet *Evagatorium*nak nevezett el. Ennek szövegét 1843 és 1849 között jelentette meg Conrad Dietrich Hassler 1600 nyomtatott oldalon.⁹ A latin kézirat mellett azonban több német nyelvű kézirat is fennmaradt, köztük az archetípusnak tekintett Georg 238 kódex,¹⁰ amelyet a dessauai Anhaltische Landesbüchereiben őriznek, és az Ms. 323 jelzetű,¹¹ a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött kódex. Jelen tanulmány e két kézirat egymáshoz való viszonyával foglalkozik.

A Georg 239 kódex

A dessauai kéziratot a Georg 238 jelzetű kódex őrzi. A kódex 20,5x15 cm méretű, az írástükör 16x11 cm. A szöveg egy oszlopban íródott és egy oldal 32–38 sort tartalmaz. Feltűnőek a gyakori javítások, áthúzások, törlések. A szöveg 463 oldalt tesz ki, és Fabri autográf írása.¹²

⁷ [...] *wen die haiden eÿlten m[i]t vnß vnd thribent unß bald auß land wider an deß mer in vnßer schiff [...]*. Ms. 323, 4r.

⁸ [...] *vnd in dem gelprech ließ Ich mich mercken, das Ich mütt het wider hin ein [...]*. Uo. 4v.

⁹ *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*. (1843–1849). Ed. Conrad Dietrich HASSLER. Stuttgart, Literarischer Verein.

¹⁰ PENSEL, Franzjosef (1977) *Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in der Stadtbibliothek Dessau*. Berlin, Akademie-Verlag. 187–189.

¹¹ VIZKELETY 1973:210, és BOROS 1989:71.

¹² HANNEMANN 1980: Sp. 687. Lásd még PENSEL 1977:187f. und BEEBE 2014:78.

dreyen in der frum wif erusthaftig man an
 der regierung so lieg bester ein besunder
 frum geistlich man in myn gey herung man
 freig in der christoff so cameron hant beng
 manveran der phylip so gantman
~~manveran der phylip so gantman~~
 Cullenberg man der christoff so cameron
 sunst etlich mesals taffer wif lit die witer
 off nicht ligger ser miften so pvaugens wif get
 bin ein genigt pil vor handt so dymill niet
 so lammig wir sein lip von leben so ein erand
 gutt off dymill so dem off so woff sij off der
 heilige gesegnet ist fast wif hand ein woff so
 herder sij off die fast daz wif so rander
 aus ein so faragt so ein witter
 dem wif myn woff so ein zum ersten und
 sprach zu dem andern pilgrim so lere in die
 an dess muntz beding der ist ein besulof
 so dastern dem er ein freung lebe muss sein
 was hat we in liebte so dar zu ist er ein beder
 an ist an man hat
~~manveran der phylip so gantman~~
 nicht ge so er lieve an der wider mit noch
 hand so serfing daz in nicht daz ligt
 ob er so an gefangen so getat woff aber mit
 aus hat ein ander getalt wir sind wofflich
 edel an haben land so lit von wif so hand
 daz so gedendich daz wif so fieg so woff
 wil vatt so kon so der woff so ein so hat so woff
 daz all in die gule hand so man so ser so
 daz die frum so so man so man so ser so
 sij gatten wil gelidens mit so wif so woff
 gesellen gehept so so man so daz so wif so
 also daz woff so woff so woff so woff so
 woff so woff so woff so woff so woff so
 gatt so man so woff so woff so woff so
 so woff so woff so woff so woff so woff so
~~manveran der phylip so gantman~~
 so woff so woff so woff so woff so woff so
 so woff so woff so woff so woff so woff so
 so woff so woff so woff so woff so woff so

2. kép

Áthúzások a Georg 238 kódexben az 5v oldalon

A dessauai kézirat négy nagyobb egységre, fejezetre tagolódik:

1. Levél a négy nemesúrhoz¹³
2. Előszó¹⁴
3. Az első zarándokút leírása¹⁵
4. Az 1483-as zarándoklat leírása¹⁶

Levél a négy nemesúrhoz

A dessauai kézirat első része annak a négy nemesúrnak írott ajánlólevél, akikkel Fabri az 1483-as zarándoklatán utazott együtt, név szerint Heinrich von Stöffelnnek, Hans Werner von Zimmernek, Hans Truchsess von Waldburnnak és Bär von Rechberg von Hochenrechbernek.¹⁷ Itt olvasható a mű keletkezéstörténete is: az útítársak kérésére készítette el Fabri a szent helyek és a levantei partvidék német nyelvű leírását. Noha az ottani viszonyokkal már ismerős barátai számára elég lett volna kevesebbet is írnia, a szerző mégis meg van arról győződve, hogy zarándokkönyve a tágabb értelemben vett családtagok – feleségek, gyermekek, szolgák, legények és szolgálók¹⁸ – számára is elérhető lesz, és nekik is vigaszt és szórakoztatást nyújt.

Itt ír arról is, hogy az egyes zarándokhelyek közötti távolságokat, amelyeket más zarándokok leírásai szokás szerint feljegyeznek, szándékosan nem adta meg. Hasonlóképpen nem sorolta fel a zarándokút költségeit sem, de hogy az olvasó mégis némi képet kapjon az utazás körülményeiről, annyit elmondhat, hogy egy hajó Velencétől Jaffáig 400 mérföldet tesz meg – ám egy másik, a szélről függően, akár kilencszázat is. Az útiköltségek Velencétől Szent Katalin hegyéig és vissza az egyik évben 120 dukátot tesznek ki, a másikon akár kétszázat is.¹⁹

Az ajánlólevél a datálás szerint 1484-ben, Ulmban íródott.²⁰

¹³ *Die milliu oder epitel der iiii herren von irem pilgerbüch daz inn ain cappellan brüder Felix hat gemacht*, Georg 238, 1r–3r.

¹⁴ *Die vorred zu daz pilgerbüch von der pilgerfchaft deff heiligen lands*. Uo. 3r–4v.

¹⁵ *Anhebt lîch das biliger büch von dem heiligen l'tetten ze jerusalem und im heiligen land miner erlten pilgerfchaft*, uo. 3v–9v.

¹⁶ Uo. 9v–232r.

¹⁷ A nemesek biográfiáját lásd ERTZDORFF, Xenja von (1999): Felix Fabris „Evagatorium“ und „Eygentliche beschreibung der hin vnnnd wider farth zuo dem Heyligen Landt...“ (1484) und der Bericht über die Pilgerfahrt des Freiherrn Johann Werner von Zimmern in der „Chronik der Grafen von Zimmern“ – Ein Vergleich. In *Jahrbuch für internationale Germanistik* 31, 54–86.

¹⁸ *hulfrouwen, kinden, diener, knechten, megten*, Georg 238, 1v.

¹⁹ Georg 238, 2v.

²⁰ *Datum vff vlm anno domini 1484 nach dem as ich wider gen ulm han von der heiligen stadt jerusalem vnd von fant katherina*. Uo. 3r.

Az előszó

Az előszóban Fabri arról tudósít, hogy sok jó ember, nemesek és nemteleknek, egyháziak és világiak, nők és férfiak kérték őt egy, a zarándoklatról és a szent helyekről szóló könyv megírására.²¹ Ezért a saját maga számára, emlékül megírt, latin nyelvű könyv alapján készítette el számukra ezt a német kéziratot.²²

Az első zarándokút leírása

A dessauai kézirat harmadik része az 1480-as zarándoklat leírását tartalmazza. Fabri azt írja, az utazáshoz szükséges ellátást és pénzt jó barátaitól kapta, ami különösen nagy segítség volt a számára.²³ Az utat Jörg von Stein társaságában tette meg, aki nem hagyta, hogy Fabri bármiben is hiányt szenvedjen. Velencében több zarándokkal is találkoztak, köztük két francia püspökkel és kíséretükkel, valamint osztrák, bajor, sváb, elzászi és svájci utazókkal. Itt ír Fabri a Földközi-tengeren uralkodó török veszélyről is. Mivel a törökök Rodosz ostromára készültek, a zarándokokat nagy félelem fogta el.²⁴ A dózse tanácsa ellenére mégis útnak indultak és kihajóztak Velencéből. A Korfuig tartó hajóút során megtapasztalták a part menti városokban a törökök előretörése miatt uralkodó félelmet, és Korfun a két francia püspök a többi francia zarándokkal együtt úgy döntött, hogy visszafordulnak. De a nemes, jámbor, állhatatos németek²⁵ azon a véleményen voltak, hogy folytatniuk kell az utat, és gyávának tartották a franciákat. A franciák viszont örültnek és vakmerőnek nevezték a németeket, vagyis a zarándokok kölcsönösen sértegették egymást.²⁶

A leírás az útítársak és a hajóúton szokásos tevékenységek felsorolásával folytatódik: a zarándokok kártyázással és kockajátékkal, valamint imádkozással ütötték el az időt.²⁷ Magát a szentföldi tartózkodást 15 sorban írja le

²¹ *Da haben mich angelanget vil güter lüt, edel vnd vnedel, gailtlich vnd weltlich, beder geschlecht frouwen vnd man, Das ich ein biöchli machti von der heiligen pilgerfart vnd von den heiligen Itetten [...].* Uo. 3r–3v.

²² *[...] daz ich für mich l'elbs hab gemacht zů einer gedechtniß der heiligen Itetten [...].* Uo. 3v.

²³ *zerung vnd geltz überkam ich ouch von minen güten fründen.* Uo. 3v.

²⁴ *Delf arfchracken wir faft übel [...].* Uo. 4r.

²⁵ *edlen, framen, Itarcken tütlchen.* Uo. 5r.

²⁶ *Die zagen franczofen die schriwsen vns an, wir werin verrückt waghels, fo sprachen wir, lÿ werin verzagt franczofa [...] vnd waren ser fro, daz die franczofa von vns waren kamen, wen lÿ hatten vil geheders mit vnsren tütlchen gesellen gehept von venedi bys her im schiff.* Uo. 5r–5v. A franciák és németek közti ellentét már az első keresztes hadjárat idején nyilvánvalóvá vált, és Ekkehard von Aura természetes gyűlölségként (*invidia naturaliter quodammodo*) jellemezte, lásd SCHMUGGE, Ludwig (1982), Über „nationale“ Vorurteile im Mittelalter. In *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, Bd. 38. 446

²⁷ *[...] so leiten wir alle l'pil ab mit carten vnd mit wirflen vnd machen obferuancz im schiff vnd sungen all tag vor dem salve ein letanii vnd daz salve mit grofem ernft [...].* Georg 238, 5v–6r.

Fabri. Ezzel szemben hosszasan tudósít a hazaútról, a Velencében kihevert betegségéről és a kempteni erdőben kirabolt németalföldi zarándokokról.²⁸

A leírás Szent Otmár napjára, vagyis 1480. november 16-ra teszi hazaérkezését, és bepillantást enged Fabri ulmi mindennapjaiba is: mivel meggyőződése, hogy még egyszer el kell jutnia Jeruzsálembe, ezért más zarándokok által összeállított útleírásokat tanulmányoz, és honvágyat érez a Szentföld után. De minél több útleírást olvas el, annál inkább haszталannak, értelmetlennek tartja saját, épp véget ért utazását.²⁹

Az 1483-as zarándoklat leírása

A kézirat negyedik része a szoros értelemben vett útleírás. A második zarándoklat előkészületei kevésbé részletesen szerepelnek ebben a kódexben, mint a kalocsaiban: a szerzetest a négy nemes közösen választotta káplánná, mivel egyszer már járt a Szent Sírnál, de a Fabri és Hans Truchsess von Waldburg között folytatott tárgyalások a kézirat nem említi.

A zarándokkönyv a haza vezető út leírásával zárul. A zarándokok 1484. január 8-án érkeznek meg Velencébe, de Fabri csak január 17-én utazik el Ulm felé egy Hans Müller nevű kereskedővel együtt.³⁰ A Brenner-hágón kelnek át a téli Alpokon,³¹ és január 27-én érkeznek meg Memmingenbe, ahol Fabri találkozik Hans Truchsess von Waldburggal, és megígéri neki, hogy elkészíti a német nyelvű útleírást.³² Január 29-én érkezik Ulmba, ahol a domonkos konvent ünnepélyesen fogadja. Beszámol még arról is, hogy mind a négy nemesurat is jó egészségben látta viszont:³³ Hans Werner von Zimmern és Heinrich von Stöffel meglátogatták őt Ulmban, Fabri viszont maga utazott el Babenhausenbe, hogy Bär von Rechberg von Hochenrechberggel találkozzék. A zarándokkönyv rövid kolofonnal zárul: *Allo endet sich daz pilgerbiechli anno 1484 am vorgeschribnen tag.*³⁴

²⁸ *Do fand ich v pilgri niderlender, die ouch mit vns ze jerusalem waren gewesen, die waren wund vnd nackit, wen im kemter wald waren fy nidergeworfen.* Uo. 8v.

²⁹ [...] *vnnútzi, blindi fart.* Uo. 8v.

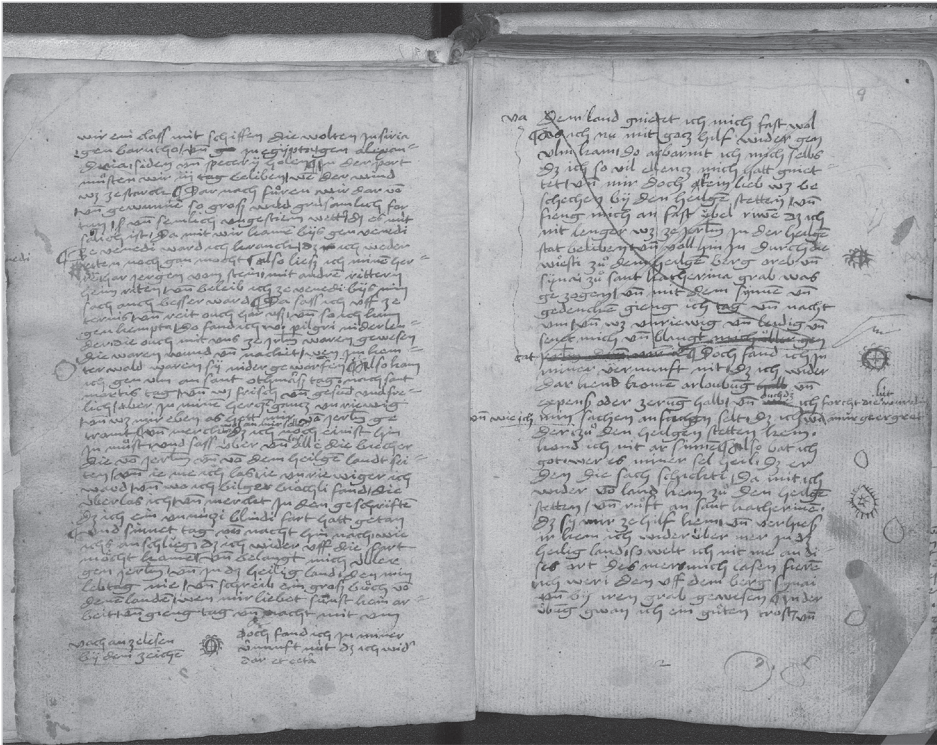
³⁰ Uo. 227r–228v.

³¹ *Am xxiii tag ritten wir die langen fteig vff, vnd vff dem brenner hatten wir kalt vnd tiefen fchne.* Uo. 230v.

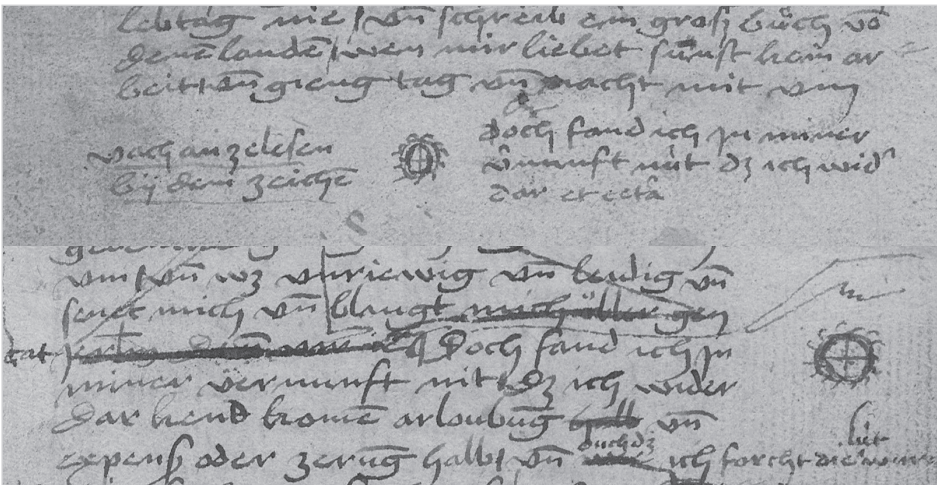
³² *Do ich mich gnüg mit im arsprachet hab, do verhieß ich im min pilgerfchaft in tütsch ze machen vnd im die ze geben.* Uo. 231v.

³³ *Ich fand auch all min iiii herren gefund und frülch [...].* Uo. 231v.

³⁴ „1484-ben az előbb írott napon zárul a zarándokkönyv.” Vagyis 1484. január 29-én. Uo. 232r.

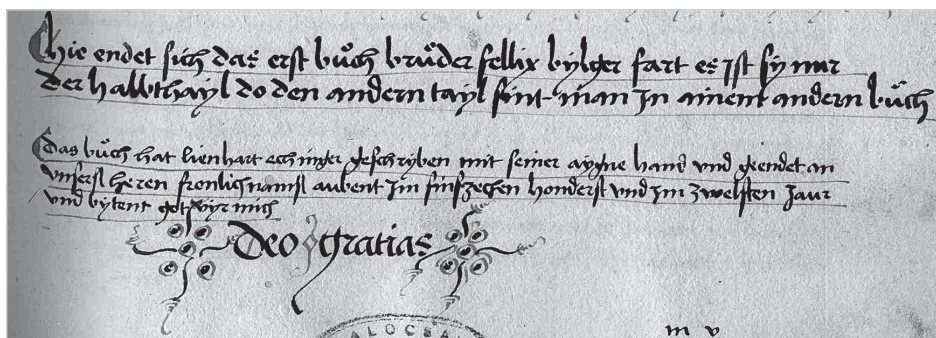
3. kép
Áthúzások a Georg 238 kódex 8v–9r oldalán

4. kép
A 8v–9r oldalak részlete a szöveg folytatásának helyét jelző rajzokkal

Az Ms. 323 kódex

A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár őrzi az Ms. 323 jelzetű kódexet, amely Fabri német nyelvű útleírását tartalmazza. A kódex 30,7x21,5 cm méretű, az írástükör 24,5x16 cm. A szöveg egy oszlopban íródott és oldalként 36–43 sorból áll.³⁵ A szöveg másolója a kolofonban nevezi meg magát: Lienhardt Aichingernek hívják, és 1512. június 10-én végzett a másolással.³⁶ A kódex nem tartalmazza a teljes zárandokleírást, mert a szöveg az 1483. szeptember 8-i dátumnál megszakad, amikor a zárandokok Mária születésének ünnepét ülik Gázában.³⁷ Az útleírás másik fele a kolofon szerint egy másik kódexben található.³⁸ A szöveg 269 oldalt tesz ki.

5. kép. Az Ms. 323 kolofonja, 135r

A kalocsai kódex szövege is négy részre tagolható, de a szövegrészek sorrendjében és tartalmában is eltérések fedezhetők fel a dessauai szöveghez képest:

1. Előszó³⁹
2. A Jörg von Steinnek írott levél⁴⁰

³⁵ VIZKELETY 1973:210–211.

³⁶ *Das buch hat lienhart aichinger geschryben mit seiner aygne hand vnd geendet an vnser heren fronlichnamß aubent im fünfzechen honderft vnd im zwelften jaur und bytent got vyr mich. Deo gratias.* Ms. 323, 135r.

³⁷ Uo. Ez a szövegrész a dessauai kódex 128v oldalán olvasható.

³⁸ *Hie endet sich das erst buch brüder fellix bylger fart, es ist ly nur der halbtayl, do den andern tayl fint man in ainem andern buch.* Ms. 323, 135r.

³⁹ *Hie heptt sich an ain vored in das hie nauch geschriben pylger buch, das man nentz brüder fellix wallfartt buch von der byllgerfchaft des haylgen landß und der helgen stadt Jeruſalem.* Uo. 1r–2v.

⁴⁰ *Ain brief gesendt dem edlen und strengen ritter herrn jergen von stain von der byllgerfchaft des haylgen grabs ze jeruſalem.* Uo. 2v–3v.

3. A négy nemes útitársnak írott levél⁴¹

4. A zarándokkönyv (az 1480-es és az 1483-as zarándoklatok útleírása)⁴²

Az előszó

Fabri az előszóban vázolja fel útleírása, illetve útleírásai létrejöttének körülményeit. Utazása után különböző egyháziak, köztük az ulmi domonkos konvent tagjai, valamint prelátusok, apátok, szerzetesek és papok kérésére írt egy latin nyelvű könyvet, amely – mint írja – alig rövidebb, mint a teljes Biblia.⁴³

Csak ezután fogott bele egy még nagyobb vállalkozásba olyan lovagok és egyháziak kérésére, akik a latint nem értették: elkészített egy német zarándokkönyvet is, amely azonban jóval rövidebb lett, mint a latin nyelvű. Célja az volt, hogy szórakoztató olvasmányt adjon olvasóinak,⁴⁴ ezért mondott le többek között a távolsági adatok közléséről is. Aki azonban erre kíváncsi, az Breidenbach vagy Hans Tucher könyvében is megtalálja ezt az információt.⁴⁵

A Jörg von Steinnek írott levél

A kalocsai kéziratban maradt fenn annak a Jörg von Steinnek írott levél, akivel Fabri az első zarándokútra vállalkozott, a dessauai kéziratnak nincs ilyen része. Fabri az állítja, von Stein szólította fel arra, hogy írjon útleírást az 1480-as zarándokútról. Mivel azonban mindent világosan és az igazságnak megfelelően szeretett volna megírni, másodszor is zarándoklatra indult, és csak azután készítette el a latin leírást, amiből a német útikalauzt fordította, s amelyet mecénásának ajánl.⁴⁶ Azt állítja a levélben, első útja sokkal nehezebb, keményebb és gondokkal telibb volt, s ezeket a körülményeket 12 pontban össze is szedi. Érdekes módon csak az első vonatkozik a törökök okozta veszélyre: háború és nyugtalanság uralkodott a tengeren, mivel a törökök Rodoszt ostromolták; Korfu parancsnoka óvta őket az út veszé-

⁴¹ *Ain andere briff an die nauch gefchriben wol gebornenn freien und edlen heren von der bilgerchaft des hailgen landt vnd des haylgen grabs ze jerusalem.* Uo. 4v–4r.

⁴² *Hie heptt sich an das bichlin von den hailgen stetten ennenn dem mer Im hailgen land vnd hailt das buch der ußschweffung fratris felix fabri.* Uo. 4r–135r.

⁴³ [...] *ain groß buch wenig mynder den ain gantze byblin.* Uo. 1r.

⁴⁴ [...] *lustig vnd nutz werd ze leffen den edlen vnd den andern, dem gaytlichen vnd dem weltlichen [...].* Uo. 1v.

⁴⁵ [...] *ich setz nicht wie fer von ain ort sey zu dem andern ley, wye fyll meyll, wye fyll fchrytt oder thrytt [...] wer aber dar von vill aygentlich fyl leffen, des sich an des bylgerbuch mytt seinen figuren maineß gnedigen heren hern bernhartz von braytebaxß, volwirdigen donthechentt zu mentz in der hoche l'tift und das bichlin das gemacht hat der l'treng erlam ritter des haylgen grabß hanns thucher von nieremberg [...].* Uo.

⁴⁶ [...] *vnd auß dem großen buch hab ich diß bichlin uß lathein inn theyzt gezogen vnd das sol eucher l'trenckaitt niemen und leffen [...].* Uo. 2v.

lyeitől, ezért a zarándokok fele, köztük a két francia püspök hazatértek Korfúról. Ezek ki is gúnyolták a németeket, akik tovább akartak utazni. Ezen felül azt is elterjesztették a hazaút során, hogy a németek török fogságba estek.⁴⁷ A felsorolás további pontjai az utazás körülményeivel foglalkoznak. A gálya olyan öreg és roskatag volt, hogy vihar idején beömlött a víz, és a zarándokokat nagy félelem kerítette hatalmába. A hajó csak szegényesen volt ellátva élelmiszerrel és vízzel, ráadásul a víznek rossz íze volt. Sokan meghaltak a hajóút során, és a holttesteket a vízbe dobták a fedélzeten tartózkodó öregasszonyok kíváncsiságukkal terhére voltak az útítársaknak. Sok szamar és ló is volt a hajón. A zarándokok sokat szenvedtek a szaracénok zaklatásaitól, akik nem akarták Jeruzsálembé vezetni őket, később pedig túl gyorsan vezették őket körbe a Szentföldön és nem hagytak békét nekik.⁴⁸

A legérdekesebb megjegyzés azonban az együtt utazó zarándokokra vonatkozik, és kiegészíti a dessauai kéziratban fennmaradt, a franciákat illető negatív sztereotípiát:

Békétlenség támadt a hajón és a zarándokok egymás ellen fordultak, mivel dühös franciák, részeg flamandok, kiállhatatlan svábok, türelmetlen bajorok, engedetlen papok, szentségtelen szerzetesek és hamis, gonosz olaszok voltak ott, akik még kardot is rántottak egymásra.⁴⁹

A levél szerint Fabri Szent Márton napján, vagyis 1480. november 11-én tért vissza Ulmba a zarándoklatról. A levél 1485-ben kelt.⁵⁰

A négy nemesúrnak írott levél

A kézirat harmadik része ismét egy levél, amelyet Fabri annak a négy nemesnek írt, akiknek a káplánja volt második zarándoklatán. Ők Heinrich von Stöffel, Hans Werner von Zimmern, Hans Truchsess von Waldburg és Bär von Rechberg von Hohenrechberg. A levél a dessauai kéziratban fennmaradt keletkezéstörténetől eltérő körülményekről számol be: eszerint Fabri előbb latin zarándokút-leírást állított össze, majd ebből a latin szövegből fordította a német zarándokkönyvet. Amíg azonban Breidenbach – írja

⁴⁷ [...] spottene vnser vnd sprachen, wýr weritt vnverniftig wagehelß, also schident fy von vnß vnd gabent in allen landen auß, wir werent von den thircken gefangen [...]. Uo.

⁴⁸ Uo. 2v–3v.

⁴⁹ Zum ix hettent wir vnfrid im schiff vnd waren die bilger wider ainander wen da warent vil zorniger franzoffen vnd vill thronckner fleming vnd vil vnltlicher schwaben vnd vil ungedultig bayr vnd vil vnzichtiger priester vnd vil vngailtlicher menich vnd vil falßer beffer walchen, da mit im schiff femlich auffrúr wurdent das fi die fchwerter eyber ain ander zucktien und schlugent ain ander. Uo. 3r.

⁵⁰ Dathum auß vlm anno domini 1485 Jaúr. Uo. 3v.

Fabri – mind a latin, mind a német nyelvű könyvében ugyanabban, a tanult olvasóknak szóló stílusban ír, ő maga mindkét leírását az egyszerű embereknek írta, köznapi nyelven,⁵¹ hogy a jók is, rosszak is el tudják olvasni, a tanultaknak és tanulatlanoknak is hasznos legyen, és hogy egyháziak és világiak épülésére is szolgáljon.⁵² Ez a levél datálatlan.

A zárandokkönyv

A kézirat negyedik része maga az útleírás, vagy zárandokkönyv (*pilgerbuch*), amely az 1480-as zárandoklat rövid leírásával kezdődik. Ezt követően Fabri arról ír, hogy szeretett volna ismét eljutni a tengerentúlra, és hogy Ulmban két éven keresztül útleírásokat tanulmányozott. Első útjára visszatekintve értelmetlen vállalkozásnak tekinti azt.⁵³ A továbbiakban második útja eseményeiről tudósít, ami 1483 nagybőjtjétől – amikor is Hans Truchsess von Waldburg Ulmba érkezett, hogy tőle tanácsot kérjen – 1483. szeptember 8-ig tart, amikor Fabri és útitársai Gázában voltak.

A szöveg végén a másoló, Lienhardt Aichinger által írt kolofon áll, amely szerint ez a kézirat csak a mű felét tartalmazza, a második része egy másik könyvben van. A másoló 1512. Úrnapján, június 10-én fejezte be munkáját.

A két német szöveg összevetése

A szűkebb értelemben vett útleírást mindkét kéziratban levelek, illetve egy levél és egy előszó előzi meg. Már ezek sorrendje is eltérő, és a kalocsai kézirat egy olyan levelet is tartalmaz, aminek nincs megfelelője a dessauai kéziratban, vagyis a Jörg von Steinnek írott levelet.

Az egyes részek tartalmukban is változnak: a távolsági adatok megadásának szándékos elhagyását a dessauai kódex ajánlólevél része említi, míg a kalocsai kéziratban ez csak az előszóban jelenik meg, s szintén csak a kalo-

⁵¹ *Do ift es ain rechte ordnung von got, das der oppgenant hochwirdig her her bernhart von praittebach sinn bedy bilgerbüch das latheinß und das theytz hat gefetz in lcharpff clüg hofflich rethorig zû throst und zû luft den gelertten vnd clüge gaitlichen vnd weltlichen, vnd das ich meine baide büch lathein vnd theitz hab gefchriben in gemainer breichyger sprach zû throft und luft denn ainfeltigen schlechten leitten [...].* Uo. 4r.

⁵² *[...] dem clügen vnd dem schlechten ze leffen wurd, den gelertten vnd vngelertten nutzlichen, dem gaitlichen und weltlichen, groß und clainen belferlich [...].* Uo.

⁵³ *Mit dem habent sich verlossen zway jaur, inn denna ich ze vlm nichtz anders thet dan leffen vnd schriben von den hailgen stetten vnd fand in aller gefchrift und býlger bichlin so den die ritter des hailgenf grabs gemacht hetten, das mein fart ain plinde unnýtze fart was gewelfen [...].* Uo. 4v.

auf andacht oder auf eifernhalt wien sy lustent dar zu und warent kint stat
 do luffent wyz sy fragen was sy do mit manntent das sy die stat also mit fied
 en umk kint de sprangent sy wachze an allen seellen in umk fassen die
 hend mecht zemen kintent dar ez haiden hend zemen kintent und in die
 arm must zeduck weant der wez schachit und gluckhaft also bez fuchtent
 wyz aus in schamp wyz senlich kintent fass ynd die orienten cyffen
 vast nauget und haltent byld tzauff **Von pylatus**
Gaus nauget dem allem ghyent wyz an elbert zu den haiden steten
 und kintent wyz auf den jersalem und ghyent daz die stat zu den
 haiden steten als wyz stament zu pylatus hant sprecht dures armen haiden
 ob der hand in sel des hant an hant was und all wyz verstandent das
 ez mozt in der stat was do clappent wyz an und gatent das man vns en
 luel wez aber der sazenen des des hant was in der stat was kintent so kint
 stent wyz mozt anke clappent haben wen ez was im sonderer twer kint
 eyker die cyffen kint und het in tzauff die in hant kintent denez
 aus gem kint was dar umk kint sy aller das luel die eyre vatter kint
 als luel die tzauffe kintent das kintem vor dem hant standent do luffent
 sy het ab und schickent vns auf und fuchtent vns in hant do dant
 ent wyz in an zondig kintent capel die an dem ort ist do der het
 jesus ghyent stat ward in pylatus hant do kintent wyz in der stat und dant
 ent do die und schuld cyffen und nament opat alle sem **Von der hant**
 kint capel stat lander on alle ez do und wyz das hant kintent als auf
 kint ghyent drem an dem hant bei den zeiten cyffen vns an kint
 in dem der het jesus nauget der jesus hant kintent ward der kintent
 verbanen mit anderen kintent als wyz das hant kintent kintent do
 gabent wyz den tzauffe kintent madint die nament sy mit fiedent und
 verkiuent vns wen eyre vater mozt in der stat wez so kintent sy vns
 an luffent als dute wyz stament **Von besondere zeyt f f vmb jersalem**
 On dem vy tag e das die son auf ghyent stont in dem kintent auf syon
 auf dem zeyt ghyent und kintent men zeit und fass kintent ab syon in der
 tal jeso fat ab zu dem tal zausamligen tal ab das tzauff hantent und
 wyz kintent in der tzauffe kintent emmen und ghyent tzauff und kintent
 dar gar zausamlig nament sint bei demia verstanden wyz das
 ellend tal der ewige verdammis dar vmb der het jesus in ewangelij
 maten an xij nempt die het ghyent von dem tal wie wol ghyent
 von dem tal wie wol nuz das tal gar zausamlig ist vnd tzauff vnd
 eben fuch vnder dem kintent syon so het jesus in kintent in das tal zu
 stont und hab nuz auf erheyt der selben stont do all kintent vnd
 kintent mozt schickent vnd ghyent allam auf dem kintent vnd kintent den
 kintent ab vnd stam in der kintent staten von dem kintent stat

Jm

csai előszó utal Bredeinbach és Tucher műveire mint ilyen jellegű információforrásokra.⁵⁴

A két kézirat eltérő keletkezéstörténetet ír le. A Georg 238 jelzetű kódex szövegében arról lehet olvasni, hogy Fabri a latin leírást csak magának készítette,⁵⁵ és a német könyvet a második zarándoklatán együtt utazó nemesek kérésére állította össze.⁵⁶ Ez utóbbi állítás a négy nemeshez írott ajánlólevélben áll, míg az előszóban már arról beszél, hogy a német szöveg jó emberek kérésére, vagyis szélesebb olvasóközönség számára készült.⁵⁷

Az Ms. 323 kódex előszavában Fabri másképp mutatja be a latin *Evagatorium* keletkezésének körülményeit: különböző egyházi személyek, de különösen az ulmi domonkos rendi szerzetesek kérték a latin útleírás összeállítására.⁵⁸ Ezzel szemben a Jörg von Steinhez írott ajánlólevélben azt állítja, von Steintől kapott parancsot, hogy úti beszámolót írjon. De hogy mindent részletesebben és hitelesebben tudjon leírni, még egyszer elutazott a Szentföldre, s csak ezután írta meg a latin könyvet, amelyből a németet fordította, s ezt von Steinnek ajánlja.⁵⁹ Vagyis ez a keletkezéstörténet csak látszólag áll ellentmondásban az előszóban olvashatóval: a szöveg negyedik részében, a tulajdonképpeni útleírásban szerepel az, hogy az ulmi konventtől való búcsúzásakor a konventtagok kérték élményei leírására,⁶⁰ Jörg

⁵⁴ A dessauai kézirat (1484) nem említi Breidenbach 1486. februárjában kinyomtatott művét, az egy évvel későbbre datálható kalocsai kézirat viszont utal erre a műre. Ha elfogadjuk a kalocsai kéziratban szereplő 1485-ös datálást, akkor az azt jelenti, ha Fabri 1485-ben még a kinyomtatás előtt láthatta, vagy akár olvashatta is Breidenbach kéziratát, ami teljesen elképzelhető.

⁵⁵ Georg 238, 3v, lásd 22. lábjegyzet.

⁵⁶ *Ich hab nüt vergaffen, da3 ir an mich begerten [...] das ich die heiligen stett von jerusalem fürbas hin bys zu lant katherina vnd von danna wider bys heim in vnsri land wolt bechriben [...] Io bin ich dem nach komen vnd hab in tütlch bechriben all heilig stett mir wiffet vnd umf tend der lantfchafien [...]].* Uo. 1r.

⁵⁷ Uo. 3r–3v, lásd 21. lábjegyzet.

⁵⁸ *Da bin ich noch zu vyl groffer arbaytt ckomen in dem, das mich mein mytt pryder prediger ordenß vnd befonder das covent zu vlm vnd ander gaystlich heren, prelaiten ept und minch und pryser haben mich angeftrencktt ze machen ain latheniß büch [...].* Ms. 323, 1r.

⁵⁹ *Edler vnd ftrenger her; dem nauch io ir mir befallen habent ze machen vnd zu fchriben ain bichlin von vnfler merfart von den hailgen stetten in dem hailgen land vnd von der ritterschafft des hailgen grabs [...] das ich mecht clerlich und warlich von den dingen fchriben, darvmb ich nauch vnser fartt widervmb mit andern edelleytten gefaren bin eyber mer [...] so hab ich gemacht ain latheniß bilger büch mit io vil gefchrift als ain gantze biblin hatt, vnd auß dem groffen büch hab ich diß bichlin uß lathen inn theytz gezogen vnd das fol eucher ftrenckaitt niemen vnd leffen [...].* Uo. 2v.

⁶⁰ *Am xii tag hab ich frue den legen der bylger enpfangen im cor vor dem haylgen sacrament von dem erwyrdigen prior docker ludwigen vnd dem covent genadett nit one wainen vnd groffe sorg meiner thraye liebe pryder eyber mich, vnd am lesten hin fchaiden batten mich die prieder; daß ich alle ding wol eben merckte vnd inn das in gefchrift prechte von den hailgen stetten [...].* Uo. 5r.

von Stein pedig a népnyelven összeállított szöveg megszületésére lehetett hatással.

Az útleírások tagolása is eltérő. A dessauri kézirat 14 fejezete tagolja az Ulmtól Betlehemig tartó út leírását, a kalocsai kézirat ugyanezt a szakaszt 153 fejezetre osztja fel. Ez utóbbi útleírás beosztása naplószerű és logikusan átgondolt: a második zarándokút leírása annyi traktátusra oszlik, ahány hónapig az utazás tartott, és minden traktátus annyi fejezetre, ahány napja az adott hónapnak van.⁶¹ A dessauri kézirat szövege is a napi események alapján van elrendezve, de az egyes bejegyzések nincsenek traktátusokra, illetve fejezetekre osztva.

Tartalmi különbségek is előfordulnak. A dessauri kézirat kevésbé részletesen tárgyalja az eseményeket, bár Fabri betegségéről, amelyben az első zarándoklat végén szenvedett, vagy a kempteni erdőben kirabolt németalföldi zarándokokról csak ebben olvashatunk.⁶² A kalocsai kézirat viszont olyan hosszabb jeleneteket is tartalmaz, amelyek a másik szövegből teljesen hiányoznak.

Egy ilyen esemény az illertisseni utazás. Miután Fabri búcsút vett ulmi rendtársaitól, nem ment egyenesen Innsbruckba, hogy von Waldburggal találkozzon, hanem Illertissenbe sietett, ahol egy állítólag megszállt leányt kellett megvizsgálnia, mivel a szerencsétlen leány jövőbeni, titokzatos dolgokról beszélt, és különösen viselkedett. Fabri megvizsgálta, és úgy találta, a leányt nem szállta meg a gonosz szellem, hanem gyengeelméjű, s inkább az ulmi orvos tanácsára lenne szükség.⁶³

Egy másik ilyen esemény a zarándoktársaság trevisói tartózkodása. A dessauri kézirat csak annyit közöl, hogy a zarándokok ott eladták a lovaikat.⁶⁴ A kalocsai kézirat lényegesen hosszabb leírással szolgál: április 25-én Szent Szideriusz ünnepét ülte a város, és bemutattak egy, a szent életéről szóló misztériumjátékot, valamint misét és körmenetet tartottak. Ezután jöttek oda az olaszok a vendégfogadóhoz, hogy a zarándokok lovaikat felvásárolják. A tárgyalások közben azonban veszekedés és vita támadt az olaszok

⁶¹ [...] vnd die zwen thayl habent alß vyl thrackthett alß vill monnat die fartt gewert hatt vnd ain eytlich thrackthet hat so vil capittel, al menger tag im jar monnent lend [...]. Uo. 1v.

⁶² Georg 238, 8v, lásd 28. lábjegyzet.

⁶³ Da myt raüt ich mit des graffen cknecht auß der stat eyber die thonnau vnd kam gen thylf en. Do het der wolgebörn grauff ain frellin von haiden heim von dem dorff in das schloss lauffe feyren, das ichß befech, wen lÿ mainten, lÿ wer myt dem beffen gayft beffen von feltzemer weyß vnd wort wegen, die lÿ hett, wenn lÿ rett von ckinftigen verborgne dingen vnd staltz sich wÿld. Dar zû rit ich, man lolt den docktter artzet von vlm eyber lÿ zu befchicken, vnd der ratt pflegen, wen lÿ wer nicht beffeffen, aber pled wer lÿ im haupt. Ms. 323, 5r.

⁶⁴ Vnd am xxv tag dell aprils kamen wir gen ternis vnd verkauffent da vnsere roß [...]. Georg 238, 10v.

között, egymás elől akarták felvásárolni a lovakat, ami természetesen ár-emelkedéshez vezetett.⁶⁵

A zarándokutak fontos és jelentős állomása volt Betlehem városa. Fabri mindkét kéziratban leírja az odautazást és a szent helyeket, de csak a kalocsai kézirat említi azt a szomorú és szégyenteljes esetet, amikor az egyik zarándok az adományként letett dukátok közül néhányat ellopott.⁶⁶ Az volt ugyanis a hagyomány, hogy a zarándokok a Betlehemből történő továbbutazás előtt aranyat, ezüstöt vagy pénzt tettek le adományként a Születés Templomában. Fabri csak vonakodva írja le az esetet, és a következő szavakkal vezeti fel a történeteket: „A hely szentsége nem hat a nem igaz emberekre, és azok a helyek, amelyek szentségtelenek, semmit sem ártnak a jóakaratóiaknak.”⁶⁷ A tolvajról semmilyen személyes vonatkozást nem árul el, még származását sem. Ugyanakkor hasonló lopások máskor is előfordultak, Fabri egy olyan esetet is említ, amit egy fiatal szaracén követett el.⁶⁸

A betlehemi tartózkodás után a zarándokok visszatértek Jeruzsálembe, ahol a nemeseket lovaggá ütötték. Itt azonban a patrónusok, vagyis az utazást szervező velencei hajótulajdonosok pár nap után meg akarták szakítani a zarándoklatot és haza kívántak indulni. Ez az elképzelés azonban ellenkezést szült a zarándokokban, mivel még a Jordán folyóhoz is el szerettek volna jutni. Így végül is néhány, Jeruzsálemben töltött nap után ellovagoltak a Jordánhoz, ahol még fürödtek is a folyóban. Eddig mindkét kézirat hasonlóan adja elő a történeteket, de csak a kalocsai kódex tartalmazza a következő jelenetet: amikor a zarándokok visszaindultak Jeruzsálembe és már meg is tettek egy mérföldet a sivatagban, az egyébként hallgatag asszonyok elkezdtek sírni, mivel egyikőjük eltűnt. Két pogány és két zarándok indult vissza a folyóhoz, hogy megkeressék, és meg is találták álomba merülve.⁶⁹

⁶⁵ *Am 26 tag waß groß fest zů terviß, sant lýderius tag, der da in dem stýft rübett vnd machten die thervilýaner ain hypß lpyl des leben sant lýderýo vnd hieltten ain coltlich prozell vnd ampt, nach dem, alß wýr hetten geelften, do ckament vyl walchen in unßter herberg, das sý unß die roß ab ckaufften, wen in der stat verkaufften die bylgerin ir pfferd, die eyber mer wellent. In der beechung vnd lchetzung der roß hetten die walchen vyl gehederß mit ainander vnd ckaufft ainer dem andern ze thratz ab oder vor, da mytt unß unßere pfferd wol bezalt wurden vnd mit der roßmarcktt verthryben wyr den tag [...]. (Ms. 323, 7v)*

⁶⁶ *Alß wyr oppfferten, do wal ainer vnder vnß, der thrat auch hin zů, all wer er gelt dar legen, vnd ltracht die hand an das ort, zuckt dieplich dar von etlich docaten [...]. Uo. 68v–69r.*

⁶⁷ *Die haylickait der stet nicht wyrckt in den vngeßchickten leyten, und stet, die nicht haylig find, nichtz schadent den wol wellenden. Uo. 68v.*

⁶⁸ Uo. 69r.

⁶⁹ *Do wyr bey ainer meyl weit ckoment in der wusty, so machent die frouen, vnser mithylgerin an ze wainen und schreyen mit gemercklicher clag, dar ab wyr eybel erfchrackent, wen sy alweg still vnd schwigent vnder vnß warent [...] do clagtent unß die gúten müttern, es wer aine von eyren gelppyllen verlorren [...] santent ii haiden vnd ii crylten behend auf roßfen an den jordan vnd lüchtent sy do, vnd fondent sy do in roren schlaffen vnd brachtent sy wider, des wyr frou warent [...]. Uo. 81r–81v.*

Ennek a jelenetnek az ábrázolása és a zarándokcsoportban utazó asszonyok említése annál is inkább feltűnő, mert a dessai kézirat teljesen elhallgatja a nők jelenlétét.⁷⁰

A fenti példák mutatják a két szöveg közti különbséget. Ha hasonló vagy azonos szövegrészeket keresünk, az alábbi példákat lehet felsorolni. Fabri első zarándoklatának leírása mindkét kéziratban hasonló szavakkal kezdődik:

Georg 238

A Szentírás gyakori és folytonos forgatása igen nagy kívánságot ébresztett bennem, hogy meglátogassam és megnézzem a Szentföldet és a nemes és szent várost, Jeruzsálemet szent helyeivel együtt, amikről az egész Szentírás szól, és amikről minden nap, reggel és este éneklünk és olvasunk.⁷¹

Ms. 323

A Szentírás gyakori és folytonos forgatása és a naponként való hallás, éneklés, beszéd és olvasás a tengeren túli szent helyekről a Szentföldön sok évvel ezelőtt nagy és forró kívánságot ébresztett bennem, hogy meglátogassam és megnézzem ezt a Szentföldet szent helyeivel együtt.⁷²

⁷⁰ Ennek oka egyrészt abban kereshető, hogy a zarándoklatok még a középkor végén is megértető, fáradságos és veszélyes utazásnak számítottak, és Fabri nem akarta olvasóközönsége, vagyis a nemes urak és családjaik elé tárni, hogy a büszke lovagok mellett gyenge nők is teljesíteni tudták a zarándoklatot, lásd SCHRÖDER 2009:74f. Másrészt a zarándoklatok nem csak fizikai, hanem erkölcsi veszélyt is jelenthettek a résztvevőkre, különösen a nőkre, akik az út során rá voltak szorulva férfiak segítségére, amint ezt Nüsszai Szent Gergely a zarándoklatokat ellenző levelében szemléletesen bemutatja. Lásd Gregory of NYSSA (1893), *On Pilgrimages*. Ed. Philip SCHAFF, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Series II, Vol. V., 382f. Vö. VANYÓ László (szerk.) (1983), *A kappadókiai atyák: Nagy Szent Baszileiosz, Nazianzoszi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely és Ikonioni Amphilokhosz, Ókeresztény írók*, 6/1. Budapest, Szent István Társulat. 794ff.

⁷¹ *Steter vnd langer bruch der heiligen gefchrift hat in mir arweckt ein faft grofi begird, ze befüchen vnd ze befechen daz heilig land vnd die edel wirdig fiat jerusalem mitt den heiligen fletten, von denen die gantz heilig gefchrift ift, von denen wir fingen vnd lefen tag vnd nacht, frie vnd spat.* Georg 238, 3v.

⁷² *Stetter vnd langer bruch der hailgen gefchrift vnd theglich heren fingen fagen vnd leffen vnd von denn hailgen fletten ennet dem mer in dem hailgen land hat vor vil jauren in mir erweckt ain groffe haiffe begird zû befüchen und zû befechen das selb hailglic land mit den hailgen fletten.* Ms. 323, 4r.

A Velencéből való kihajózás leírása is hasonló, ugyanakkor az eltérések is jelentősek:

Georg 238

Akkor nekifogtak a hajósok és a matrózok, és felhúzták a bárkát a gályára és kiemelték a horgonyt a tengerből, és felhúzták a fővitorlát az árbócon a magasba, és amikor a hajó teljesen felkészült volt és eloldozták a parttól, akkor kiengedték a fővitorlát és a két kicsit melléje. A szél tehát belekapott a vitorlákba és Isten nevében elindultunk.⁷³

Ms. 323

Akkor felhúzták a három bummot a vitorlával együtt és kiemelték a tengerből a nehéz horgonyt, és eloldozták a köteleket, és felhúzták a bárkát, mindez kemény munkával, fűrgén és a hajósok hangos kiáltozásával ment végbe, és mindezek után kibontották és kiengedték a vitorlákat, és amint a szél belekapott, a hajó gyorsan repült el a szárazföldtől a nyílt tenger felé, pont, ahogy egy madár szárnyra kap.⁷⁴

A hajóút alatt kártyázással és kockajátékkal ütötték el az időt a zarándokok, és néhány játékos jelentős összegeket veszített. Ennek leírása mindkét kódexben hasonló, de az, hogy a dühös szerzetes kiprédikálta a szerencsejátékot, csak a dessau-i kéziratban szerepel:

Georg 238

Azokban a napokban sajnos nagyban játszottak a nemesemberek a hajón, ami ellen sokszor szóltam és prédikáltam. Ismertem néhány nemes zarándokot, akik oly sok pénzt vettek magukhoz, hogy azzal Szent Katalinig eljutottak volna, majd ismét haza, de az átkozott játék elvette tőlük, úgy hogy Jeruzsálemig sem volt ellátmányuk és pénzt kellett kölcsönözniük, hogy hazatérhessenek.⁷⁵

⁷³ *Do hü bent an die schiffherren vnd schiffknecht, vnd zügent die barcken vff die galeen und hü bent die ancker vß dem mer; vnd zügent den großen segel an dem maßbam in die höchi, vnd as daz schiff gancz bereit waz vnd abgelöst waz, do liefent l̄y den großen segel fliegen vnd die zwey kleinen dar zü. Also falltet der wind die sägel vnd fürent in gottes namen dar von.* Georg 238, 16v–17r.

⁷⁴ *Do zügent l̄y auff die threy segelbom myt den seglenn vnd hü bent vß dem mer die schweren ancker vnd loßent auff die sayl und zügent auff die barcken, das alß myt großer arbeit vnd behendickait zü gatt und myt luttem gelchray aller galleotten, vnd nach dem allem bundent l̄y die segel auff und lifent fligen, alß bald der wind threin kam, do flüg das schiff schnel von land dohin auff daß groß mer, eben alß ain fogel der federn gewint.* Ms. 323, 14v.

⁷⁵ *In denen tagen belchaend leider grofi spil vff dem schiff von den edlen lüten, dar wider ich vil sprach und predget. Ich w[u]ß etlich edel bilgerin, die hatten so vil gelcz zü ina gnamen, daß si mechtint da mit zü sant katherinen komen in, vnd wider haim, aber daz verflucht spil nams da*

Ms. 323

Igen nagyban játszottak a zarándokok a hajón ünnepnap és munkanap, és minden nap, amikor nem volt vihar, volt néhány zarándok a nemesek között, akik oly sok pénzt hoztak magukkal, hogy Jeruzsálemből Szent Katalinig utazhattak volna, de a játékkal elvesztették, és annyi ellátmányuk sem volt, amivel Jeruzsálemig mehetek volna, és pénzt kellett kölcsönözniük.⁷⁶

Számos további példát lehetne hozni, és a két szöveg összehasonlítása után szükséges lenne azt is meghatározni, hogy milyen textológiai kapcsolatban állnak egymással. A fenti szövegpróbák alapján nyilvánvaló, hogy nem egyszerűen szövegvariánsokkal állunk szemben. De mielőtt erre a kérdésre megpróbálnánk választ adni, a datálás kérdésével is foglalkozni kell.

A latin *Evagatorium* kéziratát⁷⁷ nem lehet pontosan datálni, de a feltételezések szerint Fabri 1484–1488 között írta,⁷⁸ vagy akár 1488 után is átdolgozta és kiegészítette. Ezt a kutatás arra alapozza, hogy Fabri olyan szövegeket is felhasznált, amelyek csak 1487-ben, illetve 1488-ban jelentek meg nyomtatásban.⁷⁹ Ha tehát az *Evagatorium* 1488-ban még szerkesztés alatt állt, úgy a német zarándokkönyv sem keletkezhetett korábban, és emiatt a kutatás elveti a dessau-i kódex 1484-es datálását, s a dátumot pusztán Fabri hazatérésének tekinti,⁸⁰ mert Fabri a német nyelvű útleírást, illetve útleírásokat saját állítása szerint is az *Evagatorium* alapján írta.

A két német kézirat összehasonlításakor mégis lehet érveket találni a kódexekben megadott datálás érvényessége mellett.

Először is Fabri a dessau-i kódexben a négy nemesember részére 1484-ben írt levélben már befejezettnek jelenti a német útleírást.⁸¹ Másodszor a kalocsai kódexben fennmaradt, Jörg von Steinnek 1485-ben írott levél is

---

hin, daſ fi nit hatten zerung gen jerusalem vnd müſtent gelt entlechnen, da mit fy wider heim michtint kamen. Georg 238, 23r.

⁷⁶ *Gar groſſe ſpyl gelchachent im ſchiff von den bylgerin fejrtag vnd wertag vnd altag, wen es nicht vngewitter waß, es warent etlich bylgerin von den edlen, die hettent fo vyl geltz myt in außgefyr, das fy von Jerufalem zu ſant cathrina gezogen mochtent sein, aber myt dem ſpyll wurdent fy ſein onn das fy nicht me zerung do myt fy mochtent gen jerufalem comen und müſtent gelt entlechnen.* Ms. 323, 17v.

⁷⁷ Ulm, Stadtbibliothek, Cod. 19555.1–2.

⁷⁸ CARLS, Wieland (Hrsg.) (1999), *Felix Fabri: Die Sionpilger*. Berlin, Schmidt. (Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, 39.) 59.

⁷⁹ Marcantonio Sabellico: *Rerum Venetarum* és Nikolaus von Kues: *Cribratione Alcorani*. SCHRÖDER 2009:58.

⁸⁰ CARLS 1999:59, Anm. 33; SCHRÖDER 2009:66; BEEBE 2014:146.

⁸¹ *Hierum gnedigen herrn fo bin ich dem nach komen vnd hab in tütſch beſchrieben all heilig ſtett mir wiſſet vnd umſtend der lantſchaften vnd zuſfallen ſachen vns pilgrin begegnet von vnsren landen vber mer bys gen jerusalem.* Georg 238, 1r.

egy, már befejezett műről tesz említést, amit mecénásának ajánl a szerző,⁸² vagyis egyik évszám sem egy jelképes, csak a zarándoklat lezárására vonatkozó dátum.

Harmadszor pedig az *Evagatorium* 1484–1488. évek közötti időszakra, vagy akár ennél későbbre tett keletkezése mutatja, hogy a latin útleírás megszületése hosszabb folyamat volt, későbbi kiegészítésekkel, betoldásokkal. Ez viszont megengedi azt, hogy már 1484-ben, de 1485-ben még inkább lett volna az *Evagatorium*nak egy olyan első fogalmazványa, ami alapján Fabri elkészíthette a német útleírást, hiszen az nem szó szerinti értelemben vett fordítás, így az *Evagatorium* teljes és végleges elkészülte sem feltétele a német szöveg megszületésének.

Így tehát elfogadhatjuk a két német szövegnek az ajánlólevelekben szereplő 1484-es és 1485-ös keletkezését, mert ezek a német szövegek nem a latin *Evagatorium* szó szerinti fordításai,⁸³ ami megengedi a latin és német szövegváltozatok párhuzamos létrejöttének feltételezését. Annál is inkább, hiszen, mint láttuk, nem egyetlen német szövegről beszélünk: a kalocsai kézirat jelentősen bővebb, és végső soron egy más szemszögből megírt szöveget tartalmaz, mint a dessauai.

A dessauai kézirat kapcsán ugyanis a kutatás abból indul ki, hogy míg a latin *Evagatorium* egy képzett klerikusoknak szánt, teológiai, természettudományi, mitológiai exkurzusokkal színesített szöveg,⁸⁴ addig a Georg 238 szövege az útítársaknak és más laikus olvasóknak szánt, csak magára az útra fókuszáló, még így is sok ismeretanyagot közlő, de mégis más olvasói körnek szánt mű.⁸⁵ Ez a másfajta szövegalkotási koncepció az exkurzusok elhagyásában is megnyilvánul, mert azok szükségtelenül szakítanak meg a zarándoklat leírását, nehezítve ezáltal a folyamatos olvasást. Ezért maradhatott ki az illertissen bolond leány vagy trevisói lóvászár esetének leírása a dessauai szövegből. Továbbá ez az olvasói kör nem akar tudni a zarándoklat esetlegesen rossz színben feltűnő eseményekről, körülményekről: ilyen például a betlehemi tolvaj esete vagy annak elhallgatása, hogy asszonyok is részt vettek a zarándoklaton. A zarándoklat még ebben a korban is egy magas presztízsű, kalandos utazás volt, ahol a résztvevők a bátorságukat, rátermettségüket bizonyíthatták, s végül a Szent Sírnál való lovaggá

⁸² Lásd 46. lábjegyzet.

⁸³ G. MOLNÁR Péter (2018), Felix Fabri útleírásai. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk.), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia, Vác, 2017. május 11–12.* Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium I.) 111–118.

⁸⁴ CARLS 1999:18; BEEBE 2014:81.

⁸⁵ CARLS 1999:18; SCHRÖDER 2009:63.

ütéssel nyerték el jutalmukat. Ha azt az utat egy vagy több nő is kiállta, az a nemes lovagok érdemeit csökkentette.⁸⁶

A kalocsai kéziratban viszont mindezek az exkúrsusok, ha nem is olyan mértékben és terjedelemben, mint a latin *Evagatorium*ban, de jelen vannak. Felmerül a kérdés: ha a Kalocsán őrzött útleírásban szerepelnek azok az események, amelyek a dessauai szöveg címzettjei számára nem kellemesek, vagy a műélvezetet gátolnák, akkor vajon ugyanannak a körnek készült-e a két szöveg? Az ajánlás alapján igen. Viszont az is biztos, hogy a dessauai kódexben fennmaradt kézirat és a kalocsai kódexben olvasható útleírás nem egykorú: a levelek datálása alapján feltehető, hogy Fabri rögtön hazatérése után megírta az első német nyelvű útleírást, amit ma a Georg 238 jelzetű kódex őriz. Egy évvel később, valószínűleg akkor, amikor Breidenbach útleírásának kéziratát már olvasta – tekintve, hogy az Ms. 323 szövegében utal Breidenbach stílusára és a távolsági adatokra – szinte újraírta a teljes szöveget, érdekes jelenetekkel egészítette ki, és ezt a zárandokkönyvet, pontosabban annak első felét másolták be a kalocsai kódexbe. Erről a munkafolyamatról a részben egybehangzó vagy hasonló szövegrészek, de az eltérések és a kiegészítések is tanúskodnak. Így a dessauai kézirat archetípusnak tekinthető, de a kalocsai kézirat nem kis mértékben tér el ettől az archetípustól: ugyanazokat az eseményeket más szavakkal és eltérő módon, sőt részben különböző tartalommal közli.

Fentiek alapján valószínűsíthető, hogy az Ms. 323 a Georg 238 szövegének egy másik redakciója, egy újraírt, újraserkesztett változata, ami bizonyos szempontból megőrzi a dessauai szöveget létrehozó írói, alkotói szándékot azzal, hogy laikus közönséget céloz meg, és egy, a teológiai, mitológiai fejtegetések nélküli egyszerűbb, olvasmányosabb szöveget kínál az olvasónak. Felépítése, szerkezete, és a zárandoklathoz szorosan nem kötődő események bemutatása révén ugyanakkor közelít a latin *Evagatorium* koncepciójához. További kutatást igényelne még annak eldöntése, hogy a két német útleírásban előforduló különbségek és eltérések mértéke alapján átdolgozásként vagy inkább önálló művekként tekintsünk a szövegekre.

⁸⁶ Lásd 70. lábjegyzet. Ugyanakkor a hajón úzó szerencsejáték és annak kiprédikálása csak a dessauai szövegben jelenik meg.

GILÁNYI MAGDOLNA

Egy biográfia születése:
Böle Kornél OP kéziratos visszaemlékezései

Munkamódszer

A domonkos szerzetes életét végigkísérte a „jegyzetelési szándék”, amelyet rendjének szolgálatába állított.¹ Böle Kornél munkamódszerével magyarázható, hogy kéziratos visszaemlékezéseinek műfaja nem határozható meg egyértelműen.

Munkamódszerét jellemzi, hogy az adott nap eseményeit papírfecnikre gyorsírással jegyezte le, ezeket a cédulákat sokszor évtizedekig megőrizte számos más „emléktárggyal” (meghívók, jegyek, bizonylatok, fényképek, lepréselt virágok stb.) együtt. A gyorsírással készült lapocskák szolgáltak a későbbi kéziratok alapjául, amelyekbe gyakran beemelt szövegeket: legtöbbször saját, folyóiratokban megjelent írásait, máskor teljes leveleket, hosszabb műrészleteket stb.

A gyorsírással készült céduláknak köszönhető, hogy a máriabesnyői internálás alatt (1950. július 12. – szeptember 10.) eltűnt iratcsomó pótlása megoldható feladatnak bizonyult. Böle 1953 közepére elkészült az *amerikai napló* eltűnt első kéziratainak ismételt megszüvegezésével, a Badalik Bertalannal közösen vállalt első amerikai misszió krónikájával (1927. szeptember – 1928. április). Közvetlenül ezután hozzáfogott a második útnak (1932. szeptember – 1933. szeptember) megörökítéséhez, és ezt 1954 folyamán fejezte be.² A kézirat nemcsak mint egyetlen újraírt szöveg különleges, hanem mert a leendő könyvhöz terjedelmes anyagot gyűjtött össze az Egyesült Államokban működő magyar plébániákról, a magyar bevándorlók származásáról,

---

¹ A témában megjelent korábbi kutatásai eredményeket lásd GILÁNYI Magdolna (2015), „Krisztusért jártam mindenben követségben”. Böle Kornél OP: Utaim. *Turul* 88., 1. 16–21.; GILÁNYI Magdolna (2017), „Misericordias Domini in aeternum cantabo” – Böle Kornél (1887–1961) kéziratos visszaemlékezései. In BARNÁ GÁBOR, ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (szerk.) (2017), *A 800 éves domonkos rend Magyarországon. A középkori provincia felbomlásától a közelmúltig*. Budapest–Vasvár, Szent István Tudományos Akadémia–Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény. (Magyar Domonkos Rendtörténet, 2.) 91–104.

² Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény Levéltára (a továbbiakban: DRGYL), Böle Kornél irathagyatéka (a továbbiakban: BK), Kéziratok, Máriabesnyő. 40–42.; DRGYL, BK, Kéziratok, Életem Pannonhalma Szent Hegyén. 18.

és ezeket a kézirat szerves részeként kezelte.³ Az izgalmas kéziratgyűttest, amely várhatóan a Magyar domonkos rendtörténet sorozat tagjaként jelenik meg, Máté Anita, a téma ismerője és kutatója rendezi sajtó alá.

A cédulák jelentőségét hangsúlyozza Kristóf Márta Martina nővér visszaemlékezése is: „Hát az asztalnál ülni igen [sic!]. Tiszta könyv. Tele volt az asztala ilyen papírcetlikkel. A nővérem takarított nála is. [...] Úgyhogy nagyon érdekes, mindig ilyen cetlik voltak ott. És mikor ment ki, mindig mondta a nővéremnek, hogy »kedves nővér, egy cetlihez se nyúljon, azt majd én letörlöm, mert a cetlik azok nagyon érdekesek.«⁴ Bőle 1958. nov. 28-i bejegyzése a cédulák akkurátus kezelésének egy újabb bizonyítéka: „Az egészségügyi felülvizsgálók nem jöttek. De Lajos⁵ legalább egy napra rendet csinált. Én egy papírszeletet se mozdítottam meg.”⁶

Művei megszővegezését írógéppel végezte,⁷ főként a Pannonhalmi Szociális Otthonban töltött évek során (1953–1961), napi rendszerességgel. Nem véletlen, hogy szobatársa, Nagy Lajos piarista szerzetes gyakran panaszkodott a már hajnalban elkezdődő kopácsolásra, és egy alkalommal így fakadt ki: „»Nem bírom, kimegyek.« Semmit sem szóltam, s tovább dolgoztam.”⁸ Bőle maga is megörökítette azt a ragaszkodást, ami írógépéhez (ezen keresztül a munkához) kötötte. Budapest ostromakor a Rózsafűzér Királynéja rendházat felkereső oroszok egyike tulajdonította volna el féltett kincsét: „Amikor az írógépet felkapta, hogy elviszi, kikaptam a hóna alól, hátba taszítottam, ki az ajtón. Hamar becsuktam az ajtót. Meglehetősen egykedvűen ballagott az én vitézem le a lépcsőkön. Írógép nélkül. Úgy látszik, azt gondolta – sebj! Majd lesz talán másutt!”⁹ Máriabesnyőn pedig kölcsönírógéppel ugyan, de folytatta éppen aktuális fordítói munkáját.¹⁰

³ Máté Anita (2007), Domonkos missziók az amerikai magyarok között. In ILLÉS Pál Attila, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs (szerk.), *A domonkos Magyarországon*. Piliscsaba–Budapest–Vasvár, PPKE BTK–METEM–DRGY. (Művelődéstörténeti műhely, 3.) 187, 188.; továbbá: Máté Anita (2011), *Az amerikai magyar katolikusok és az óhaza (1918–1939)*. Budapest, METEM; Máté Anita (2013), Bőle Kornél amerikai útinaplója – mint történeti forrás. *Tanítvány* 2013, 4. 90–100.

⁴ Interjú Kristóf Márta Martina nővérral. Budakeszi, 2019. 02. 14. [saját felvétel]

⁵ Nagy Lajos (1894–1974) piarista szerzetes; magyar-latin szakos gimnáziumi tanár (1919–1922, 1939–1945: Debrecen; 1923–1938, 1946–1948: Nagykanizsa), 1950-tól a Pannonhalmi Szociális Otthon lakója. LÉH István, KOLTAI András (szerk.), *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997*. Budapest, Magyar Piarista Tartományfőnökség–Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége. (METEM Könyvek, 21.) 269.

⁶ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 212.

⁷ Szombathelyen 1950 és 1955 között egy Underwood írógép szolgálta. DRGYL, BK, Kéziratok, Máriabesnyő. 44.

⁸ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1956. 3.

⁹ DRGYL, BK, Kéziratok, Ostrom. 40.

¹⁰ DRGYL, BK, Kéziratok, Máriabesnyő. 5.

Ismereteim szerint kéziratos visszaemlékezései közül a *Zarándokutam Lourdes–Róma–Loretóba*, a *Vasvári tartózkodásom, 1917. VIII. 27.–IX. 23.*, továbbá a *Kirándulás Petroszénybe és a szurdoki szorosba* (1919) autográf. Ennek oka a kéziratok keletkezésében keresendő: a *Zarándokutam...* 1912-re datált, amely időszakban Bőle nem rendelkezett írógéppel, utóbbi kettőt pedig az eseményekkel majdnem egy időben fogalmazta meg, így az utazás körülményeihez alkalmazkodva kézzel írt.

Kéziratait A5-ös formátumú lapok (általában) mindkét oldalára gépelte, gyakran készített duplumokat, bizonyos fejezetekből több azonos példány (akár kilenc) is fennmaradt. Ezek a stencilezett példányok a gépeléssel egyidejű másolatok. Szövegeinek újraolvasásakor általában ceruzával jelezte a vétett gépelési (ritkán tartalmi) hibákat, a javítások keltét lapszéli feljegyzéseken vezette. Innen pontos kép kapható az egyes kéziratok keletkezésének körülményeiről.¹¹ Elkészült kéziratait gyakran nagyobb egységekre, fejezetekre, bekezdésekre osztotta, indexszel látta el.

A kéziratok olvashatóságát nehezítik az elcsúszó, egymásra gépelt sorok, a lapszélig, lapaljig (és tovább) futó szavak, a (feltehetően) lemaradt szavak és sorok, az elhalványult írás. A felsorolt hibák Bőle látásának 1957-től már jelentősnek számító romlásából adódnak, ezt olykor-olykor maga is felemlgette kézirataiban,¹² híveinek írt leveleiben.¹³ Emiatt bizonyos kéziratok tisztázatának elkészítéséhez segítséget vett igénybe:¹⁴ feltételezhetően már 1956-tól küldött fejezeteket Budapestre Mártonffy Emmának gépelésre.¹⁵

A Bőle Kornélt ismerők számára magától értetődő volt, hogy pannonhalmi éveit tevékenyen tölti. Beköltözésekor (1953-ban) ez elveszett kézirátának pótlását, kiegészítését, iratainak rendezését jelentette. Élettörténetének írásba foglalására nem egyszer biztatták hívei, ismerősei. „Valamikor magam is gondoltam az emlékek megírására” – jegyzi meg Bőle a tudatos döntés megszületésének évében, 1958-ban.¹⁶ Bőle számára ez sem számi-

---

¹¹ Ezeket az információkat (kéziratok példányszáma, Bőle ceruzás feljegyzései) a Bőle Kornél kéziratait tartalmazó táblázatban rögzítettem.

¹² „Segítsen meg a Szűzanya a szemem világának jobbulásával! Vagy legalább hogy tovább ne romoljon.” DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 32.; „Rossz szememmel csak fátyolosan láttam mindent.” DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 133.; „[...] kifejeztem aggodalmamat, hogy nemsokára teljesen elveszítem szemem világát.” DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 175.

¹³ DRGYL, BK, Levelezés, 849/1957, Bőle Kornél levele [...] Marikának, Pannonhalma, 1957. XII. 18.

¹⁴ DRGYL, BK, Kéziratok, Mirtuszbokréta. Aranymisés virágcsokor.

¹⁵ DRGYL, BK, Levelezés, [jelzet nélkül] Bőle Kornél levele Mártonffy Emmának, Pannonhalma, 1957. XII. 6.; továbbá: „Mártonffy megküldött egy porciót. Egy még nála van másolásra.” DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 59.

¹⁶ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 6.

tott újkeletű feladatnak, biztosan 1953 előtt keletkeztek az 1. táblázat kéziratoss visszaemlékezései.¹⁷ Megőrződött néhány a publikált írások közül is,¹⁸ arra azonban nincs magyarázat, hogy számtalan megjelent cikkének eredetije közül melyiket őrizgette tudatosan, ahogy azt sem tudni biztosan, mennyi veszett el esetleg ezek közül.

1. táblázat
Bőle Kornél 1953 előtt keletkezett kéziratoss visszaemlékezései

Kézirat címe	Kézirat megkezdése	Kézirat lezárása
Zarándokutam Lourdes–Róma–Loretóba	1912. augusztus 20.	nincs adat
Vasvári tartózkodásom, 1917. VIII. 27.–IX. 23.	1917. szeptember 21., este 9 óra	1917. szeptember 21., este 11 óra
Fel a spanyol útra! Budapesttől Postumiáig	1926. július	1926. július
Postumia	1926. augusztus	1926. augusztus
[primícia, a grazi rendháztól a budapesti assignatióig]	1927. július 17.	1927. július 28.
Glossglockneri nefelejcsék. Kirándulás a Grossglocknerre	1936. július 15., reggel	1936. július 16., du. ¾ 2
Megy a gőzös...	1937. július 6.	1937. július 6.
Piszke, Süttő, Dunamocs, Lábatlan	1939. április 22.	1939. április 22.
[lourdes-i emlékek]	1947. február 11.	1947. február 14.
Egy szál nefelejcs Ábel barátom sírjára	nincs adat	1951

Három önálló kötetben jelentek meg egyes útjainak visszaemlékezései. Elsőként a XI. Pius által meghirdetett jubileumi év első zarándoklatának (1925. március 23.–április 3.) „naplószerű története” *Szentévi nefelejcs. Uti emlékek az 1925-iki szentévi első magyar nemzeti zarándoklatról* címmel.¹⁹ Ennek egy példányát a második zarándoklaton (1925. április 21. – május 4.)

¹⁷ A táblázat csak azokat a kéziratokat tartalmazza keletkezésük időrendje szerint, amelyeknél ezt az időpontot megbízhatóan sikerült megállapítani. Nem szerepelnek a táblázatban már publikált kéziratok.

¹⁸ BŐLE Kornél (1926), A montserrati Szűzanyánál. *Rózsafüzér Királynéja* 42, 295–302.; BŐLE Kornél (1927a), Boldog Imelda, az elsőáldozók patrónusa. *Rózsafüzér Királynéja* 43, 241–244.; BŐLE Kornél (1932), Nefelejcsék a Vezúv tövéből. *Credo* 10, 1.a.; BŐLE Kornél (1938), Szirmok Szent Erzsébet rózsáiból. *Credo* 16, 179–181.

¹⁹ BŐLE Kornél (1925a), *Szentévi nefelejcs. Uti emlékek az 1925-iki szentévi első magyar nemzeti zarándoklatról*. Budapest, Credo!

személyesen adhatta át a Szentatyának,²⁰ majd még ugyanebben az évben megjelent a második alkalom krónikája is, szintén a Bőle alapította Credo Egyesület kiadványaként.²¹ A *Spanyol földön* című útirajzot 1927 őszén adta ki a Szent István Társulat. Ebben Bőle spanyolországi emlékeit dolgozta fel: 1926-ban a rendi egyetemes nagykáptalan résztvevőjeként kelt útra.²² Csúpn a *Spanyol földön* tisztázata maradt fenn kéziratként az önálló (publikált) kötetek közül,²³ továbbá megőrződött néhány a munkafolyamat során keletkezett feljegyzés is, például vázlatok, gyorsírási jegyzetek, autográf fejezet-töredékek.

A majd egy hónapon belüli két római utazás emlékei, a *Szentévi nefelejcsék* gyors egymásutánban jutottak el a hívekhez. A két beszámoló célja a szerző szavait idézve: „sokaknak leszek ezzel szívének, lelkének, minden gondolatának részint tolmácsolója, részint eszébe juttatója, s ezen sorok révén továbbvezérlője.”²⁴ A magyarországi domonkosok defintoraként Spanyolországot megjárt Bőle *Spanyol földön* kötetének előszavában három indokot nevezett meg: „egyrészt hálámat akartam leróni mindazok iránt, akik utamban segítettek, [...] másrészt szolgálatot véltem tenni a lovagias és őskatolikus spanyol földnek s ezzel tettleges hitvédelmet gyakorolva hitünknek szolgálni [...]. Végül ez a könyv [...] nemes szórakozást nyújt.”²⁵

A kéziratos visszaemlékezések keletkezésében fordulópontot jelentett a már említett 1958-as év. Miután Bőle befejezte az 1956-os és 1957-es év „naplójegyzeteinek” átírását, egy biográfia megszerkesztésének gondolata kezdte el foglalkoztatni: „Tegnap virradóra Sándor atyával²⁶ együtt voltam valahol. Kérdi, megvan-e írva az életem sora. Mondtam neki egy-két adatot. [...] Intésnek veszem, hogy az efajta munkával most már ne várjak.”²⁷ Bőle végül május első napjaiban fogott hozzá a munkához, s 1958. évi naplójában gyakran örökítette meg a munkafolyamat egyes szakaszait. Életrajzi gyűjteményének az *Életemből* címet adta. Kidolgozott koncepciója szerint a biográfia nyolc részből áll a következők szerint: I. kötet: a Várpalotán, Kispesten és Szombathelyen töltött évek (1899–1903); II. kötet: a noviciatus és klerikatus évei Grazban (1903–1910); III. kötet: a budapesti és a vas-

²⁰ BŐLE Kornél (1925b), *Második csokor szentévi nefelejcs. Uti emlékek az 1925-iki szentévi második magyar nemzeti zárándoklatról*. Budapest, Credo!104–106.

²¹ BŐLE 1925b.

²² BŐLE Kornél (1927b), *Spanyol földön. Utirajz*. Budapest, Stephaneum Nyomda.

²³ DRGYL, BK, Kéziratok, *Spanyol földön*.

²⁴ BŐLE 1925a:113.

²⁵ BŐLE 1927b:3.

²⁶ Horváth Sándor OP 1956. március 4-én hunyt el Székesfehérvárott. Az egykori noviciustársakat életen át tartó barátság kötötte össze őket. ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs (szerk.) (2014), *A Szent Domonkos-rend Birodalmi, Osztrák–Magyar és Magyar Rendtartományának összesített névtára 1857–1950*. Vasvár, [kézirat] [53.]

²⁷ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 75.

vári rendház tagjaként (1910–1920); IV. kötet: ismét a budapesti közösségben (1920–1944); V. kötet: Budapest ostroma, továbbá elutazásáig (1944–1945); VI. kötet: a szombathelyi rendházban eltöltött időszak (1945–1950); VII. a máriabesnyői internálás hónapjai, majd a szétszórátást követően Szombathelyen (1950–1953); VIII. a Pannonhalmi Szociális Otthonban (1953-tól). A kötetek tervezett tartalmát nézve az *Életemből* szerkezete Böle életpályája mentén halad, vagyis egy-egy meghatározó életszakaszt egy fordulópont zár le.²⁸

Az 1958. május 1-jén kezdődő munka két síkon haladt: egyrészt „gondolatban”. Ennek tényét a május 1–5-i feljegyzésekben többször említi: „Ha nem is gépelek, hanem heverek, akkor is szövögetem a múlt szárait, emlékeit. Alig várom, hogy végleges formába öntsem.”²⁹ Ezzel párhuzamosan megkezdődött a „tervek készítése” és a „jegyzetelés”. Először a „vázlatozási jegyzetek” készülnek el a Várpalota–Kispest–Szombathely részhez május 10-ig.³⁰ A hónap folyamán kronologikusan haladva születnek az újabb jegyzetek. Ezekbe építi be már meglévő forrásait: a „pesti jegyzeteket” (hivatkozik rá „pesti naplójegyzetek”, „b[uda]pesti krónikás jegyzetek” megnevezéssel is),³¹ illetve a „predik[ációs] könyv”/„pred[ikációs] jegyzék”³² adatait is. Az előbbi forrás azonosítása nehézségekbe ütközik; vajon Böle a budapesti rendház *historia domusára* hivatkozik,³³ amelynek kötetei valóban vele voltak pannonhalmi éveit során?³⁴ A második forrás egyértelműen azonosítható, a prédikációs könyv Böle elhangzott beszédeit tartalmazó mutatókönyvet jelöli.³⁵ Augusztus 26-ára ennek „kivonatolása” lezárul, így szeptember 2-án megkezdődik a gépelés. Kezdeti lendületében egy nap alatt 7 oldalt halad, s határozott célja, hogy még abban az évben lezárja az *Életemből* munkálatait.³⁶ Jóllehet – június kivételével – ebben az időben a munkavég-

²⁸ Hasonlóképpen járt el *Utaim* c. emlékiratának szerkezeti egységei esetén is. GILÁNYI Magdolna (2018): *Utaim II. Megjegyzések a kézirat kiegészítéséhez*. In BÖLE Kornél (2018): *Utaim. Egy domonkos szerzetes visszaemlékezései 1887–1944*. Budapest–Vasvár, Magyar Napló Kiadó–Írott Szó Alapítvány–Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény. 113.

²⁹ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 80.

³⁰ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 75, 76, 78, 79, 83, 84.

³¹ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 87, 88.

³² DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 88, 90.

³³ DRGYL, *Chronica venerabilis residentiae Budapestinensis*. II. Volumen. Ab anno 1920 die 1 Jan. usque ad 16 Dec. 1928.; *Chronica venerabilis residentiae Budapestinensis*. III. Volumen. Ab anno Domini 1928 die 16 Decembris usque ad annum Domini 19...

³⁴ „A rendes házi krónika vezetését magamnak tartottam fenn, és lelkiismeretesen és kiadósan vezetem. Ez is velem van itt (Pannonhalmán).” BÖLE 2018. 138.

³⁵ DRGYL, BK, Szentbeszédtek tárgymutatója, melyeket földi zárándoklásának minden napjaiban tartott. I. kötet: 1904-ből 1930-ig.

³⁶ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 162, 163.

zés folyamatos, haladására hatással vannak a szociális otthonban végzendő apróbb munkák, a látogatók érkezése és az általa tett látogatások is.

Az *Életemből* köteteinek ezt követő születéséről – későbbi naplók hiányában – a kéziratokon szereplő dátumok vallanak, továbbá Bőle szövegekbe illesztett, keletkezésre utaló megjegyzései. Az *Életem Pannonhalma Szent Hegyén* 1959. évre vonatkozó bejegyzései informatív megnyilatkozással indulnak: „Ebben az évben folytattam a múlt évben megkezdett *Életemből* címen írt emlékeimet. Eljutottam egészen a noviciátus végéig. Innen már a megőrzött naplóim mondják el a kispapi életemet egészen a felszentelésig. Onnét meg már könnyen eligazodom az adatokban, és ha Isten még időt és erőt enged, a Gondviselés iránt való soha el nem múló hálából megírom majd a többit is. Íme, ez az írásom is ennek az adósságnak a törlesztgetése.”³⁷

Bőle egy 1960. december 4-i feljegyzéséből ismert az *Életemből* fentebb már ismertetett koncepciója, amely a nyolc köteten túl tematikus kéziratoskat és naplókat is kapcsol az életrajzi gyűjteményhez. Az I–VIII. köteteknél megjelöli az oldalszámokat is (1. ábra).³⁸ A megjelölt oldalszámok alapján készült ábra tanúsága szerint jelentősen reprezentált a rendbe lépés előtti időszak (248 oldal), s figyelemre méltó az is, hogy az 1944 októbere és 1945 októbere közötti események 108 oldalas kézirrattal vannak jelen.

VIII.	1953–1960	234
VII.	1950–1953	88
V.	1944–1945	108
IV.	1920–1944	362
III.	1910–1920	282
II.	1903–1910	51
I.	1899–1903	248

1. ábra. Az *Életemből* felépítése

Az irathagyaték rendezésekor az *Életemből* nyolc kötetének kéziratai (részben) előkerültek (2. táblázat). Lappang vagy elveszett az I. kötet kézirata; a IV. kötet 1920 és 1929 közötti biográfiája, az *Utaim* II. része;³⁹ továbbá a szombathelyi éveket (1945–1950) megőrkítő VI. kötet, de töredékek ma-

³⁷ DRGYL, BK, Kéziratok, *Életem Pannonhalma Szent Hegyén*. 201.

³⁸ Az 1. ábra az *Életemből* gyűjtemény koncepcióján feltüntetett oldalszámokat jelöli.

³⁹ Az *Utaim* II. részéből 9 pótlap őrződött meg. BŐLE 2018:130–134.

radtak fenn a grazi időszakból is (II. kötet). A meglévő kéziratok jellemzően teljesnek mondhatók, az indexelés alapján csupán néhány oldalas hiányokra derült fényt.

Jól látszik az is, hogy egy-egy kötetet több egységre bontott: a II. kötet két egységét („Budapest, 1910. I. 3. – 1920. I. 3.”; „Vasvár, 1920. I. 3. – IX. 5.”) tartózkodási helyének változása indokolja: Horváth Sándor tartományfőnök a vasvári rendházba helyezte át, ahol 1920. szeptember 5-ig működött priorként. A 362 oldalra tervezett IV. kötet 4 alegysége esetén is megfogalmazhatók lehetséges magyarázatok: az „1928. XII – 1929” rész oka lehet a budapesti rendház priorsággá emelése, továbbá Böle kinevezése mint első prior 1928. december 15-én.⁴⁰ Arra azonban Böle nem ad magyarázatot, miért kezdődik az *Utaim* III. része 1929. január 1-vel. Kérdéses az is, miért kapott utólag kiemelt szerepet az 1935. év. Lehetséges, hogy Badalik Bertalan tartományfőnökké választása,⁴¹ általa az Osztrák–Magyar Rendtartomány központjának Bécsből Budapestre történő helyezése indokolta ezt.

Talán a kötetkoncepció (1960. december 4-i) kidolgozásakor döntött úgy, hogy az 1929. és 1935. évnek külön hangsúlyt ad, mivel ezek az évek jelentős változásokat jelölnek a domonkosok magyarországi történetében?

2. táblázat

Az *Életemből* felépítése a kéziratoss visszaemlékezések megnevezésével

Kötet-szám	Tervezet	Kéziratcím
I.	„Várpalota–Kispest– Szombathely”	lappang/elveszett
II.	„Graz, noviciatus, klerikatus”	[első élmények Grazban] töredék „Klerikatus. Kispapi évek. 1904–1910”; töredék
III.	„Budapest, 1910. I. 3.–1920. I. 3.”	Utaim, I. rész
	„Vasvár, 1920. I. 3.–IX. 5.”	lappang/elveszett
IV.	„Budapest, 1920. IX.–1928 vége”	Utaim, II. rész; lappang/elveszett
	„1928. XII–1929”	
	„[1929–]1935”	Utaim, III. rész
	„1935–44. október”	
V.	„1944. október–1945. október”	Ostrom
VI.	„Szombathelyi perjelségem az elhurcoltatásig”	lappang/elveszett
VII.	„Máriabesnyőn, Szombathelyen, 1953. XII.”	Máriabesnyő
VIII.	„Pannonhalmán”	Életem Pannonhalma Szent Hegyén ⁴²

⁴⁰ DRGYL, Chronica II. [1928. dec. 15-i bejegyzés, oldalszám nélkül]

⁴¹ Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény Könyvtára (a továbbiakban: DRGYK), Von P. Ludwig M. BORGLIE O. P. (Hrsg.) (é. n.), St. Dominikus-kalender 1935. Wien, 89.

⁴² A kézirathoz index nem készült, feltehetően befejezetlen.

A kéziratos visszaemlékezések keletkezésének sorrendje a következő:⁴³ *Utaim*, I. rész – 1959. április 30.–?;⁴⁴ *Ostrom* – 1960. február 11–28.;⁴⁵ *Máriabesnyő* – [1960. ?] –1960. március 27.; *Utaim*, II. rész – 1960. október 30.–?;⁴⁶ *Életem Pannonhalma Szent Hegyén* – 1960. november 18.–?.⁴⁷ Az életrajz szerinti haladás kronológiáját tehát Bőle megszakította az *Ostrom* és a *Máriabesnyő* kéziratokkal. Jó indoka volt erre, az *Ostrom* kezdősorait idézve: „Éppen 1960. febr. 11-én este kezdem írni ostromi emlékeimet. 1945. február 11-én esett el Buda vára, illetve ekkor törtek ki a várból a bennszorult német és magyar katonák.”⁴⁸ Nem kizárt, hogy 10 évvel az események után az emlékezés hívta életre a máriabesnyői internálás és a szombathelyi évek rögzítését is.

Az *Életemből* nyolc kötete és a naplók mellett Bőle tematikus kéziratokat is megnevezett: *Úrnapjaim*, *Húsvéti emlékek*, *Boldogok*, *Aranymisés virágcsokor*, *Cantabo*, *Jegyzetek sorsa*. Ezek közül az *Úrnapjaim* (109 oldal), a *Húsvéti emlékek* (107 oldal) és a *Jegyzetek sorsa* (11 oldal) kéziratok elvesztek vagy lappanganak. Az ismeretlen, többször hivatkozott *Úrnapjaimat* az *Utaim* I. részével egy időben írhatta,⁴⁹ gyorsírási jegyzetei korábbi évekből (1924, 1929, 1930, 1931) származnak.⁵⁰ A felsoroltak közül az *Aranymisés virágcsokor*⁵¹ és a *Cantabo*⁵² keletkezése dokumentált. Az 1959–1960-ban született, megbízhatóan keltezett kéziratokat jelölő ábra csupán egy részét tartalmazza Bőle szorgalmas működésének (lásd a 2. ábrát a következő oldalon⁵³).

⁴³ A felsorolásból kimaradnak a lappangó/elvesztett kéziratok, kéziratföredékek. A kéziratcímet követően a kézirattal kapcsolatos munkálatok kezdeti és záró dátuma szerepel.

⁴⁴ BŐLE 2018:27.

⁴⁵ DRGYL, BK, Kéziratok, *Ostrom*. 1, 108.

⁴⁶ BŐLE 2018:136, 137.

⁴⁷ DRGYL, BK, Kéziratok, *Életem Pannonhalma Szent Hegyén*. 1.

⁴⁸ DRGYL, BK, Kéziratok, *Ostrom*. 1.

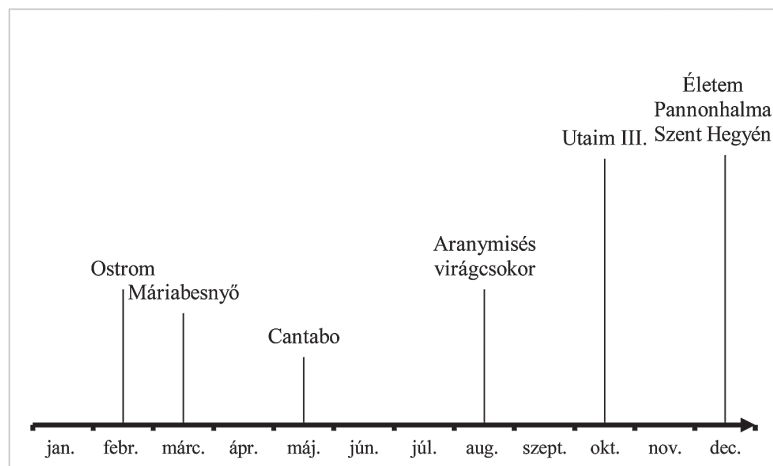
⁴⁹ BŐLE 2018. 136; DRGYL, BK, Kéziratok, *Életem Pannonhalma Szent Hegyén*. 203.

⁵⁰ DRGYL, BK, Kéziratok, *Jegyzetek az Úrnapjaimhoz*.

⁵¹ *Aranymisés virágcsokor* kézirat keletkezése: 1960. aug. 16–aug. ?, DRGYL, BK, Kéziratok, *Aranymisés virágcsokor* 1, 108.

⁵² *Cantabo* kézirat keletkezése: 1960. máj. 7.–máj. 14., DRGYL, BK, Kéziratok, *Cantabo* 1, 54.

⁵³ A időgyenesre merőleges (függőleges) vonalak hossza a kéziratok terjedelmét (oldal-szám) érzékeltetik.

2. ábra. Az *Életemből* kézíratos visszaemlékezéseinek keletkezése (1959)

Műfaji kettősség

Bőle személyiségének, erős fizikumának, teherbírásának legendás híre volt Pannonhalmán, ami az őt személyesen nem ismerő bencés diákokhoz is eljutott.⁵⁴ Visszaemlékezéseiből kiderül, hogy ezeknek az éveknél az előre kijelölt feladatok (fordítás, másolás, jegyzetek, iratok rendezése stb.) elvégzése adott tartalmat. 1951-ben, egy hosszabb kórházi tartózkodás után jegyezte le: „Tüstént nagy betűhűséggel láttam neki az amerikai útleírás folytatásának. Azt mondanom sem kell, hogy mindennap megírtam naplójegyzeteimet.”⁵⁵ Nem egyszer olvasható Bölétől ilyen megjegyzés a papírcédulákra írt (fentebb tárgyalt) rövid feljegyzésekről, arra azonban egyelőre nincs határozott válasz, hogy tárgyalt munkamódszere élete során módosult-e, vagy esetenként született-e átírást nem igénylő naplóbejegyzése.

Az 1953 előtti naplók eredetije elveszett, csupán két töredék tanúskodik egykori létezésükről 1926-ból és 1942-ből, illetve egyes részletek, amelyeket más kéziratokba beemelt. Ezekről nem állapítható meg, hogy a későbbiekhez hasonlóan átíratok, vagy az adott napon (ahhoz közel) lejegyzett, egykorú naplóbejegyzések. Pannonhalmán mindenesetre születik néhány kézirat, amelynek címe a műfajmegjelölés és az évszám kombinációja, vagyis az adott év naplójáról van szó. Bizonytalan, hogy melyik pannonhalmi évhez kapcsolódott egy-egy ilyen kötet, ugyanis csupán az 1956. évi és az 1958. évi naplói őrződtek meg, az általa hivatkozott 1953. és 1957. évi

⁵⁴ Maróth Miklós professzor (egykori bencés diák) közlése. 2019. máj. 23.

⁵⁵ DRGYL, BK, Kéziratok, *Életem Pannonhalma Szent Hegyén*. 18.

naplók megsemmisültek vagy lappanganak. Említ még két további évet is,⁵⁶ az azonban a kész átíratok és a „naplójegyzetek” hiányában megválaszolatlan marad, hogy megvalósult-e a szándék, vagyis létezett-e „Napló 1944” és „Napló 1945.” A két évet részben (1944. október 15.–1945. novembere eleje) fedi az *Ostrom* kézirata.

Klasszikus értelemben vett, napról napra születő feljegyzéseket tartalmazó napló vezetéséről Bőle vizsgált kéziratai esetén nincs szó, csupán az eseményekhez közeli leírást igazoló egy-egy említésre van példa: a *Napló 1958* március 28. és április 12. közötti bejegyzéseit április 12-én fogalmazta meg;⁵⁷ ugyanitt: „Naplóírás 6-tól máig [ti. november 25-ig – GM].”⁵⁸ Bár a *Napló 1956* és *Napló 1958* kéziratokban valóban napi feljegyzések olvashatók, a szövegek keletkezése későbbi. Az 1956. évi kézirat „naplójegyzeteinek” (céduláinak) – Bőle szavaival élve – „átírása” 1958. január első napjaitól nagyjából január közepéig tartott.⁵⁹ Nem lankadó munkakedvvel tért át a következő évre. Bár ez az 1957. évi napló nem maradt fenn, tudható, hogy az „átírás” 1958. január közepétől január 28-ig tartott.⁶⁰ Egy további kézitról szükséges szót ejteni, a *Diarum Actorum...* ugyanis formailag ugyancsak napi bejegyzéseket (1937. november 12–30.) mutat, sajnos azonban a kézirat keletkezésének idejére és körülményeire vonatkozó adatokat nem tartalmaz.⁶¹

A kéziratos visszaemlékezések másik csoportját az emlékiratok alkotják. A kéziratcímeket olvasva előtűnnek egy változatos életút állomásai, a sort az *Utaim* című emlékirat nyitja. Ez töredékességében is a legterjedelmesebb kéziratok közé tartozik, jóllehet a terjedelem függ – többek között – az időhatároktól: míg az *Utaim* történeti ideje Bőle gyermekkorától, az 1890-es évektől az 1944. évi prior kinevezésig tart, addig a *Karácsonyi csillanások* egy-egy elmúlt karácsonyt idéz fel.⁶² Az *amerikai missziós naplók* időhatárai ugyan rövidek, itt azonban a hozzákapcsolt fejezetek, kiegészítések (pl. magyar plébániák adatainak kimutatásával, bevándorlók származásának elemzése) növelik meg jelentősen az oldalszámot.

⁵⁶ „Tegnap este úgy döntöttem magamban, hogy az [19]57 napló után átírom az 1944 és [194]5-öst. Aztán a többit is.” DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 14.

⁵⁷ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 68.

⁵⁸ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 211.

⁵⁹ DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 1, 11.

⁶⁰ „A naplómásolásokat befejeztem 1957-ről. Este fél 9-kor. Deo gratias!” DRGYL, BK, Kéziratok, Napló 1958. 24.

⁶¹ DRGYL, BK, Kéziratok. *Diarum Actorum Romae in Causa Canonisationis Beatae Margaritae ab Hungaria a die 12 Nov. 1937 usques ad diem 30 Nov.*

⁶² GILÁNYI Magdolna (2016), „Karácsonyi csillanások”. Bőle Kornél OP karácsonyai. *Tanítvány*, 3–4. 3–7.

Bőle egész életén át tartó Szűz Mária-tiszteletének egyik dokumentuma, az *Életemből* című gyűjtemény tematikus egységében szereplő *A boldogok*. Azon kevés számú kéziratos visszaemlékezések egyike ez, amelynek több változata is fennmaradt: az első változatot Szedres név alatt közölte a 1928. évi Rózsafüzér Képes Naptárban,⁶³ a második és a harmadik változat a szombathelyi évekre (1950–1953) datálható. A verziók közötti tartalmi különbség a mariazelli zarándoklatok emlékeinek számában keresendő. A *Téged jöttünk köszönteni, mariazelli Szűzanya* 1956-ban édesanyjára, Bőle Erzsébetre emlékezve készült, s az 1899 és 1926 közötti mariazelli zarándoklatok egyes pillanatait eleveníti fel. Az európai Mária-kegyhelyek közül Lourdes Bőle életében betöltött szerepét több kéziratos visszaemlékezés létezése igazolja.

Papi jubileuma kapcsán született a *Ciklámenek és havasi gyopárok – Menetelés az aranymise felé...*, amelyben papi működéséről vall a kezdetektől 1935-ig; majd a *Mirtuszbokréta – Aranymisés virágcsokor* és a *Hejcei dáliák az aranymisés esztendő*t (1960), illetve papi pályájának jelentős állomásait dokumentálják.

Bőle utólag rekonstruáló munkamódszerével kéziratainak műfaját az emlékirathoz közelíti, hiszen ezek keletkezése – az átélt eseményekhez képest – általában jóval későbbi. Mégis, visszatekintve, a megfelelő távlat birtokosaként is csupán kis mértékben fedezhető fel értelmezés vagy értékelés, amely jellemzően az emlékiratok sajátja.⁶⁴ Bőle helyett később szerzett információkkal egészíti ki a képet. Például egy-egy kedves híve, ismerőse kapcsán kitér annak családjára, sorsának alakulására, ily módon szakítva meg a kronologikus szerkezetet. Bár utólag rekonstruál, de egykori feljegyzései segítségével teszi ezt, s ugyancsak a napló műfaját látszik erősíteni az is, hogy Bőle e személyes hangú beszámolóit a napló elnevezéssel illeti.

Ez a műfaji kettősség/átmenet, vagyis az emlékiratok „elnaplósítása” általában igaz az *Életemből* kronologikus és tematikus kézirataira is. Kivételt képez ez alól az *Életem Pannonhalma Szent Hegyén*, hiszen ez (a keletkezés idejét elérve) valóban naplónak válik.⁶⁵

A kéziratok címe sok esetben nem egyértelműen jelöli meg a tartalmat: az utólagos rekonstrukció során feltoluló emlékek helyet követeltek maguknak. A működő emlékezet sokszor hívta elő ugyanazokat az eseménysorokat, amelyek olykor módosulva kerültek lejegyzésre.

⁶³ SZEDRES [Bőle Kornél] (é. n.), *A boldogok*. In Képes Naptár az 1928-iki szököévre. I. évf. Budapest, 101–106.

⁶⁴ KATONA Csaba, KOVÁCS Eleonóra (2014), A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul* 87, 2. 41.

⁶⁵ KÖVÉR György (2014), *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris, 102. Továbbá vö. Philippe LEJEUNE (2003), *Hogyan végződnek a naplók?* In Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan. 210–225.

Bőle címválasztásai között gyakoriak a virágnevek; a megjelent és kéziratban maradt visszaemlékezései között önálló kötetként: *Szentévi nefelejcssek*, *Lourdes-i cyklamenek*, *Ciklámenek és havasi gyopárok*, *Mirtusz-bokréta – Aranymisés virágcsokor*, *Hejcei dáliák*. Egyik utolsónak tartott kéziratában meg is jegyzi: „Írásaim közt vannak: útszéli virágok, hóvirágok, sóvirágok, márciusi ibolyák, nefelejcssek, gyöngyvirágok, margaréták, Szent Erzsébet rózsái és egyébek.”⁶⁶ Csokorba illesztett emlékek ezek, amelyek rendezésére Bőleben megvolt a szándék: ezért születtek gyors egymásutánban kéziratos visszaemlékezései. 1961. március 25-én bekövetkezett haláláig Bőle Kornél domonkos szerzetes, missziós pap, országos híró hitszónok és író híven teljesítette azt, amit 1910. július 17-i felszentelésekor papi jelmondatként választott: „Misericordias Domini in aeternum cantabo” – Bőle fordításában: „Az Úr irgalmasságait mindörökké éneklek.” (Zsolt 89, 2)

[A kézirat lezárva 2019 nyarán]

---

⁶⁶ DRGYL, BK, Kéziratok, Mirtuszbokréta. 1. A „gyöngyvirág” és a „margaréta” Árpád-házi Boldog Margit szentté avatási ügyének ugyancsak visszaemlékezésszerű feldolgozására utal: BŐLE Kornél (1944) *Gyöngyvirágok és margaréták Árpád-házi Szent Margit oltárán. Születése 700 éves jubileumának és szenttéavatásának ünneplése*. Budapest, „Credo!” kiadása. (Szent Domonkos virágoskertje 8.)

Baróti Szabó Dávid (1739–1819) kéziratban fennmaradt versei

(A költő halálának 200. évfordulóján)

Baróti Szabó Dávid költészete fontos állomása a magyar irodalomnak. Berzsenyi, Vörösmarty, Kölcsey, Arany és kortársai tanultak tőle, olvasták, ismerték írásait. Különösen az első, 1777-ben megjelent verseskötetét (*Új mértékre vett külömb' verseknek három könyvei*¹), amelyet mint az elkezdődött időmértékes verselés² első magyar nyelvű kiadását tartották nagy becsben. Napvilágot látott négy verseskötetét első megjelenésük után nem nyomtatták újra, csupán különböző szempontú versválogatásokat közöltek a költőtől. A késlekedés alapvető oka: Baróti Szabó Dávid többször átdolgozta költeményeit, olykor más címet is adott a már egyszer/vagy többször megjelentett (nyomtatásban, vagy kéziratban fellelhető) műveinek – a versvariációk nagy száma nemcsak nehézzé teszi számbavételüket, hanem számos problémát is fölvet egy majdani Baróti Szabó összes vers kiadásakor. Illusztrálásul álljon itt *A Magyar Ifjúsághoz* című költeményének variálódása.

A' Magyar Ifjúsághoz forduló, négy variációban is elkészített költeményének 1802-es változatát³ mutatom be, utalva korábbiakra is (1777,⁴ 1786,⁵ 1789,⁶), amelyek az 1802-es kiadásúénál jóval hosszabbak, valóságos szónoki beszédekként felépítve. Terjedelmi okok miatt eltekintek a négy szövegvariáns elemzésétől, csupán egy, mind a négy változatban föllelhető

¹ BARÓTI SZABÓ DÁVID (1777), *Új mértékre vett külömb' verseknek három könyvei*, Kassa, Landerer Mihály. (Későbbiekben: 1777-es kötet, vagy első variáció. A kritikai apparátusban jelölése: Ny₁)

² Kalmár György hexameterekben írt poémája (*Valóságos magyar ABC*) már 1770-ben megjelent. Vö. SZELESTEI N. László (bev. s. a r.) (2000), *Kalmár György, „a magyar nyelve szerelme-se”*. Piliscsaba, PPKE BTK. (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 2.).

³ BARÓTI SZABÓ DÁVID (1802), *Meg-jobbitott, 's bővített költeményes munkáji, 1–3*, Komárom, Weinmüller, A kritikai apparátusban jelölése: Ny₄

⁴ Lásd az 1. jegyzetet.

⁵ BARÓTI SZABÓ DÁVID (1786), *Vers-Koszorú, melyet az új mértékre vett, s idővel megegyengetett és későbbben készült verseiből kötött*. Kassa, 1786. (Későbbiekben: 1786-os kötet, vagy második variáció. A kritikai apparátusban jelölése: Ny₂)

⁶ BARÓTI SZABÓ DÁVID (1789), *Költeményes munkáji*, Kassa, 1789. (Későbbiekben: 1789-es kötet, vagy harmadik variáció. A kritikai apparátusban jelölése: Ny₃)

nyelvvédő érvet hasonlítok össze: a magyar történelem nagyjaira való hivatkozását kiemelve. Ugyanis a tekintélyelvű példák névsora, s azok versben elfoglalt helye, a téma újabb és újabb átdolgozásakor némi változáson esett át.

Időrendben az első három variációban rögtön gondolatindításként hangzik föl a költői parancs: azért gyakorold magad a magyar nyelvben, mert:

Ezt szoptad; szóllottak ezen Nagy Atyáid: ezen szóllt

Szent István, László, Béla, Leventa[!], Lajos.

E' nyelven hajdon pergett emez Áttila nyelve ...

Szólltanak e' nyelven emez hét deli ritka vezérid ...⁷

Az 1789-es kötetben az előzőekhez hasonlóan a versindító helyzet megmarad, a névsor azonban a következőképp módosul: András, Szent István, László, Hunyadi, Béla, Lajos.

S végül a harmad terjedelmű, általunk most bemutatott, legrövidebb, negyedik variációban „Árpád' hajdani nyelve”-re szűkül a tekintélyelvű emlegetés.

Miért érdekes mindez? Mert a szövegvariánsok alakulásában nemcsak Baróti Szabó írói tudatosodását követhetjük nyomon, hanem témájával való vívódását is azért, hogy az minél hangsúlyosabban és hatásosabban szólal-hasson meg.

A' Magyar Ifjúsághoz első, második és harmadik változata érzelmi túl-áradással (ami a magyar nyelv, táj- és haza iránt érzett szeretetében mutatkozik meg ilyen leplezetlenül költészetében) szól költőnk szívügyéről, a nemzeti nyelvről. Lelkesülten hivatkozik Attilára, akinek ezen a nyelven „pergett” nyelve, s „A' kinek ostoritól vérbe merüle Világ.” (A kereszténység-től, s a felvilágosodáskori eszméktől eléggé idegen, világhódító Attila toposzt Baróti Szabó a negyedik variációban elhagyta.)

S míg Szent István, Szent László és a keresztény királyok csak felsorolásként vannak az első három versváltozatban jelen, addig a honfoglaláskori személyek tetteikben, jelzőikben magasodnak fel a múltból. (A nevek sorrendjét nem lehet értékmérőnek tekintenünk mert valószínű, hogy egymásutániságukat az időmértékes verselés szabta meg.) A „deli, ritka” hét vezér szívdobogtató múltja mellé azonban az 1789-es változatba nem véletlenül került Hunyadi neve. Mátyás uralkodása, mégha csak Hunyadi nevének említése villantotta is föl, a pozícióiban erős nemzetet juttatja eszünkbe, Baróti Szabó számára azt az idilli kort, amelyben elképzelhetetlen lett volna egy Martinovics-féle összeesküvés.

⁷ 1777-es kötet, 113.

Az 1802-es szöveg harmada lesz az előző változatoknak. A költő ekkorra már túl van a felvilágosodás okozta megrendülésen, letisztultabban látja a nyelvvelés feladatait, benne önmaga lehetőségét, s talán felmérte azt is, hogy a lélek ügyért való lelkesedéséről nem mindig célravezető önkontroll nélkül beszámolni. A dicső múltat Árpád nevébe sűríti.

A' Magyar Ifjúsághoz forduló negyedik variáns letisztultabb formában, s racionális érveléssel akarja eljuttatni olvasóját a végső következtetéshez, amikor szinte epigrammaszerű tömörséggel figyelmeztet a költemény zárata, hogy e kérdésben nincs választási lehetőség:

... szánd-meg Hazádnak

Nyelvét, melly ha ki-hal, tudd meg, örökre ki-halsz.

Mintha Vörösmarty *Szózatának* hangját előlegeznék ezek a sorok, s természetesen a név változtatása az eltérésekre csak egy példa a többi közül. A megoldandó feladat tehát az, hogyan adjuk közre ezeket a versváltozatokat. És melyiket? Mi legyen a kiválasztás szempontja? Nagy eltérés esetén sem tekinthetünk új versként a variációkra, mert gyakorta megeshet, hogy négy változatot kellene közölnünk ugyanarra a témára, s ez túlságosan is unalmassá tenne egy kötetet. Gyarapodó kézírataink beillesztése ebbe az életműbe, bár öröm, nehézséget is jelent.

Baróti Szabó Dávid verseinek tervezett összkiadásáról

Baróti Szabó verseinek tervbe vett jövőbeni összkiadásában, mindazon verseit egy kötetbe rendezem, amelyeket a szerző első változatként jelentetett meg. Ezeket a költeményeket (műfordításokat is!) az egyszerűség kedvéért, alapverseknek neveztem el. Természetesen az ún. alapvers-kiadásban helyet kapnának a kéziratokban fennmaradt, változatként a nyomtatványokban fel nem lelhető versek is. Az alapverseket és a műfordításokat (ez utóbbiak szerzője akár Baróti Szabó, akár más) a kötetek kronológiáját megtartva sorolnám be a leendő versgyűjteménybe, a csak kéziratban fennmaradt (alap) versek ezután következzenek, lehetőség szerint a kéziratok kronológiai sorrendjében. Az alapversek kötetét egy második egészítené ki, amelyben valamennyi versvariációt közzé teszem, amennyiben nehezen követhető a szokásos jegyzetapparátus, akkor teljes terjedelemben, hogy a tanulmányozásnál egymás mellé állíthatók legyenek a versváltozatok.

Baróti Szabó Dávid életművének jobb megértése érdekében mindenképpen szükség van verseinek összkiadására. Sok töprengés előzte meg, hogy az első változatok sorba állítása mellett döntöttem. Hiszen ezzel megsértem például az ultima manus elvet. A munka szinte átláthatatlannak tűnt a sok-

féle kéziratos és nyomtatott variáns láttán. A *Régi magyar költők tára, XVIII. század* szerkesztői sorozatukban a magyar költészetre nagy hatást gyakorló 1777-es kötet verseinek közreadását tervezték. Ám ennek kritikai apparátusát csak a további kiadott kötetek és a kéziratok ismeretében lehetne elkészíteni. És így szó sem esne a késői versekről, latin költeményekről. Mivel a költő által kiadott három további kötetben (1786, 1789, 1802) bőséges az ismétlődés (példaként a fentebb bemutatott *A Magyar Ifjúsághoz* című versre utalok), az 1777-es kiadás szövegének közlése is eltekintett volna az ultima manus elvétől. Ráadásként több autográf és másolatban fennmaradt kézirat áll rendelkezésemre, a versek terjedelmén kívül néha azok egymásba épülése tovább nehezíti annak eldöntését, hogy egy versről van-e szó, vagy a későbbi variáns új versként kezelendő.

Kéziratos verseinek lelőhelyei

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár

Batthyány-gyűjteményben található versgyűjtemény⁸ az 1777-es kötet nyomdai kiadásra előkészített tisztázatának tünt. Atnézve alaposabban: olyan verseket is tartalmaz, amelyek a kiadásban nincsenek benne, és a kiadottak közül is van hiányzó, ezért további vizsgálódás szükséges ahhoz, hogy bizonyosat tudjak mondani. A 1777-es kiadásból kimaradt egyik költeményt Rauch Ignáchoz, ahhoz a paptársához címezte Baróti Szabó, akinek „mértékre próbált” versírási indítékáról legelőször hírt adott. (A kézirat végén álló vers át van húzva, mindeddig közöletlen volt.)

A Rauch Ignáchoz írott verses levél a jezsuita rend feloszlatása (1773) utáni pillanatkép, amikor a szélnek eresztett jezsuiták méltatlan körülmények között igyekeztek valahol otthonra találni, napi megélhetésüket biztosítani. Nem lehetett könnyű az újrakezdésük, hiszen ahogy Baróti Szabó írta ebben a beszámolójában:

... Esztergami Házunk
Meg szállást sem adott: éjjre ki zárta fejem.

Hogy miért hagyta ki ezt az epistolát a megjelenendő 1777-es kötetből alkotója? Bizonyára nem akarta más rendbéli paptársainak keresztényietlen magatartására felhívni a figyelmet ugyanúgy, ahogy talán nem tartotta később sem etikusnak azon írásainak közzétételét, amelyek a Martinovics Ignác-per ideje alatt születettek, s amelyekben a felvilágosodás tanaival szim-

⁸ Jelzete: Batthyány-gyűjtemény, Hist. V. c. [Cat. X. V.c.] A kritikai apparátusban jelölése: KEt

patizáló pályatársaira tett utalást. A majd másfél évtizedig tartó tanulás után, a rendházból kitett, a napi életben nehezen eligazodó, és pénzzel nem rendelkező pap bizonytalan sorsáról olvashatunk, mindamellet, hogy ma már megmosolyogjuk némely verssorát is a beszámolóban.

A verses levél hozzásegítheti az olvasót ahhoz, hogy elfogadja és megértse, miért oly sok versének címettje az a Pyber-ház, amelyik a költőt eleinte vendégként, később pedig (1799-től haláláig, 1819-ig) családtagként befogadta Virten.

A Főszékesegyházi Könyvtár kéziratai között található egy késői, csak néhány lapos töredék *Futó versek* címlappal, ezt felhasználtam a költő halálnak 200. évfordulójára kiadott, még általa tervezett kötetében.⁹

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában

Baróti Szabónak több, nagyobb részt autográf kéziratát különböző helyre sorolták be a feldolgozást végzők. Ezek a kéziratok műfajilag szerteágazók: tartalmaznak leveleket, felkérésre írt halotti búcsúztatókat, műfordítások pizskozati és/vagy tisztázati példányait, költeményeket, Festetich György könyvtárának felajánlott könyvet kísérő levelet stb. Igyekeztem ellenére feltártságuk korántsem tekinthető befejezettnek. Egyik finom díszítésű, bőrbe kötött, kéziratgyűjtemény¹⁰ Baróti Szabó 1777-ben kiadott kötetének egynegyedét is tartalmazza. A kötéstábla alapján a XVIII–XIX. század fordulójára datálható kézirat első részében Jacques Vaniere *Paraszti majorsága*, míg a kötet második felében az 1777-es kiadás negyvennyolc versének kézírata olvasható. A kötetet Baróti Szabó 1802. évi verskiadásainak cenzora (Ignatius Gotzig) ajándékozta az 1802-ben létrehozott nemzeti könyvtárunknak. (pl. „Dovavit Ignatius Gotzig Professor Statisticae.”)

A kötet kéziratos anyaga nemcsak azért érdekes, mert a magyar nyelvű, időmértékben írt költészettel próbálkozó Baróti Szabó első kísérleteit is tartalmazza, hanem mivel sokat idézett versírási szándékának megfogalmazásáról itt olvashatunk a 39. verse után, új fejezetet nyitó tematikus megjelölésként: *Magyar Versek Mellyeket maga műlatására Üdö Közben szerzett P. Szabó Dávid, Akkoron fogván azokhoz, Midőn bizonyos híre futamodék Jesus Társasága el oszoltatásának.* (Baróti Szabó bizonyos verseihez készített lábjegyzeteiben soha nem feledkezett meg a későbbiekben sem ezen tény hangsúlyozásáról.)

Ebben a részfejezetben sorjáznak azok az első, bumfordi humort sem nélkülöző verspróbálkozásai, amikkel *A' koporsó írásokban* (más helyütt *Beteg* címűben) jelentkezett. Mivel a népi humoros történeteket itt több vers

⁹ Jelzete: Ms. II. 392. Vö. BARÓTI SZABÓ DÁVID (2019), *Futó Versek, 1810, (Munkapéldány)*. Budapest, Széphalom Könyvműhely.

¹⁰ OSzK, Quart. Hung. 223. A kritikai apparátusban jelölése: KM

egymásutániségában kapjuk, talán nem járok messze az igazságtól, ha azt feltételezem, hogy ezek a próbálkozásai egy időben is születhettek. Baróti Szabó 1777-ben kiadott kötetében már különböző helyekre szétszórta ezeket a vers-gyakorlatait, így nem kaptak akkora hangsúlyt (meghökkenést kiváltó hatást) anekdotázó, minden poézist nélkülöző suta történetei.

E kéziratgyűjteményben még áthúzatlanul szerepel az a Rauch Ignátzhoz¹¹ címzett verses levél, amelyet már említettünk.

A kézirat mű-címeit (lásd a 3. sz. mellékletben) nemcsak azért adom közre, mert ez a kötet ismeretlen volt a kutatók előtt, hanem Baróti Szabó magyar nyelvű versírási próbálkozásainak munka-fázisáról is hírt adnak, több verse szinte fogalmazványnak tekinthető a sok javítás miatt.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában

örzött, Baróti Szabó Dávid öregkori, három kéziratot füzetének bemutatásától most eltekintek, mivel ezekről bővebben írtam a költő halálának 200. évfordulójára megjelentetett *Futó versek 1810* című¹² kötetben.

Hogy most mégis visszatérek ezekhez a Baróti Szabó kézírásában meglévő füzetekhez (az elsőben 1802-ben megjelent versekből olvasható cenzúrázott válogatás), annak az oka, hogy ebben az Ms 1394/1-es jelzetűben olvasható az *Egy' le-dőltt diófához 1791* című költemény kézírata is. Császár Elemér – Baróti Szabó Dávid versválogatásának kiadója – 1914-ben a *Deákos költőkben* így írt: „Ebben emelkedett legmagasabbra Szabó költészete.”¹³ Rónay György a *Virti Lantos* tanulmányában¹⁴ nagy erejű ódaként méltatta az *Egy ledőlt diófához* költeményt, „amely nyelvnek, versmondatnak, formának a legjobb, Virág Benedekkel fölerő, Berzsenyihez méltó kezelésével.” Tózsér Árpád versértelmezése¹⁵ finom megfigyelésekkel gazdagította, gondolta újra az életműben ikonikus helyet elfoglaló alkotást. Az eddig csak nyomtatásból (*Magyar Múzeumból* és az 1802-es kiadásból) ismert¹⁶ költeménynek előbukkanó két kézírata (az MTA Könyvtár Kézirattárában), árnyalja a vers keletkezésének folyamatát. A *Diófa* című fogalmazvánnyal¹⁷ együtt immár a két nyomtatványon kívül két autográf kézirrattal is

¹¹ *Uo.*, pp. 349–352, (= ff. 175–176v.)

¹² BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Futó Versek*, (8. j.), 219.

¹³ CSÁSZÁR ELEMÉR (1914), *Deákos költők*, I. Budapest, Franklin-Társulat, 73.

¹⁴ RÓNAY György (1978), Baróti Szabó Dávid, a virti lantos In Rónay György, *Balassitól Adyig*. Budapest, Magvető. 133–183.

¹⁵ TÓZSÉR ÁRPÁD (1984), Egy diófa és környéke (Baróti Szabó Dávid költészetének leíró elemei egy vers és egy régi vita tükrében), *Irodalmi Szemle*, 27, január. 38–50.

¹⁶ Császár a két nyomtatvány közti 2. és 4. sorban olvasható különbségre jegyzetben hívta fel a figyelmet. *I. m.*, 322.

¹⁷ MTA, Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4r, 42. szám, II. kötet, 92.

rendelkezünk, a változatok segítenek a vers gondolati lendületének jobb megértésében. (A vers kritikai kiadását lásd a 2. sz. mellékletben.) Itt most párhuzamosan is közlöm a *Diófa* és az *Egy ledőlt diófához. 1791.* első két strófáját. (A rövidítések feloldását lásd a mellékleteknél.)

NyMMus

Melly magass Égnek szegezett fejjel,
Mint Király, állasz vala többi fák közt,
Tégedet látlak, gyönyörű Dió-Fa!
Földre terülve? –

KAa

Melly magass' Égnek szegezett fejjel,
Mint Király, állasz vala többi fák közt,
Tégedet <látlak?> gyönyörű Dió-fa,
<Földre terültél?> látlak heverni.

NyMMus

El-szakadt testes derekad tövétől:
Tsak kitsiny kéreg maradt kötésül:
Ágaid tsüggnek, levelid ki-vesznek,
Nedvök el-hagyván.

KAa

El-szakadt testes derekad tövétől:
Tsak kitsiny kéreg maradt kötésül:
<Mellyek> Gallyaid> Ágaid tsüggnek, levelid ki-<halnak>vesznek,
Nedvök el-hagyván.

1. melléklet¹⁸

KM₁, ff. 175–176v. (Az egész vers áthúzva.)

KEt₁, pp. 71–73. (Másolat.)

Rauch Ignáthoz

Cím:

Tisztelendő Rauch Ignatz Urhoz

1 Melly renden vagyon a' szénám? Szivbéli Barátom, E versből, mellyet rajzolok, észre vehedd. A nagy zápor után vártam szép nápra heába, Hatra midőn vágyék, jaj! vete kotzka vakot. 5 Tölletek el válván, eb harmintzadra kerütem: Job lett volna talán útra sem adni magam. Most se felejtetem el, melly sárban máztam? az esső Mint szakadott? vízben roszt kotsim úsza miképp? Tsak nem egész Sáhig kellett gyalogolnom: az útnak 10 Lábam már ide, már síkja vetette tova. Vólt jószágunkban kis nyúgodalomra találek; Áldja meg, áldja Baros Jósefet Isten ezért. Ám de ki pótolták másutt. Esztergami Házunk Meg szállást sem adott, éjre ki zárta fejem. 15 A Vendég fogadóra kelék, a' városi végre, Későn, tsillaggal már vala rakva meg Ég. Ágynak esem: fut az álom: hasad piros hajnal azonban: Szél halgat, tsendel megy Duna, vár az hajó. Fel rakodom; szekerem bé szál: óldatnak a' Lántzok: 20 Híd indul, Párkány partjait éri hamar Egy két szót az öreggel alig szólhattam: utolsó (Jaj bánom) bútsút tölle vehettem alig. Hív szolgálattját meg tévén a' Duna, Földre Szállok. az híd meg tér, 's által evedzi magát. 25 Én is lódúlok, 's hátat fordítok az értzes Szivű népnek: az út jó: hamar hajt a' Kotsis. Ime, midőn Égnek közepét Nap el éri, Komárom Tetszeni kezd: látszik Temploma, Tornya ragyog. Itt léssen, mondék, kévánt hajléka fejmennek.	1 – Mely ... a szénám szivbéli 2 – melyet rajzolok; ...vehed 3 – napra heába: 4 – Hátra 5 – Tölletek ... kerültem. 6 – volna ... utra 7 – mely ... másztam 8 – vízben ... usza miképp 9 – kellett ... utnak 10 – síkja[?] 11 – nyúgodalomra találek; 12 – Áldja ... Josefet 13 – masutt. 14 – Még ... adott, éjre ... fejem 15 – a 16 – ég. 17 – hasa 18 – halgat; ... Duna; 19 – rakódóm ... oldatnak a lántzok 20 – Hid indul; 22 – butsut tölle 23 – Hív ... a ... földre 25 – fordítok 26 – Szivű ... ut ... a kotsis. 27 – Ime; midőn ... nap ... éri. 28 – Temploma: tornya 29 – kívánt ... fejmennek: 30 – itt bumnak, mely ... anyira, 31 – Elsőbben ... melyek emésztnék,

¹⁸ A mellékletekben alkalmazott rövidítések:

(K = kézirat; Ny = nyomtatvány; A = MTA Kézirattár; M = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár; Et = Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár)

KAa – Kazinczy Ferenchez írt levelek, MTA Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4r, 42. szám, II. kötet, 92.

KA₁ – [*Verseinek* kéziratai], MTA Kézirattár, Ms 1394/1.

Ny₁ – *Új mértékre vett külömb' verseknek három könyvei*, Kassa, Landerer, 1777.

Ny₄ – *Meg-jobbított, 's bővített költeményes munkái, 1–3*, Komárom, Weinmüller, 1802.

KEt₁ – [*Versek*], Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Hist. V. c.

KM₁ – *Paraszi majorság* [és *Versek*], Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 223.

- 75 Hármat ugyan mondék. Történet volt ez is: úttját
Tévesztette talán, a' ki szobamba jöve.
Nálatok egy hét is többet nyújt. Semmi; nem is kell –
Nagy Tárház: tsak ugyan holtig az ember el él.
Erszényem ha laposs, leg alabb az az haszna, hogy a' tűz,
80 Arviz, és tolvaj rosz keze meg nem iesz.
De még is jó vólna, ha töb most volna kezem közt;
Jószágot kevesen venni lehetne sokat.
Kótyavetyét tartnak Házunknál: üttetik a' dob:
Gyúl sokaság: pusztúl a' vagyon; hordja kiki.
85 Mit kellett látnom, 's mit kell még látni továbbra!
Szenvedjünk. Isten szent akarattja legyen.
Bé fejezem levelem, magam ennekutann is ajánlván.
Élly sok üdőt: nepünk ékire tartson az Ég!
78 – holtig elé!
79 – lapos, ha leg aláb ... az a ... a tűz,
81 – közt:
82 – Joszágot ... sokat;
83– Házunknál.
Üttetik a dob.
84 – sokaság; pusztul a
85 – meg ... továbbra!
86 – Szenvedjük ... akarattja
87 – Be ... Levelem, ennek után
88 – Élly ... időt. Népünk ... ég.
után: Vig uj esztendő kivánok végre,
Barátom. / Kedves dolgot tész
nékem, ha vissza felelsz

2. melléklet

NyMMuseum, II. kötet, I. negyed, IV.

Variánsai:

Ny₄, II. könyv: Lantos versek, 121–122.

KA₁, Ms. 1394/1. f. 21r-v.

KAa, M. Irod. Levelezés 4r, 42. szám,
II. kötet, 92.

EGY LE-DŐLTTT DIÓ-FÁHOZ.

Cím: Ny₄ EGY LE-DŐLTTT DIÓ-FÁHOZ. 1791.

KA₁ Egy le-dőlth Dió-fához. 1791.

KAa Diófa. [*A felső margón:*] 22. Aug.

- Melly magass Égnek szegezett fejeddel,
Mint Király, állasz vala többi fák közt,
Tégedet látlak, gyönyörű Dió-Fa!
Földre terülve? –
- 5 El-szakadt testes derekad tövétől:
Tsak kitsiny kéreg maradott kötésül:
Ágaid tsüggnek, levelid ki-vesznek,
Nedvök el-hagyván.
- Sorvadó kebled tsetsemős gyümölsit
- 10 Hasztalan szülvén, el-ereszti: húllnak
Ök, 's nem-is tudván rövid életekről,
Rendre ki-halnak.
- Annai szélvészen diadalt-nyerett Fa!
Nemtelen porbann hever a' nemes dísz?
- 15 Ezt leendőnek lehetett-e vallyon
Vélly felölled?
- 1 Ny₄ Melly,
2 Ny₄ király, állasz' ... [*többi fák h.*] társaid
köz'tt; KA₁ állaszsz ... [*többi fák h.*] társaid KAa állaszsz
3 Ny₄ Dió-fa KA₁ Dió-fa, KAa Tégedet <látlak?>
földön gyönyörű Dió-fa,
4 Ny₄ terítve? KA₁ terítve KAa <Földre
terültél?> látlak heverni.
5 Ny₄, KA₁ El-szakad
7 Ny₄, tsüggnek: KAa <Mellyek> <Gallyaid>
Ágaid tsüggnek, levelid ki-<hálnak>-vesznek,
8 Ny₄, KA₁ Nedvök
10 Ny₄, KA₁ Hasztalan' szülvén KAa szülvén
11 Ny₄, KA₁ életekről, KAa ök ... életekről,
12 KA₁ ki halnak.
13 Ny₄, KA₁ szélvészen ... fa! KAa Szél-vészen
diadalt nyerett fa!
14 Ny₄ porban
15 Ny₄ leendőnek lehetett-é

- Senkinek kárán nem örültt, sokaknak
Hűves árnyékkal feles hasznot hajtó,
'S kedvök' étkeiddel kereső kegyes Fa!
20 Mondd-sza, ki bántott?
- Ah, minek kérdem! – Szemeimbe tűnnek
Gyilkosid. Nem volt kül' erőszak: ott-benn
Ön' magadban volt meg-ölő mirigyed,
'S titkos el-ejtőd.
- 25 Ím', egész bélig gyökered' ki-rágták
A' gonosz férgek, 's az el-ett odúba
Hangya-bolyt híttak! Mi nyüzsögve járnak
Most-is alattad!
- Átkozott vendég! Vipérák' szülőtti!
30 Ah, szerentsétlen Fa! – Hazánk', szelíd Ég,
Szűz virágában tehetős karoddal
Tartsd-meg örökké!
- 16 **KAa** <Lenni> Vélmi
18 **Ny₄**, **KA₁** Hűvös **KAa** Hűvös ... hasznot-hajtó
19 **Ny₄**, **KA₁** kedvök' ... Fa! **KAa** fa,
20 **Ny₄**, **KA₁**, **KAa** Mondsza,
21 **Ny₄** szemeimbe **KAa** Ah! Minek
22 **Ny₄** ott-ben **KA₁**, **KAa** ott-benn,
23 **Ny₄** Ön **KA₁** Önn magadbann ... meg-ölő-mirigyed,
24 **KAa** 's Titkos
25 **Ny₄**, **KA₁** Ím' egész' **KAa** Ím' egész
26 **Ny₄**, **KA₁**, **KAa** odúba
27 **KAa** híttak! – Mi **KAa** hívtak! mi nyüzsögve
29 **Ny₄**, **KA₁** vipérák' **KAa** vipérák' sajátí!
30 **Ny₄** Ah ...fa! Ég **KA₁** Hazánk' **KAa** Szerentsétlen fa! Hazánk'
31 **Ny₄**, **KA₁** virágjában
32 **Ny₄** Tartsd meg

3. melléklet

Quart. Hung. 223.¹⁹

- ff. 1–129v. *Paraszti Majorság, melyet Vanierből Hat lábbal mérséklett Magyar Versbe foglalt* Esztergam-Megyebéli Pap Erdélyi BARÓTI SZABÓ DÁVID A' Kassai Királyi Iskolákban Az ékesen szóllásnak Professora.
Galambokról szóló részének csak 18. sorával megszakada kézirat.
ff. 130v–184. [*Versék*] Baróti Szabó kézírásában (1777-ben kiadott verseiből)

<i>A vers címe</i>	Megjelenése
f. 130–130v. [<i>Hívságos névre ne vágyjál</i>] Az elején csonka.	Ny₁ , 2. könyv, 158–160, <i>Hívságos névre ne vágyjál</i>
ff. 130v–131v. <i>Plebanus, és Paraszti</i>	
f. 132. <i>P. Jósához</i>	Ny₁ , 2. könyv, 166–167.
f. 132. [Cím nélkül]	1777, 2. könyv, 167–168, <i>A' Dunán lévő hajózásról</i>
f. 132v. <i>Prédikátor</i>	Ny₁ , 3. könyv, 256.
ff. 132v–133v. <i>Versengés</i>	Ny₁ , 3. könyv, 260–162. A kézirat verse rövidebb hat verssorral.
ff. 134–134v. <i>Hasonló személylek</i>	Ny₁ , 2. könyv, 169–170. A kéziratban törölve a cím és a vers 4 sora. A nyomtatásban címe: <i>Nőszók</i>
f. 134v. <i>Sokadalom</i>	Ny₁ , 2. könyv, 168–169.
ff. 134v–136. <i>Tékéntes Fő Pertzeptor Pyber Ferentz Uram neve napjára, Fiának neve alatt</i>	Ny₁ , 1. könyv, 3–6.
ff. 136–137. <i>Ugyan annak neve napjára. Sáfó rendi szerént.</i>	Ny₁ , 3. könyv, 252–254.

¹⁹ OSZK, Kézirattár, Autogr. 184f. 195 x 160 mm – Possessor: Gotzik Ignác.

- ff. 137v–138v, 140. *Madarászatra kiszetű levél* Ny₁, 2. könyv, 191–194. (Kézirat: 138v–139v-n
Az ökör szemről, és bagolyról olvasható.
A Madarászatra kiszetű levelet egy lappal
később folytatta Baróti Szabó.
- ff. 138v–139v. [Cím nélkül] Ny₁, 2. könyv, 197–199. *Az ökör szemről, és bagolyról*
- ff. 140–142. *Felelet* Ny₁, 2. könyv, 194–197.
- ff. 142–143v. *P. Jósához Virthről Küldetett levél* Ny₁, 2. könyv, 163–166
- ff. 143v–145. *A Bátor-keszi szőlőbe menetel* Ny₁, 2. könyv, 204–207.
- ff. 145–145v. *Szőlőben Létel* Ny₁, 2. könyv, 207–208.
- ff. 145v–149v. *Szőlőből megjövetel* Ny₁, 2. könyv, 208–216.
- f. 153. *P. Rajnishoz, ki verseim lámi akarja vala* Ny₁, 2. könyv, 170.
- ff. 150–152v. [Cím nélkül] Ny₁, 2. könyv, 185–188. *A' Virthi Múlatáság helyéről*
Komáromba vissza térvén
- f. 153. Baróti Szabó megjegyzése: „*Vége a Virthen faragott verseknek.*” (Csak a kéziratban)
- f. 153. *P. Rajnishoz, ki verseim lámi akarja vala* Ny₁, 2. könyv, 170.
- f. 153–153v. *Ugyan Ahoz* Ny₁, 2. könyv, 171–172.
- ff. 154–155v. *T. N. Pyberné Aszszony neve napjára* Ny₁, 3. könyv, 248–251.
- ff. 155v–156v. *Ugyan azon napra. Ecloga. Mopsus. Damon.* Ny₁, 1. könyv, 16–19.
- ff. 156v–157v. *Ugyan azon napra. Ecloga* Ny₁, 1. könyv, 24–26.
- ff. 157v–159. *Virthől bútszás. Ecloga. Damon-Lycidas* Ny₁, 1. könyv, 29–34.
- ff. 159–160v. *Pater Hollóhoz* Ny₁, 2. könyv, 179–182.
- ff. 160v–161v. *Ugyan Ahoz* Ny₁, 2. könyv, 188–191.
- ff. 161v–162v. *Pyber Kis Aszszony Neve Napjára. Ecloga. Mopsus. Koridon, Virthi Pásztorok.* Ny₁, 1. könyv, 64–66.
- ff. 162v–163v. *Virthől Bútszó* Ny₁, 1. könyv, 6–8.
- ff. 163v–164. *P. Horváthhoz* Ny₁, 2. könyv, 160–162.
- f. 164–164v. *A Deákból Magyarra fordított méhei felől* Ny₁, 2. könyv, 162–163.
- ff. 164v–165v. *Pyber Benedek Úrfihoz* Ny₁, 2. könyv, 202–204.
- ff. 165v–166. *Fő méltóságú Batthány Érsekhez* Ny₁, 1. könyv, 1–3.
- ff. 166–167. *Halandók vagyunk* Ny₁, 2. könyv, 155–157. Latin–magyar.
- f. 167–167v. *A bűnről* Ny₁, 2. könyv, 177–179.
- ff. 167v–168. *A kevélységről* Ny₁, 2. könyv, 201–202.
- ff. 168–172. *A víz áradásáról* Ny₁, 1. könyv, 8–15.
- ff. 172–174v. *Ekloga. Mellyel a Pásztorok Dafnis halálát siratják* Ny₁, 1. könyv, 19–24.
- ff. 174v–175. *Panaszos indulat* Ny₁, 2. könyv, 172–174
- ff. 175–176v. *Rauch Ignáthoz* Az esztergomi kéziratmásolatban áthúzott versként megtalálható, de az 1777-es kiadásban nem szerepel.
- f. 177. *Magyar Versek Mellyeket maga múlatására Üdő Közben szerzett*
P. SZABÓ Dávid, Akkoron fogván azokhoz,
Midőn bizonyos híre futamodék
Jesus Társasága el oszoltatásának. [Külön címlap a kéziratában.]
- ff. 178–179. *Beteg* Ny₁, 3. könyv, 262–265. Címváltozata:
Koporsóírásokról
- f. 179–179v. *Prókátor* Ny₁, 3. könyv, 251–252.
- ff. 179v–180. *Szegény és Szerentse* Ny₁, 3. könyv, 257–258
- f. 180–180v. *Rosz Feleség* Ny₁, 3. könyv, 258–259.
- ff. 180v–181. *Hasznos Kár* Ny₁, 3. könyv, 254–255.
- f. 181v. *Hívságos Név* Ny₁, 2. könyv, 158–160.
- ff. 182–183v. *Levél N.N.* Ny₁, 2. könyv, 183–184.
- ff. 183v–184. *Virthől bútsúván, s Komáromba vissza térvén* Ny₁, 2. könyv, 185–188. A kézírás a megjelentett változat egynegyedét tartalmazza.
- f. 184. *A Kisedd Attyának neve napján* Ny₁, 2. könyv, 174–175.

A magyar görögkatolikus egyház legelső teljes liturgiafordítása:
 Krucsay Mihály 1793-as munkájának 1814-es változata
 Lupess István kéziratában

Bevezetés

Magyar görög katolikus egyházunknak van egy talán eléggé meg nem becsült kézírata, pontosabban kéziratós könyve – 1814-ből –, amely a liturgikus év túlnyomó részében használt Aranyszájú-liturgia szövegét tartalmazza magyar nyelven. A papság számára készült műről van szó, amely a liturgikus könyvek között a *liturgikon* – tehát *misekönyv* – műfajába tartozik.¹ Eddig meglehetősen – és érdemtelenül kevés – önálló publikáció született róla.² Ezen alkalommal ahhoz szeretnénk hozzájárulni, hogy ezt a művet jobban az érdeklődés előterében állítsuk, még ha hála Istennek, az ismeretek teljes hiányáról nincs is szó.

¹ Vö. Manel NIN, „Libri liturgici”, in Edward G. FARRUGIA (a cura di) (2000), *Dizionario enciclopedico dell’Oriente cristiano*, Roma. 441-443.; Elena VELKOVSKA (2016), „Bizánci liturgikus könyvek”, in *Praeconia* 1 (2016) 29-37. Lásd még SZABÓ Péter (2004), „A görög katolikus liturgikus könyvek kiadása. Rövid kánonjogtörténeti áttekintés”, in IVANCSÓ István (szerk.), *Liturgikus Örökségünk III. A 125 éve alakult hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság utolsó műve, a Danilovics-énekkönyv megjelenésére 2004. április 29-én rendezett szimpozium anyaga*, (Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, 11.), Nyíregyháza. 19-43.

² [N. N.], „150 éves a magyar liturgia”, in *Máriapócsi Naptár a magyar görögkatolikus hívők részére az 1944. szökö évre*, Nyíregyháza [é. n.], 64-67.; IVANCSÓ István (1995), „Legelső magyar nyelvű liturgiafordításunk. 200 éves Krucsay Mihály munkája”, in *Athanasiana* 1 (1995) 53-76.; PREGUN István (2003a), „A Krucsay-kézirat faksimiléjének bemutatása”, in IVANCSÓ István (szerk.), *Liturgikus Örökségünk II. A Krucsay-féle liturgiafordítás faksimiléje kiadásának alkalmából 2003. október 30-án rendezett szimpozium anyaga*, (Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, 10.), Nyíregyháza. 7-13.; IVANCSÓ István (2003b), „Utószó az első kéziratós liturgia-fordításunkhoz”, in *Lithurgia – Krucsay Mihály munkács megyei kanonok 1793-ban készült munkája*, Nyíregyháza. I-XI.; IVANCSÓ István (2003c), „*Lithurgia – Krucsay Mihály munkács megyei kanonok 1793-ban készült munkája* – Faksimile – Nyíregyháza 2003, [94] + XI p. ISBN 963 210 224 X”, in *Athanasiana* 17 (2003) 267-268. [recenzió]; Udvari István (2004), „Aranyszájú Szent János Liturgiájának első magyar nyelvű fordítása: Gálszécsi fordító, tímári másoló, nyíregyházi értékápoló”, in *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2 (2004) 229-231.; IVANCSÓ István (2006), „Egy fontos tanúság Krucsay Mihály 1793-ban készített liturgia-fordításáról”, in *Athanasiana* 23 (2006) 195-200.; NYIRÁN János (2011), *Az első magyar liturgiafordítás Lupess István 1814-es kéziratában*, Nyíregyháza.

Miért fontos ez a kézirat?

Külsőleg tekintve úgy lehet válaszolni a feltett kérdésre, hogy azért fontos ez a kézirat, mert *szép*. Nemcsak az emberi életben fontos a szépség, az esztétikum, hanem a tudományban, a tudományos világban is. Nagyobb kedvvel lát hozzá az ember egy-egy mű tanulmányozásának, ha meglátja rajta és benne a szépséget, míg ha rendezetlenséget, kuszaságot, zavart tapasztal, akkor kevésbé lehet vonzó számára a feladat elvégzése. Filozófiai szintre is emelhető a szépség tárgyalása és itteni segítségül hívása, hiszen a „szép” a filozófiai alapkategóriákhoz – az egy, az igaz, a jó kategóriájához – csatlakozik. Végső gyökere az Istenbe mélyed, akiben minden pozitív érték tökéletes módon jelen van, így a szépség is. Jogos tehát, hogy kéziratunk fontosságának tárgyalásánál a szépséget említsük először.

Tartalmát tekintve az lehet a kérdésre a válaszunk, hogy azért fontos ez a kézirat, mert *205 éves műről* van szó. Igaz, az eredetije huszonegy évvel még idősebb, de az – mint még szó lesz róla – elveszett, s csak ez a másolata vehető kézbe, mely jelen tárgyalásunk alapját képezi.

Összességében nézve pedig azért fontos ez a kéziratunk, mert a *legelső* teljes fordítása – illetve a fordítás átmásolása – az Aranyszájú Szent János neve alatt fennmaradt és naponta végzett Szent Liturgiának (nyugati terminológia szerint szentmisének) magyar nyelven. A jelen ismereteink szerint³ két évvel előzi meg Kritsfalusi György fordítását, amely 1795-ben Szent András napjára készült (tehát november 30-ára), és amit ő Bacsinszky András munkácsi püspöknek névnapjára ajándékol szánt.⁴

Mi a jelentősége?

Kéziratunk jelentőségét abban lehet meglátni, hogy *magyar nyelvű*. Az addig „hivatalosan” ószláv nyelven végzett liturgia szövegét immár az anyanyelvén biztosította a papságnak. Igaz, hogy csaknem egy évszázadot kellett még várni ahhoz, hogy a magyar nyelvű liturgiaszöveg elterjedté

³ Némi polémia alakult ki a mű datálása miatt. Ugyanis a mű címlapján szereplő eredeti évszámot átírták, így megvastagítva látható az 1793. Az eredetileg barna tintával írt évszámra került ez rá feketével. Folyamatban van a színekpelemzéses vizsgálat, melynek eredményéről egy újabb publikációban számolunk majd be. – Amíg a vizsgálat eredménye mást nem bizonyít, mi tartjuk magunkat a kutatók többsége által képviselt állásponthez: Krucsay fordítása (1793) megelőzte Kritsfalusiét (1795).

⁴ Ez a mű eredetiben elérhetetlen számunkra. Sztripszky Hiador „betűhív átírásban” jelentette meg nyomtatásban a múlt század elején a nyomdai változatát. Lásd SZTRIPSKY HIADOR (1913), „A görög anya-szent-egy-háznak liturgiája vagy-is isteni-tisztelete Arany-száju Szent János szerént. Magyarra fordított Ungvárt 1795-dik esztendőbenn”, in SZABÓ JENŐ, *A görögkatholikus magyarság utolsó kalvária-útja*. Szerző dolgozataiból és beszédeiből egybeállította, bevezetővel és jegyzetekkel kíséri dr. Sztripszky Hiador, Budapest. 463-501.

válhasson. Ugyanis a Danilovics János külhelynök által vezetett hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság⁵ munkálkodása nyomán csak 1880-ban jelent meg nyomtatásban a magyar nyelvű liturgiaszöveg.⁶ Krucsay Mihály, illetve Lupess István esetében – akiknek a jelen kéziratot köszönhetjük – azonban nyomtatásról még nincs szó. Viszont arról igen, ami a mű jelentőségét még inkább kiemeli, hogy ez a fordítás (és másolás) nem egyházmegyei rendelkezésre született, hanem *alulról jövő kezdeményezés* hatására. Mind a papság, mind a nép igényelte a magyar nyelvű liturgiát! S ez jogos igénye volt a bizánci szertartású görög katolikusok ama csoportjának, amely a magyar nyelvet vallotta anyanyelvének.

Keleten nincs „triglosszália-elv”

A keleti egyházban nem ismeretes a „triglosszália-elv”, illetve annak alkalmazása. Tehát nemcsak a hébert (arámot), a görögöt és a latint használták a liturgia nyelveként.⁷ Az apostolok – elsősorban a „nemzetek apostola” címmel kitüntetett Szent Pál – tevékenysége folytán, a kereszténység elterjedése a keleti területeken nem hozott magával nyelvi egységesítést. A mai divatos szóhasználat szerint az „inkulturáció” folyamán is megmaradt az egyes nemzetek liturgikus anyanyelve.

Az apostolok – és a későbbiekben a keleti egyházak is – meghagyták az egyes nemzetek politikai, nemzeti, kulturális öröksége mellett a nyelvi örökségét is. Így a saját rítusú egyházak saját anyanyelvüket használják

⁵ Ehhez lásd IVANCSÓ István (1999), *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, (Athanasiana Füzetek, 1.), Nyíregyháza. Továbbá: IVANCSÓ István (2000), „Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság tagjainak, munkásságának és eredményeinek bemutatása”, in VASS Lajosné (szerk.), *Esélyek az ezredfordulón. A „Magyar Tudomány napja 1999” alkalmából rendezett Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Konferencia anyagának bemutatása*, (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Közalapítvány Füzetek, 13.), Nyíregyháza. 115-116.

⁶ *Aranyszáju Szent János atya szent és isteni liturgiája vagyis az ujszövetségi vérontás nélküli szent áldozat bemutatásának rendje kiegészítve több oltári imával és egyházi énekkel a magyar-rajku görög szertartású katolikusok lelki épülésére. A munkácsi és eperjesi egyházmegyei szent-székek kebeléből kiküldött kilenczes tagu bizottság fordítása Hajdu-dorogon 1879.* Debreczen, nyomtatott a város könyvnyomdájában. 1882. – A mű teljes leírását és bemutatását lásd IVANCSÓ István (2006), *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja I. Nyomtatásban megjelent művek*, (Szent Atanáz Gör. Kat. Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 14.), Nyíregyháza. 39-43. Lásd még IVANCSÓ István (2002a), „Az 1882-es Liturgikon”, in IVANCSÓ István (szerk.), *Liturgikus Örökségünk I. Az első magyar nyomtatott Liturgikon megjelenésének 120. évfordulójára 2002. április 18-án rendezett szimpozion anyaga*, (Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 8.), Nyíregyháza. 27-46.

⁷ Ehhez lásd FARRUGIA 2000 (1. láb.) megfelelő szócikkeit. Vö. MÁRKUS Ferenc, „Liturgikus nyelv”, in DIÓS István (főszerk.) (2002), *Magyar Katolikus Lexikon*, Budapest, Szent István Társulat. VII. köt., 901-902.

a liturgiájukban.⁸ A nagy rítuscsaládokat tekintve fel lehet figyelni elsősorban az *örmények* ősiségére a maguk anyanyelvével. Hasonló tény állítható a *kopt* egyház tagjairól. Bár a *szírek* esetében a történelem folyamán egyre bonyolultabbá vált a helyzet, alapelveként mégis igaz, hogy a szír anyanyelvüket használták a liturgikus ténykedésekhez. A *káld* egyházban is az ősi káld volt a liturgikus nyelv. Végül a bizánci egyház – természetesen – a *görögöt* használta és használja ősi időktől a liturgiájában.⁹ Az öt nagy rítuscsaládon belül tehát Keleten az érvényes, hogy mindegyik saját jogú – de akár részegyház is – a saját anyanyelvét alkalmazza liturgikus nyelvként. Ugyanez érvényes a rítuscsaládokon belüli „leágazásokra” is, aminek legjellemzőbb példája a bizánci egyház szláv ága, amelyben elsősorban az ószláv nyelv kapott teret. De említhetjük az indiai Keralát is a maga malajalam, vagy Etiópiát a maga geéz nyelvével.

Természetesen nem tagadható, hogy Nyugaton, a hatodik nagy rítusban meglévő *latin nyelvnek* megvolt az előnye a liturgiában (legalábbis a II. Vatikáni zsinatig), hiszen így a világ bármely részén, bármelyik kontinensen, bármely nemzet körében egyforma szöveggel és egyforma módon végezheték a liturgiát, a szentmisét, és ez az egység szempontjából hatalmas előny jelentett.

Magyar görögkatolikusok

A nemzeti öntudatra ébredéstől – az 1800-as évek elejétől – kezdve különösen is feléledt a magyar görögkatolikus egyház tagjaiban az a már jóval korábban meglévő igény, hogy liturgiájukat a saját anyanyelvükön végezhessék. Ennek elvi akadálya nem is lehetett volna, hiszen – mint láttuk – az egyes keleti egyházak ősi időktől kezdve alkalmazták a maguk anyanyelvét az egyházi életükben. Ám ez a magyaroknak nem adatott meg, és több évszázados küzdelmet kellett folytatniuk azért, hogy nyelvük a keleti egyházak liturgikus nyelvei között elismert liturgikus nyelv legyen. S történelmi érdekességet jelent az a tény, hogy ez a mai napig sem rendelkezik szentszéki jóváhagyással.¹⁰ Egyrészt a gyakorlat hozta magával, de másrészt – és ez az igazán fontos – az 1965. november 19-én végzett püspöki Szent

⁸ A kopt, az örmény, az etióp, a káld, a malabár, a malankár, a maronita, a szír és a bizánci liturgiával kapcsolatban lásd IVANCSÓ István (2002b), *A keleti liturgiák*, (Szent Atanáz Gör. Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 9.), Nyíregyháza megfelelő helyeit.

⁹ Azonban a nemzeti nyelvek szerepe itt is előtérbe kerül például a románok, az albánok, illetve a különböző szlávok esetében.

¹⁰ A hajdúdorogi egyházmegyét alapító *Christifideles graeci* kezdetű bullában (1912-ben) X. Szent Piusz pápa úgy rendelkezik, hogy az új egyházmegye liturgikus nyelve az ógörög legyen, és ennek elsajátítására három év türelmi időt ad a papság és a hívek számára.

Liturgia a vatikáni Szent Péter-bazilikában.¹¹ Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök ugyanis ekkor teljes magyar nyelvű liturgiát végzett a II. Vatikáni zsinat atyáinak jelenlétében. Ezzel oldódott meg az addigi történelmi ellentmondás, s ettől kezdve okafogyottá vált számunkra a nyelvi kérdés! Tehát innentől fogva minden magyar görögkatolikus pap teljes egészében magyarul végzi a Szent Liturgiát. Véget ért tehát az évszázados küzdelem kálváriaútja.¹²

Addig azonban nehéz volt a helyzetük. Egyrészt a környező görögkatolikus egyházak miatt. Ugyanis azokban ószlávul (illetve románul) végezték a szertartásokat. Mivel pedig egészen 1912-ig, illetve 1924-ig a magyar nyelvű görög katolikus hívek nem rendelkeztek önálló magyar nyelvű egyházmegyével (illetve önkormányzati egységgel), számtalan vád érte őket, hogy ők oroszok, tótok, oláhok. – Másrészt pedig a nyugati szertartású, latin testvérek miatt volt nehéz a helyzetük, illetve annak megoldása. Ugyanis, ha a görög katolikusoknak engedték volna a nemzeti nyelv használatát, akkor ők is jogosan léphettek volna fel hasonló igénnyel, a latin nyelvnek magyarra való váltásával.

Mindenesetre egy jellemző példát lehet idézni 1896-ból a liturgikus nyelvi kérdés bonyolultságára vonatkozóan:

„Megtörtént dolog az, hogy a magyarnak oroszul miséztek, oláhuul énekeltek és még, ha az énekesnek kedve kerekedett, ráadásul az agioszt is görögül elorrhangozta, s a szegény magyar jött ki a templomból azon meggyőződésében, hogy Istenével jól végezte dolgát, mert hiszen a pap és éneklésze annyi idegen nyelven énekelt Hozzá, miszerint lehetetlen, hogy vagy egyiket, vagy másikat meg ne hallgassa. Vallásos vigasztalást csak abban találván fel, hogy az egyházi szószekből legalábbis saját nyelven szóltak hozzá”.¹³

¹¹ Ehhez lásd IVANCSÓ István (szerk.) (2005a), *Liturgikus Örökségünk V. A vatikáni magyar nyelvű Szent Liturgia 40. évfordulója alkalmából 2005. november 17-én rendezett szimpozion anyaga*, (Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 13.), Nyíregyháza tanulmányait: HOLLÓS János (2005), „A teljes magyar nyelvű Liturgia 40. évfordulója – Egy kortárs visszaemlékezésében”, *uo.*, 9-12.; VÉGHSEŐ Tamás (2005), „Magyar nyelvű bizánci szertartású Szent Liturgia a Szent Péter bazilikában 1965. november 19-én. A történelmi háttér”, *uo.*, 13-17.; IVANCSÓ István (2005b), „A Szent Liturgia magyar szövegváltozatai a II. Vatikáni Zsinat előtt és után”, *uo.*, 19-38.; HORVÁTH Tamás (2005), „Van-e jogunk magyar liturgiát végezni?”, *uo.*, 39-48.

¹² Szabó Jenő főrendiházi tag, görögkatolikus hívő könyvének címe karakterisztikussá vált a múlt század folyamán: *A görögkatholikus magyarság utolsó kálvária-útja*. Lásd 4. láb.

¹³ FARKAS Lajos (1896), *Egy nemzeti küzdelem története*, Budapest. 12.

Mindezek fényében érthető az „alulról jövő kezdeményezés”, vagyis az, hogy a papok elkezdték a liturgiát magyar nyelvre fordítani, amit aztán a szertartás folyamán használtak és alkalmaztak is.¹⁴ Itt kap helyet Krucsay Mihály fordítása és annak Lupess István által való átmásolása.

Krucsay Mihály fordítása

A vizsgálat és megismerés tárgyát képező liturgikus kéziratunk eredetijét Krucsay Mihály gálszécsi paróchusnak köszönhetjük. Így a tényleges vizsgálódás előtt érdemes ezzel is megismerkednünk.

1793-ból való

Ismereteink szerint az a liturgiafordítás, amely először közli teljes egészében magyar nyelven az Aranyszájú-liturgia szövegét, 1793-ból való. Ezt a címlapján lévő bejegyzés igazolja, mint ahogy azt is, hogy Gálszécsen készült a fordítás, ahol akkor paróchus volt az alkotója. Sajnos, a későbbiekben ez az eredeti kézirat eltűnt. Valószínűleg a gálszécsi templomot és paróchiát ért tűzvészben semmisült meg. A Gondviselésnek köszönhető, hogy az 1814-ben készült átmásolásban mégis fennmaradt az utókor számára, így számunkra is ismeretes.¹⁵

Krucsay Mihály

A most vizsgált műben – tehát a Lupess István által 1814-ben készített másolatban – található egy bejegyzés a fordítóval kapcsolatban. Ez a Roskovich Ignác által készített megjegyzés elsődleges információval szolgál a személyére vonatkozóan:

„Fordította: Krucsay Mihály munkácsmegyei kanonok 1793-ban, elhalt 1814-ben. Parochus antea Gálszécsensis, tum parochus et V[ice]A[rchi]diaconus Ujhelyiensis, denominatus in Canonicum 1804. obiit 1814.”¹⁶

A munkácsi görögkatolikus egyházmegye sematizmusából mint elsődleges forrásokból, illetve egyéb – másodlagos – forrásokból azonban több történelmi adat áll rendelkezésünkre az életével kapcsolatban. Sajnos – mivel

---

¹⁴ A félreértések elkerülése érdekében itt is érdemesnek tűnik hangsúlyozni, hogy kifejezetten a *papság számára* készült műről van, nem pedig olyanról, amelyet a nép számára készítettek. Vö. 1. lábj.

¹⁵ Nagy gondossággal és alapos munkával történt a nyomdai átírása: NYIRÁN 2011, ahol a szerző 43-95. lapokon közli a szöveget.

¹⁶ A mű címlapján olvasható bejegyzés.

eddig ismereteink szerint – senki nem írta meg Krucsay Mihály életrajzát, a szorosán vett biográfiai adataival nem rendelkezünk. Az egyházmegyei sematizmusok pedig későbbiek, mint ahogy ő pap lett, így a teológusi éveiről sincsenek adataink. Még annyit lehet valószínűsíteni, hogy Dorogon (azaz Hajdúdorogon) született, bár az ezt állító két szerző egyike sem dokumentálja az állítását.¹⁷

Papi életének állomásai

Krucsay Mihály papi életét annyiban tudjuk nyomon követni, hogy az első, 1792-ben készített sematizmusban (katalógusban) már az olvasható, hogy Gálszécsen volt paróchus.¹⁸ De azt, hogy mikortól, az nincs benne a műben. Így nem oldódik fel a Roskovics Ignác által írt bejegyzés jelentése: „antea”,¹⁹ amely annyit jelez, hogy „azelőtt”.

Egy forrásmunkául szolgáló műben az olvasható, hogy Krucsay Mihály Gálszécsen 1777-től 1801-ig volt paróchus.²⁰ Ez a könyv viszont nem dokumentálja az állítását. Nyilván ez után lett Sátoraljaújhelyben paróchus, ami tehát 1801-től 1804-ig, a kanonoki kinevezéséig tartott.²¹ Ungvári kanonok pedig tíz évig, az 1814-ben bekövetkezett haláláig volt. A munkácsi egyházmegye első „igazi” sematizmusa a kanonokok között sorolja fel:

„Cartophilax seu Cancellarius R-mus D. Michael Krucsay, C. E. Canonicus Cartophilax, seu Cancellarius I. Cottas. Zempléniensis Archi-Diaco-nus, et tam huius, quam Unghvariensis Tab. Judriae. Assessor”.²²

Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy levéltáros és irodaigazgató is volt az egyházmegyében, valamint mind a zempléni főesperességben, mind az egyházmegyében bírósági jegyzői tisztséget is betöltött.

Arról a nyomtatott forrásaink nem szólnak, hogy az ungvári papnevelő intézetben rektorként is működött Krucsay Mihály. Viszont fennmaradt egy kéziratot mű, amely mégis ezt igazolja: „Carmen Gratulatorium Reveren-

¹⁷ Vö. PETRUS Jenő (1897), *A magyarság önvédelme a keleti ritusu egyház idegen nyelveinek beolvasztó hatása ellen*, Debrecen. 16.; B. PAPP János (1996), *Hajdúdorog küzdelme a magyar görög katolikus egyházmegye felállításáért*, Hajdúdorog. 18.

¹⁸ Sajtó alá rendezett kiadása: BENDÁSZ István, KOI István (1994), *A Munkácsi Görög katolikus Egyházmegye lelkészskégeinek 1792. évi katalógusa*, Nyíregyháza. 98. Itt a neve Krutsay-ként szerepel.

¹⁹ Lásd 16. láb.

²⁰ Vö. BENDÁSZ István (1999), *Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből*, Ungvár. 188.

²¹ Lásd Roskovics bejegyzését: 16. láb.

²² *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Munkatsiensis sede episcopali vacante pro anno MDCCCXIV*, [Kassa] 1814, 5.

dissimo Domino Domino Michaeli Krutsay, Rectori Seminarii Unghvariensis”.²³ Ezt a költeményt Duliskovics János első éves papnövendék írta.

Krucsay Mihály feltételezhetően 1814-ben halt meg. Ugyanis az 1816. évi ungvári sematizmusban már nincs jelen a kanonokok között. A közbeeső esztendőben – 1815-ben, amikor az adatokat gyűjtötték az újabb kiadás-hoz – az egyházmegye nem jelentetett meg sematizmust, amelyben benne lehetne a neve. Érdekes viszont, hogy az elhunytak sorában sem található az 1816-os kötetben. Ugyanakkor az is tény, hogy egyetlen későbbi sematizmusban sincs benne.

A fenti adatokat még egy másodlagos forrás állításával lehet kiegészíteni, illetve megerősíteni. Sztripszky Hiador a „katalógusában” a következőket írja:

„Krucsay Mihály gálszécsi, majd s.-a.ujhelyi lelkész 1804-1814 kano-nok lefordította a liturgiát magyarra. Mikor? Nem tudjuk”.²⁴

Az életrajzi adat alátámasztása mellett azonban a szerzőnk azt is igazolja, hogy maga nem látta a művet, mert ellenkező esetben nem lett volna kétsége annak datálása fölött, ami ma a címlapon látható.²⁵

Kézírása

Krucsay Mihály kézírása – enyhén szólva – kívánnivalókat hagy maga után. Korántsem olyan szép, kiírt írással rendelkezett, mint művének későbbi átmásolója, Lupess István. Rendezetlen sorok és rendezetlen írás jellemezte őt. Sorai nem voltak egyenesek, betűi nem voltak egyformák.²⁶

Még szerencse, hogy Lupess István tímári paróchus huszonegy év után átmásolta a fordítását, így az külsejét tekintve is valóban vonzó formában maradt ránk. Nyilván nem Krucsay kézírásának minősítéseként, hanem a Lupess által készített fordításról írta Roskovics Ignác a következőket, amikor a két évvel későbbi, 1795-ös Kritsfalusi-fordítással egybevetette azt:

„Ezen fordítást össze hasonlítván a Kritsfalusy György ungvári gymnasiumi magyarnyelv tanárnak 1795-ik évben tett, és Bacsinszky György püspöknek ajánlott fordításával, – attól egyébként alig különbözik, mint-

²³ A gyönyörű, disztichonban írt vers bemutatását egy következő előadásra és publikációra szánjuk.

²⁴ SZTRIPSKY Hiador (1913), „Bibliographiai jegyzetek az ó-hitű magyarság irodalmából”, in Szabó 1913:438. (4. láb.)

²⁵ Lásd 16. láb.

²⁶ Másfél évtizeddel ezelőtti levéltári kutatásaim folyamán fedeztem fel egy levelét, aminek alapján meg mertem fogalmazni az állításomat. Azóta azonban nem találok az egyházmegyei levéltárban az iratot.

hogyan az »Uram, irgalmazz mi nekünk« helyett abban »Uram, könyörülj rajtunk« van.

Ezen észrevételt jegyezte Ungvárott 1880. ápr. 24. Roskovics Ignác kanonok”.²⁷

Érdemes megjegyezni, hogy maga Roskovics Ignác is sokat művelt a liturgia terén. Nemcsak sokat fordított, többek között a Szent Liturgát,²⁸ hanem imakönyvet is állított össze.²⁹

Nyelvezete

A fordítás nyelvezetét két oldalról érdemes szemügyre venni. Egyrészt abból a szempontból, hogy mi volt az eredetije, milyen nyelvből fordította le a Szent Liturgiát Krucsay Mihály. A hajdúdorogi egyházmegye tudós püspökének Timkó Imrének – aki előzőleg egyetemi professzor volt –, a következő megállapítását lehet itt figyelembe venni:

„A fordítás filológiai elemzése alapján kétségtelen, hogy Krucsay Mihály csak az ószláv eredetit használta fordításához és az eredeti görög szöveggel nem vetette össze”.³⁰

Meg kell még említeni, hogy Sztripszky Hiador is hasonló véleményen van az 1795-ös Kritsfalusi-fordítással kapcsolatban, ami azonban Roskovics Ignác megállapítása alapján „alig különbözik” Krucsayétól:

„Ennek szövege igen valószínűleg az ószláv alapján készült, mit ahogy minden ó-hitű régebbi szerkötty is ószláv szövegből ültetődött át”.³¹

²⁷ A mű címlapján és annak verzóján található írás.

²⁸ Ehhez lásd NYIRÁN János (2015), „Roskovics Ignác kanonok liturgia-fordítása”, in KERESKES Benedek (szerk.), *A VIII. Nyíregyházi Doktorandusz (PhD/DLA) Konferencia előadásainak közleménye, 2014. november 21.*, Nyíregyháza. 73-79.; NYIRÁN János (2016), „Az elveszettnek hitt Roskovics-féle liturgiafordítás”, in *Athanasiana* 42 (2016) 127-153.; NYIRÁN János (2014), „Magyar nyelvű liturgiafordítás Bacsinszky püspök korában”, in VÉGHSEŐ Tamás (szerk.), *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai, Nyíregyháza, 2009. november 12-14.*, Nyíregyháza. 149-172.

²⁹ *Ó hitű imádságos és énekes könyv, az egy szent közönséges apostoli anyaszentegyház napkeleti vagyis görög rendje szerént görög-katholikus keresztények lelki épületére. Fordítá és kiadta Roskovics Ignác hajdu-böszörményi görög-kath. lelkész. Debreczen Nyomatott a város könyvnyomdájában. 1862.* Ez az imakönyv nyolc kiadást ért meg 1898-ig. Teljes körű leírásukat és részletes bemutatásukat lásd IVANCSÓ 2006:11-32.

³⁰ TIMKÓ Imre (1971), *Keleti kereszténység, keleti egyházak*, Budapest. 467.

³¹ SZTRIPSZKY 1913:467.

Molnár Nándor nyelvészprofesszor – hittudományi főiskolánk hajdani tanára – egy összefoglaló megállapítást tett az első két fordítással kapcsolatban:

„A magyar liturgikus nyelviség szempontjából figyelmet érdemel talán az a megállapítás, hogy a fordítás nyelvezete a Szatmár megyei népi stílust tükrözi, vagyis annak a nyelvjárásnak módján készült, ahogyan a felső-tiszai és az északkelet-magyarországi emberek beszéltek”.³²

Udvari István professzor is hasonló véleményen van a Krucsay-fordítás nyelvezetével kapcsolatban, mikor írja, hogy a mű

„fordítása egyházi – vagy ószláv nyelvből készült... Első látásra is kitűnik, hogy a fordítás a korabeli északkelet-magyarországi kultúrnyelven (irodalmi nyelven) készült, amelyre lényegében a modern magyar irodalmi nyelv is épült, amelyen Kazinczy Ferenc is alkotott...

Egyházi szláv nyelvből készült fordítás, melyben a forrásnyelv használatát is érezhetjük”.³³

Számunkra azonban – mindezek mellett – itt és most az 1814-ben készült kézirat a fontos.

Lupess István másolata

Ismételten le kell szögeznünk, hogy az „eredeti” Krucsay-féle fordítást nem tudjuk kezünkbe venni, mert (valószínűleg) a gálszécsi tűzvészben elpusztult. Tartalma azonban világos számunkra, mert minden róla szóló tudósítás azt közli, hogy az Aranyszájú-liturgia szövegét tartalmazta. A fennmaradt másolata pedig mindezt igazolja. – Így most már ennek tanulmányozására lehet összpontosítani a figyelmet.

1814-ből való

A kezünkbe vehető műről két alapvetően fontos megállapítást lehet tenni. Egyrészt azt, hogy 1814-ből való, amint a címlapja igazolja. Másrészt azt, hogy Krucsay Mihály műve – kéziratosa formája ellenére is – terjedt. Ugyanis az 1793-as elkészítése után huszonegy esztendővel már a Gálszécstől

---

³² MOLNÁR Nándor, „Perevodii cerkovnoszlavjaszkih liturgicseszki teksztov na vengerszkij jazik”, in *Studia Slavica* 12/1-4 (1966) 273-281.

³³ UDVARI 2004: 230.

nyolcvan kilométerre lévő Tímáron is jelen van: ott másolja le Lupess István, az ottani paróchus.³⁴

Lupess István és az általa készített másolat

Lupess István életéről van szerencsénk többet tudni, mint Krucsay Mihályról. Igaz, ez csupán a papi életére vonatkozik, mert egyrészt csak a munkácsi egyházmegyei sematizmusok adatai állnak rendelkezésünkre, s a kezdeti időkben ezek a hivatalos kiadványok nem jelezték a papok születési és szentelési évszámát, továbbá nem közölték halálukkor az életkorukat. Másrészt azonban megvannak szolgálati helyeinek az anyakönyvei, amikből pontos adatokat lehet szerezni a papi működéséről. Továbbá a hajdúdorogi főesperesség levéltára is nyújt némi segítséget ezen a téren.

Papi életét a ma Tiszavasvárinak nevezett Bűdön kezdte, ahová 1795. január 31-én nyert beiktatást.³⁵ Az itteni anyakönyvekből nyomon követhető az egy évtizedes papi munkálkodása ugyanúgy, mint családi életének alakulása: gyermekei születése és eltemetése; valamint a felesége halála és temetése is.³⁶ Aztán 1804. május 10-én tímári paróchussá lett kinevezve.³⁷ Itt összesen három évtizedet töltött, s 1814-ben – tehát amikor a fordítás átmásolását végezte – Tímáron volt paróchus.³⁸ Ez az egyházközség ekkor a jelentősebb paróchiák közé tartozott. A következő hivatalos dokumentum azt írja, hogy 1816-ban is Tímáron szolgált.³⁹ Az ezt követő sematizmus 1821-ben ugyancsak tímári papként jelzi Lupess Istvánt.⁴⁰ Közben pedig azt lehet kiolvasni az adatokból, hogy az egyházközség létszáma egyre növekedett. A négy évvel később kiadott sematizmus arról számol be, hogy Lupess kerületi esperes, vagyis „Vice-Archi-Diaconus” lett.⁴¹ A további források azt mutatják, hogy tímári paróchusi és esperesi tisztsége mellé egyéb kine-

³⁴ Bizonyára máshol is másoltak belőle. Bohács Béla eperjesi liturgikus professzor közölte, hogy gyermekkorában találkozott egy ilyen kéziratos könyvvel.

³⁵ Vö. DUDÁS László (szerk.) (1999), *A hajdúdorogi főesperesi levéltár iratainak lajstroma és mutatója 1562-1819*, (A Görög Katolikus Püspöki Levéltár Kiadványai, III.), Nyíregyháza. 17.

³⁶ Mindezek részletes bemutatását lásd IVANCSÓ István (2003), „Lupess István, az első liturgiafordításunk másolója”, in IVANCSÓ István (szerk.), *Liturgikus örökségünk II. A Krucsay-féle liturgiafordítás fakszimiléje kiadásának alkalmából 2003. október 30-án rendezett szimpozion anyaga*, (Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, 10.), Nyíregyháza. 16-18.

³⁷ Vö. DUDÁS 1999:60.

³⁸ *Catalogus venerabilis cleri aliae dioecesis Munkatsiensis sede episcopali vacante pro anno MDCCCXIV*, [Kassa] 1814, 174.

³⁹ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkatsiensis, ad annum M. D. CCC. XVI.*, Cassoviae 1816, 118-119.

⁴⁰ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkatsiensis, pro anno Domini M. D. CCC. XXI.*, Budae 1821, 93.

⁴¹ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkatsiensis, pro anno Domini M. D. CCC. XXV. ab effectuatat dismembratione anno primo*, Budae 1825, 97.

vezést is kapott: az egyházmegyei szentszéki bíróságban jegyző lett.⁴² A tímári anyakönyvek – éppúgy, mint a bűdiek – hűen tükrözik Lupess István odaadó papi munkáját.⁴³

Végül a tímári halottas anyakönyvben megtalálható a halálának, illetve a temetésének bejegyzése 1833-ból: „4-ik Martiusban – Nagyon Tszdó Lupess Istán Helybéli Parochus és Alesperes – özvegy – 65 [esztendő] – Gkath – Parochus – Timár – Tüdőgyulladás”. A munkácsi egyházmegyei sematizmus ezt az időpontot 1833. március 7-ére teszi.⁴⁴ Egyértelmű azonban, hogy a „helybéli” dokumentum, az anyakönyv adata a helyes.

Az adatok tehát azt igazolják, hogy Lupess István tizenkilenc évvel élte túl a művét. Addigra viszont már a családja is kihalt. Az anyakönyvi adatok alapján a következő összesítést lehet készíteni erről:⁴⁵

																	Felesége				
																		Márta			
																		György			
																		Katalin			
																		György			
																		Terézia			
1795	1796	1797	1798	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	1811	1812	1813	1814		

A kézirat szemügyre vételével azonnal meg lehet állapítani, hogy a másolás mennyire gondos munkát tükröz. Készítője gondot fordított arra, hogy külsőleg is alapos munkát végezzen. Felmerül a gondolat: Nem lehet-e esetleg ez egy bizonyos kompenzáció? Arra készült, hogy családos papként a feleségével és a gyermekeivel fogja leélni az életét, és magára maradt!⁴⁶ Mindenesetre, azt lehet megállapítani, hogy az anyakönyveit, valamint a protokollumot is pontosan így vezette. Még a címlapokat is ahhoz hasonlóan formálta meg, mint ebben a liturgikus másolatában.

⁴² *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkatsiensis, pro anno Domini M. D. CCC. XXXIII.*, Cassoviae 1833, 5.

⁴³ Részletezését lásd IVANCSÓ 2003:18-26.

⁴⁴ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkatsiensis, pro Anno Domini M. D. CCC. XXXVI.*, Cassoviae 1835, 199.

⁴⁵ IVANCSÓ 2003:27.

⁴⁶ Két gyermekét felesége halála előtt, középső lányát feleségével együtt (1809. július 20-án), két fiát pedig felesége halála után temettette el.

Habent sua fata libelli

Érdekes története van a Lupess István által 1814-ben készült műnek, amit ő – Roskovics Ignác tanúsága szerint⁴⁷ – a Krucsay-féle liturgiafordításból másolt át.

Fontos támpontot jelent a XX. század derekán készült egyik megjegyzés: „Murányi Miklós püspöki titkár úr könyvei közül került elő legújabbán az a kézirat könyv, melyet a Krucsay által 1793-ban, tehát pontosan 150 évvel ezelőtt készült fordítás alapján 1814-ben másolt le az akkori tímári lelkész”.⁴⁸ Sem előtte, sem utána – hosszú időn keresztül – semmi híradás nem volt a könyvről, illetve kéziratról.

Újabb híradás róla Timkó Imre hajdúdorogi megyéspüspöktől származott, aki 1975-ben lett püspök. Ő élőszóban sokszor elmondta, hogyan került a tulajdonába, bár sosem publikálta az eseményt. Mivel bibliofil ember volt, rendszeresen járta az antikváriumokat. Így fedezte fel Budapesten a könyvecskét, amit még professzorsága idején meg is vásárolt. Miután pedig püspök lett, a dolgozószobájában őrizte a könyvespolcán egy kis ezüst tékában, amely piros bársonnyal volt bélelve. Magát a könyvet még külön becsomagolta selyempapírba. Így őrizte. Amikor olyan látogató jött hozzá, akit érdemesnek tartott arra, hogy megmutassa neki, akkor levette a polcról kicsomagolta, és jogos örömmel és büszkeséggel tárta a látogatója elé.⁴⁹

A püspök halála után nyoma veszett az értékes könyvecskének. Hosszas kutatás után és nem kevés anyagi áldozat árán sikerült visszaszereznem és elhelyeznem a hittudományi főiskolánk könyvtárában.

A mű további sorsához tartozik, hogy datálásának 210. évfordulója alkalmából faksimile kiadást készítettem belőle főiskolánk támogatásával.⁵⁰ Ez nemcsak alakjában és méretében, hanem papírmínőségében és tintájának barna színével is egyezik az eredetivel. Végül 2000-ben elérkezhetett a restaurálásának ideje is, hogy állapotát megóvjuk. Jelenleg a hittudományi főiskolánk antiqua-anyagának részét képezi,⁵¹ biztonságosan és légkondicionált körülmények között tárolva.

⁴⁷ Vö. 16. láb.

⁴⁸ [N. N.], „150 éves a magyar liturgia” (2. láb.), 66.

⁴⁹ Jómagam püspöki titkára voltam Timkó Imrének 1981 és 1985 között, de a kezembe soha nem adta az értékes művet, mindig csak tisztes távolból szemlélhettem azt.

⁵⁰ *Krucsay Mihály munkács megyei kanonok 1793-ban készült munkája*. Barna színű fedőlapján (ami az eredetinek nincs) a mű címlapjának fehér feliratát viseli, a kötéstáblán pedig ugyanezt mélynyomással.

⁵¹ Könyvtári jelzete: Ant. 10292.

*A mű**Külső megjelenése*

A könyv könnyen kézbe vehető, csinos kis mű. A címlapot a szerzője szépen megszerkesztette: két, egymáson 45 fokkal elfordult négyzet közepébe (ami így nyolcszögű csillagot alkot) írta be a cím szövegét. A vízszintesen álló négyzet sarkaiba egy-egy kerubfejet rajzolt, a fölsőben az „Atya szemét”, az alsóba az 1814-es évszámot írta. A két oldalsó sem maradt üresen, mert tulipánszerű virág indája fut át rajtuk.

A könyv 94 oldalt tartalmaz. A lapokat a szerző nem számozta meg, és utólag sem került rájuk oldalszám. Keretet viszont minden lapra készített, amibe a liturgia szövegét írta. Nyilvánvalóan vonalzó mellett húzta a vonalakat. Kis eltérések tapasztalhatóak az egyes keretek között, ám ez nem zavarja a kiegyensúlyozott összképet.

Első rápillantásra meg lehet állapítani, hogy milyen gondosan írta a szerző a szöveget: szép, kalligrafikus írással. A gondosságát tükrözi, hogy nem kellett javítani a szövegen. Bizonyára hozzászólt ehhez a precíz munkához, mert – mint láttuk⁵² – az anyakönyveket és a protokollumokat is ugyanilyen szépen vezette.

Minden lap alján – a kereten belül – megjelennek az őrszavak. Ez gyakran csak szótöredéket jelent, de azonosítja a következő lapot, amely ugyanezzel kezdődik.

Érdekes, hogy bár kéziratról van szó, amihez díszített címlapot is készített a szerzője, iniciálék nem találhatóak a műben. Még olyan formában sem, hogy egyszerűen megnagyobbított volna egyes kezdőbetűket.⁵³ Kiemeléseket azonban alkalmazott, mégpedig két formában. Egyrészt úgy, hogy bizonyos szövegeket nagyobb betűkkel írt. Erre a legszebb példa az alapítási szavak formája, amiket kétszeres betűmérettel írt a szerző. Sőt, még azzal is hangsúlyozta eme szöveg fontosságát, hogy a folyóírás helyett itt „nyomtatott betűket” alkalmazott. A kiemelések másik formája az aláhúzás. Teljes következetességet itt nem lehet felfedezni. Általában a liturgia egyes részeinek – énekek, imák – címénél alkalmazta az aláhúzást, vagy – főleg – a „szereplő” megjelölésénél: diakónus, pap, kar. Gyakran látható aláhúzás a liturgikus utasítások (vagyis a „rubrikák”) esetében is.

⁵² Vö. 44. láb.

⁵³ A betűnagyobbítás némi nyoma fedezhető fel a könyv imádságos részében, amely már nem a Szent Liturgia szövegét tartalmazza.

A mű tartalma

A könyv túlnyomó része az Aranyszájú-liturgia magyar szövegét tartalmazza Krucsay Mihály fordításában, Lupess István átírásában.⁵⁴ S az igazi jelentőségét ez adja. Tény, hogy más hipotézisek is felmerültek vele – és a kortársnak tekinthető fordításokkal – kapcsolatban,⁵⁵ amíg a címlapján szereplő évszámot, illetve felülírását megnyugtatóan nem lehet tisztázni, addig az előbbi kutatók véleményéhez tartjuk magunkat.

A Szent Liturgia szövege után húsz oldalnyi terjedelemben imádságokat ölel magába a mű.⁵⁶ Ennek jelentős része a betegellátásra vonatkozik.

1. Beteg Embernek halálra való elkészítése, azaz vele mondandó sok Ájtatos Imádságok
2. Nitzeniumi Hitnek Formája
3. A Beteg Embernek Gyónása előtt Imádsága
4. Más
5. Gyónás
6. Gyónás után Imádság
7. A Bűnös Ember Fohászkodási
8. Az Ur vétele előtt Imádság
9. Más
10. Más
11. Más
12. Ur vételekor
13. Ur vétele után
14. Imádság
15. Más
16. A Boldogságos Szűzhöz Imádság
17. Öröké való Hazánkhoz Kivánckozás
18. Nehéz Betegnél való Imádság Az Atyaistenhez
19. A Fiú Istenhez
20. A Szent Lélek Istenhez
21. A Szűz Máriához
22. Három Isteni Jó Jóságok Hit
23. Reménség
24. Szeretet indulati

---

⁵⁴ A 74. lapig.

⁵⁵ Lásd NYIRÁN 2011:23-42.

⁵⁶ A 75-től a 94. lapig.

Összegzés

A magyar görög katolikus egyház számára különlegesen becses mű Krucsay Mihály gálszécsi paróchus 1793-ban készített liturgiafordítása, amely Lupess István tímári paróchus átmásolásában maradt ránk 1814-ből. Ugyanis a témával foglalkozók túlnyomó többségének véleménye szerint ez az első teljes magyar nyelvre fordított szövege az Aranyszájú-liturgiának.

A faksimile-kiadás révén egyszerűen kézbe vehető kéziratot könyv bizonyítja, hogy szerzője milyen szép kézírással készítette azt, mennyi gondos munkát fektetett bele. Így ez a kézirat nemcsak a szellemet, hanem a szemet is gyönyörködteti.

Patachich Ádám érsek kalocsai öröksége
1784-es hagyatéki leltárának tükrében¹

Bevezető

Az érseki inventáriumok a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (ld. továbbiakban Levéltár) értékes forrásokportját jelentik. A Levéltár részét képező Érseki Hivatal, Kalocsai Főszékeskáptalani Levéltár és a Kalocsai Érseki Gazdasági Levéltár iratanyagában egyaránt találkozhatunk ilyen irattípusokkal.

Az érseki hagyatéki leltárak alapjául szolgálhatnak a különféle történeti kutatásoknak, mint pl. a művelődés-, életmód-, mentalitás- és gazdaság-történet. Beszédes emlékei egy-egy kalocsai érsek ízlésvilágának, fontos adalékokkal szolgálnak mecénási tevékenységükre, az általuk foglalkoztatott művészi körökre vonatkozóan. Híven tükrözik, hogy a kalocsai érseki szék különleges helyet jelentett a magyar egyházi hierarchiában. Az idekerülő érsekek életében, egy-két kivételt leszámítva (Csáky Miklós, Batthyány József), rendszerint életük utolsó állomását jelentette, ahova már kiforrott elképzelésekkel, gazdag élettapasztalattal és kiépült kapcsolati rendszerrel érkeztek. Úti ládájukban személyes tárgyaik mellett kvalitásos műtárgyaikat is magukkal hozták Kalocsára. Ezek egy része haláluk után itt is maradt, más részét rokonságuk örökölhette. Az inventáriumok segítségével az egyes főpapokat körülvevő műtárgyi környezet jól rekonstruálható.

---

¹ Patachich Ádám érsek 1784-es hagyatéki leltárát 2013-ban forráskiadvány formájában adta közre a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. Jelen tanulmány a hagyatéki leltár azon részeivel foglalkozik, amelyek Patachich Ádám érsek személyes élettereit jelentették a kalocsai érseki palotában. Számba vesszük azokat a napjainkban is fellelhető tárgyi emlékeket, amelyek összekapcsolhatóak az 1784-es hagyatéki leltár egyes tételeivel. A tanulmány tartalmazza azokat a kutatásai eredményeket is, amelyek 2013 óta kerültek napvilágra egy-egy tárgy provenienciájára vonatkozóan. Az említette forráskiadvány: LAKATOS Adél (2013), Patachich Ádám érsek 1784-es hagyatéki leltára. Kalocsa. (Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 7.)

Patachich Ádám életútjának rövid ismertetése

Zajezdai² Patachich³ Ádám ősi horvát nemesi család, a Patachich-nemzetiség tagja volt. Szülei a család junior ágából származó Patachich Miklós Antal és a senior ági Patachich Prudenciána Barbara voltak. Patachich Ádám születését nagy valószínűséggel 1716-ra tehetjük.⁴ Gánóczy Antal (1728 körül–1790) nagyváradai püspökökről íródott történeti munkája sze-

² A családba a zajezdai előnevet Herkfy Katalin hozta, amikor Patachich I. Istvánnal kötött házasságot. TÓTH Tamás (2014), *A Kalocsa–Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása*. Budapest–Kalocsa. 66.

³ A család nevét horvátul Patačić-nak írják. A különböző forrásokban a család nevének sokféle, írott változatával lehet találkozni. Maguk a Patachichok sem voltak következetesek vezetéknevük írásával kapcsolatban. Én a család magyar nyelvben elterjedt névváltozatát, a Patachich-ot fogom használni.

⁴ Patachich Ádám születésének időpontjával és helyszínével kapcsolatos korábbi bizonytalanságok Tóth Tamás kutatásainak köszönhetően tisztázódtak. Ld. a kérdéses adatokkal kapcsolatban TÓTH Tamás 2014:100. Katona István kanonok, történétíró a kalocsai érsekség történetéről írt munkájában Patachich Ádám születését 1717. február 18-ra tette. Gánóczy Antal a váradai püspökség történetéről szóló művében születési dátumként az 1715. február 18-t olvashatjuk. A továbbiakban adataikat sokan vették át, gyarapítva az 1717-es ill. az 1715-ös születést vallók táborát. Az előbbiekhöz tartozott pl. Nagy Iván és Szinyey József, az utóbbiakhoz Bunyitay Vince, Málnási Ödön, Vértesy Miklós. Az említett művek: BUNYITAY Vince (1883-1888), *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. I–III. IV. A váradai püspökök a száműzetés és az újjraalapítás korában (1566-1780)*. Sajtó alá rendezte: MÁLNÁSI Ödön (1935). I–III. Nagyvárad, 1883-1884. LIPOVNOKI LIPOVNICZKY István. IV. Debrecen, 1935. Lindenberger János. Patachich Ádám püspökségére vonatkozóan ld.: Bunyitay Vince, IV. A váradai püspökök a száműzetés s az újjraalapítás korában (1566–1780). 319.; GÁNÓCZY Antal (1776), *Episcopi Varadiensis fide diplomatum concinnati. I–II*. Viennae. Typis Josephi Michaelis Gerold. II. 464.; KATONA István (2003). *A Kalocsai Érseki Egyház története. I–II*. Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, PRINT 2000. II. 218. 969-es lábjegyzet.; SZINYEY József (1891–1914), *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor. Patachich Ádámra vonatkozóan ld. X. kötet, 460.; VÉRTESY Miklós (1968), Patachich Ádám ösnyomtatvány gyűjteménye. 55. *Magyar Könyvszemle*, 1968. 54–61.

A Collegium Germanicum anyakönyve, illetve Patachich nagyváradai püspöki kinevezési processzusához kapcsolódó tanúkihallgatási jegyzőkönyvek szerint Patachich Ádámot 1716. február 18-án keresztelték meg. Püspöki processzusához keresztlevelének másolatát is csatolták. Katona István, miközben maga az 1717-es dátumot tartotta valószínűbbnek, az 1716-os évet sem zárta ki teljesen. Ez utóbbira példaként teljes egészében idézte az érsek kalocsai székesegyházbeli, vörös márvány síremlékének feliratát, amely ma már látható a templomban. A sírfelirat Katona István által feljegyzett szövege: „*A jóságos, hatalmas és magasságos Istennek. Ide akarja tétetni hamvait Magyarország nagy főpapja, az előkelő származású, kivételes műveltségű, egyházi és világi szónoklatban, tanácsadásban jeles zajezdai báró Patachich Ádám. Először nagyváradai püspök és Bihar megye főispánja, majd kalocsai érsek, a Szent István apostoli királyi lovagrend nagykeresztese, a császári és apostoli királyi felség belső államtanácsosa, a magas hétszemélyes tábla társbírája és ülnöke, végül a budai királyi egyetem szenátusának elnöke, aki jámborsága és bőkezűsége számos jelét itt hagyva meghalt 1784. július 19-én, életének 69. évében.*” KATONA 1800:II. 240. Csakhogy Katona rosszul számolt, a sírfelirat alapján ez azt jelentette volna, hogy az érsek 1715-ben született. A Patachich Ádám születési éve körüli vitákban nagy jelentősége van tehát a Tóth Tamás által feltárt forrásoknak.

rint Patachich a Károlyváros melletti Kastell (másként Castel) kastélyában született.⁵ Ebben a ma Károlyvároshoz tartozó helységben a családnak valóban volt rezidenciája.⁶

Patachich Ádám alapfokú tanulmányait Zágrábban végezte. Majd a grazi bölcséleti fakultáson tanult tovább. Ez idő alatt lett papnövendék.⁷ Később tanulmányait a bécsi Collegium Croaticumban folytatta. 1735-ben az uralkodói kegy jeleként Ádám és özvegy édesanyja bárói, nagybátyja, Patachich Gábor kalocsai érsek és testvérei pedig grófi címet kaptak.⁸

A bécsi tanuló évek után Patachich Ádám a Trienti zsinat papnevelési reformjának szellemében működő római Collegium Germanicum et Hungaricumba került.⁹ Irodalom és művészetek iránti fogékonysága már római tanuló évei alatt megnyilvánult. Ennek köszönhette felvételét a római Academia dell' Arcadia (ld. továbbiakban Akadémia) tagjai közé. A Patachich Ádám felvételéről szóló okirat szerint erkölcsössége, tanultsága mellett versei miatt részesült ebben a megtiszteltetésben.¹⁰ Az irodalmi társulásként működő Akadémia célja az itáliai kultúra megújítása volt. Ezt a barokktól eltérő, egyszerűbb irodalmi–művészeti stílus megteremtésével, a latin és reneszánsz hagyományok ápolásával, valamint a korszak új tudományos vívmányainak, eszméinek a „kulturális vérkeringésbe” emelésével kívánták elérni. Eszményképük a Peleponnészosz középső részén fekvő, hegyektől körülvett terület, Arkádia lett. Az Akadémia tagjai, az árkászok úgy gondolták, hogy itt még jelen volt a tökéletes szépség, amely korukra

---

Az 1716-os évet fogadták el a születés dátumának Andreas STEINHUBER a CGH történetéről írt könyvében, valamint Pavao MAČEK a Pachich-családról írt munkájában. Andreas STEINHUBER (1906), *Geschichte des Kollegium Germanikum Hungarikum in Rom. I_II*. Freiburg im Breisgau. Herder. II. 365.; Pavao MAČEK (2004), *Rod Patačiča od Zajezde. Rodoslavna raspava*. Zagreb. Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti. 24., 152. és 202.

A keresztelés időpontja február 18., a fentebb említett források szerint. Ugyan a keresztlevelel másolatából pontosan nem derül ki születésének napja, de joggal feltételezhetjük, hogy a keresztelés előtti napokban, vagy esetleg annak a napján született Patachich. Emellett szól, hogy ebben a korban az újszülött keresztelésével nem vártak sokat, arra a születés napján, de mindenképpen az azt követő napokban sort kerítettek.

⁵ GÁNÓCZY 1776:II. 464.; TÓTH Sándor: Rómából a Pannon Árkádiába. Patachich Ádám fiók–Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM). (METEM Könyvek, 46.) 11–20.

⁶ A Kastel elnevezésű családi rezidencia akvarell képe megtalálható a Status familiae Patachich című, 1740-ben íródott családi krónikában. NSK R 4086 Status Familiae Patachich. 125v–126r. A családi krónikában szerepel egy térkép is, ahol jelölték a család Károlyváros közelében fekvő kastelli rezidenciáját is. Ld. a Status familiae Patachich-ra vonatkozóan: TÓTH Tamás 2014: 98. A születési hellyel kapcsolatban pedig 101–102.

⁷ GÁNÓCZY 1776:II. 464–465.

⁸ TÓTH Tamás 2014:103.

⁹ TÓTH Tamás 2014: *Patachich Ádám érsek kalocsai öröksége 1784-es hagyatéki leltárának tükrében*. 104–107.

¹⁰ GÁNÓCZY 1776:II. 466–467.; TÓTH Tamás 2014:105–107.

már elveszett, és amelyet csak a művészetek segítségével lehetett újra visszahozni.¹¹ Árkádia szelleme és a római tanuló évei alatt megtapasztalt itáliai mecénatúra gyakorlata Patachich Ádám egész további életére nagy hatással volt.

Egyházi pályája szépen ívelt felfelé. A már említett előkelő származása mellett, személyi adottságai, képzettsége és nem utolsósorban befolyásos nagybátyja, Patachich Gábor érsek (1699–1745) segítette hivatali előmenetelét. Patachich Ádám 1739-ben, tanulmányai végeztével, hazatért Rómából. Számára még római évei alatt kijelölték első egyházi állomáshelyét, a verboveci plébániát.¹² Elöljárója, Branjug György zágrábi püspök fiatal plébánosát hamarosan kitüntetésre ajánlotta Mária Teréziának. 1740-ben az uralkodónő a Kalocsa–Bácsi Főegyházmege területén fekvő Szűz Máriáról nevezett ábrahámi apátság apáti címét adományozta Patachich Ádámnak. Új hivatalába nagybátyja, Patachich Gábor iktathatta be 1741-ben, a pozsonyi országgyűlés idején. Ugyanebben az évben az a megtiszteltetés is érte, hogy Branjug György a zágrábi káptalan kanonokjainak sorába emelte őt. 1743-ban a királynő újabb kegyeként elnyerte a kaposfői Szent Benedek prépostságot. A zágrábi egyházmegyében több főesperességet is vezetett.¹³

A különféle egyházi megbízatásokon túl politikai és katonai feladatokat is kapott. Családtagjaival együtt rendszeresen részt vett a horvátországi Szábor munkájában is. Nemesként kötelessége volt háborús konfliktusok esetén bizonyos számú katonaság felfegyverzése. Előbb az osztrák örökösödési háború (1740–1748), majd a Hétéves háború idején (1756–1763) szerelt fel katonákat Mária Terézia számára. A Hétéves háború kirobbanásakor Zágrábban támogatta a horvát rendeket, hogy az uralkodónő felé közeledjenek. Ő maga pedig a báni határvédő csapatok vezetését vállalta el.¹⁴

Patachich Ádám 1751-ben Klobusiczky Ferenc (1707–1760) zágrábi püspök oldalkanonokjaként részt vett a pozsonyi diétán. Mária Terézia még az országgyűlés ideje alatt a novi püspöki címet adományozta Patachichnak és a királyi kancellária tanácsosává nevezte ki. Ettől kezdve a fiatal főpap 1759-es nagyváradi püspöki kinevezéséig lényegében Bécsben tartózkodott. Az egyházi ügyek tanácsosaként gyakran megfordult az udvarnál. Ahogy római évei, úgy a Bécsben töltött időszak is egész életére meghatá-

¹¹ TÓTH Tamás 2014:104–107. TÓTH Sándor 2004:190–200. Rossana A. PETTINELLI (2016), *L'Accademia dell'Arcadia et il bosco paradiso*. Róma. Artemide.

¹² Verbovec, mai nevén Vrbovec, Horvátországban fekszik. Verbovecet 1710-ben vásárolta meg Patachich Boldizsár. Kegyura másik nagybátyja, Gábor érsek testvére, Patachich Sándor volt. Verbovec egyébként Gábor érsek tituláris feuduma volt.

¹³ TÓTH Tamás 2014:108–109.

¹⁴ TÓTH Tamás 2014:109–111.

rozó tapasztalatokat és élményeket jelentett a számára. Jártasságot szerzett az udvari érintkezés terén és a diplomácia területén.¹⁵

Mária Terézia 1759-ben Patachich Ádámot nagyváradai püspökké nevezte ki. Az új főpásztorra várt az egyházkormányzat mindennapos teendői mellett a székesegyház megkezdett építésének befejezése és körülötte az egyházi központ kialakítása, a papképzés feltételeinek javítása, a római egyházzal unióra lépett, bizánci rítusú lakosság lelki gondozása, valamint további hívek megnyerése az unió-ügyének.¹⁶

Patachich Ádám 1776-ban kalocsai érseki kinevezést kapott. Új egyházmegyéjében a nagyváradihoz hasonló feladat várta. Gondoskodni kellett székvárosában egy új, a reprezentációs céloknak is megfelelő főpapi rezidencia kialakításáról, amelynek felépítésével az egyházi központ megfelelően a Trienti zsinat szellemének, teljessé válhatott. Patachich érsek, Mária Terézia Kalocsa–Bácsi Főegyházmegyét érintő átalakítási terveit figyelembe véve, rendezte a székesegyház javadalmazását, tíz fősre bővítette a főszékeskáptalant és növelte a kalocsai nagyszeminárium férőhelyeinek számát.

Patachich Ádám életében érseki megbízatása az utolsó állomást jelentette. 1784 tavaszán még felavathatta az érseki rezidencia elkészült, Franz Anton Maulbertsch festette freskóit. Ezután azonban egészségi állapota romlani kezdett. 1784. július 19-én halt meg Kalocsán.¹⁷

A forrás bemutatása

Patachich Ádám halála után megkezdődött a kalocsai érseki javadalom összeírása. Inventáriuma 1784. szeptember 25-re készült el. Az összeírásban a káptalan részéről Teklics József bácsi Szent Pálról nevezett prépost vett részt, a Magyar Királyi Kamara részéről pedig Frauly Gábor, a Kamara zombori hivatalának ülnöke. A hagyatéki leltár végén még egy névvel találkozhatunk, Kováchich Ferenc pécsváradai prefektus nevével, aki magát aláírásában a kalocsai érsekség székküresedésének idejére kinevezett magyar királyi kamarai megbízottként jelölte meg. A főpapi hagyatékok feletti rendelkezés joga az uralkodó által gyakorolt főkegyúri jogok közé tartozott hagyományosan.¹⁸ A király ezeket a jogait a Magyar Királyi Kamara (ld. továbbiakban Kamara) által gyakorolta. Az egyházi javadalmat a püspök/

¹⁵ TÓTH Tamás 2014:110.

¹⁶ KATONA 1800:II. 224.; TÓTH Tamás 2014:111–119.

¹⁷ TÓTH Tamás 2014:271.

¹⁸ BONCZ Ferenc (1878), *A katolikus főpapi hagyatékok körüli eljárás és erre vonatkozó főbb rendeletek*. Budapest. 7.

érsek halála után az új egyházi vezető kinevezéséig, azaz a javadalom újra adományozásáig, a Kamara által kijelölt világi gondnok kezelte. Ez volt a feladata Kováchich Ferenc pécsváradi prefektusnak is a kalocsai érseki javadalom esetében.¹⁹ Patachich Ádám halála után csak 1787-ben került új főpásztor a kalocsai érseki székbe, Kollonich László személyében. A kalocsai érseki javadalmat addig a Kamara kezelte.

Patachich érsek hagyatéki leltárában a házi és gazdasági felszerelések összeírásával találkozhatunk, amely az inventáriumban „*dem Fundo insturcto gehörige Mobilien und Fahrnisse*”²⁰ megnevezéssel szerepel. Életének közvetlen színterein kívül (Kalocsa, Hajós, Pest) leltárba vették az egyes érseki hivatalokban (várnagyi, pincészeti, építési, adószedő), az érseki rezidencia körül lakó alkalmazottak lakásaiban, az uradalom műhelyeiben, 5 sörfőzőházában, 2 pálinkafőzdéjében, 27 fogadójában, 11 malmában, 6 mézszárszékében, a kalocsai és hajósi tehenészetben, istállókban, a hajósi és a bácsi vadsparkban lévő különféle eszközöket és állatállományt. A hajósi vadsparkban például 66 dámszarvast és 14 fiatalabb szarvast írtak össze. A bácsi vadspark tulajdonképpen vaddisznóskert volt. Itt 8 egyéves vaddisznót „leltároztak be” az illetékesek.

Patachich Ádám inventáriumának záró feljegyzésében olvasható: „...a leltárban részletezett tartalom, melyet a nemrég elhunyt kalocsai érsek, Zajezdai báró Patachich Ádám érsek-utódaira hagyott, a törvényes örökösök és mások hagyatéki tömegétől a végrendeletnek megfelelően elválasztva, a törzsvagyon felszerelése számára elkülönítésre került...”²¹ A magyar főpapok végrendelezési jogát az úgynevezett *Conventio Kollonichiana* szabályozta, amelyet 1715-ben fogadtak el Kollonich Lipót esztergomi érsek javaslatára (1855-ig volt érvényben). Eszerint az érsek/ püspök halála után vagyonából elkülönítették a *Cassa Parochorum* és a várak fenntartási alapjába fizetendő adót, a temetés költségeit és a különféle érseki alkalmazottak bérét. A fennmaradó érseki vagyont három részre osztották. Először leválasztották róla a könyvgyűjteményt és az egyházi felszereléseket, amelyeket az egyházmegye örökölt. A második harmadról rendelkezhetett szabadon a főpapság, ezt örökölhette a rokonság. A főpapoknak végrendeleteiket jóvá kellett hagyatniuk az uralkodóval. Enélkül végrendeletük nem emelkedett jogerőre. A leválasztott vagyoni rész harmadik harmada volt a törzsvagyon, amely az uralkodó tulajdonát képezte, aki a főkegyúri jog alapján annak használatát átengedte az egyházi javadalomba hivatalosan beiktatott

¹⁹ BONCZ 1878:21.

²⁰ LAKATOS Adél (szerk.) (2013), „... a fundus instructushoz tartozó ingóságok és berendezések...” Patachich Ádám érsek 1784-es hagyatéki leltára. Kalocsa. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 7.) 41.

²¹ LAKATOS 2013:116.

főpap számára. Erről nem lehetett szabadon végrendelkezni, az érsek/püspök halála után szigorúan összeírták és az elkészült leltárak alapján vehette át a törzsvagyont az újonnan kinevezett főpap. Erre utal a fentebb már idézet rész is, a Patachich Ádám hagyatéki tömegétől elkülönített törzsvagyon. A törzsvagyon két részre oszlott, a fundusra, azaz a birtokállományra és ingatlanra, illetve a fundus instuructusra, amely a házi és gazdasági felszereléseket, azaz az ingóságokat foglalta magában. Ez utóbbinak az összeírását tartalmazza a Patachich-féle hagyatéki leltár.

Jelen tanulmányunkban Patachich Ádám inventáriuma alapján az általa emelt kalocsai érseki rezidenciának azokat a történeti tereit tekintjük végig, amelyek az érsek közvetlen lakókörnyezetét jelentették, és amelyek napjainkra is lényegében a Patachich korabeli formájukban maradtak fenn.

*Patachich Ádám magánlakosztálya a kalocsai érseki palotában
a hagyatéki leltár tükrében*

Patachich Ádám érsek 1776 nyarán érkezett Kalocsára, ahol a nagyváradihoz hasonló feladat várta: egy alkalmas érseki lak kialakításáról kellett gondoskodnia. A Csáky Imre érsek idejében épített kalocsai érseki rezidencia valószínűleg Patachich érkezésekor már nem volt lakható állapotban. Átépítése ugyanis közvetlen hivatali elődje, Batthyány József érsek idején már megkezdődött. Így Patachich érsekségének első időszakában, amikor egyházmegyéjében tartózkodott, a hajósi érseki kastélyban szállt meg. Az érseki pallium ünnepélyes átadására is itt került sor.²² Patachich Ádám igyekezett az új kalocsai rezidencia építésének ügyét minél hamarabb rendezni. Ebben feltehetően szerepet játszott, hogy az idősödő főpap érezte ereje hanyatlását és egészségi állapota sem volt már éppen a legjobb. Kényelmes lakra vágyott, ahol nagy gonddal gyarapított könyvgyűjteményét is méltó módon elhelyezhette.

Az új főpásztor egyházmegyéjébe érkezése után nem sokkal bekérte a rezidencia építésének terveit. A székváltáshoz összeállított iratokhoz csatolták a pince- és földszintről, a két emeletről és a homlokzatról készült tervlapokat, amelyeket még Batthyány József érsek rendelt meg Oswald Gáspártól, a váci püspöki uradalom építési igazgatójától és a piaristák építészétől. Oswald tervei közül egyetlen lap maradt fenn a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban: az új érseki lak körül létesítendő francia kert rajza. Szignója szerint készítője Oswald Gáspár volt.²³ A tervlapon nem szerepelt

²² KATONA 1800:II. 232–233.

²³ KFL.VIII.3.a. Kalocsa–Kastély. OSWALD Gáspár tervrajza. 1774 (?). A tervrajz felirata: „Hinter der Residenz ist der Grosse Garden so über 100 kl. Lang sich Gelauffet”, „Der Hauptplan

dátum. Készítésének idejét 1774-re tehetjük, amikor Oszwald a kegyesrendiek új kollégiumának és színházának építése ügyében járt Kalocsán. Ekkor rendelkezett meg Batthyány érsek az új rezidencia terveit.

A fennmaradt francia kert tervrajzán az új érseki rezidencia alaprajza is látható, amely nagyon hasonló a korábban itt álló, Csáky Imre által emelt épülethez.²⁴ Lényegében a corps-de-logishoz egyetlen, a kert felé nyúló szárny csatlakozott volna Batthyány József elképzelése szerint. Úgy tűnik a fennmaradt Oszwald-féle tervlap alapján, hogy Batthyány lényegében a már meglévő Csáky-féle érseki lakot építette volna át és toldotta volna meg egy szárny hozzáépítésével. Még érseksége idején, 1775 tavaszán elkezdődtek a munkálatok Kalocsán, amelyek elsősorban a Csáky-féle rezidencia bizonyos részeinek bontását jelentették.

Valószínűleg Patachich érsek tetszését nem nyerték el az Oszwald készíttette tervek. A már folyó munkálatok ismeretében úgy döntött, hogy még van lehetőség a módosításra. Kronovetter Lipót Antallal, aki a Batthyány érsek által 1775-ben felállított érsekuradalmi építési hivatal vezetője volt, a Nagyváradról magával hozott, Franz Anton Hillebrandt-féle tervet a helyi viszonyoknak megfelelően átrajzoltatta.²⁵ A Patachich-féle rezidencia építésének egyetlen Kronovetter rajzolta tervlapja maradt fenn Kalocsán, amely az épület homlokzatát ábrázolja.²⁶

Patachich érsek úgy döntött, hogy az „U” alaprajzú, a hátrafelé nyúló szárnyakkal a belső udvart körül záró érseki palotából a középső tömböt és a keleti szárnyat építi meg. Katona István szerint ez 1776. nyarára el is készült és beköltözhető állapotba került.²⁷ Az építési munkálatok siettetésének egyik oka, ahogy fentebb már említettük, feltehetően a főpásztor idős kora, kényelmes otthon utáni vágya lehetett. A másik okát viszont Patachich érsek határozott művészeti elképzeléseiben kereshetjük. Az új rezidencia már álló részeinek ikonográfiai programját ő szerette volna még kidolgozni. Az érseki palota reprezentatív tereinek díszítőmunkálataival Patachich érsek Franz Anton Maulbertschet, korának neves művészt bízta meg. Maulbertsch 1783 őszén és 1784 tavaszán néhány hét alatt készítette el a kalocsai érseki lak kabinettszobájának, kápolnájának és dísztermének freskóit. Ezekből egyedül az érseki nagyebédlő mennyezeti freskója nem látható ma már.

von der Erz-Bischöffl. Residenz zu Calotsa, so wie er zu der Neyen Residenz soll angelegt werden.“ A tervrajz jobb alsó szélén: „Casparus Director Aedific.”

²⁴ BÉSA NY Ignác, A kalocsai régi érseki palota déli homlokzata. 1774. Batthyány-album. Kalocsa város 1772-es térképe.

²⁵ DÓKA Klára (1995), A kalocsai érsekség birtokai a 18–19. században. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest. (Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 7.) .1–2. 104.

²⁶ KFL.VIII.3.a. Kalocsa–Kastély. 2. KRONOVETTER Lipót Antal homlokzati tervrajza. Jobbra lent: „Antonius Leop. Kronovetter Aeppatus Coloc. Ord. ac Jur. Geometra et Architectus.”

²⁷ KATONA 1800:II. 233.

Haynald Lajos érsek idejére a sorozatos beázások következtében olyan mértékben károsodott, hogy már nem lehetett megmenteni.²⁸

Az 1784-es hagyatéki leltár segítségével rekonstruálható a kalocsai érseki palota egyes helyiségeinek Patachich Ádám korabeli funkciója. A földszinten helyezkedtek el a különféle kiszolgáló helyiségek. A keleti szárny végében kaptak helyet a konyhai tevékenységhez köthető terek, úgymint a nagykonyha, pékség, cukrászat, mosókonyha, kamrák, konyhai személyzet szállása. Perifériális elhelyezésük az épület füst- és szagmentesítése miatt történt.²⁹ A földszinten, a középső épületrész keleti csücskében alakították ki a Szent Sebestyén kápolnát.³⁰ Az épület középső tömbjében, a földszinten kapott helyet az udvarmester három szobából álló lakrésze, a konyhai őrök és lakáj szobája, további raktárak és személyzeti szállások.³¹ Az emeletre a dongaboltozatos, kocsi-áthajtós aulából két oldalt, lépcsőn lehetett feljutni. A corps-de-logis első emeleti, egy tengelyre fűzött, reprezentatív terei az udvar felőli oldalon kialakított folyosóról voltak megközelíthetőek. A tükörboltozattal fedett, lekerekített sarkú termeket nagy fajanszkályhákkal fűtötték, amelyek fűtőjáratai a folyosóra nyíltak. A hat helyiségből álló érseki magánlakosztály az épület első emeletén, a keleti szárny és a corps de logis találkozásánál került kialakításra, mellette a keleti szárny végében kapott helyet Patachich érsek könyvgyűjteménye és a könyvtáros szobája. Az érseki lakosztály szerves részét képezte a kápolna. A kápolna két oldalán helyezkedett el az érseki háló-, dolgozó-, kabinet-, nappali és előszoba. A díszterem melletti szoba az „*Óexcellenciája kis étkezője*” megjelöléssel szerepelt az inventáriumban. Ez a helyiség az érsek és az udvarában élő papság mindennapos étkezéseinek színhelyét jelentette.³²

²⁸ Maulbertsch levele Balázsovits Mihályhoz. 1783. szeptember 11. Közli: PIGLER Andor (1922), *A pápai plébániatemplom és mennyezetképei*. Budapest. Budavári Tudományos Társaság. A Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudomány Egyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai 2. 84. B/45. A témára vonatkozóan ld. még: JERNYEI Kiss János (2013), „Volt kor, midőn a’ művészek így szeszélyeskedtek”: Franz Anton Maulbertsch és a kalocsai érseki palota kifestése. In GAYLHOFFER–KOVÁCS Gábor, SZÉKELY Miklós (szerk.), *Als ich Can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára*. Budapest. 94–102. 94. Maulbertsch levele Eszterházy Károlyhoz. 1784. március 19. Közli: SZMRECSÁNYI Miklós (1937), *Eger művészetéről*. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez. Budapest. Stephaneum Nyomda R.T. 9. GARAS Klára (1960), *Franz Anton Maulbertsch, 1724–1796*. Graz. Akademische Druck-U. Verlagsanstalt. 267., XCIX. és JERNYEI 2013:94. KFL.I.1.a. Residentia. Kóber József uradalmi mérnök jelentése. 1868. december 2. KFL.I.1.a. Residentia. Spech Lajos uradalmi igazgató jelentése Haynald Lajos érseknek. 1868. december 2.

²⁹ LAKATOS 2013:41–45.

³⁰ LAKATOS 2013:45–46.

³¹ LAKATOS 2013:46–51.

³² LAKATOS 2013:52–56.

A Patachich Ádám érsek közvetlen kalocsai lakóteréről, az őt körülvevő tárgyi környezetről elsősorban 1784-es hagyatéki leltára alapján alkothattunk képet. A lakosztályához tartozó helyiségekből napjainkra a kápolna, a kabinettszoba és a díszterem őrizte meg Patachich korabeli funkcióját és kialakítását. Az érsek magánlakosztályát a rezidencián belül a könyvgyűjteményét őrző terem közvetlen közelében alakíttatta ki. Az inventáriumban nem szerepel a könyvtár összeírása, mivel ahogy ezt fentebb említettük nem képezte a fundus instructus részét. Patachich Ádám magánlakosztályából egy ajtón át léphetett be a könyvtárterembe. A gyűjtemény Pestről Kalocsára költöztetésében Katona István segédkezett. 1780-ban már ez ügyben vendégeskedett Kalocsán.³³ A könyvtárteremben a kötetek a falak mentén álló díszes, faragott tölgyfapolcokra, a terem belsejében lévő három oszlopot körülvevő könyvvállványokra és a könyvtartóként is funkcionáló olvasóasztalokra kerültek. A falak mentén húzódó könyvespolcok felett tizenkét filozófus, író és tudós grisaille-képeit helyezték el, amelyek készítését a helyi hagyomány Maulbertschnek tulajdonítja. Ezt azonban forrásokkal nem lehet igazolni.

A corps-de-logis és a keleti szárny találkozásánál kapott helyet az érseki magánlakosztály szerves részét képező, a mindennapi magánahítat helyszínét jelentő kápolna. A napjainkban is szakrális funkciót betöltő helyiségben még ma is az eredeti, Patachich-korabeli templomi padok és márványlapos asztalkák³⁴ sorakoznak a főoltárral szembeni falak mentén. A mennyezeten látható freskón a megtestesült Ige dicsőítését festette meg Maulbertsch. A kápolna oltárképe az angyali üdvözlés jelenetét ábrázolja. Az 1784-es hagyatéki leltárban a kápolna leltári tételeit tartalmazó résznél az oltárképet *Am Altar Maria Heimsuchungs Bild*³⁵ megjelöléssel találhatjuk, holott a jelenleg is látható oltárképnek nem ez a témája. Ebben az esetben elírásról lehet szó, hiszen az oltárképet is magába foglaló házi oltárka szerves része az oltárarchitektúrának, utólagos beépítése a szerkezet szemmel látható megbontásával járt volna. Valószínűleg a leltárt készítő nem ismerte kellő mélységben a német egyházi terminológiát. Az ereklyékkel díszített házi

³³ Az érsek becses, féltve őrzött könyvtárát a Kecskeméti kapunál álló (ma Kecskeméti utca – Múzeum körút – Kálvin tér sarka) pesti palotájába szállíttatta Nagyváradról azzal a szándékkal, hogy a Pestre költöző egyetemnek ajánlja fel. Az ajándékozáshoz három feltételt szabott. Gyűjteményét pesti palotája mellett szeretne volna elhelyeztetni, hogy lakosztályából szabad bejárása legyen a könyvtárba. Az új könyvtár kialakításának költségeit az egyetemnek kellett volna fedeznie. Elképzelései nem teljesülhettek, ezért úgy döntött, hogy könyveit Kalocsán az új érseki palotában helyezi majd el. KFK. Ms. 447/1. Patachich Ádám levélpiszkozata Giuseppe Garampi nunciushoz. Dátálatlan. TÓTH Tamás közölte a levelet. TÓTH Tamás 2014:Függelék, 18. sz. forrás. 318–320. Katona István kalocsai látogatásával kapcsolatban: KATONA 1800:II. 239.

³⁴ LAKATOS 2013:54–55.

³⁵ „Az oltáron Mária hazalátogatása kép”. Azaz Mária látogatása Erzsébetnél volt a témája a leltározó szerint a kápolna oltárképének.

oltárkát Mária Terézia adományozta Patachich Ádámnak. Egykor az uralkodóház kincstárának szakrális emlékeket őrző részéhez, az úgynevezett Geistliche Schatzkammerhez tartozott. Ennek 1758-ban készült inventáriumában sikerült azonosítani a kalocsai oltárkát. Michelangelo angyalrajzainak hatását tükröző oltárképét a leírás szerint Federico Barocci (1528–1612) készítette. 1778. novemberében az uralkodónő parancsára számos darabot kiemeltek a Geistliche Schatzkammer-ből, többek között a IX-es szekrény 1–7 közötti tételeit is, így a házi oltárkát is. A kiemelt műtárgyak felett a királynő szabadon rendelkezhetett. A házi oltárka Kalocsára ajándékozásának pontos dátuma egyelőre nem ismert.³⁶

A kápolna mellett található a kabinettszoba. Mennyezetét a megrendelő, Patachich Ádám megdicsőítését ábrázoló jelenet díszíti, amelyet szintén Maulbertsch festett. A meghitt hangulatú fogadószoba az érsek lakosztályának személyes használatú tereit, úgymint a háló- és a dolgozószobát kötötte össze a kápolnával. A kandallón kívül a falakat borító intarziás faburkolat is megtalálható az 1784-es hagyatéki leltárban. A boiserie Patachich érsek megrendelésére készült az európai hírű, neuwiedi Roentgen-manufaktúrában. Az intarziadíszítést Patachich érsek a manufaktúra mintakönyvei alapján választotta ki. Egyetlen egyedi elemét az ablak alatt látható, Szent István-renddel díszített Patachich-címer jelenti. A kabinetszoba inventáriumában szereplő, egykori teljes berendezésének minden darabja fennmaradt napjainkra. Jelenleg a beépített konzolasztalkák és a welsh-i márványkandalló találhatóak meg a fogadószobában.³⁷

Az érseki magánlakosztály előszobájából lehetett belépni a corp-de-logis két emelet magasságú, műmárvánnyal borított dísztermébe, amely az ünnepi események és fogadások helyszíne volt. Jelenleg is hasonló a terem rendeltetése. Mennyezetét, ahogy már említettük, korábban Maulbertsch freskója díszítette, amelyet a XIX. század derekáig csodálhattak meg az érseki palotába látogatók. A képciklus egyetlen ismert leírását Haraszty Samu közölte 1843-ban, a Magyar Életképekben. A főbejáratnál balra, vagyis a keleti oldalon Asztrik érsek volt látható, aki a koronát és az apostoli keresztet nyújtotta át Szent István királynak. A nyugati oldalon pedig Patachich Ádám érsek adta át kanonokjainak a toulouse-i keresztet. Itt a toulouse-i kereszt első adományozásának dátumát is feltüntették: 1779. A középső je-

³⁶ Heinrich Zimerman (1758), Inventare, Acten und Regesten aus der Schatzkammer des Allerhöchsten Kaiserhauses. Inventar der geistlichen Schatzkammer. 1758. február 23. Wien. VI–XXVI. A kalocsai házi oltárka leírása a XXI., kiemelése a gyűjteményből a XXVI. oldalon található. IN Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. XVI. Band. Wien, Prag, Leipzig. 1895. Ferdinand Grafen zu Trauttmannsdorff-Weinsberg. Buchhändler der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. II. Theil. Quellen zur Geschichte der Kaiserlichen Haussammlungen und der Kunstbestrebungen des Allerdurchlauchtigsten Erzhauses. I–LX.

³⁷ LAKATOS 2013:53–54.

lenetet nem említette Haraszty.³⁸ Itt feltehetően az Isteni Gondviselés allegorikus csoportja kapott helyet, hasonlóan a többi Maulbertsch által festett kompozícióhoz. A díszterem napjainkra fennmaradt Maulbertsch által készített grisaille-képei az oldalajtók felett, és a lekerekített sarkokon láthatóak. Az ajtók felett „Deo” és „Sacerdotio” felirattal a székesegyház és az érseki palota építésének allegorikus jelenete utal a két Patachich érdemeire. Az épülethomlokzatok előtt építész- és kőművesszerszámokkal játszadozó puttók láthatóak. Az építtetők, Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek medaillonba foglalt portréi a terem utcai homlokzatának ablaksorai mellett, a lekerekített sarkokon kaptak helyet. A díszterem eredeti bútorzata nem maradt fenn. A hagyatéki leltár leírása szerint egy asztallappal bővíthető puhafa asztal és nádazott, párnákkal ellátott székek jelentették a berendezést. Itt állt a pohárszék is, amelyben a különféle porcelán és fajansz étkészleteket, kancsókat és poharakat tartották.³⁹ Haynald Lajos érseksége idején, amikor az új, Koczka Nándor tervezte, fakazettás mennyezet is készült, Simor János esztergomi hercegprímás építésze, Lippert József új bútorokat tervezett ide.⁴⁰

Képzőművészeti emlékek Patachich Ádám hagyatéki leltárában

Az 1784-es inventárium kalocsai érseki palotára vonatkozó leltári tételei között a legnagyobb műtárgy-együttest a festmények jelentik. Összesen 96 képpel találkozhatunk itt. Jelentős részüket nem lehet azonosítani a jelenleg is Kalocsán őrzött képekkel, metszetekkel.

Az összeírt festményeknél mindössze 31 esetben jegyezték fel témájukat. A legtöbb esetben egy-egy megjegyzés olvasható állapotukra vonatkozóan, illetve hogy fekete, vagy aranyozott esetleg faragott keretben, üveg alatt voltak-e. A „nevesített” képek között némelyiknél csak annyit jegyezték fel, hogy tájképről vagy szentképről van-e szó. Közöttük találkozhatunk a Mária-kultusz emlékeivel, a kor kedvelt szentjeivel (például Szent Ignáccal, Szent Alajossal, Szent Rókussal, Szent Rozáliával és Szent Istvánnal), különféle portrékkal, néhány tájképpel és egyéb, Patachich Ádám számára nagyobb jelentőséggel bíró esemény vagy helyszín megörökítésével.

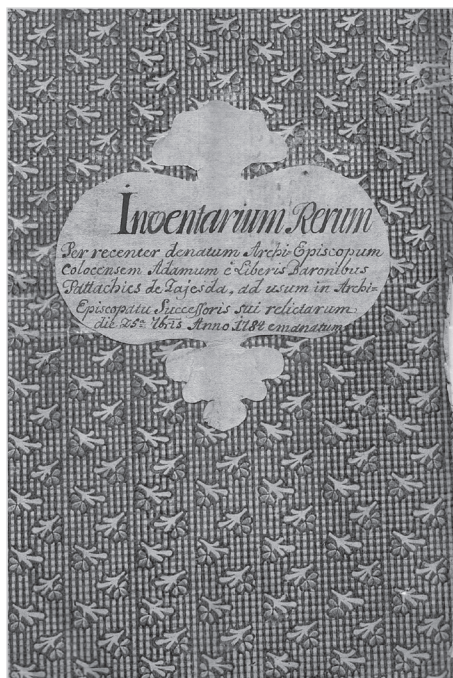
³⁸ HARASZTY Samu (1843), Kalocsa, s vidéke. (Utazási vázolat). In *Magyar Életképek*. 1843. 2/5. 385–422. 412. JERNYEI 2013:95.

³⁹ LAKATOS 2013:55–56.

⁴⁰ KFL.I.1.a. Residentia. Lippert József levele Haynald Lajos érsekhez. 1870. április 5. Lippert József tervei alapján egy kihúzható asztal, négy tálalószekrény és harminc darab szék készült. Kivitelezésüket Johann Hutterer szobrász és Ignaz Kasper asztalosmester végezte. Számálakat az aktához csatolták.

Patachich Ádám érsek.
Olaj, vászon. Joseph Hickel, 1777.

Patachich Ádám érsek
1784-es hagyatéki leltára

A portrék közül kettő Ferenc császárt és egy Mária Teréziát ábrázolta. A főpapi portrék között találkozhatunk Patachich Gábor érsek, Barkóczy Ferenc egri püspök és Patachich Ádám portréjával. A magánlakosztály napali szobáját díszítette az 1777-ben, Josef Hickel által készített festmény. A napjainkra fennmaradt portrén díszes, armatúrás keretben a főpapi öltözetet viselő Patachich Ádám háromnegyedes alakja látható.⁴¹ Ezenkívül olyan képeket találhatunk még nevesítve az inventáriumban, amelyek a Patachich életében fontossá váló eseményeket, helyszíneket jelenítették meg és a második emelet 19-es számú szobájában írták össze őket. A szoba rendeltetését nem jelölte az inventárium. Az itt feljegyzett képek anyagáról, készítési technikájáról (olajfestmény vagy metszet) semmi közelebbit nem árul el az 1784-es hagyatéki letár. Itt kapott helyet a Patachich család családfája (Stammbaum der Patachichishen Familie NB. pertinet ad Familia[m] et per R[erendissimum] D.[ominum] Canonicum Mertz extradat[um]).⁴², a kalocsai érseki rezidencia (Abbildung der Colotser Residenz) és a város

⁴¹ LAKATOS 2013:55.

⁴² LAKATOS 2013:63.

(Do. [Abbildung] der Colotser Stadt)⁴³ ábrázolása, a budai egyetemi székfoglaló előtti bevonulás (Einzugss bey der Ofner Universitaets Installation)⁴⁴ és a budai egyetemi székfoglaló (Vorstellung der Ofner Unveritats Installation)⁴⁵ képe. A kalocsai érseki javak keményfa keretbe foglalt, üvegezett térképét (Mappa deren Colotser Ertzbishöflichen Gütterre mit einer harten Rahm, untern Glass)⁴⁶ szintén ebben a szobában helyezték el.

A festményeken kívül domborműveket és egyéb dísz tárgyakat is feltüntettek az inventáriumban az összeírók. Az érseki lakosztályhoz tartozó kabinetszobában feljegyeztek négy gyökérből és egy gipszből készült tárgyat „Stuck”, azaz darab megjelöléssel. A négy gyökérből készült tárgynál feltüntették, hogy ezek antik kínai darabok. Értékes és különleges darabok voltak az érseki lakosztály hálószobájában az ott beletárolt nagy, aranyozott keretbe foglalt, alabástrom képek. Az inventárium Patachich Ádám pesti palotájának leltári tételeinél említett egy „Sr. Majes. des Kaysers Bildniß in Metall” megnevezésű darabot. Maria Pötzl–Malikova „Franz Xaver Messerschmidt. 1736–1883.” című monográfiájában felvetette, hogy az említett fémplasztikát Messerschmidt készítette volna. Patachich Ádám érsek két mellszobrot is rendelt a művésztől, amelyek elkészültéről azonban semmiféle adat nem bukkant eddig elő. A megrendelésről Heinrich Gottfried Bretschneidernek, a budai egyetemi könyvtár könyvtárosának és a Berlinben élő Friedrich Nicolai írónak, könyvkiadónak a levelezéséből van tudomásunk. Lehetséges, hogy az érseki hálószobában összeírt alabástromképek azonosak azokkal a darabokkal, amelyeket Patachich érsek a művésztől rendelt. Messerschmidt életének utolsó, pozsonyi korszakában ugyanis több kisebb méretű, alabástrom domborművet is készített.⁴⁷

Liturgikus öltözetek Patachich Ádám hagyatéki leltárában

Az 1784-es hagyatéki leltár az érseki magánkápolna leírásánál több liturgikus textilt, ill. klerikusi öltözékhez tartozó darabot is felsorol. A főpapi öröklés rendjét bemutató részben említettük, hogy az egyházi felszerelést, köz-

⁴³ LAKATOS 2013:63.

⁴⁴ LAKATOS 2013:63. Jacob Matthias Schmutzer (1733–1811) osztrák rézmetsző készített metszeteket a budai egyetem ünnepélyes megnyitására. „Az egyetem megnyitásának ünnepe a budai királyi palota dísztermében, 1780. június 25-én” című metszetének másolata a Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításán látható. Elképzelhető, hogy a kalocsai érseki palota második emeleti, 19-es számú szobájában beletárolt metszetek ehhez hasonlítottak.

⁴⁵ LAKATOS 2013:63.

⁴⁶ LAKATOS 2013:63.

⁴⁷ Maria PÖTZL–MALIKOVA (2015), *Franz Xaver Messerschmidt. 1736–1883*. Wien. 96., 193. 218–220-as lábjegyzet, 402–403.

tük az egyházi öltözeteket is, leválasztották a fundus instructusról. Ebből a szempontból érdekes, hogy akkor mégis miért kerülhettek be ezek a darabok az inventáriumba. A kápolna néhány tételénél feljegyezték a leltározók, hogy a székesegyháznak kellett azokat átadni.⁴⁸

A szükséztű megkhatározások alapján az érseki kápolnában beletározott darabokat nem lehet azonosítani a jelenleg Kalocsán őrzött liturgikus textillekkel. Kivételt azok a darabok képeznek, amelyekeken Patachich érsek címere látható. Az inventáriumban azonban ezt a fontos ismertetőjegyet nem tüntették fel. Csak a liturgikus textilek színét, esetleg anyagát jegyezték fel.

Az érseki kápolnában számba vett darabokat Patachich Ádám használta. Ezt az is alátámasztani látszik, hogy nem nagy, több darabból álló ornátusok szerepelnek a hagyatéki leltár ezen részében. Dalmatikából, amely a szentmisén a segédkező papság viselete volt, itt egyetlen darabot sem írtak össze. Albából is mindösszesen csak hármatot vettek fel az inventáriumba. Patachich érsek a szentmisét és az áhítat egyes formáit a magánkápolnájában, csendesén végezte.⁴⁹

*Az érseki lakosztály berendezése
az 1784-es hagyatéki leltár tükrében*

A reprezentatív terek és az érseki lakosztályának hagyatéki leltárban szereplő tételeit végig tekintve elmondható hogy a korszak főúri rezidenciáihoz hasonló lakókörnyezet vette körül Kalocsán Patachich Ádámot. Az érsek művészetek iránti szeretete, finom esztétikai érzéke további egyedi vonásokkal ruházta fel a rezidencia belső tereit. Az érseki lak berendezése feltehetően már akkor megkezdődött, amikor az épület egyes részei beköltözhetővé váltak. Az inventáriumban nem tüntették fel az egyes bútorok provenienciáját. Így nem tudni, hogy a korábbi érseki lakból átkerült-e valami is az új épületbe, illetve hozott-e Patachich érsek magával Nagyváradról bútorokat és egyéb tárgyakat.

Az érseki lakosztály egyes szobáit kárpittal vonták be. Ezt feltüntették az inventáriumban. Előszobájának falait piros brokáttal díszítették. Patachich nappali szobájának egyik falát szintén piros brokát borította. Dolgozó- és hálószobájának falait zöld színű kárpittal vonták be, ennek anyagát nem nevezte meg az inventárium készítője.⁵⁰

A hagyatéki leltárban szereplő bútorokat alapvetően kétféle jelzőt alkalmazva írták össze, utalva faanyagukra: kemény- vagy puhafa (hart vagy weich jelzővel). Az érseki lakosztály bútorzatának nagy része keményfából

---

⁴⁸ LAKATOS 2013:54–55.

⁴⁹ LAKATOS 2013:54–55.

⁵⁰ LAKATOS, 2013:53–55.

(például harter Tisch, azaz keményfa asztal) készült. Egyes esetekben fafajtákat is említ a leltár, mint pl. mahagóni, török mogyorófa. Az inventáriumban előforduló bútoroknál gyakran szerepel az intarziás díszítésre utalás (eingelegte, ausgelegte). Azt is feltüntették az összeírók, ha márványlapos bútorról volt szó. Ilyen márványlapos asztal állt Patachich érsek nappali- és hálósobájában. Az érseki rezidencia számos játékasztala közül az érseki lakosztály előszobájában egy ostáblázásra alkalmas asztalt helyeztek el. Az érseki lakosztály ülőbútorai különféle kanapék, fotelek és székek voltak. Patachich Ádám dolgozószobájában egy zöld huzattal bevont, fiókos kanapé állt, amelyhez 4 fotel is tartozott. Előszobájában 12 piros brokáthuzattal ellátott szék sorakozott. Nappali szobájában a leltár szerint piros, brokát-huzatos kanapé és 12, hozzá hasonló szék kapott helyet. Ezenkívül az inventáriumban találkozhatunk olvasós- és alvós karosszékekkel is. Az érseki hálósobában keményfából készült baldachinos ágy, egy zöld vászonhuzattal bevont pihenőágy és egy szintén zöld, alvós fotel is állt. A baldachin zöld tafotából⁵¹ készült. Feltehetően a Duna szabályozása előtti, mocsaras vidéket jellemző, maláriát terjesztő szúnyogok ellen védekeztek az ágyaknál használatos szárnyas rovarok elleni hálókkal, amelyeket szintén felvettek a leltárba. Az érseki dolgozószoba írószekrénye mahagóniból készült.⁵²

A kalocsai érseki rezidencia jelenlegi bútorállománya a liturgikus textilekhez hasonlóan nehezen vethető össze az inventárium egyes tételeivel. A XVIII. század derekáról több bútor is fennmaradt, amelyek esetében nehezen lehet igazolni, hogy azonosak-e a hagyatéki leltárban szereplőkkel. Az inventárium egyes tételeinek szűkszavú megnevezése alapján beazonosításuk nem lehetséges. Egyetlen olyan bútor található az érseki palotában, amelyet a helyi történeti hagyomány Patachich Ádámnak tulajdonít. A virágos-leveles-madaras intarziával díszített komódot a tradíció szerint Mária Terézia királynő ajándékozta az érseknek egyházi ruhákkal megrakva. Az ajándékozás azonban forrásokkal egyelőre nem támasztható alá. A kvalitásos darabot az 1770-es években Christoph Wolff francia műbútorasztalos készítette. Szignója a komód egyik rejtett, belső fiókján látható.

⁵¹ *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, 1972. Tafota, azaz taft: merevebb selyemszövet. 1323.

⁵² LAKATOS 2013:53–55.

Kitekintés

Patachich Ádám hagyatéki leltára a kalocsai érseki palota egy különleges pillanatképét mutatja. Az épületet csak az őt követő érsek-utód, Kollonich László idején fejezték be a nyugati szárny felépítésével.⁵³ Itt kapott helyet többek között az érseki adminisztráció és a levéltár is.

Kalocsán teljesülhetett be Patachich érsek azon vágya, amelyet a nagyváradi rezidenciáján már nem tudott megvalósítani. Érseki kinevezése után új állomáshelyén munkálkodott azon, hogy az érseki lak ne csak egyházkormányzati központ, reprezentációs célokat betöltő épület legyen, hanem az egyházmegye kulturális központja is. Ezt a törekvését segítette, bár nem az érsek eredeti szándékai szerint, könyvgyűjteményének Kalocsára költöztetése. A Patachich Ádám érsek udvarában szerveződött, a korszak jelentős egyházi és világi értelmiségéből álló tudós–litterátor kör hatása pedig már jóval túlmutatott az egyházmegye határain is.

---

⁵³ KFL.VIII.3.a. Kalocsa–Kastély 3–4. Joseph TALHERR kamarai építész két tervlapja található itt: a földszint és kert terve. Az első és második emelet Talherr-féle terveit a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában őrzik.

Prédikációszerzési gyakorlat a XVIII. században
– néhány jegyzet tükrében

Verseghy Ferenc (1757–1822) magyar költő, polihisztor, műfordító, irodalomszervező, nyelvész, énekes, hárfás és zeneszerző¹ – és nem mellesleg élete korai szakaszában pálos szerzetes esetében olyan szerencsés helyzetben van a kutatás, hogy prédikációszerzéssel kapcsolatos szövegalkotási gyakorlatát illetően számos forrás áll rendelkezésünkre. Kéziratos hagyatéka nyomán jól meghatározó ugyanis, hogy milyen retorikai iskola hatott rá ifjúkorában és saját, 1820-ban publikált írásából² azt is megtudhatjuk, kik befolyásolták a szövegalkotás terén és milyen írói gyakorlattal élt ennek hatására.

Verseghy és a „jezsuita szövegalkotás”

Annak ellenére, hogy Verseghy a pálos rendbe lépett, a jezsuita retorika jelentős mértékben hatott munkásságára. A később igen népszerű hitszónok ugyanis jezsuita gimnázium poétikai és retorikai osztályát 1769 és 1771 között végezte Egerben.³ Itteni tanulmányairól nincs közvetlen információnk, de az bizonyos, hogy hatással volt rá a jezsuiták szövegalkotási gyakorlata. Ebben az időben ugyanis már nemcsak az e tekintetben alapműnek számító, oktatási segédletként is használt Jeremias Drexel-féle *Aurifodina*⁴ állt rendelkezésre, hanem Kaprinai István hasonló tárgyú retorikai segédkönyve, az *Institutio*⁵ is.

Ez utóbbi mű éppen Kaprinai egri tartózkodása idején jelent meg először, két kötetben, második kiadása pedig a Verseghy Egerbe kerülését megelőző

¹ KECSKEMÉTI Gábor (2011), Verseghy Ferenc. In KÖSZEGHY Péter (főszerk.) (2011) *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. XII. Budapest, Balassi. 405–410.

² [VERSEGHY Ferenc] (1820), Barátságos tanácskozások az egyházi magyar ékesenszöllásról, *Egyházi Értekezések és Tudósítások*, 1,2. 174–176.

³ KECSKEMÉTI 2011:405–410.

⁴ Jeremias DREXEL (1638), *Aurifodina*, Coloniae.

⁵ KAPRINAI István (1758, 1760²), *Institutio eloquentiae sacrae generatim. Usui tironum et veterum. ac recentiorum praeceptionibus concinnata*. I–II, Kassa.

évben.⁶ Mindkét elméleti műben részletesen ismertetik a korabeli jegyzetelési gyakorlat, az úgynevezett excerpálás, vagyis jegyzetkészítés folyamatát. Kaprinai művében az eljárást éppúgy a prédikációs szerzés segédeszközeként szerepeltette a szerző, mint a könyvek olvasását, a könyvekből való jegyzetelést, a saját kútfőből történő előzetes jegyzetkészítést, a beszéd prédikálás előtti, előzetes meghallgatását, illetve felmondását, valamint az imitációt. Az excerpálás ismertetésénél Kaprinai jelentős mértékben támaszkodott a Drexel-műre, s ezt hivatkozásaiban többször is kifejezésre juttatta.

A fentiek fényében fényében különösen érdekes megvizsgálni Verseghy 1820-ban keletkezett, elméleti írását a prédikációs szerzésről, melyben a szerző a következőképpen fogalmazott: „itt röviden lerajzolom, a’ mit ifjúságomban, mikor prédikálni kezdettem, a’ könyvekkel magam cselekedtem.”⁷ Láthatóan a jezsuita gyakorlathoz hasonlóan az olvasáshoz kapcsolódott számára a jegyzetkészítés: „Mihelyt tudni illik az olvasás közt eszemet valami különösebben megérdeklente, vagy szívemet érzékenyebben megillette, egy csöppet sem kételkedhettem arról, hogy az ilyen ítélet vagy érzemény azok közé tartozik, mellyek eszem járásával és szívem’ hajlandóságival megegyeznek, és így lassankint characteremet is zsengejéből szerencsésen kifejtik, dajkállyák és önnkintszülő erőre segítik.”⁸

Verseghy írásában az excerpálás első fázisa a megértés, illetve egyfajta értelmi-érzelmi azonosulás: „Elő vettem én ezeket [t. i. a más szerzők által írt könyveket] eggyenkint és olvasgattam olly rendtartással, hogy mihelyt afféle okoskodást, tanítást, periodust, vagy csak mondást találtam is, melly eszemet magára valamivel különösebben figyelmetessé tette, vagy szívemet megérdeklente, meglepte, megillette, ezt azonnal többször és mindaddig olvastam, még eszemet és szívemet egészen el nem foglalta.”⁹

Második munkafázisként került sor a tényleges jegyzetkészítésre: „Majd azután két vagy három árkusonkint öszveakasztott tiszta papírosra azt, a’ mi nekem az olvasás közt illyképen megtetszett, saját módom szerint, saját szavaimmal és kifejezéseimmel, többnyire még változásokkal is, az ékesszenszóllásnak fő regulái szerint Magyarúl felírtam még akkor is, mikor a’ könyv Magyar volt, előre egy szóval feljegyezvén a’ tárgyat, mint Alázattosság, Felebaráti szeretet ‘s a’ t, mellyrül az utána következő műdarabocská értekezett.”¹⁰

Verseghy excerpálásának utolsó fázisa a betűrendes mutató készítése volt: „Allig múlt el fél esztendő, hogy imígy öszveírtt jegyzéseimből egy jó

⁶ KECSKEMÉTI 2011:405.

⁷ [VERSEGHY Ferenc] (1820):174.

⁸ [VERSEGHY Ferenc] (1820):175.

⁹ [VERSEGHY Ferenc] (1820):174–175.

¹⁰ [VERSEGHY Ferenc] (1820):175.

vastag könyv támadt, mellynek leveleit folyó számokkal megkülönböztetem. Az előre tett szavakat azután, mint Alázatosság, Felebaráti szeretetet ‘s a’ t. ama’ leveleknek számaival együtt, mellyekenn állottak, kiírtam, betűrendbe szedtem, ‘s mutató táblácska gyanánt munkámhoz függesztetem.”¹¹

Ennek értelmében a prédikációszerzés első szakasza a források olvasásához illetve az ezekből készített, szó szerinti, különféle terjedelmű feljegyzések készítéséhez vagyis az úgynevezett excerpáláshoz¹² kapcsolódik. (Az ily módon összegyűjtött jegyzetek épültek be később – akár szó szerint is – egy-egy újonnan létrejött prédikációba.) A fenti jegyzések azt igazolják, hogy a jelzett szövegalkotási eljárást Verseghy egész életében követendőnek tartotta (hiszen ifjúkori gyakorlatáról élete végén publikált). A kutatási tapasztalatok pedig azt igazolják, hogy e gyakorlat nemcsak Verseghy hitszónoki tevékenységére voltak hatással.

Ezt a gyakorlatot igazolja az a német nyelvűként számon tartott Verseghy-kézirat is, amelyet az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek – és angol, francia, sőt magyar nyelvű részeket is tartalmaz.¹³ Hűen tükrözi a fent leírtakat: láthatóan Verseghy olvasmányainak kivonatolt változatát tartalmazza – a fent leírt rendszer szerint. A dokumentumon jól látszik, hogy a szerző által említett „árkusonkint öszeakasztott tiszta papirosokra” írták őket, számozással is ellátva az egyes oldalakat, s a Verseghy által jelzett betűrendes tárgyszójegyzék sem hiányzik belőle. Erre az OSZK-dokumentumra éppúgy jellemző, amit Hovánszki Mária az MTAK-ban őrzött Verseghy-anyagáról közölt: „a különböző irodalmi művekből készült másolatok újrainduló lapszámozása, illetve gyakran a papír másféle típusa is mutatja, hogy az egymáshoz illesztett kötegek eredetileg nem tartoztak egybe.”¹⁴ Ezt a gyakorlatot vélhetően egyaránt befolyásolták a kézirat keletkezésének körülményei (vagyis a későbbiekben bővebben elemzendő börtönviszonyok) és a már vázolt jegyzetelési gyakorlat is.

¹¹ [VERSEGHY Ferenc] (1820), 175.

¹² A kifejezés eredetéről bővebben: Gert UEDING (Hrsg.) (1996), *Historisches Wörterbuch*. III. Tübingen, Niemeyer. 183–185. h. Pragmatikai elemzés: Konrad EHLICH (1981), *Zur Analyse der Textart „Exzerpt“*. In Wolfgang FRIER (Hrsg.) (1981) *Pragmatik, Theorie und Praxis*. Amsterdam, Rodopi. (Amsterdamer Beiträge zur Neueren Germanistik, 13.) 379–402.

¹³ OSZK Oct. Germ. 461.,103.v.

¹⁴ HOVÁNSZKI Mária (2018), A Versegi Ferentz’ munkáiból. 1805. című kéziratcsomó hiteleségéről. In DONCSEZ Etelka, LENGYEL Réka (2018) (szerk.) *In memoriam Verseghy Ferenc 7. Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*. Szolnok, Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény. 33–34.

Néhány angol nyelvű jegyzet

A szöveg tartalmát tekintve különösen érdekesek azok az angol nyelvű (német kommentárral ellátott) szövegrészek, amelyek Edward Young munkásságához kapcsolódnak. Így például a szatíraelméletre vonatkozó jegyzetek, valamint az Originalitát „vezérszóval” ellátott idézet is: „Think frequently, think close, read nature, turn / Men’s manners o’er, and half your volumes burn”.¹⁵

A Verseghy-jegyzés egy Pope-tól származó idézettel kezdődik, német fordítással és vezérszóval ellátva: „Men must be taught as if you taught them not; And things unknown propos’d as things forgot.”¹⁶ Majd Young „Mr. Pope-hoz” szóló második episztolájából vett idézetek következnek (többnyire Verseghy német tükörfordításaival), az előbb idézetten túl a következők is (bár nem soronként tördelve):

„Severely weigh your learning, and your wit:
Keep down your pride by what is nobly writ:
No writer, fam’d in your own way, pass o’er;
Much trust example, but reflection more.”¹⁷

„Excuse no fault; though beautiful, ‘twill harm;
One fault shocks more than twenty beauties charm.
Our age demands correctness; Addison
And you this commendable hurt have done.
Now writers find, as once Achilles found,
The whole is mortal, if a part’s unsound.”¹⁸

Mint ismeretes, Verseghy fogsága idején tanult meg angolul.¹⁹ Több irodalomtörténész is megjegyzi, hogy ebben az időben „angol nyelvgyakorlatokat, költeményeket, vígjátékokat másolt le nagy szorgalommal és kitartással”.²⁰ Az eddigi kutatások főleg az Akadémiai Könyvtár anyagát elemezték e tekintetben. Míg azonban Verseghy monográfusa irodalomtörténeti szem-

¹⁵ OSZK Oct. Germ. 461.,103.v.

¹⁶ OSZK Oct. Germ. 461.,103.v.

¹⁷ OSZK Oct. Germ. 461.,103.v.

¹⁸ OSZK Oct. Germ. 461.,103.v.

¹⁹ Császár Elemér (1903), *Verseghy Ferencz élete és művei*. Budapest. 162; HOVÁNSZKI Mária (2018):33.

²⁰ FEST Sándor (1917), *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Budapest. 482.

pontból lényegében értéktelennek ítélte ezeket,²¹ addig Hovánszki Mária felismerte, hogy ezek nyomán „elég jól rekonstruálhatjuk Verseghy ama poétikai-nyelvészeti-esztétikai művelődését, ami a börtönévek után erősen meghatározta írói tevékenységét”.²² Ez utóbbi megállapítást támasztja alá néhány olyan filológiai, illetve eszmetörténeti adat, amelyet Verseghy OSZK-ban őrzött, angol nyelvű jegyzetei tükröznek.

Mindezeket fel is használta későbbi munkáiban: *Rikóti Máttyás* című művében (alcíme: egy nyájas költemény, mellyel a híres magyar versszerzőnek pompás koszorúzása négy sorú ritmusokban előadatik) idézett is Young satírjaiból – angol nyelvű hivatkozásokkal látva el a verset, például a következőképpen:

„mosolygva dalolta Youngból e verseket:
»Te dajkász Anglia! bölcs Féleszüeket,
hogy megtöltsd fajjokkal a szomszéd földeket.
Ódd mérgektől Isten! a magyar szíveket!«”²³

A kapcsolódó jegyzetben Verseghy idézi a pontos angol szöveget, annak helyét és a vonatkozó magyar fordítást is: „O fruit ful Britain! doubtless, thou wast meant a nurse of fools, to stock the continent. Young Satir. 3. v., 113. Oh termékeny Britannia! Téged kétségtelenül bolondok táplálójának tartottak, ki ellátja Európát.”²⁴

Különösen fontosak azok a Verseghy-jegyzetek, amelyek később bizonyíthatóan beépültek egyes munkáiba. Példa erre a már idézett *Rikóti* is, melynek főszövegében a következők olvashatók:

„S az öszvebetűzést Virgiliusunkban,
s Erythraeus szerint vén Homérusunkban,
sőt nagy Dryden utánn sok új auctorunkban,
ne vegyük mustrául versdalolásunkban?”²⁵

Jegyzeteiben pedig ezek a sorok: „Öszvebetűzésnek nevezem az Alliterációt, melly azt kívánja, hogy egy versnek több szavai egy és azon betű-

---

²¹ „Mindennek természetesen irodalmi értéke nincs, bennünket is csak annyiból érdekel, hogy megtudjuk, milyen írókkal foglalkozott Verseghy.” Császár Elemér (1903), 163.

²² HOVÁNSZKI Mária (2018):33.

²³ http://vfek.vfmk.hu/00000120/letoltes/verseghy_ferenc_rikoti_matyas.pdf(Utolsó letöltés: 2019. december 1.)

²⁴ http://vfek.vfmk.hu/00000120/letoltes/verseghy_ferenc_rikoti_matyas.pdf(Utolsó letöltés: 2019. december 1.)

²⁵ VERSEGHY Ferenc (1935), *Rikóti Máttyás*. Budapest. (Magyar irodalmi ritkaságok.) 93.

vel kezdődgyenek, mint Juvenáliséban: tot pariter pelves, tot tintinnabula dicas pulsari, vagy Youngéban: It (t. i. the pride) plots, prays, preaches, pleads, azaz: a dücsösségre való vágyakodás complótokat csinál, imádkozik, prédikáll, processuskodik. Newton az elveszett Paradicsom IXdik Könyvének 901dik verséhez való jegyzésében egynéhány ilyen példá[94]kot hoz elő Homérusból és Virgiliusból, és azt mondgya: hogy Erythraeus és más régi Criticusok nagy dolgot csinálnak belőlle, és különös szépségnek tartják, jóllehet igen hihető, hogy a Régiek szintannyiszor jutottak vaktában hozzá, mint feltett szándékból. Az újjabb Írók közül némellyek e dolgot egész a nevetséges affectatióig űzik olly annyira, hogy Dryden a versszerzésnek legfőbb mesterségei közé számlállya. Juvenálisnak fellyebb említett alliterációját a Connoisseurs nevű Anglus munka a 83. darabban így parodírozza: Rough repetition roats in rudest rhyme, as clappers clinkle in one channing chime, azaz: mint egy gyönyörű (tudniillik: a kinek tetszik) harangjátékban csengenek a kalapácsok, úgy bögnek az idomtalan ritmusban a kellemetlen repetíciók.²⁶

Mindezek a hivatkozott OSZK-kéziratban is megtalálhatók, a 104. lap verzóján, németül (kivéve természetesen az angol nyelvű idézetet). A kézirat végén szereplő betűrendes mutatóban is szerepel az Alliteráció és Verseghy a megfelelő (saját számozása szerinti 4-es) laphoz irányítja az olvasót. Megjegyzendő, hogy a *Rikóti*-jegyzetekben nincs benne minden a Verseghy-féle, vonatkozó feljegyzések közül, így például kimarad egy Bonnel Thornton-hivatkozás is.

Mint a fentiekből is kitűnik, az olvasott és jegyzetelt szövegeket Verseghy később beépítette saját munkáiba – alapul véve tehát a prédikációszerzés során elsajátított elveket.

Verseghy, Young – és az eredetiség

Az eredetiséggel kapcsolatos jegyzéseknek különös jelentősége van mind Verseghy, mind Young munkáiban, s ez szintén tükröződik az általam vizsgált, OSZK-ban fellelhető kéziratban. Labádi Gergely megfogalmazása szerint az eredetiségre vonatkozó elképzelést „még a század első felében Angliában dolgozták ki, innen vette át a német nyelvterület; ez a jogi felfogás és nyelvezete áll Young *Conjectures on Original Composition* című esszéjének háttérében is, amelyben a kritikai gondolkodás számára jelentős hatású megkülönböztetést tesz az utánczó és az eredetit alkotó zseni között.

²⁶ VERSEGHY Ferenc (1935), *Rikóti Mátvás*. Budapest. (Magyar irodalmi ritkaságok.) 93–94.

A zsenik (szerzői) individualitását (és ebből következőleg a műveik egyediségét) hangsúlyozó későbbi elméletek is mindig e jogi elképzelés érveit, kifejezéseit használják.”²⁷ Young elsőségét erősíti meg Lipp Veronika is: „Edward Young 1759-ben megjelentetett esszéje az első, amely szembeállítja az utánzást, a tudást az eredetiséggel, és a zsenit üstököshöz hasonlítja, bűvészhez, aki láthatatlan, isteni eszközökkel épít. A gondolatot Kant fejleszti tovább *Az ítéleterő kritikájában*, amikor a képzelőerő szabadságáról, szubjektív mozgásáról ír.”²⁸

Edward Young korabeli hatása vélhetően pontos fogalmazása mellett gördülékeny, költői képeket is felsorakoztató megfogalmazásában keresendő: „[...] A lángelme termékeny, szép mező, szép, mint az Elízium, s termékeny, mint a Tempé völgye: az örök tavasz áldásait élvezi. Ez örök tavasz legszebb virágai: az *eredeti* alkotások; az *imitáció*, ámbár gyorsabban növekszik, nem hoz oly gazdag virágot. Az *imitációnak* két típusa van: az egyik a természet, a másik a szerző imitációja. Az első fajtát *eredetinek* [*Originals*] nevezzük, így az imitáció kifejezést a második típusra vonatkoztatjuk. Nem szándékozom belefogni annak alapos vizsgálatába, hogy mi, s mi nem minősül voltaképpen *eredetinek*, megelégszem avval, amit bizonyára mindenki elfogad: némelyik alkotás eredetibb a többinél: és úgy vélem, minél inkább az, annál jobb. Az *eredeti* alkotást nagy megbecsülés övezi, vagy legalábbis nagy tiszteletet érdemel, tudniillik bőkezű jötevő, gyarapítja, új provinciával bővíti az irodalmi világ birodalmát. Az *imitátor* csupán afféle másolatát adja a már meglévőnek, ami korábban talán sokkalta jobb volt, és ezáltal pusztán a könyvek mennyiségét növeli, míg mindaz, ami művét értékessé tenné, a *tudás* és a *lángelme* kinnreked. Az eredeti író tolla, mint Armida vesszeje, a kopár pusztaságból virágzó tavaszt csalogat elő. E virágzó tavaszról ülteti át az *imitátor* a babért, amely néha nem éli túl az átültetést, s csak hervadozik az idegen földben. De legyen bármily’ kitűnő is az *imitátor* (és kitűnő imitátorok vannak); mégiscsak idegen alapzatra emeli nemes építményét, s így adóssága legalább akkora, mint dicsősége, ami tehát mindent összevéve nem lehet túl nagy. Ezzel szemben az *eredeti* alkotónak, bárha műve közömbös is (eltekintve *eredetiségétől*), van mivel büszkélkednie.”²⁹

Ezen elgondolás összhangban áll azzal a gondolatmenettel, melyet Verseyhy is magáénak vallott prédikációszerzésől: „A characternek [...] formá-

²⁷ LABÁDI Gergely (2008), *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*. Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, L’Harmattan. (Ligatura.) 111.

²⁸ LIPP Veronika (2011), Egy ismeretlen műfajelméleti értekezés 1791-ből (Belnay György Alajos: A’ Lantos Költemények’ Leg-főbb Nemének, a’ Dalnak rövid meg-tekintése), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 115.4. 446.

²⁹ EDWARD YOUNG (2003), Gondolatok az eredeti alkotásról (részletek), ford. DÓZSAI Rita. In PÉTER Ágnes (szerk.) *Angol romantika. Esszék, naplók, levelek*. Budapest, Kijarat. 66–71.

lása tudni illik, és a' beszéd tárgyának sikeres átértése és kimerítése [...] bizonyosan és tellyességgel fogamatlanoknak tetetnek az által, ha a' könyvekből vagy az egész kézírásokból az egész prédikációkat kiírjuk, könyv nélkül megtanuljuk és elmondjuk, vagy a' mi még rettenetesebb hiba, ha külömbféle idegen beszédekből vagy másféle erkölcsi írásokból a' kerekbeszédeket kiszedegettyük, és ezekből azután egy egész prédikációt összeferczelünk. Így bizonyára saját írásmódhoz sohasem juthatunk, sőt még characterünk is idegen részekből gyengén összeakasztott egészhez fog inkább hasonlítani, mint erős talpon álló tántoríthatatlan épülethez."³⁰

Az idézett írásból az is kiténik, hogy Verseggy érezhetett némi lelkiismeretfurdalást a szövegkörnyezetükből kiragadott részek a szavak esetleges szándéktalan kiforgatása miatt, ugyanakkor ebben a hátrányban inspiratív erényt is láthatott. Szövegkörnyezet hiányában ugyanis meglátása szerint szabadabban mozoghatott a fantáziája: „Ennek [t. i. a kijegyzetelt szövegapparátusnak] segedelmével, mikor új prédikációt kellett csinálnom, akár-melly tárgyról készen találtam okoskodásokat, tanításokat, válogatott mon-dásokat, vagy legalább gondolatokat, mellyek, bármelly pusztán állottak is olykor jegyzéseimben, megmeg más gondolatokra, hasonlatosságokra, vagy sükeres rajzolatokra vezérlettek."³¹

Mintha e meglátás illusztrálására helyezte volna el Verseggy írásában a többnyire szépírói technikára vonatkoztatott pók/méh toposzt: „Az által pedig, hogy az idegen gondolatokat saját gondolkodásomnak módgya szerint más rendbe állítottam, saját gondolatimmal szinte összeolvastottam és így egészen sajáttyaimmá tettem, azt eszközlöttem meg, a' mit a' méhecske szokott, mellynek mézzéből soha nem ösmerheti ki senki a' virágokat, mellyeknek kelyheiből ezen édes táplálékát szedegette."³²

Ezen gyakorta használt, ókori eredetű érveléssel élt Pázmány Péter is a *Kalauz* előszavában, bár éppenséggel Verseggy művéhez képest csaknem ellentétes indoklással: „A pókháló nem jobb a lépesméznál, noha a pók béliből szövö légyfogó hálóját; a méh pedig virágokról szedegeti mézét; azon igyekeztem, hogy a régiék nyomából ki ne lépjem, hanem az ő fegyverházokból vegyek diadalmas kardokat."³³ A méh pozitív szerepeltetése (és szedegető tevékenysége) tehát mindkét szerző művében felbukkan – míg azonban Pázmány a hagyományhoz való ragaszkodását demonstrálta vele, Verseggy épphogy ennek ellenkezőjét.

³⁰ [VERSEGGY Ferenc] (1820):176.

³¹ [VERSEGGY Ferenc] (1820):176.

³² [VERSEGGY Ferenc] (1820):175

³³ Vö. PÁZMÁNY Péter (1897), *Hodogeus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. Kiss Ignác. Budapest, A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara. (Pázmány Péter Összes Munkái, 3.) 6.

A mérföldkő

A Verseghy által publikált, írói (prédikációszerzői) tevékenységének folyamatát leíró cikket a szerző élete végén, mintegy visszatekintésként, összegzésként publikálta – és a szövegben is utal rá, hogy hajdani gyakorlatát rögzítette. Ugyanakkor kimondatlanul is rögzítette benne azt a hatást, amelyet a későbbiekben Young is megerősített benne. És vélhetően ez a hatás is elősegítette, hogy a Verseghy-publikáció szerepét a magyarországi prédikációszerzés történetében.

Verseghy írása ugyanis több szempontból is mérföldkő a hazai prédikációelméleti szakirodalomban. Eleve nem szokványos a megjelenés helye. Az ilyen típusú jegyzéseket a már említett tankönyvtípusokban tették meg a korabeli szerzők – illetőleg az egyes gyűjtemények előszavaiban utaltak a szerzők a prédikációkészítés mikéntjére. Nem volt tehát jellemző, hogy szakcikkekben értekezzenek a téma tudói a prédikációszerzés gyakorlati kérdéseiről. Annál is inkább, mivel jellemzően nem állt rendelkezésre hasonló fórum a szerzők számára: az Egyházi Értekezések és Tudósítások volt az első hazai katolikus folyóirat,³⁴ s ennek munkálataiban Verseghy is tevékeny részt vállalt. A folyóirat eredeti célja a magyar teológiai műnyelv megteremtése volt, ám a későbbiekben érvényesített „általánosabb kultúrpolitikai célkitűzést is, főként a papság műveltsége és szellemi aktivitása kifejlesztése érdekében, de nem utolsó sorban a korszerű vallási kultúra kibontakoztatásában is”.³⁵

Másrészt – amint az a fenti idézetekből is egyértelműen kitűnik, hogy bár Verseghy részletesen vázolt tevékenysége alapvetően megfelel a drexeli előírásoknak, sok tekintetben el is tér azoktól. Elsősorban abból a szempontból, hogy az egyéniséget, a „character” kialakulását tekinti elsődlegesnek, vagyis az ő írásában a forráshasználat egyértelműen az egyéni írói invenció kialakulásának első lépése – és semmiképpen sem célja (amint ez a korábbi szerzők esetében természetes volt).

Mindez teljes mértékben összhangban áll a korszak gyakorlatával: Labádi Gergely kutatásainak tanúsága szerint A 18. században a könyvek utányomlásának rendezetlen jogi viszonyai felvetették azt a problémát, hogy „egy alkotásban mi a tulajdonképes elem, és ki birtokolja azt.”³⁶ A választ Labádi szerint a 18. századi jogi gondolkodás adta meg és természetjogi elképzeléseken alapult. „Eszert az egyes művek témájához (mitológia,

---

³⁴ KOPPÁNYI Júlia (2003), Az Egyházi Értekezések és Tudósítások. Az első hazai katolikus folyóirat, *Magyar Könyvszemle*, 119.2. 188–202.

³⁵ KÓKAY György (2004), Horváth János, Verseghy Ferenc és az első magyar katolikus folyóirat, *Magyar Könyvszemle*, 120.3. 213–225.

³⁶ LABÁDI Gergely (2008):111.

történelem, irodalom) és a feldolgozáskor használt eszközökhöz (poétika) bárki hozzáférhet, mivel ezek közkincsek (publica materia), de ezeket a mű szerzője szellemi munkájával csak rá jellemzővé, »sajátossá« és ezáltal sajátjává teszi.”³⁷ Ezt a gondolatmenetet fedezhetjük fel Verseghy idézett munkájában is.

Mindezek a megállapítások – mind Young, mind Verseghy részéről – azért is jelentősek, mert nemcsak a magyar szerző munkásságának kevésbé vizsgált vonásaira irányítják a figyelmet: segítségükkel rekonstruálható a prédikációs szerzés történetének fontos szakasza, jelesen az önálló szövegalkotás térnyerésének, az írói karakterkialakításának időszaka is. Kecskeméti Gábor Verseghy Ferenc retorikai munkássága, illetve a könyvtárkatalogusok nyomán rekonstruált szép- és szakirodalmi műveltsége kapcsán megjegyezte, hogy a fellelt adatmennyiség nem merítheti ki az élete során Verseghy által megismert és birtokolt retorikaelméleti munkák körét, s hogy ezeknek elsődleges kontextusán kívül saját retorikai elgondolásai az elméleti hagyomány szélesebb körével és vonulataival is szembeesítendőek.³⁸

---

³⁷ LABÁDI Gergely (2008), 111.

³⁸ KECSKEMÉTI Gábor (2003), Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseghy műveiben. In SZURMAY Ernő (szerk.) *In memoriam Verseghy Ferenc. VI. Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseghy tudományos ülészak anyagából*. Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. 37.

A tudomány mint a hódítás eszköze

Az alábbiakban három *iğāzāt* fogok bemutatni. Mindháromat az ELTE Egyetemi Könyvtárában őrzik, mindhárom még katalogizálatlan, Boszniából származik, egy a tizennyolcadik század végéről, egy a tizenkilencedik század elejéről, egy pedig az utolsó harmadából. Mindhárom jellemzője a rossz arab nyelv: az iratok föltehetőleg délszláv anyanyelvű, de törökül jól tudó személyektől származnak, akiknek az arab nyelvben, amelyen e három iratot szerkesztették, szemmel láthatólag nem volt kellő jártasságuk. Ennek következtében az egyes mondatok értelmezése néha igen nehéznek bizonyult, de a dokumentumok egésze mégis szemmel láthatóan jól felismerhető hagyományos sémát követ. Lássuk ezek után a dokumentumokat egyenként.

I.

بسم الله الرحمن الرحيم

توجهنا الى جنابه و قصدنا نحو بابه وتوسلنا بحبيبه وآله. يا حبيبنا يا محمد. انا نتوسل بك الى ربك فاشفع لنا عند المولى العظيم. يا نعم الرسول الطاهر.

وبعد فلما كان كتاب دلائل الخيرات جامعة لانواع الصلوات وتلاوته وسيله الى شفاعته النبي عليه السلام. ولا بد في تلاوته من الاداب كتصحيح الكتاب والنية. ونية الانتساب اليه عليه السلام. وفي تأثيره من اجازة الاستاد.

وقد استجاز منى السيد ادهم ابراهيم بن حسن. في تلاوته وروايته فاجبته الى ذلك واجزته وهو يقرؤه اعواماً وشهراً واسبوعاً واياماً انصافاً واثلاثاً وارباعاً واثماناً وغير ذلك مما تيسر وحيثما ارادوا وكيفما شاء. ادامه الله ونفعه به امين.

و اعلم اني قد اجازتى كذلك شيخى العارف بالله حسن الوصفى عن شيخه الحاج علي الادرنوي المعروف باسكجي زاده عن شيخه العارف بالله يوسف البحري. المنصور الحنفي.

عن شيخه العارف بالله الفاضل السيد مصطفى بن علي الحسيني النقشبندي الشهير بـبك زاده عن الشيخ ابراهيم بن محمد الزمزمي المكي. عن العلامة عبد الوهاب بن احمد الطنطاوي. عن محمد البديري الدمياطي. عن شيخه قطب زمانه محمد بن احمد المكناسي. عن ابي القاسم السفيناني. عن محمد الشرقي. عن عبد الله بن ساسا. عن سيدي عبد الله القيرواني. عن عبد العزيز التباع عن المؤلف جامع الجزولي رضي الله عنه. ونفعنا الله باحواله الكريمة امين.

وانا الفقير الحاج ابراهيم الناطق. اجازتى فى اليوم الثامن والعشرين من شهر الجمادى الثانى لسنة ستة وسبعين ومائتين والف.

A könyörületes és irgalmas Isten nevében

Az Ő fenségéhez fordulunk, az Ő portájához járulunk, az Ő kegyeltjének és hozzátartozóinak közbenjárását kérjük. Ő szerettünk, ó Mohamed! Közbenjárásodat kérjük Uradnál, képviselj minket a Hatalmas Úrnál. Ó, te kiváló, tiszta küldött!

Továbbá: mivel a *Dalāʿil al-khairāt* különféle típusú imákat tartalmaz, és olvasása eszköz a Próféta – béke vele – közbenjárásának [megszerzéséhez], ezért olvasása során szükségesek az olyan ismeretek, mint a szövegnek és szándékának a kritikai vizsgálata, [továbbá] a hozzá – béke vele – való csatlakozás szándéka, valamint a tanár engedélye a hatásának érdekében. Adham Ibrahim ibn Ḥasan úr engedélyt kért tőlem az olvasására és a továbbadására, és én teljesítettem ezt a kérését és megadtam neki az engedélyt, és ő olvassa azt évekig, egy hónapig, egy hétig, napokig, felekben, harmadokban, negyedekben, nyolcadokban, s másként, ahogyan könnyű, ahol akarták, és ahogyan akarta. Allah tartsa meg őt, és tegye őt ezáltal hasznossá, amin.

Tudd meg, hogy az engedélyemet hasonlóképp a sejkemtől, al-ʿĀrif bi-Allah al-Waṣfītól kaptam, ő pedig az ő sejkjétől, Ḥāǧǧ ʿAlī al-Edrinewītól, akit Iskeǧīzādénak ismernek. Ő az ő sejkjétől, az Allahot ismerő Jūsuf al-Baḥrī al-Mansūr al-Hanafītól, ő pedig az ő sejkjétől, az Allahot ismerő, a kiváló férfitől, Muṣtafa ibn ʿAlī al-Ḥusainī al-Naqšbandītól, aki Béǧzāde néven híres. Ő az ő sejkjétől, Ibrāhīm ibn Moḥammad al-Zamzamī al-Makkitól, ő pedig a tudós ʿAbdalwahhāb ibn Aḥmad al-Ṭantāwītól, ő pedig Moḥammad al-Badīr al-Dumjāītól, ő pedig az ő sejkjétől, kora nagy tekintélyétől, Moḥammad ibn Aḥmad al-Miknāsītól. Ő Abū al-Qāsim al-Sufjānītól, ő pedig Moḥammad al-Šarqītól, ő pedig ʿAbdallāh ibn Sāsātól, ő pedig ʿAbdallāh al-Qairawānī uramtól, ő pedig ʿAbdalazīz al-Tabāʿtól, ő pedig

a gyűjtemény szerzőjétől, al-Ġuzūlītól, találja meg Allah a tetszését benne. Legyen hasznunkra Allah az ő kegyes állapotával, amin.

Én, a szegény Ḥaġġ Ibrāhīm al-Nāṭiq vagyok, engedélyemet ġumādā al-tānī 28-án 1276-ban kaptam meg. (1859 december.)

*

Az első szöveg tehát engedély Abū ‘Abdallāh Moḥammad ibn Sulaimān ‘Abd al-Raḥmān ibn abī Bakr al-Ġuzūlī al-Simlālī (d. 1465): *Dalā’il al-khairāt wa-šawāriq al-anwār fī dīkr al-šalāt ‘alā ’l-nabī al-mukhtār* című művének a tanítására. A mű elsősorban Törökország európai részén volt közkedvelt imakönyv.¹ A mű címe és szerzője vallási elkötelezettsége arra utal, hogy az imagyűjtemény elsősorban szúfi körökben volt népszerű, így a Balkánon tapasztalható elterjedtsége egyszersmind a szúfizmus balkáni jelenlétéről is tanúskodik

Maga a dokumentum négy részre bontható. Az első rész jámbor fohász. A második rész rögzíti a tényt, hogy Adham Ibrahim ibn Hasan engedélyt kért a dokumentum szerzőjétől al-Ġuzūlī *Dalā’il al-khairāt* című könyvének tanítására. A szövegből láthatóan a tanítás kiterjedhetett a szöveg filológiai problémáinak tisztázásától a szerző szándékának, vagyis imakönyv tartalmának a magyarázatáig mindenre. Azaz az engedély tanúsága szerint az engedélyt megkapó személy a művet és a hozzá kapcsolódó összes problémát töviről hegyire ismerte.

Ennek oka az, hogy maga is minden idejében, azaz évekig, hónapokig, hetekig, napokig, de minden napjában minden töredék idejében ezzel a könyvvel foglalatzkodott. Tekintettel a könyvben mutatott jártasságára, a dokumentum szerzőjétől megkapta az engedélyt e mű tanítására. A dokumentum azonban csak ezen egyetlen könyv tanítására hatalmazza föl a kérelmezőt.

A harmadik rész ismerteti, milyen jogon ad a szerző felhatalmazást a mű tanítására a kérelmezőnek. Ebből a bekezdésből megtudjuk, hogy ő a tanárán, az pedig az ő tanárán, és így tovább a tanárok láncolatán keresztül, végső soron magától az imakönyv szerzőjétől származtatja kompetenciáját. A mesterek láncolatának a tekintélye jogosítja föl őt arra, hogy egy nála szorgalmasan tanuló személynek engedélyt adjon a könyv tanítására.

Az ősök sorában egy ismert név tűnik föl: al-Miknasi (1437–1504) a maga idejében közismert tudós volt, aki több vallástudományi diszciplínában is járatos volt, ahogyan művei listája bizonyítja. Megeshet azonban, hogy

---

¹ GAL II. 252–253.

a szöveg inkább Šihābaddīn abū 'l-Abbās Aḥmad ibn Moḥammad ... al-Miknāsīra (1553–1616) utal.²

A névsorból mindenesetre jól látszik, hogy a szerző után egy darabig maḡrebi, később egyiptomi tudósok neve található, majd közelebből meghatározhatatlan keleti arabok következtek a sorban, aztán egy edrinei tudós, míg végül a mesterek láncolatán keresztül eljutott a könyv és a tanítói fölhatalmazás a Balkánra, közelebből Boszniába is.

Az utolsó, rövid bekezdésből megtudjuk, hogy a dokumentumot kiállító személy a tanárok a hosszú láncolatának tekintélyére támaszkodva mikor adta meg a tanítási engedélyt a kérelmezőnek.

II.

بسم الله تيمناً بذكره القديم

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم *أفضل الاعمال احمرها* صدق رسول الله فيما قال * وعنه عليه السلام من صمت نجا.

واذن له الحاج الحافظ على الرمزي بارك الله * واذن له الحافظ محمد السعيد الطبعي المعروف بدرلجكي زاده .

الحمد لله الذي كتب ما كانوا ما يكون * واقسم بالقلم وما يسطرون * تعظيماً لشان القلم وما يكتبون * والصلوة والسلام على من انزل عليه سورة ن * وعلى آله وصحبه اجمعين *

وبعد فهذا الخط بتوفيق الله تعالى من يد السيد الشاكر محمد الزهدى * لما وجدته موافقا للقواعد المقررة بين الاساتيد من المتقنين * فاذنته بوضع الكتبة عواقب ما يكتب حيثما اراد * وانا السيد الحافظ خليل الحلیمی.

و بعد فهذا الخط بتوفيق الله تعالى من يد السيد الشاكر محمد الزهدى * لما وجدته موافقا للقواعد المقررة بين الاساتيد من المتقنين * فاذنته بوضع الكتبة عواقب ما يكتب حيثما اراد * وانا السيد الحافظ خليل الحلیمی.

وَإِن لَّهُ الْفَقِيرُ أَحْمَدَ الرَّشْدِي. وَأَنَا الْفَقِيرُ السَّيِّدُ بَكْرُ الرَّشَادِ أَذِنْتَهُ. وَأَنَا الْفَقِيرُ السَّيِّدُ يَحْيَى الشُّكْرِي أَذِنْتَهُ. وَأَنَا الْفَقِيرُ الْحَقِيرُ الشُّكْرِي أَذِنْتَهُ كَذَلِكَ. وَأَذِنَ لَهُ الْفَقِيرُ السَّيِّدُ دُورْحَانُ الرَّشْدِي. وَأَذِنَ لَهُ السَّيِّدُ الْحَافِظُ مُحَمَّدُ النَّوْرِي وَأَذِنَ لَهُ الْحَاجُّ أَحْمَدُ الصُّوْفِي. وَأَذِنَ لَهُ السَّيِّدُ الْحَافِظُ مُحَمَّدُ الْأَدِيبِ. وَأَذِنَ السَّيِّدُ الْحَافِظُ مُحَمَّدُ الْحَجَابِي وَأَنَا الْفَقِيرُ السَّيِّدُ عَلِيُّ الصَّبْرِي أَذِنْتَهُ كَذَلِكَ. وَأَذِنَ لَهُ السَّيِّدُ خَلِيلُ الْحَلِمِي. وَأَنَا الْفَقِيرُ مُحَمَّدُ الْعَارِفُ الذِّهْنِي. أَذِنْتَهُ كَذَلِكَ وَأَذِنَ لَهُ الْفَقِيرُ سَلِيمَانُ الْعَزْتِي. وَأَذِنَ لَهُ الْفَقِيرُ الْيَسَدُ مُحَمَّدُ رَاشِدِ الْحَقِّي. وَأَذِنَ لَهُ الْحَافِظُ الْقُرْآنُ مُحَمَّدُ الْمَدْحِي وَأَذِنَ لَهُ السَّيِّدُ مُحَمَّدُ الشُّتَانِي. وَأَذِنَ لَهُ الْفَقِيرُ حَافِظُ مُحَمَّدُ صَابِقُ الصَّبْرِي. وَأَذِنَ لَهُ الْفَقِيرُ مُرَادُ الشُّكْرِي سَنَةَ 1247 ذَا

² GAL S II. 678–679.

Allah nevében, jó ómenként említve Őt

Mondta Allah prófétája – Allah áldja meg és üdvözítse – a legnehezebb munka a legnemesebb. Igazat mondott Allah prófétája azzal, amit mondott. Tőle az üdv annak, aki ha hallgat, megmenekül.

Engedélyt adott neki a ḥaḡī, ḥāfīz ^ʿAlī al-Ramzī, áldja meg Allah; engedélyt adott neki ḥāfīz Moḥammad al-Saʿīd al-Ṭabʿī, akit Darlakçizāde néven ismernek.

Dicséret Allahnak, aki megírta azt, ami volt és ami lesz, megesküdött a tollra és amit írnak, tiszteletet adva a tollnak és annak, amit írnak. Áldás és üdv az N szúra lebecsátójának, valamint családjának és minden társának.

Ez az írás – Allah, legyen magasztalva, segítségével – Sajjid Šākīr Moḥammad al-Zuhdī kezétől, mivel úgy találtam, hogy ő megfelel a kiemelkedő professzorok által megállapított szabályoknak, ezért megengedtem neki írásművek létrehozását (?), annak eredményeként, amit ír, bárhol is akarja. Én sajjid ḥāfīz Khalīl al-Ḥilmī vagyok.

Megadta az engedélyt neki a szegény Aḥmad al-Ruṣdī. Én, a szegény (faqīr) sajjid Bakr al-Raššād megadtam neki az engedélyt. Én, a szegény sajjid Jahjā al-Šukrī megadtam neki az engedélyt. Én, a szegény nyomorult al-Šukrī hasonlóképp megadtam az engedélyt. Engedélyt adott a szegény sajjid Dūrḥān al-Ruṣdī. Engedélyt adott neki ḥāfīz sajjid Maḥmūd al-Nūrī, és engedélyt adott neki Aḥmad al-Šūfī hadzsi. Engedélyt adott neki ḥāfīz sajjid Moḥammad al-Adīb, és engedélyt adott neki ḥāfīz sajjid Moḥammad al-Ḥiḡābī, és én, a szegény sajjid ^ʿAlī al-Šabrī is engedélyt adtam neki hasonlóképp. Engedélyt adott neki sajjid Khalīl al-Ḥilmī, és én, a szegény Moḥammad al-^ʿArif al-Ḍihnī, hasonlóan engedélyt adtam neki. Engedélyt adott neki a szegély Sulaimān al-^ʿIzzatī, és engedélyt adott neki a szegény sajjid Moḥammad Rāšid al-Ḥaqqī, és engedélyt adott neki ḥāfīz Moḥammad al-Madhī, és engedélyt adott neki Sajjid Moḥammad al-Šitāʿī, és engedélyt adott neki a ḥāfīz Moḥammad Šādiq al-Šabrī, és engedélyt adott neki a szegény Murād al-Šukrī, 1247-ben (1832 április-május)

*

Ez a második *iḡāza* egy kalligráfusnak engedi meg a működést. Ez az *iḡāza* is egy jámbor szöveggel kezdődik: az első három bekezdésben egy prófétától vett idézet dicséri az írnokokat és a mesterségüket, de ebben a dicséret-

ben már négy olyan személy neve is szerepel, akik megállapították, hogy a kérelmező megfelel az általánosan elfogadott követelményeknek.

Az utolsó bekezdés felsorolja mindazokat, akik az *iğāza* megadásában engedélyükkel közreműködtek. Az előző dokumentumban a nevek a szerző és az engedélyt megadó személy közti tudósok több évszázadra kiterjedő láncolatát tartalmazza, akiknek a tekintélyére támaszkodva a dokumentum szerzője fölhatalmazza a kérelmezőt a dokumentumban említett könyv tanítására. Itt ezzel szemben a nevek egy azonos korban élő, a jelöltet személyesen ismerő testület tagjait sorolják föl, akik a kérelmezőt saját soraikba, saját társaságukba veszik föl.

III.

قال رسول الله صَلَّى الله عليه وسلّم. الدُّعاء بين الأذان والاقامة لا يردّ. صدّق رسول الله فيما رواه. و قال رسول الله صَلَّى الله عليه وسلّم. مَنْ أكرَمَ كُرْمًا. صدق رسول الله فيما رواه

اشراف امّتي حملة القرآن

الحمد لله الذى كتب ما كان و ما يكون * و اقسام بالقلم و ما يسطرون * تعظيماً لشان القلم و ما يكتبون * والصلوة و السلام على من أنزل عليه سورة ن * والقلم وما يسطرون * و على آله و صحبه * الذين اتبعوه الى يوم يبعثون *

وبعد فهذه سطور فى حق الاجازة المستنفذه والمنكشفه المتاثرة من النبى صلى الله عليه وسلم * الى على رضى الله عنه * أكرموا اولادكم بالكتابة فإن الكتابة من اهم الامور ومن اعظم السرور *

ومن على كرم الله وجهه. والى حسن البصرى * ومنه الى شيخ قاسم * ومنه الى ابن مُقلّة الوزير * ومنه الى على المشهور بابن البواب. ومنه الى شيخ اسحق افندى * ومنه الى الشيخ على البغدادى. ومنه الى الشيخ اويس افندى * ومنه الى الشيخ طلحه افندى * ومنه الى الشيخ على ابن زيد * ومنه الى الشيخ زين العابدين * ومنه الى الشيخ ابى ذر * ومنه الى الشيخ شهاب الدين * ومنه الى الشيخ جمال الدين * ومنه الى الشيخ قُبلة الكتاب ياقوت المستعصمى * ومنه الى الشيخ يحيى افندى * ومنه الى الشيخ احمد افندى * ومنه الى الشيخ عبدالله الصيرفى * ومنه الى خير الدين * ومنه الى الشيخ حمدالله المعروف بابن الشيخ * ومنه الى مصطفى دده * ومنه الى محمد دده * ومنه الى پير محمد دده * ومنه الى حسن الاسكدارى * ومنه الى الشيخ خالد دده * ومنه الى درويش على دده * ومنه الى عثمان المعروف بحافظ القرآن * ومنه الى يوسف الرومى * ومنه الى الحاج .... (شاید مصطفى یا المولوى یا؟؟؟) افندى المعروف بطلبى امام * ومنه الى خفّاف زاده حسين افندى * ومنه الى

حافظ القرآن ابراهيم افندى* ومنه الى الحاج محمد الحافظ المعروف ببقاچى زاده افندى*
رَوْحَ اللَّهِ ارواحهم جعل الله الجنة مثويهم*

وبعد فهد احسنُ الخطَّ لتوفيق الله تعالى* من يد السيد احمد الحمدي ابن السيد على وفقهما
الله تعالى* لما يُحْيِه ويرضيه ووقيهما عن موجبات رداه* لما وجدته موافقا للقواعد المقررة
بين الاساتذة من المتقنين* وكان من القبول بمحل فأذنته فاجزت له بوضع الكتبة. وانا
الفقير الى الله الملك القدير المحتاج الى رحمته ربه الغفور* السيد احمد الحلبي ابن السيد
حسين. وانا الفقير الحاج محمد بحافظ القرآن المعروف الامام مرادية* اذنته بوضع الكتبة*
حامداً لله تعالى* وأذن له سيف الدين بشرط السعي بعده* واذن له كذلك الشيخ الحسن.
واذن له الحاج محمد اخي بابا* واذن له الفقير محمد الامين الحاج زاده* واذن له ... الرسم
الخطيب بجامع دار الحديث* واذن له محمد العاصم* واذن له شيخ زاده* واذن له الفقير
محمود الحميد*

و انا الفقير الحاج محمد الراشد اذنته كذلك* وانا الفقير السيد محمد الراقم بوشناق زاده*
اذنته كذلك* وانا الفقير محمد الشريف اذنته وانا الفقير السيد حافظ القرآن على المدجى*
اذنته كذلك* اذنته كذلك (مكرر)* وانا الفقير الحاج محمد وانا الفقير مصطفى الهمتي
اذنته كذلك* واذن له السيد محمد السالم بقاضى زاده. وانا الفقير عبدالله الرشاد اذنته
كذلك* واذن له احمد العونى* واذن له محمد الاديب كما اجاز لى السيد احمد الحلبي*
واذن له الفقير السيد عثمان النجاتى* كما اجازنى استاذى السيد احمد الحلبي افندى* وكما
اجاز لى الحاج محمد المعروف بحافظ القرآن بقاچى زاده افندى رحمة الله عليه رحمة
واسعة. امين يا رب العالمين. لسنه 1210 فى 18 س

R 7378/976/a, b, c.

Azt mondta a Próféta (Allah áldja meg és üdvözítse), hogy az ima két imára hívás (*āḍān*) és két ima között nem vették el. Igazat mondott Allah Prófétája abban, amit mondott. És azt mondta a Próféta (Allah áldja meg és üdvözítse), hogy aki tiszteletet ad, tiszteletet kap. Igazat mondott Allah Prófétája abban, amit mondott.

Nemzetünk kiválóságai, akik hagyományozzák a Koránt

Dicséret Allahnak, aki megírta azt, ami volt, és ami lesz, tiszteletet adva a tollnak és annak, amit írnak. Áldás és üdv az N szúra lebecsátójának, aki lebecsátotta a tollat, és amit írnak, és [dicséret] családjának és társainak, akik a föltámadásig követik őt.

Ezek a sorok a Próféának (Allah áldja meg és üdvözítse) az Ali (Allah találja benne tetszését) számára kezdeményezett, neki küldött és ismertté vált engedélyéről szólnak: tiszteljétek meg gyermekeiteket az írással, mert az írása a legfontosabb dolgok és a legnagyobb örömek közé tartozik.

‘Alī (Allah adjon neki megbecsülést) tovább adta Ḥasan al-Baṣrīnak, ő šaiikh Qāsimnak, ő Ibn Muqlānak, a miniszternek, ő pedig az Ibn al-Bawwāb néven ismert ‘Alīnak. Ő tovább adta Ishāq Effendī šaiikhnak, ő pedig ‘Alī al-Baghdādī šaiikhnak, ő pedig Uwais Effendī šaiikhnak, ő pedig Ṭalḥa Effendī šaiikhnak. Tőle ‘Alī ibn Zaid šaiikh kapta, tőle Zain al-‘Ābidīn šaiikh, tőle Abū Ḍarr šaiikh, tőle pedig Šihāb al-Dīn šaiikh. Ő Ğamāl al-Dīn šaiikhnak adta tovább, ő pedig a legkiválóbb írónak, Jāqūt al-Musta‘šimī šaiikhnak, ő Jahja Effendī šaiikhnak, ő Aḥmad Effendī šaiikhnak, ő ‘Abdallāh al-Sīrafī šaiikhnak, ő pedig Khair al-Dīnnek. Ő az Ibn al-Šaiikh néven ismert Ḥamdallāh šaiikhnak, ő Muṣṭafā dedének, ő Moḥammad dedének, ő Pīr Moḥammad dedének, ő pedig Ḥasan al-Ūskūdārīnak adta tovább, ő pedig Khālīd dede šaiikhnak. Ő tovább adta a dervis ‘Alī dedének, ő a Ḥāfiẓ al-Qur’ān néven ismert ‘Oṭmānnak, ő Jūsuf al-Rūmīnak, ő Ḥāġġ ... Effendīnek, akit Ḥalabī Imāmként ismernek. Ő tovább adta Khaffāf-zāde Ḥusain Effendīnek, ő Ḥāfiẓ al-Qur’ān Ibrāhīm Effendīnek, ő pedig Ḥāġġ Moḥammad al-Ḥāfiẓnak, akit Bičāqāi-zāde Effendīként ismernek. Allah adjon nyugalmat lelküknek, és tegye meg a Paradicsomot lakhelyükül.

Ez a legszebb írás Allah segítségével (legyen magasztalva) Sajjid Aḥmad al-Ḥamdī és Ibn al-Sajjid ‘Alī kezétől, Allah tegye őket sikeressé azért, amiért hosszú életet ad és megelégedetté tesz, és védje őket a tettektől, amelyek romlást hoznak.

Mivel őt a kiváló professzoroktól meghatározott szabályoknak megfelelőnek találtam és alkalmasnak bizonyult, ezért engedélyeztem neki és felhatalmaztam írásművek létrehozására. Én Allahra, a mindenható királyra utalt, a megbocsátó urának a könyörületére rászoruló Sajjid Aḥmad al-Ḥilmī ibn al-Sajjid Ḥusain vagyok. Én a szegény (*faqīr*) Ḥāġġ Moḥammad Ḥāfiẓ al-Qur’ān vagyok, akit al-Imām Murādiyyaként ismernek, engedélyeztem neki írásművek létrehozását, dicsérve Allahot, legyen magasztalva. Engedélyt adott neki Saif al-Dīn azzal a feltétellel, hogy eztán majd igyekszik. Al-Ḥasan šaiikh hasonlóképp adott engedélyt. Engedélyt adott neki Ḥāġġ Moḥammad Akhī Bābā, továbbá engedélyt adott neki a szegény (*faqīr*) Moḥammad al-Amīn Ḥāġġ-zāde. Engedélyt adott neki XY, a Dār al-ḥadīṭ mecset adminisztrátora (?) és szónoka. Engedélyt adott neki Moḥammad al-‘Āšim, továbbá engedélyt adott neki Šaiikh-zāde és engedélyt adott neki a szegény (*faqīr*) Maḥmūd al-Ḥamīd.

Én, a szegény (*faqīr*) Ḥāḡḡ Moḥammad al-Rāšid hasonlóképp engedélyt adtam. Én, a szegény (*faqīr*) Sajjid Moḥammad al-Rāqim Būšnāq-zāde, ugyancsak engedélyt adtam. Én, a szegény (*faqīr*) Moḥammad al-Šarīf, engedélyt adtam. Én, a szegény (*faqīr*) Sajjid Ḥāfīz al-Qurʿān ʿAlī al-Madhī, ugyancsak engedélyt adtam. Ugyancsak engedélyt adtam (megismételve). Én, a szegény (*faqīr*) Ḥāḡḡ Moḥammad, és én, a szegény (*faqīr*) Muṣṭafā al-Himmatī ugyancsak engedélyt adtam. Engedélyt adott neki al-Sajjid Moḥammad al-Sālim, aki Qādī-zādeként ismert. Én, a szegény (*faqīr*) ʿAbdallāh al-Raššād hasonlóképp engedélyt adtam. Engedélyt adott neki Aḥmad al-ʿAwnī, és engedélyt adott neki Moḥammad al-Adīb, mint ahogyan felhatalmazott engem al-Sajjid Aḥmad al-Ḥilmī. Engedélyt adott neki a szegény (*faqīr*) ʿOṭmān al-Naḡātī, mint ahogyan felhatalmazott engem az én mesterem al-Sajjid Aḥmad al-Ḥilmī Effendī, és ahogyan felhatalmazott engem Ḥāḡḡ Moḥammad, akit Ḥāfīz al-Qurʿān Bičāqčī-zāde Effendīként ismernek. Legyen rajta Allah bőséges könyörülete. Amen, ó, világok ura. 1795

*

A harmadik dokumentum ugyancsak *iḡāza*, mégpedig a másodikhoz hasonlóan egy kalligráfus működését engedélyezi. Ez jámbor szavakkal kezdődik az ima hasznáról, amelyekkel a szerző megpróbálja a mesterséget az isteni bölcsességhez kapcsolni; majd utána szinte szó szerint ugyanazokat a gondolatokat tartalmazza, amelyek az előbbieken ismertetett, ámde későbbi időből származó *iḡāzában* is megpróbálják a kalligráfia presztízst megalapozni.

A jámbor bevezetés után következik, miként az első dokumentumban már láthattuk, azoknak a mestereknek a névsora, akiken a láncolatán keresztül a szakma az első mestertől (görögben: *prótos heuretés*) az *iḡāzát* kérő személyig hagyományozódott.

A dokumentum harmadik része tartalmazza azoknak a mestereknek a névsorát és engedélyét, akik egy testületet alkotva soraikba emelték az engedélyt kérő személyt. A testület föltehetőleg az adott korban Boszniában élő összes professzionális kalligráfusának a nevét tartalmazza.

E három pontból a második több érdekességet is tartalmaz. Az első ezek közül az, hogy amint a szúfi rendek is valamely tiszteletre méltó ősrre igyekeztek magukat visszavezetni, a kalligráfusok is Aliban találták meg őstüket, akitől a mesterséget aztán Ḥasan al-Bašrī örökölte. Eztán azonban egy minden bizonnyal reális névsor következik, mivel a fősorolás számos valóban élt és kiváló kalligráfus nevét tartalmazza. Ezek közül az első Ibn Muqla (Abū ʿAlī Muḥammad ibn ʿAlī ibn al-Ḥusain ibn Muqla al-Šīrāzī, 886–939), khattāf, a kalligráfia megalapítója, a *tuḷuṭ* írás feltalálója. Őt követi Ibn al-Bawwāb (Abū ʿl-Ḥasan ibn ʿAlī ibn Hilāl ibn ʿAbd al-ʿAzīz, 961 – 1022)

khattāṭ Ibn Muqla művészetét tökéletesítette, leírta a khattāṭ eszközeit. ‘Oṭmān ibn ‘Alī al-ma‘rūf bi-ḥāfiẓ al-Qur‘ān al-ḥanafī al-Qusṭanīnī ugyan-csak ismert *khattāṭ* volt, amint Jāqūt al-Musta‘simī (Jāqūt ibn ‘Abdallāh al-Rūmī – al-Baġdādī Ğamāl al-Dīn is, megh. 1299), tanítványával, ‘Abdallāh al-Šīrāfiṭal (megh. 1386) együtt. Khair al-Dīn al-Mar‘ašī (megh. 1469) már az Ottomán Birodalom szűkebb területéről származott, de Mušṭafā dede (Ḥamid Allāh al-Amāsī, 1426 Irán – 1517) ismét iráni khattāṭ volt. [Darwīš] ‘Alī Dede, ‘Alā al-Dīn (Mostar – megh. 1598) már a Balkánról származott, másfél évszázaddal Konstantinápoly meghódítása után. (H KH. ?) Ḥasan al-‘Üsküdārī (Kaḥḥāla 209 tart. névmutató) az ottomán birodalom központ-jához köthető, ‘Oṭmān Ḥāfiẓ al-Qur‘ān (1642 – 1698) pedig nem egészen száz évvel élt az itt ismertett *iġāza* születése előtt.

Röviden megállapíthatjuk, hogy a névsor egy valóságos mester-tanítvány láncolatot tartalmaz, és egyben egy, a kalligráfia történetét földolgozó mű vezérfonalát is képezhetné.

Ugyanakkor a névsorban szereplő egyes kifejezések (dede, darwish, faqir, pir, saikh, stb.) arra látszanak utalni, hogy a kalligráfusok közül többen is egy úgynevezett szélsőséges síita szektához, illetve szúfi rendhez tartoztak. A Korán szövegének másolására szakosodott kalligráfusok, miként a tanításra jogosított személyek is, a jelek szerint erősen kapcsolódtak az iszlám vallásához.

Ha megfontoljuk, milyen következtetésre juthatunk e három *iġāza* elolvasván, akkor azt kell mondanunk, hogy a görög tudományokat művelők kis csoportját leszámítva a műveltséget keresők és továbbadók egyaránt vallás iránt elkötelezett személyek voltak, akiknek a tevékenysége közelebről vagy távolabbról csatlakozott a mecsetekhez. A mecsetek a közélet fontos központjai voltak az iszlámban, szerepük hasonlított az ókori agoráéhoz vagy a fóruméhoz.

Nem véletlenül figyelhetjük meg, hogy az oszmán seregek meghódítván a Bizánci Birodalom területeit, azonnal lázas mecset-építésbe kezdtek. A mecsetekkel és a köréjük szerveződő tevékenységgel tették teljessé a katonai hódítást: a mecsetekkel együtt a közéletet is azonnal teljesen iszlamizálták.

Nem véletlenül ajánlotta föl 2016-ban a kb. másfél millió migráns láttán Szaúd-Arábia segítség gyanánt 1500 mecset megépítését Európának.

P. KOCSIS RÉKA

„Jó mondás ez”
– Scriptori marginálisok az ómagyar kódexekben

Bevezetés

A tanulmány az ómagyar nyelvű, a XV–XVI. századból fennmaradt kódexek azon marginálisai foglalkozik, amelyeket nem a későbbi használók, hanem maguk a szövegeket másoló scriptorok hagytak a margókon. A másolók ilyen jellegű tevékenységét az egyes kódexkiadások előszavai esetenként említik, de az összes scriptori marginális áttekintése, és az így egyben látható anyag értékelése eddig nem történt meg. Az írás első felében a gyűjtött anyagot csoportosítva mutatom be, és összevetem a középkori anyag marginálisaiival, második felében pedig alaposabban elemzem néhány scriptor munkáját. A teljes gyűjtemény a függelékben kapott helyett.

Kutatásom az itthon is egyre népszerűbb marginális kutatás nevű irányzat célkitűzéseire és módszereire igazodik, valamint szorosan kapcsolódik a scriptoroknak a szövegek végén tett megjegyzéseit, vagyis kolofónjait áttekintő és rendszerező írásomhoz.¹

*A téma elhelyezése:
a marginálisok szerepe és jelentősége a középkorban*

A könyvlapok külalakjának alakulása során fontos állomás volt, amikor a XI–XII. század fordulóján a tudományos szövegek mellett a lapszéleken megjelent az ún. *ordinatio*. Ez olyan rendszer, amely az olvasásnak és a szöveg megértésének a folyamatát könnyebbé és hatékonyabbá igyekezett tenni: egy struktúra, váz a margókon, segítő az olvasók tájékozódását a szövegben, mint például szerzők megnevezése, az érvelés menetének a jelzése és hasonlók.² Mindez természetesen kezdetben latinul történt, de pár

---

¹ P. Kocsis Réka (2018), „Az ki írta, egy Ave Máriát kér” – Kolofónok az ómagyar kódexekben. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia, Vác, 1917. május 11–12.* Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, I.) 119–137.

² A témáról részletesen lásd Malcolm B. PARKES, (1976), The influence of the concepts of *ordinatio* and *compilatio* on the development of the book. In Jonathan James Graham ALEXANDER, Margaret T. GIBSON (eds.) (1976), *Medieval Learning and Literature. Essays presented to Richard William Hunt.* Oxford, Clarendon Press. 115–141.

évszázad múlva az anyanyelvű szövegek mellett is megjelent, a XIV. századra pedig az olvasók már annyira igényelték, hogy ha a másoló nem látta el ilyenekkel a szöveget, maguk egészítették ki.³

A nemzetközi gyakorlatok fényében a kéziratok, kódexek előállítására során különböző minőségű és feladatkörű scriptorokról van tudomásunk, akik a szöveget és kinézetét megszürték, és a megrendelőnek vagy az olvasóközönségnek összeállították. Az ilyen felügyelő másolók, korrektorok, annotátorok, szerkesztők, illusztrátorok feladata volt az olvasó vagy megrendelő helyett dönteni a másolásról, illusztrálásról, szerkesztésről, korrigálásról és a szöveg megjegyzeteléséről.⁴ Lehetek tehát olyan másolók, akiknek kifejezetten ilyen segítő jegyzetek előállítása volt a feladata. Ezek a jegyzetek aztán később továbbmásolódtak a kötetekkel. Nem valószínű, hogy a magyar kolostori másológyműhelyekben számolni kell a munkakörök ilyen megoszlásával, habár bizonyos csoportmunka nyomai kirajzolódnak (vö. pl. a Nyulak szigeti scriptóriumot⁵).

A vizsgált anyag: az ómagyar kódexek és marginálisai

Az ómagyar korból negyvennégy, zömmel a XV–XVI. század fordulóján készült kódex maradt ránk. Ezeket az első nagyobb terjedelmű – könyv méretű – nyelvemlékeket a kolostori reformok és az ezek nyomán megjelenő, anyanyelvű szövegek iránti igény hozta létre. Ebből fakadóan tematikailag mind egyházi jellegűek: bibliai szövegek fordításai, különösen is a zsoltároké, valamint imádságos könyvek, szentek életét, legendákat, példákat, prédikációkat tartalmazó kéziratok és néhány rendtartás.

A scriptori és a későbbi kezek marginálisai eltérő jellegűek. Míg a későbbi olvasóké befogadás-, könyv- vagy nyelvtörténeti kérdésekre világíthatnak rá, a scriptorok ilyen jellegű tevékenysége más és többértű. A scriptorok ugyanis „köztes lények”: hivatásukból fakadóan médiumok, szócsövek, akik – elvileg pontosan – igyekeznek egy másik szöveget reprodukálni és ahhoz esetenként magyarázó, segítő, eligazító megjegyzéseket fűzni, ugyanakkor

³ Christine Marie SCHOTT (2012), *Intimate Reading: Marginalia in Medieval Manuscripts*. PhD Dissertation, University of Virginia. 8–10.; Parkes 1976:135.

⁴ SCHOTT 2012:9; Kathryn KERBY-FULTON (2001), Introduction. *The Medieval Professional Reader and Reception History, 1291–1641*. In Kathryn KERBY-FULTON, Maidie HILMO eds. (2001), *The Medieval Professional Reader at Work: Evidence from Manuscripts of Chaucer, Langland, Kempe, and Gower*, Victoria, B.C., Canada. (English Literary Studies University of Victoria, 8.)

⁵ HAADER Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128. 196–205.

ők saját szövegük első olvasói is⁶, akik adott esetben – a későbbi könyvhasználókhoz hasonlóan – reagálnak is a másolt szövegekre. Horváth János megfogalmazásában: „a leíró (...) írás közben a legkülönfélébb megjegyzésekkel kíséri, szakítja félbe a szöveget; úgy érzi, ő az, aki a szöveg által olvasójához szól, ennél fogva szól is hozzá valósággal, a maga személyében. (...) Ők az általuk leírt szövegnek egyszersmind első olvasói s reájuk gyakorolt hatását nemegyszer élénk visszhanggal kísérik”⁷. Ez az első (vissza) olvasás jelent egyrészt önjavítást, „hibajavítást” (a hangjelöléstől a mondat szerkezetig), amelyek tipikus megjelenési helye a szövegköz. A scriptorok hibajavításainak rendszerét, és az ezekből levonható tanulságokat az elmúlt években Haader Lea munkája⁸ nyomán ismerhettük meg. Az olvasás másik szintjén pedig a scriptorok magára a szövegre is reflektálhatnak, ahogy erre a Horváth János-idézet is utal. A reflexiók is nagyon sokfélék lehetnek: a szövegértést segítő megjegyzésektől az egészen személyes hangvétellükig.

A fennmaradt 44 kódexből húszban találunk a margókon másolóktól származó bejegyzést. Mivel két ilyen kódex scriptora azonos, ezért 19 scriptort tudunk bevonni a vizsgálatba. A bejegyzések kódexek, illetve scriptorok szerinti eloszlása igen egyenetlen: van olyan scriptor, aki csupán egyetlen bejegyzést vagy grafikus jelet (manikulát) hagy hátra, de olyan is, aki szisztematikusan jegyzetel végig szövegegyeségeket. A típusok szempontjából az egy-egy bejegyzés is értékes információ, míg a sokat jegyzetelők tevékenysége a scriptori profilokhoz is hozzáad. Összesen nagyjából 120–150 marginálist elemezhetünk. Az ingadozás oka, hogy egyes típusok (például a manikulák vagy az őrszalagok – részletesen l. az anyag bemutatásánál) csak lazán kapcsolódnak az anyaghoz.

Az anyaggyűjtés a későbbi használók által hátrahagyott marginálisok gyűjtésével párhuzamosan történt. A gyűjtés során a kódexek jó minőségű digitálizált változatait, ezek hiányában pedig az eredetiket használtam.

⁶ HORVÁTH János (1931/1988), *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 130.

⁷ HORVÁTH 1931/1988:130.

⁸ Vö. HAADER Lea (2009), Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szempontból. *Magyar Nyelvőr* 133. 48–65.; HAADER Lea (2012), A (szocio)kulturális háttér szerepe az ómagyar scriptorok megakadásjelenségeiben. In BALÁZS Géza, VESZELSZKI Ágnes (szerk.) (2012), *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet*. Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság. 143–149.; HAADER Lea (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékáról: Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In LACZKÓ Krisztina, TÁTRAI Szilárd (szerk.) (2014), *Elmélet és módszer: Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. 87–103.; HAADER Lea (2017), Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: az Apor- és a Lányi-kódex közös keze. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.) (2017), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 95–108.

A scriptori tinták szerencsére általában nem halványodnak el úgy, mint a későbbi bejegyzőkéi, és jellemzően nem is kaparja ki őket senki (szemben a későbbi bejegyzők munkáival). Ez arra is utal, hogy a másoló keze nyomaként, a kötet részeként kezelik őket. A marginálisok legtöbb esetben a kiváltó főszöveg nélkül nem, vagy csak nehezen értelmezhetők, így a gyűjtés és közlés során is egyaránt figyelembe vettem azokat.

Módszertani kérdések

A scriptori marginálisokkal kapcsolatban több módszertani probléma is felmerül. Az első és legélesebb, hogy ezek vajon valóban az adott másoló saját megjegyzései-e, a szövegek másolása-olvasása során spontán módon keletkeztek-e, vagy már a mintapéldányok is tartalmazták őket, és a scriptorok csak továbbmásolták. A nemzetközi gyakorlatból számos olyan példát ismerünk ugyanis, hogy egy-egy marginális a másolás során – tévedésből – akár a főszövegbe is bekerül, és a szöveg úgy hagyományozódik tovább. Ritka esetben árulkodó lehet a marginális hangjelölése. Ilyen például a zsolnárokat tartalmazó Apor-kódexben egy lapalji, feltehetően a másoló által „spontán” bejegyzett rubrumos fohász, ahol az egyébként mellékjeles helyesírással író scriptor a főszöveg gyakorlatától eltérően betűkapcsolatokat használ: *Azzonyonk Maria ymagy býnessekerth* (AporK. 59).⁹ Ez a példa azonban inkább szerencsés véletlen, és az esetek többségében nem nagyon találunk fogódzókat a marginális szerzőségére vonatkozóan. Ezért én – a probléma jelzésével – a továbbiakban az egyes másolók által hátrahagyott marginálisokra saját bejegyzésként utalok, megengedve és észben tartva, hogy valójában másolatról is szó lehet.

Kevésbé éles kérdésként, de felmerül, hogy hol húzható meg a határ a marginálisok és a kolofónok között. A későbbi bejegyzők vizsgálatakor – egy tágabb definíció¹⁰ értelmében – marginálisnak tekintek minden bejegyzést, amely a margókon, vagy a könyv más üres részein szerepel (féllapok, előzéklapok, kötéstábla). A másolók által bejegyzett önálló szövegtermékek jellemző előfordulási helye a margó és a szövegegységek vége. Mivel azonban olykor kifejezetten kolofón szerepű és tematikájú szövegek

⁹ Bővebben lásd: HAADER Lea, KOROMPAY Klára (2014), A kódex scriptorai és helyesírásuk. In HAADER Lea, KOC SIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf (szerk.) (2014), *Az Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest–Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. (Régi Magyar Kódexek 33.) 61–80; 67.

¹⁰ William H. SHERMAN (2008), *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press. xi.

is kerülhetnek a margókra (pl. Érsekújvári kódex 544.), ezért az ilyen esetekben nem szigorúan az elhelyezkedés, hanem a szövegtípus nyújtotta egyéb analógiák mentén döntöttem.¹¹

A kutatók számos szempont és módszer szerint csoportosítottak már marginálisokat.¹² Az anyag heterogenitása és a vizsgálati szempontok sokszínűsége miatt egyelőre egy általános, átfogó csoportosítás kidolgozása nem tűnik reálisnak.¹³ Így magam is eredményesebbnek tartottam egy, a gyűjtött anyag belső logikája által kínált csoportosítás kialakítását. Hasonló kategorizációt¹⁴ – mint már említettem – a későbbi bejegyzők marginálisai alapján is készítettem, amellyel az anyag hasonlóságai és összefüggései miatt vannak ugyan átfedések, de a felosztás teljes mértékű átvétele a jelen gyűjtemény kisebb mérete és kevésbé összetett volta miatt nem lett volna indokolt. A nemzetközi párhuzamok miatt ez esetben Kathryn Kerby-Fulton csoportosításából¹⁵ vettem át elemeket. Ő a marginálisok elméleti kérdései mellett a közé pangol (XIV–XV. század) vernakuláris művek scriptorainak anyagával foglalkozott behatóbban, így rendszerezése az általam ismert kategorizációk közül mind időszak, tematika és anyanyelvűség tekintetében is legközelebb áll az anyaghoz.¹⁶ Teljes átvétel azonban – a túl sok üres, valamint hozzáadott kategória miatt – nem lett volna célszerű, így a fő rendezési elveket nem, de alkategóriákat – a későbbi összevethetőség miatt – áttemeltem.

¹¹ A kérdéstről és a kolofónok szerzőségi dilemmáiról bővebben lásd P. Kocsis 2018.

¹² Erről bővebben lásd P. Kocsis Réka (2017), Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlék-kódexekben. *Magyar Nyelv* 113. 42–58; 45–47.

¹³ Schiegg beszédaktusok mentén készült csoportosítása (Markus SCHIEGG (2016b), How to do things with glosses. Illocutionary forces in the margins of medieval manuscripts. *Journal of Historical Pragmatics* 17. 55–78.) talán betöltheti ezt a célt, ez azonban a tartalom, használat és funkció szempontjából további alkategóriák létrehozását kívánja meg, ezzel tulajdonképpen egy még újabb besorolást hozva létre az öt emyő kategória alatt.

¹⁴ P. Kocsis 2017.

¹⁵ Kathryn KERBY-FULTON (1999), The Professional Reader as Annotator. In Kathryn KERBY-FULTON, Denise L. DESPRES eds. (1999), *Iconography and the Professional Reader. The Politics of Book Production in the Douce Piers Plowman*. Medieval Cultures 15. Minneapolis–London, University of Minnesota Press. 68–91.; 76kk; Kathryn KERBY-FULTON (2012), Professional Readers at Work. Annotators, Editors and Correctors in Middle English Literary Texts. In Kathryn KERBY-FULTON, Maide HILMO, Linda OLSON (eds.) (2012), *Opening Up Middle English Manuscripts. Literary and Visual Approaches*. Ithaca–London, Cornell University Press. 207–244.; 209–214.

¹⁶ Sajnos területileg és kultúrtörténetileg közelebbi anyagról (például német vagy olasz nyelvterületről) nincsen tudomásom.

*Az ómagyar kódexek scriptori marginálisainak típusai
és a nemzetközi kitekintés*

Scriptori marginálistípusok

Az alfejezet célja az anyagra való távlati rátekintés, ezért a gyűjtött anyagot a létrejött csoportok mentén mutatom be. Az 1. számú táblázat a tartalmi típusokat és azok eloszlását tartalmazza. A típusokat csupán egy-egy kiragadott példa szemlélteti, a teljes példatár a függelékben található. Az öt nagy gyűjtőkategória szervező elve a főszöveghez való viszony, illetve bizonyos irodalmi funkciók. Továbbá összesen 15 alcsoporttal számolhatunk. A legnépszerűbb csoportok a fohászok (9 scriptor, 21 példa), a témamejelölés (6 scriptor, 12 példa), a tagolás különféle módjai (5 scriptor, 9 példa), és az intelmek, tanácsok, felszólítások (5 scriptor, 8 példa). Kiemelkedően sok esetben találkozunk még forrásmegjelöléssel (22 példa) és a szerzőség megjelölésével (23 példa), ezek azonban zömmel egy scriptor szövegeiben fordulnak elő.

1. táblázat

Az ómagyar kódexek scriptori marginálisainak típusai és eloszlása
(Csillaggal megjelölve a Kerby-Fulton-féle kategóriák.)

Típus	Scriptorok száma	Példák száma	Kódexek	Példa
1. A szöveg megértését segítő jegyzetek				
1.1. Lexikai jegyzet, szómagyarázat*	2	7	BécsiK. (6), SzékK. (1)	<i>az az nem oryas sok. Kyk mondatnak tytan fyaynak</i> (SzékK. 93)
1.2. Forrásmegjelölés*	3	22	ÉrdyK. (1), ApMélt. (1), KazK. (17) + TihK. (3)	<i>Marci nono</i> (ApMélt. 19r)
1.3. Témamejelölés*	6	12	BécsiK. (1), GuaryK. (3), JordK. (2), KazK. (1) + TihK. (1), LobkK. (1), WinklK. (1)	<i>eth zol ez iras az zent gonasrol</i> (GuaryK. 81)

2. A szövegben való tájékozódást segítő jegyzetek				
2.1. Tagolás	5	9	JordK. (több), ÉrdyK. (4), GuaryK. (2), KazK. (1), MargL. (1)	<i>iiij</i> (ÉrdyK. 546)
2.2. Technikai megjegyzés	3	3	KulcsK. (1), PozsK. (1), ÉrdyK. (1)	<i>fordeyth az leueleth</i> (PozsK. 25)
3. Irodalmi reakciók				
3.1. Műfajmegjelölések*	3	13	KazK. (5), LobkK. (1), SzékK. (3), TihK. (4)	<i>zeep pelda</i> (KazK. 126)
3.2. Retorikai címkék*	2	6	GuaryK. (3), TihK. (4)	<i>quarta questio</i> (TihK. 71)
3.3. Szerzőség megjelölése*	1	23	KazK. (22) + TihK. (1)	<i>Crisostom</i> (KazK. 147)
3.4. Irónia*	1	1	LobkK. (1)	<i>igen yo vendegsegre hya</i> (LobkK. 319)
4. Etikai útmutatások				
4.1. Intelmek, tanácsok, felszólítások*	4	7	GuaryK. (1), JordK. (1), LobkK. (2), SzékK. (1)	<i>iegezd meg ezt</i> (LobkK. 316)
4.2. Fohászok*	9	21	AporK. (4), DöbrK. (1), ÉrsK. (1), GömK. (5), LányiK. (1), LobkK. (7), MargL. (1), TihK. (1), WinklK. (1)	<i>Iesus Maria</i> (LányiK. 101r)
4.3. Kiegészítő információk, „jólétesültség”	2	3	JordK. (3), TihK. (1)	<i>mynd wrwnk Jesth yegzy kyt Jerhm kywl meg oleenek mynd ez vylaghnak byneerth</i> (JordK. 85)
5. Egyéb				
5.1. Tollpróba	1	1	BécsiK. (1)	<i>homo quidam</i> (BécsiK. 313)
5.2. Manikulák	3	17	KeszthK. (12), BécsiK. (2), SzékK. (3)	1. függelék
5.3. „Órszalagok”	1	7	PeerK. (7)	1. függelék

A típusok megnevezései általában beszédesek, az „Egyéb” kategória második két eleme azonban bővebb kifejtésre szorul.

Manikulának a ’kis kéz’ jelentésű latin *manicule* szóból alkotott angol terminus után azokat a mutató kezeket nevezem, amelyeket a scriptorok elsősorban figyelemfelhívás és díszítés céljával rajzoltak a margókra. Az első példák állítólag XII. századi kéziratokból származnak, majd a scriptorok nyomán a későbbi jegyzetelők és a nyomdatechnika is használta, végül a digitális közegbe is átkerült.¹⁷ Összesen három ómagyar kódexben találkozunk manikulákkal: a Székelyudvarhelyi-, Bécsi és Keszthelyi kódexben.

„Őrszalag”-ként hivatkozom a grafikus ábrázolásként egyébként nem szorosan a tárgyunkhoz tartozó, Peer-kódexbeli alkotásokra. A legtöbb kódexben a számozás helyett őrszók biztosították, hogy a másolás során még önálló ívfüzeteket majd helyes sorrendben kössék be, ezért a scriptorok (sokszor) az új ívfüzet első szavát a megelőző ívfüzet utolsó lapjának margójára is kiírták. A Peer-kódex másolója azonban – a többi kódexhez képest egyedülálló módon – szalagszerű dekorációkat készített a szavak köré.

Nemzetközi kitekintés

Ahogy a bevezetőben is utaltam rá, a magyar anyagot a középangol vernakuláris művek marginálisaival tudom összevetni, ehhez van ugyanis egy jól megfogható és alaposan dokumentált csoportosítás¹⁸, továbbá egyezik az időszak, illetve az anyanyelvűség kritériuma is. A kategorizáció a magyar anyag adataival kitöltve alább látható (a számok a magyar példaanyagot jelölik, és dőlt szedéssel vannak kiemelve azok a kategóriák, amelyek a scriptorok munkáiból hiányoznak).

1. Az elbeszélés folyásának megértését segítő jegyzetek (*Narrative Reading Aids, NRA*)
  - a. *grammatikai glosszák (0)*
  - b. *lexikai glosszák (4)*
  - c. *forrásmegjelölő glosszák (23)*
  - d. *témára vonatkozó jegyzet (12)*
  - e. *beszélőre vonatkozó jegyzet (0)*
  - f. *összefoglaló jegyzet (0)*
2. Etikai útmutatások (*Ethical Pointers, EP*)
  - a. *intelmek (8)*
  - b. *előírások (0)*
  - c. *imák (21)*

¹⁷ Bővebben lásd SHERMAN 2008:25–51.

¹⁸ KERBY-FULTON 1999:76kk, KERBY-FULTON 2012:209–214.

3. Vitázó reakciók (*Polemical Responses, PR*)
  - a. politikai megjegyzések (0)
  - b. vallási megjegyzések (0)
  - c. társadalmi megjegyzések (0)
4. Irodalmi reakciók (*Literary Responses, LR*)
  - a. műfaji megjelölések (13)
  - b. retorikai címkék (6)
  - c. szerzőség megjelölése (21)
  - d. irónia (1)

Láthatjuk, hogy az anyagösszetétel mutat hasonlóságokat: a magyar példák némi hiánnyal, de beleilleszthetők a rendszerbe. Feltűnő, hogy a vitázó reakciók kategória teljes egészében hiányzik. Ennek részben az anyag eltérő műfajisága lehet az oka: míg a vizsgált középanyol szövegek már elsősorban elbeszélő, szépirodalmi szövegek, addig a kolostori irodalom műfajai mind vallásiak, az elbeszélésekhez legközelebb a legendák állnak, de értelemszerűen azokat sem akarja a másoló megkérdőjelezni, hiszen követendő példaként állítja őket olvasói elé. A másik szembeszökő jelenség, hogy az irodalmi reakciók kategóriája viszont hazai példákkal szépen kitölthető. Ezek igen nagy hányada azonban egyetlen, nyilvánvalóan művelt másolótól származik, akiről a továbbiakban lesz még szó (A Kazinczy- és Tihanyi kódex közös scriptora c. alfejezet). Nem meglepő egyébként, hogy több scriptortól is származó példaanyaggal az első két kategória – a szövegek konkrét megértését segítő jegyzetek és az ún. etikai útmutatások – szolgál, hiszen ezek azok amelyek az olvasóknak (általában apácáknak) a leghasznosabbak. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egy bővebb csoportosítás létrehozására azért is volt szükség, mert az ómagyar marginálisok egésze nem illeszthető be erőltetés nélkül Kerby-Fulton rendszerébe.

Scriptori karakterek a marginálisok fényében

A scriptorok között vannak sokat és kevesebbet jegyzetelők és olyanok is, akik csak egy-egy bejegyzést hagytak hátra. A jelentősebb mennyiségű marginálist létrehozók között is találunk olyanokat, akik inkább egy-két típus részesítenek előnyben (pl. BécsiK. 2. keze, GuaryK.), továbbá olyanokat, akiknek a bejegyzései vegyesebbek, több típushoz is hozzájárultak – egyébként az ő bejegyzéseik személyesebbek is (pl. JordkK., LobkK. 2. keze). Egy scriptorról mondható el hogy szisztematikusan, egy tudósibb hagyomány nyomait magán viselve jegyzetel (a KazK. és TihK. közös scriptora). Összesen tehát öt scriptor esetében tudunk a hátrahagyott töredék-

kek alapján valamilyen halvány képet rajzolni, amellyel másolói karakteréhez, esetleg műveltségéhez juthatunk közelebb.

A Bécsi kódex második scriptora

A Bécsi kódex¹⁹ ószövetségi könyveket tartalmazó bibliafordítás-részlet, feltehetően egy lectionárium fordítása. A kódex szövege szoros rokonságot mutat a Münchener kódex evangéliumfordításaival és az Apocryphus-kódex zsolnárokat tartalmazó részével – ezeket együtt az ún. Huszita biblia néven emlegeti a szakirodalom. A kódex másolásának ideje valamikor a XV. század második felére eshetett, három egykorú kéz dolgozott a kéziratban. A másolók személye és a keletkezés helye ismeretlen.²⁰ A három kéz írása hasonló, együtt dolgozhattak, a váltások olykor mondat közben történnek. Fekete tintát használtak, és bőven alkalmaztak rubrumot kiemelésekre és tagolásra, továbbá néhány dekoratívabb, színes iniciálé (piros, sárga, zöld) is található a kéziratban. A másolók közül a második kéz hagyott bejegyzéseket. Ezek a margókon szerepelnek, a főszöveg tintájával, hangjelölésük nem tér el a másolt szövegtől. Néhány bejegyzés rubrummal be van keretezve, mások szövegbeli hovatarozása pedig kis jellel van a szövegben és a margón is megjelölve. A példák többsége Ámós és Mikeás próféta könyvének szerepel. Hat lexikai jegyzettel, és egy hosszas témamegjelöléssel találkozunk, valamint egy tollpróbával és néhány manikulával.

A szavakat magyarázó jegyzeteket legtöbbször a *másként* vagy az *értésed* szavak vezetik be. A megjegyzések némi latin- és bibliai szövegbeli jártasságot mutatnak, kérdéses viszont, hogy vajon az eredeti fordító megjegyzései, vagy a másoló hozzátoldásai. Hasonlóval a kódex más részeiben vagy a két testvérkódexben nem találkozunk, ami inkább a másoló felé billenti a mérleget. Egy helyen egy város nevét adja meg más formában (BécsiK. 217: „es tüzét gerieztec Rabaathnac kofalaba” – *maskent Rabeenac*), más hol az egyértelműség végett a *templom* alakot *palotának* értelmezi (BécsiK. 228: „Likorganac a tþlomnac sarkay” – *az heberekenel palotának erled kiralenak*), vagy kicsit más szerkezettel magyarázza a sarjúkaszálást (BécsiK. 226: „Es ime èsti a Lordanac nirojo utan” – *maskent kiralnac nizese utan*). A *Paliurus* latinul hagyott alakról megjegyzi, hogy egy tövises növény, amely a szöveg értelmezéséhez ad hozzá (BécsiK. 256: „ki mentol iob okozottoc monal Paliurus” – *neminemo tuuissès fü*). Szintén fordítási variáns

¹⁹ Bécsi kódex (BécsiK.): Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, MNy 72. Kiadása: *Bécsi Codex. Betűhű átirat és latin megfelelő*. Közzéteszi: MÉSZÖLY Gedeon, Budapest, 1916. (Új Nyelvelméltár 1.)

²⁰ KERTÉSZ Balázs (2009), Bécsi Kódex. In MADAS Edit (szerk.) (2009), „*Latiatic feleym...*”. *Magyar nyelvelmélték a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 256–257.; MÉSZÖLY Gedeon (1916), *Bécsi Codex. Betűhű átirat és latin megfelelő*, Budapest.

a „ki látsz” helyett az „ó látó” (BécsiK. 227: „Es monda Amasias Amosnac Ki lac Meñ füs Iudanac földbe” – *maskent oh lato*), és a szöveg kiegészítése egy bonyolultabb mondat szerkezet esetében (BécsiK. 230: „es erèztec ehseget földre nem keñernèc ehseget sem viznèc zomiusagat dè isten igeie halgatasanac” – *erlèd èhseget*). A lexikai jegyzeteken kívül még egy téma-megjelölést hagy a másoló Zofóniás könyve utolsó fejezetének végénél: *A· vegèzètes itelèt napiarol z a· sidoknac bizonşagos megfozdolasokrol xchoz antixc meghaluā* (BécsiK. 282).

Ennek a másolónak köszönhetjük az egyetlen fennmaradt scriptori tollpróbát: szintén Zofóniás könyvénel az egyik lap alján, fejjel lefele a *homo quidam* szókapcsolat szerepel (BécsiK. 313). Mivel ez is szinte le van vágva, feltehető, hogy több tollpróba is volt, csak bekötéskor a körbemetszésnél levágódtak. A kódex egészében egyébként még több manikula is szerepel (pl. 144, 282), olykor fejezetek kezdetekor. Nem mindig egyértelmű, hogy az esztétikai funkcion túl mást is hivatottak-e betölteni, és mivel többségük rubrumos, felmerülhet a kérdés, hogy vajon a főszöveget is másoló scriptor, vagy esetleg egy későbbi rubrumozó keze nyomai-e.

A szöveg írásképe egyébként is rutinos, alapos másolót feltételez, amihez – a megjegyzések jellege és a latin nyelvű tollpróba nyomán – egy műveltebb, bibliai szövegekben jártas személyt képzelhetünk.

A Guary-kódex scriptora

A Guary-kódex²¹ 1482–1508 között íródott, valószínűleg az óbudai klarisza apácák számára készült. Egyedüli scriptora egy, feltehetően az óbudai mariánus kolostorban élő szerzetes, aki írásképe és helyesírása alapján egyaránt nagyon gyakorlott másolónak tűnik. A szöveg a rendi reformokkal kapcsolatban készülhetett, az írások főként az erényes élet módjáról szólnak. A tinta fekete, a nagybetűk kiemelésére, az ún. paragrafusjelekhez, valamint a tagoló- és utalójelekhez rubrumot is használ, elhelyezkedésükből ítélve a főszöveg másolásával egyidőben.²² A margókon szép számmal szerepelnek utalójellel ellátott javítások, szövegbetoldások. Ezek mellett találhatóak a marginálisok is, amelyek az első kivételével végig rubrummal készültek. Általában utalójel nélkül állnak a margón, egyetlen esetben (GuaryK. 57) kereszt alakú jellel van megjelölve a szövegben a hely, amely azonban – a bejegyzés jellege miatt – egyértelműen marginális, nem kihagyott szövegrész. A marginálisok zömmel a szöveg megértését segítő megjegyzések: három témamegjelölés, két tagolás, két retorikai címke és egy felszólítás.

²¹ Guary-kódex (GuaryK.): Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Budapest, K 34.

²² SZABÓ Dénes (1944), Bevezetés. In SZABÓ Dénes (szerk.) (1944), *Guary-kódex*. Codices Hungarici 3. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. III–XXI.

A bejegyzéseknek nincs személyes jellege, írjuk a szövegben való tájékozódáshoz, a fontos részek könnyebb megtalálásához készítette őket. A scriptor célja a marginálisokkal – jellegük és a kötet összeállítása egyaránt ezt tükrözi –, az apácák lelki és erkölcsi életének jobbítása, segítése. A kiemelésre érdemesnek gondolt témák a hálálatlanság, a szent töredelmesség és a szent gyónás (GuaryK. 71: „Es mind egebec közöt ezt oluasoc” – *az zent töredelmes-/segröl*; GuaryK. 81: „Heted zent iozag ki vaqon kereztenesge / az zent gonas” – *eth zol ez iras az zent gonasrol*; GuaryK. 121: „tehat halgassad zent gergor doctort // Nem melto az istenec igert aiandocara” – *mit mond az halalatlāsagrol*). A sorba illeszkedik az erkölcsi intés, amely a szent alázatosságról szóló rész mellett szerepel: *Ez zent igeket es mind ede ala megirtacat mindon iol vege ezebe es sohha el ne felegge ha iduozulni acar*: (GuaryK. 57). Két szövegszakasz kezdetét a kódex elején a margón egy *Nō* megjegyzés kíséri: ezek a kínna örökkévaló voltáról, illetve az irigységnek használatjáról szólnak (GuaryK. 2, 5). A két retorikai címke pedig nagyon hasonló, a szövegben feltett kérdések helyét és egyben a stílus jellegét mutatja (GuaryK. 82: „Eth az zent gonasrol vettetic riuiden három ielős kerdes” – *Kerdesok*; GuaryK. 120: „Ha te azt kerdened / mi keppē kel az imadsag-/nac lenni” – *kerdes*).

A Lobkowicz-kódex második scriptora

A Lobkowicz-kódex²³ 1514 körül másolt vegyes tartalmú kódex: imák, elmélkedések, legendák, példák olvashatók benne. Tartalma alapján ferences, klarisszáknak készült kódexnek tartják. A másolás helyére fogódzónk nincs, eddig a sárospataki és az óbudai klarissza zárda merült fel. A kódex egyértelműen műhelymunkában készült, az öt másoló közül négy biztosan szorosán együtt dolgozott.²⁴ Fekete tintával írtak, emellett szívesen dekoráltak rubrummal és kézzel is. A 3. és 4. kéz főleg szentek neveit hagyta a lapok alján és tetején fohászként, a főszövegtől független bejegyzésekként.²⁵ Több, kifejezetten marginális bejegyzést hagyott viszont ránk a 2. kéz, olya-

²³ Lobkowicz-kódex (LobkK.): Lobkowicz hercegi család könyvtár és archívum, Nelahozeves, Csehország, VI. Fg 30. Kiadása: *Lobkowicz-kódex 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. (Régi Magyar Kódexek, 22.)

²⁴ REMÉNYI Andrea (1999), Bevezetés. In REMÉNYI Andrea közzéteszi (1999), *Lobkowicz-kódex 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek 22.) 7–50.

²⁵ A kezek közül főleg az első, kurzívval olykor hosszabb, magán jellegű megjegyzéseket tesz. Mivel ezek nem a margón szerepelnek, és a jelenség egyedinek tűnik, e vizsgálatba nem vontam be őket, de egy átfogó elemzés ígéretesnek tűnne.

nokat is, amilyenek az egész anyagban csak nála fordulnak elő. Minden marginális rubrummal íródik, de másban nem tér el a főszöveg külalakjától és helyesírásától, pár esetben a hovatarozást a szövegben és a margón is valamilyen jellel egyértelműsíti.

Egy témamegjelölést alkalmazott: „ez a kárhoztak éneke”, írja egy olyan szövegegység mellé, ahol egy kárhozandó lélek énekelni kezd (LobkK. 328: „es kezd e neklenye anÿavalias karhozando ember mondwan...” – *ez akarhoztak éneke*), és műfajmegjelöléssel látott el egy közmondásszerű mondatot (LobkK. 323: „Ne Bízal ate baratídba es rokonÿdba: mert hamarab el feletkeznek te rwlat mint te aleÿtanad” – *yo mondas ez*). Két megjegyzésre érdemes dolgot is kiemel, mindkettőt egy-egy felszólítás alakú tanáccsal látva el (LobkK. 316.: „nagÿ zomorwsagot laat ha karhozando leiend es vgÿ mond ew maganak ote atkozot lelek” – *iegezd meg ezt*; LobkK. 321.: „Atkozot legíenek azert te zemeÿd mert nem akartak latnía az ígenesseknek vílagossagat es ÿgassagnak vtat” – *Lassad meg ezt*). Az anyagban egyedül nála fordul elő irónia. Annál a résznél, ahol a példában valakit a pokolba invitálnak, megjegyzi, hogy „igen jó vendétségbe hívja” (LobkK. 319: „yewel velem yme pokolbeli angelok ÿewnek te elödbe es meg eneklÿk te neked...” – *igen yo vendegsegre hya*).

A példák a másoló scriptori karakteréhez nem adnak hozzá sokat, az azonban feltűnő, hogy bár sokat ír (nagyjából 90 lapot, amelyen imák és példák szerepelnek), csak két szövegegységet jegyzetel: a halálról szóló részt és az egyik „Rettenetes példá”-t. A témaválasztáson kívül az egyes kiemelt részek is mind elég borúlatoak: a hűtlen barátokról szóló mondás, vagy a különféle módon a kárhozottakhoz kapcsolódó szövegrészletek. Annál feltűnőbb, hogy két olyan imádságba hajló fohásza van, amelyek szintén az átkokkal kapcsolatosak, de másfajta előjellel. Amikor a szövegben a beszélők Máriát és Jézust átkozzák, a másoló szükségesnek tartja jelezni elhatárolódását, ezért a margóra jegyzi, hogy „megbocsássad édes asszonyom, Mária, mert szívemnek keserűségével írtam ezt meg, te is édes uram, Jézus” (LobkK. 329.: „Atkozok[!] legen meeg azÿz maría es kÿ zÿlte istennek ffÿat Atkozot legíen ístennnek ffÿa...” – *meg Bocassad edes az / zoniom maría met / ziuemnek keserusege- / -vel írtam ezt meg / te es edes vram íesus*). Tíz lappal később pedig, utolsó bejegyzésében egy hálaadás olvasható: „Ó, édes Szűz Mária, mely nagy kegyesség vagy on tenálad” (LobkK. 339: „Ezeket halvan azzoniunk zÿz maria monda en edesseges ffÿam te azt mondtad hogÿ ate baratÿd segeÿhetneÿek meg elelket” – *O edes zÿz maría me- / lÿ nagÿ kegesseg vagi- / -on te nallad*).

A Jordánszky-kódex scriptora

A Jordánszky-kódex²⁶ ó- és újszövetségi könyvek fordítását is tartalmazó, 1516–1519-ben másolt nagy alakú, vaskos kódex. Mózes öt könyve mellett történeti és prófétai könyveket, az újszövetségből pedig a négy evangéliumot és nem a páli leveleket tartalmazza. A kutatás eddig nem tudta kideríteni, hogy mely renchez tartozhat a kézirat. Először a budaszentlőrinci pálos kolostorból származónak gondolták, de ezt spekulációkon túl semmi más nem erősítette meg. Mivel a kódex az Érsekújvári kódexszel rokonságot mutat, és később klarissza használatban volt, felmerült a margitszigeti domonkos eredet, a kódex kötésének és iniciáléinak vizsgálata viszont a lövöldi karthauzi kolostor, valamint a szintén karthauzi Érdy-kódexszel való rokonság felé mutattak.²⁷ Az iniciálék művészettörténeti szempontú elemzése alapján Szakács Béla legújabban felvetette, hogy az ÉrdyK. és a JordK. egy, valószínűleg karthauzi műhelyben készült, és felveti, hogy onnan hamar, még az ÉrdyK. készítése előtt elkerülhetett a margitszigeti domonkosokhoz, akik így másolhatták belőle a János evangéliuma prológusát az Érsekújvári kódexbe²⁸. Egy tulajdonosi bejegyzés tanúsága nyomán viszont a kódex XVIII. századi birtokosai már minden bizonnyal a nagyszombati klarissza apácák voltak. A teljes kódex egy scriptor munkája, aki kolofónjainak tanúsága szerint több részletben dolgozott a kéziraton. A szövegnek a scriptor csak másolója, nem fordítója. Gyakorlott másoló, írása egyenletes bastarda, helyesírása alapvetően többjegyű, de mellékjeles megoldások is jellemzik. Barna tintával és rubrummal dolgozik, a kódex foliálását, a fejezetbeosztást, és a lapok tetején a könyvek megjelölését is ő végzi. Az ő munkája lehet néhány mutató kéz és tollrajz is. Bár az anyag alapján a bibliai szövegek jegyzetelése viszonylag ritkának tűnik, a scriptor hat megjegyzést mégis hátrahagy a margókon. Ezek közül kettő témamejelölés, egy felszólítás, három pedig kiegészítő információ. Egy kivételével mind az ószövetségi – a később keletkezett – részben szerepelnek. A bejegyzések a szöveg helyesírásával és a főszöveggel azonos tintával (barna és rubrum) íródnak, egyes esetekben a toll mintha vékonyabb lenne. Mivel a szövegben van olyan megjegyzés, amely valószínűleg a fordítótól származik („Eetth keth

²⁶ Jordánszky-kódex (JordK.): Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 1. Kiadása: *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*, sajtó alá rendezte és kinyomatta: TOLDY Ferenc, az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta: VOLF György, Buda, 1888. (Régi magyar nyelvemlékek 5.)

²⁷ ÁCS Pál (2009), Jordánszky-kódex. In MADAS Edit (szerk.) (2009), „*Latiatic feleym...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 256–257.; DIENES Erzsébet (1982), A Jordánszky Kódex eredetéről. *Magyar Nyelv* 78. 440–453.

²⁸ SZAKÁCS Béla Zsolt (2018), Kezdetek: Megjegyzések a magyar nyelvű kódexek iniciáléihoz. *Ars Hungarica* 44/1. 5–16; 12–15.

kapitwlom hean vagon, my modon es my zerrel montta wr ysten zerzeny az nagyab tabernaculomoth, awagy az ysten Sarorath es egyhazath mynden zerzamawal hozya tartozowal es benne valokkal, kynek ertelme es magyarsaga semykeppen en elmeenbe nem ffer, de eegyebtwl sem ertom” – JordK. 63–64), így a marginálisok esetében is erősebben merül fel a gyanú, hogy esetleg másolt szövegről lenne szó. A bejegyzések mindenesetre a szövegben segítik tájékozódni az olvasót, és teológiai jártasságot feltételeznek.

A két témamegjelölés a mózesi könyvekben szerepel. Az első egy a nép felsorolása mellett tett megjegyzés: *Izraelne[k] zamok* (JordK. 124 : „haath zaaz ezer három ezer - ewt zaaz ewthven...”), és egy lapalji bejegyzés a Mózes ötödik könyve 5. fejezeténél, amely a tízparancsolatot tartalmazza: *Ez kapitalban megh vannak yrwan az ystennek zent paranczolatj vota keppen* (JordK. 213–214). A témamegjelölés és a felszólítás, intelem határán áll a *Zeressed ystent / myndnenek / felette* marginális a híres felszólítás mellett (JordK. 216: „Halgasd Izrael az ty vratok ysten Egy wr ysten Zeressed az erth the vradat ystenedet the tellyes zywedbol the tellyes lelkebdol the tellyes eresseghedbol”). Szintén az ószövetségi részben szerepel két kiegészítő információ, amely a mózesi törvény állatáldozatát Krisztusra értelmezi: *mynd wrwnk Iesth yegzy kyt Jerhm kywl meg oleenek mynd ez vylaghnak byneerth* (JordK. 85: „Es annak vtanna az twlyoknak hw taghyath vygeek kywe az tabor kywl, es eeghessek megh merth mynd az sokassaghnak byneyeerth”), és egy sajnos félig lemetsett, így kiolvashatatlan²⁹ szöveg: *proffetalas / [...]gh bel nem / [...]h* (JordK. 209: „ydenek kedeegh wtolso rezeben megh terz the vrad ystenhez hogý halgassad az ew zawat akarrattyat mert yrgalmass ysten”). Végül a Jakab levelének a nyelv csalárdságáról szóló részénél egy lapalji megjegyzésben Ágostont idézi a scriptor: *Zent agoston doctor mongya My naponked valo tyzes kemenczenk mondatyk embernek hw nyelwe* (JordK. 837: „Azonkeppen embernek hw nyelwe yollehet kysded test leegyen de maga nagyot hatalmaz ymee meel kysded tyz meely nagy erdeeth gyw lazth ffele”).

A Kazinczy- és Tihanyi kódex közös scriptora

A scriptorok közül a Kazinczy-kódex³⁰ és a Tihanyi kódex³¹ scriptora hagyta ránk a a legtöbb marginális, összesen 61-et. A két kódex klarissza apácák

²⁹ A Toldy-féle kiadás szerint a szöveg: *Ez proffetalas meegh bel nem telth*, vö.: TOLDY Ferenc kiad. (1888), *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*. Buda, 1888. (Régi magyar nyelvemlékek 5.) 209.

³⁰ Kazinczy-kódex (KazK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 11. Kiadása: *Kazinczy-kódex 1526–1541*, közléteszi: Kovács Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003. (Régi Magyar Kódexek, 28.)

³¹ Tihanyi kódex (TihK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 75. Kiadása: *Tihanyi Kódex 1530–1532*. Közléteszi: Kovács Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007. (Régi Magyar Kódexek, 31.)

számára készült, valószínűleg az óbudai zárda lakóinak, előbbi 1527–1541 között, három szakaszban, utóbbi 1530 és 1532 között, amíg a másik kódex készítése szünetelt. A másoló, ahogy egy kolofónja végén közli magáról, *ff*, vagyis F. fráter – feltehetően Lippai Ferenc, aki több évtizeden át fontos szerepet töltött be a ferences rend életében.³² A scriptor nem pusztán másolója, hanem összeállítója is a köteteknek, amelyek tanító jelleggel készültek, elsősorban prédikációkat, példákat és elmélkedéseket tartalmaznak. A másoló a szövegben is aktívan jelen van, olykor szinte párbeszédet folytat olvasóival, előreutal szövegrészekre, és magyarázza például a latin imákat. Ebbe az attitűdbe és ehhez a scriptori karakterhez szépen illeszkedik a marginálisok jelenléte és milyensége.

A 61 marginálisból 47-et a nagyjából kétszer akkora terjedelmű Kazinczy-, 14-et pedig a Tihanyi kódexben találunk. A marginálisok vizuálisan is elkülönülnek a főszövegtől, minden esetben rubrummal és a főszövegnél kicsit kisebb betűkkel íródnak. Eloszlásuk a Tihanyi kódexben nagyjából egyenletes, helyenként feltűnik pár összetartozó. A Kazinczy-kódexben különösen is bőven megjegyzetelt – elsősorban az említett szerzőket és bibliai locusokat megadó – szövegegységek a „Prédikáció az szent tisztaságról” (KazK. 139–156) és a „Prédikáció a feltámadásról” első kétharmada (KazK. 173–186). A leggyakrabban előforduló típusok: forrásmegjelölés (KazK.: 18 eset, TihK.: 3 eset), amely ebben az esetben legtöbbször a bibliai locusokat jelenti, illetve az ehhez nagyon hasonló szerzők, tekintélyek, esetleg műveik megnevezése (KazK.: 22 eset, TihK.: 1 eset). Mivel ilyen jellegű bejegyzéseket kizárólag ez a scriptor tett, a példákat lásd a függelékben. Az olvasó tájékozódását segítő jegyzetek továbbá: egy témamegjelölés (TihK. 276: *tunc sancti patres communi consilio*), valamint a Mária nevének magyarázatáról szóló résznél tagolás gyanánt az egyes betűket tárgyaló szakaszok kezdeténél a betűk kiírása a margóra (KazK. 59–60). Irodalmi jellegű megjegyzések – műfajmegjelölésként és valószínűleg tájékozódást is segítő funkcióban – egyes példák kezdeténél a *példa*, vagy *szép példa* marginálisok (KazK. 62, 98, 110, 112, 126, TihK. 11 kétszer, 13, 18). A Tihanyi kódex „De conceptione sermo pulcherrimus” című prédikációjának első szakaszában F. frater az egyes kérdéseket retorikai címkékkel jelöli meg, méghozzá latinul (TihK. 61: *prima questio*, 71: *quarta questio*, 73: *quinta et vltima questio*). A kódex ezeken kívül tartalmaz még egy fohászt

³² A két kódex másolójának azonos voltáról és kilétének nyomozásáról részletesen lásd Kovács Zsuzsa (2003), Bevezetés. In Kovács Zsuzsa közléteszi (2003), *Kazinczy-kódex 1526–1541. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek 28.) 7–76.; Kovács Zsuzsa (2007), Bevezetés. In Kovács Zsuzsa közléteszi (2007), *Tihanyi kódex 1530–1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek 31.) 7–48.

(TihK. 79: *Cristus*) és egy kiegészítő információt: Mária ruhájának a leírásakor marginális megjegyzés formájában fűzi hozzá, hogy *[v]runknak also ru[hai]a es ellet[e]n woth* (TihK. 106).

A scriptorról szóló írásaiban³³ Kovács nem győzi hangsúlyozni, hogy a másoló jól képzett, magas beosztású, intelligens, a gondozott közösség sorát szívén viselő személy lehetett. Ebbe a képbe szépen beleillik, hogy a scriptor a marginálisoknak a latin szövegekre, századokkal azelőttre visszamenő hagyományát alkalmazza. Visszaköszön egy „tudós típusú” jegyzetelési hagyomány³⁴, amely azonban latinul nem is feltétlenül tudó olvasóknak szánt könyvek lapjain jelenik meg, ezzel is a kéziratot használó apácák műveltségét növelve, tanítását célozva.

Összegzés, következtetések és kérdések

Az anyagból kirajzolódó kép több olyan kérdés irányába is utat nyit, amely a középkori Magyarország írásbeli kultúrájának állapotát, mikéntjét érinti. Az anyag töredékessége miatt ezekre inkább csak utalok, minthogy bármiféle megoldással elő tudnék állni.

Az első és legalapvetőbb kérdés, hogy valóban létezhetett-e ilyesféle glosszázási rendszer a középkori Magyarországon, része lehetett-e ez a scriptori műveltségnek? Illetve – ha létezett – több fennmaradt kézirat esetén teljesebb, bővebb lenne-e az anyag? A bevezetőben is említett, szintén nagyon egyedinek tűnő kolofónok esetében megvan rá a lehetőségünk, hogy a töredezett magyar anyagot egy egész Európára kiterjedő „tükörrel” vessük össze.³⁵ Az összevetés tanulsága, hogy ez egy szövegtípus, amelynek változatai, variánsai és leírható terjedési útvonalai vannak, amelybe a magyar nyelvű anyag tökéletesen illeszkedik.³⁶ Ha igaz ez a kolofónok esetében, igaz lehet a scriptori marginálisokra is.

Mind a marginálisok, mind a kolofónok ügye átvezet egy újabb kérdéskörhöz: vajon milyen jellegű és mélységű volt a középkori magyarországi szerzetesek és apácák, különösen is a másolók műveltsége? Volt-e annyi glosszázott kézirat, hogy akár másoljon, akár a minták alapján saját megjegyzéseket hozzon létre egy-egy scriptor? Tehát a korai magyar írásbeliség

³³ Kovács 2003, 2007.

³⁴ Rita COPELAND (1991), *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts*. Cambridge studies in medieval literature 11. Cambridge, Cambridge University Press. 82–91.

³⁵ Markus SCHIEGG 2016a Scribes' Voices: The Relevance and Types of Early Medieval Colophons. *Studia Neophilologica* 88, 129–147. passim <http://dx.doi.org/10.1080/00393274.2015.1101354>

³⁶ Vö. P. Kocsis 2018.

megkerülhetetlen és minduntalan felbukkanó kérdéséhez érkezünk, miszerint a középkorból fennmaradt (latin és magyar nyelvű) kódexmennyiség mögé hány kéziratot képzelhetünk még. A két szélsőséges vélemény, hogy a középkori könyvtárolomány 98-99%-a elpusztult volna³⁷, illetve, hogy nagyon nagy könyvtárak a kolostorokban nem voltak, és például a margitszigeti domonkos apácák reform alatt készített kódexei elfértek volna egy nagyobb szekrényben, még abban az esetben is, ha a megmaradt kódexállomány két-háromszorosával számolunk.³⁸ Vajon mennyi kódexet, exemplart láthatott egy-egy másoló szerzetes vagy apáca? És ha látott is glosszázott könyveket, mennyire követte tudatosan és következetesen azok mintáját? Az anyag áttekintése nyomán óvatosan feltételezhetjük – legalábbis a többit jegyzetelő másolók esetében –, hogy inkább egy szövegtípus hatásáról lehet szó, mint pusztán az általános közléskényszerről (mint a marginálisok születése mögött sok esetben álló tényezőről). Az ilyen szinten tipizálhatóság és a más nyelvű irodalmak marginálisáival is valamennyire összhangban álló anyag megengedi ezt a feltételezést.

Az egyes sriptorok jegyzetelési szokását vizsgálva öt sriptor esetében áll rendelkezésre nagyobb mennyiségű anyag. A sriptorok között lényeges eltérések vannak mind a marginálisok fizikai képe, mind a jegyzetelési gyakorlat, az alkalmazott típusok és a személyesség foka között. Feltűnő viszont, hogy a többet és szisztematikusan jegyzetelők közül hárman (GuaryK., LobkK. 2. keze, Kazk.-TihK.) a ferences rendhez tartoznak, ugyanakkor ez a négy kódex a ferences eredetűnek vélt kódexeinknek csak igen csekély hányada. Az egyes sriptorok jegyzetelési módjainak a feltárása azokhoz a kutatásokhoz járul hozzá, amelyek aprólékos elemzések nyomán a középkori magyar írásbeliség előállítóinak munkamódszereit, nyelvi hátterét, hibázásait, hiedelmeit, tehát sriptori karakterét próbálja meg rekonstruálni.

³⁷ Mezey László véleményét idézi Korompay in KOROMPAY Klára (2006), *Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt?* In MÁRTONFI Attila, PAPP Kornélia, SLÍZ Marianna (szerk.) (2006), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum. 116–122.; 117.

³⁸ Lázcs Sándor (2016), *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*. Budapest, Balassi Kiadó. 27.

Függelék

Az ómagyar scriptorok marginálisai típusok szerint

A szöveg megértését segítő jegyzetek

Lexikai jegyzet, szómagyarázat

BécsiK. 217	<i>maskent Rabeenac</i>	a bal margón, jelel a helyére utalva	es tüzèt gerièztec Rabaathnac kofalaba	főszöveg tintája
BécsiK. 226	<i>maskent kiralnac nízese utan</i>	a bal margón, rubrummal bekarikázva	Es ime èsti a· lordanac nírõiõ utan	főszöveg tintája
BécsiK. 227	<i>maskent oh lato</i>	a bal margón, rubrummal bekarikázva	Es monda Amasias Amosnac Ki lac Meñ füs Iudanac földebe	főszöveg tintája
BécsiK. 228	<i>az hebereknel palotanac erled kiralenak</i>	a bal margón, rubrummal bekarikázva	...a napon Likorganac a t̃plomnac sarkay	főszöveg tintája
BécsiK. 230	<i>erlèd èhseget</i>	a jobb margón	es erèztec ehseget földre nem keñernèc ehseget sem viznèc zomiusagat dè isten igèie halgatasanac	főszöveg tintája
BécsiK. 256	<i>neminèmõ t̃uissès f̃ü</i>	a jobb margón, jellel a helyére utalva	ki mentõl iob õkõzõtõc mõnal Paliurus	főszöveg tintája
SzékK. 93 1. kéz	<i>az az nem or̃yas sok. Kyk mondatnak tytan f̃yãynak</i>	jobb margó	Merth nem veree vr̃ ysten az õ hatalmasyt̃ yf̃yv zõzeknõk m̃yatta Sem kedeege T̃ytannak er̃s f̃yãy nem vereek õteth...	rubrum

Forrásmegjelölés

ApMélt. 19r	<i>Marci nono</i>	bal margón	megh kerde vrvnk õket myrõl dysputaltanak volna	barna tinta
ÉrdyK. 657	<i>ij Corõ xj</i>	jobb margón	ýollehet zent pal apostolnak mondasazerent m̃yndden z̃yzek Czistus Iesus ýegyõseenek mondasanak leelek zerent	főszöveg tintája
KazK. 139	<i>Cantikorum scdo</i>	jobb margó	Mikepen az lilium az t̃õisquek k̃õzõt ezõnkepen az en matkam auag̃ iegõsom az lianok k̃õzõt	rubrum
KazK. 140	<i>[.] ad chorinti/os scdo-</i>	margó	Erõl ira zent pal apastales : eg̃ leuelenek hetedik rezeben	rubrum
KazK. 152	<i>sapiē</i>	margó	Kyrõl ugy mond az bõc...	rubrum

KazK. 174	[...] v	margó	¶ erről kegek az Cristus omaga zola : zenth ianos euangeliomanak ötöd rezeben	rubrum
KazK. 175	Math # ij	margó	kýröl zol zenth mathe : ewangeliomanak hwzonkettödik rezeben :	rubrum
KazK. 176	[.]Job XIX	margó	¶ Scio quod redemptor meus viuit et cetera	rubrum
KazK. 176	[.]Jani Xij	margó	akýk wgmond aluznak az fődnek poraba: feel serkennek:	rubrum
KazK. 177	esa ++vj	margó	¶ Viuent mortui Megh eleuenődnek az halottak...	rubrum
KazK. 177	Math[.] ++ij	margó	kýknek Cristus imellettenkeppen felele ¶ Erratis nescientes scripturas...	rubrum
KazK. 178	[.]d chor v	margó	zenth pal apastal az thõb apastalok kõzõt: az feel tamadasrol imellettenkeppen zola: egh lewelenek týzõtõtödik rezeben...	rubrum
KazK. 182	Luce vij	margó	Egik lõn az egh õzwegh azzonnak õ fýa: kýröl zol zenth lukac ewangelista	rubrum
KazK. 182	Mathei / nono	margó	¶ Masodik lõn az egh feýedelõmnek leaña: kýröl zol zenth mathe ewangelista	rubrum
KazK. 183	[.]trus X	margó	Im en feel nittom wgmond az thý koporsottokat: es ký hozlak týtõtket az thý sýrõtõtõkbõl	rubrum
KazK. 183	Luc[.]	margó	ha kegek az hallottak kõzzõl walameýeknek testõk nem lezõn az koporsoba:	rubrum
KazK. 183	Math ++vij	margó	Mýnth zenth mathe ewangelista írýa: ...	rubrum
KazK. 186	a[.] cho[.]thios	margó	¶ errõl ira zent pal apastales: az korontál totoknak	rubrum
KazK. 196	math v	margó	mint Cristus monda zenth mathe ewangelista irtha meg	rubrum
TihK. 1	eccle: / siasti- / ci deci / mo nono	margón	Errõl monda zent lelõk isten: az bõcnek zaia attal	rubrum
TihK. 2	[I]acobi iindo	margón	errõl ira zent Iakab apastal...	rubrum
TihK. 268	Can II	margón	Canticorum iij Capitulum	rubrum

Témamejelölés

BécsiK. 282	<i>A· vegèzètes itelèt napiarol z a· sidoknac bizoñsasog megfozdołasokrol xchoz antixc meghaluā</i>	a bal margón, rubrummal bekarikázva	Mert taht megadod èn nepèmnèc a· ualaztot aiakat hog kaiatlanac mend vrnac nèuebè & zolgallanac oneki egvállal	főszöveg tintája, rubrummal aláhúzva és bekarikázva
GuaryK. 121	<i>mit mond az halalatlásagrol</i>	jobb margó	tehat halgassad zent gergõr doctort // Nem melto az istènec ígert aiandocara...	rubrum
GuaryK. 71	<i>az zent tõredelmes-/segrõl</i>	jobb margó	Es mind egebec közõt ezt oluassoc	rubrum
GuaryK. 81	<i>eth zol ez iras az zent gõnasrol</i>	jobb margó	Heted zent iozag ki vaõon kerez't'ensegbe / az zent gõnas	rubrum
JordK. 124	<i>Izraelne[k] zamok</i>	jobb margó	haath zaaz ezer harom ezer - ewt zaaz ewthven...	rubrum
JordK. 213–214	<i>Ez kapitalban megh vannak yrwan az ystennec zent paranczolatj vota keppen</i>	lap alja	5Mózes 5	barna tinta, rubrum
KazK. 140	<i>Ad deme-/triadem / virginem</i>	margó	¶ Errõl iriauala zent ieronimus eg zÿznek	rubrum
LobkK. 328 2. kéz	<i>ez akarhoztak ene / -ke</i>	bal külsõ margó	es kezde eneklenÿe anÿavalias karhozando ember mondwan...	rubrum
TihK. 276	<i>tunc sancti / patres comm/ uni consilio</i>	margón	tunc sancti patres communi consilio	rubrum
WinklK. 146v	<i>Isten bely nagh vdõssegõs gondolas</i>	szövegegység végénél üres fõllapon	Ez az zenthseges patica kybe myndon bynoknek lelky orwossaga vagyon	barna tinta

A szövegben való tájékozódást segítő jegyzetek

Tagolás

ÉrdyK. 546	<i>ijj</i>	bal margó	Harmad pelda	főszöveg tintája
ÉrdyK. 546	<i>iiij</i>	jobb margón	Negyed pelda	főszöveg tintája
ÉrdyK. 547	<i>v</i>	bal margón	Ewtód pelda	főszöveg tintája
ÉrdyK. 572	<i>i Caplm</i>	jobb margón	a szöveg kezdeténél	főszöveg tintája
GuaryK. 2	<i>Nõ</i>	bal margó	Eth immar vettetic keres at kinnak õrõkke-//valo voltarol ekkpepē	barna tinta

GuaryK. 5	<i>nõ</i>	jobb margó	Azert / mind ezoc az iregsegnecc haznalat-//t'a	rubrum
KazK. 59–60	<i>m a r i a</i>	betűk a margón	Mária nevééről szóló prédikáció	rubrum
MargL. 176	számok	bal margón		barna tinta

Technikai megjegyzés

ÉrdyK. 330	<i>Semy fogyatkozaas nyncsen</i>	lap alján		barna tinta
KulcsK. 32	<i>[v]ersus K</i>	bal külső margó	Kÿalthnak wala wrhoz ees nem vala kÿ Wketh meg zabadeÿtana	világosbarna tinta
PozsK. 25	<i>fordeÿth az leueleth</i>	lap végén	merth waygon harom ezer ezthendeÿ valo Buchuÿa	?

Irodalmi reakciók

Műfajmegjelölések

KazK. 62	<i>zeep pelda</i>	margó	¶ Eg neminemõ uarasban ualanak keet monostorok...	rubrum
KazK. 98	<i>pelda</i>	bal margón	¶ Merth ame eg idõben : eg hattalmas kÿral aranas zekereben utan el induluan	rubrum
KazK. 110	<i>pelda / zeep</i>	margó	¶ Eg neminemõ naõ uarasban lakozo polgaroknak: imell'eten zokassok ual'a	rubrum
KazK. 112	<i>zeep / pelda</i>	margó	monda nekÿ barlaam ¶: ha ezt teendõd eg ÿfÿwhoz hasonlatos leez ...	rubrum
KazK. 126	<i>zeep pelda</i>	margó	¶ Eg kÿralnak mikoron sok eztendõk utam magzattÿa lõtuolna...	rubrum
LobkK. 323 2. kéz	<i>yo mondas ez</i>	jobb külső margón	Ne Bízal ate baratídba es rokonÿdba : mert hamarab el feletkeznek te rwlat mint te aleÿtanad	rubrum
SzékK. 316 3. kéz	<i>p</i>	bal margón	Megÿs ez melle olwasthatÿk ez pelda	rubrum
SzékK. 318 3. kéz	<i>p</i>	bal margón	Megÿs pelda olwastazhÿk az zenth engedelmessegrõl	rubrum
SzékK. 328 4. kéz	<i>pelda</i>	lap tetjén	Kÿ megh tecÿk Ime peldabol	rubrum
TihK. 10	<i>pelda</i>	margón	elsõ peldank vaõon esaurol	rubrum
TihK. 11	<i>Pelda</i>	margón	Mas peldank uaõon az zent euangeliombol	rubrum
TihK. 11	<i>Pelda</i>	margón	Harmad peldank uaõon az eg apaçarol	rubrum
TihK. 18	<i>Pelda</i>	margón	Vg oluastatik az bodok zent ersebõl azzonrol	rubrum

Retorikai címkék

GuaryK. 120	<i>kerdes</i>	jobb margó/ sorvég	Ha te azt keredened / mi keppē kel az imadsag-/nac lenni	rubrum
GuaryK. 82	<i>Kerdesok</i>	bal margó	Eth az zent gonasrol vettetic riuiden harom ielős kerdes...	rubrum
TihK. 61	<i>prima questio</i>	margó	Mel melle kerdik elözör az doctorok...	rubrum
TihK. 71	<i>quarta questio</i>	margón	Kerdik negečör meges az zent doctorok	rubrum
TihK. 73	<i>quinta et vltima questio</i>	margón	Kerdik ötöçhör es vtözör az zent doctorok	rubrum
TihK. 79	<i>questio vtilis</i>	margón	Mel melle imeleten kerdest tamazthatna valaký?	rubrum

Szerzőség megjelölése

KazK. 141	<i>aranzaýw ianos / Crýsostomu[s]</i>	margó	¶ eröl monda az aran zaýv zent ianos: ...	rubrum
KazK. 141	<i>Gregorig</i>	bal margó	eröl monga zent gergöl doctor ...	rubrum
KazK. 142	<i>Augy</i>	bal margó	¶ Erröl mongia zent agoston doctor: ...	rubrum
KazK. 143	<i>Augy</i>	jobb margó	¶ Erröl mongia zent agoston doctor: az zýzessegröl irt kõnuebe	rubrum
KazK. 144	<i>Ambrog</i>	margó	¶ Ezert monga zent amborus doctor...	rubrum
KazK. 144	<i>Augy</i>	margó	¶ vg mond touaba zent agoston doctores:	rubrum
KazK. 144	<i>bernary</i>	margó	¶ eröl mongia zent bernat doctor: ...	rubrum
KazK. 146	<i>Ieronig</i>	margó	¶ eröl iriauala zent ieronimus eg zýznek	rubrum
KazK. 147	<i>Ierog</i>	margó	ezert monga zent ieronim9	rubrum
KazK. 147	<i>bernagy</i>	margó	zent bernad doctores vg mond	rubrum
KazK. 147	<i>Crisostom</i>	margó	¶ ezert monga az aranzaýv zent ianoses	rubrum
KazK. 148	<i>Isodorg / de su-mo bono</i>	margó	¶ eröl mongya az isodorus neu9 mestör	rubrum
KazK. 148	<i>Ierog / ad rustius monath</i>	margó	¶ vg mond zent ieronium9 es: eg baratianak iruan	rubrum
KazK. 149	<i>Valeri[...]</i>	margó	ezert irya ualerius az na9 octauiang cazarrol:	rubrum

KazK. 149	<i>Augg a[d] heremi[...]</i>	margó	Mit mongón kégek zent agoston doctor az hiualkodusrol	rubrum
KazK. 154	<i>[.]apl paulg</i>	margó	Mert am zent pal apastal irya...	rubrum
KazK. 154	<i>Ierog</i>	margó	Ezert iryauala zent ieronimuses eg zyznek: ...	rubrum
KazK. 155	<i>berg</i>	margó	mert vg mond zent bernat doctor	rubrum
KazK. 179	<i>Cr</i>	margó	Mynd az harom Credoba wall yok feel tamadasunkat	rubrum
KazK. 186	<i>a[.] cho[...]thios</i>	margó	errol ira zent pal apastales: az korontal' totoknak	rubrum
KazK. 196	<i>boni amatis</i>	margó	Ultimo discernunt: per locuditatem...	rubrum
KazK. 196	<i>math v</i>	margó	mint Cristus monda zenth mathe ewangelista irtha meg	rubrum
TihK. 263	<i>philoso[...]</i>	margón	mint az pogan boc monga	rubrum

Irónia

LobkK. 319 2. kéz	<i>igen yo vendegsegre hya</i>	lap tetején, jobb sarok	yewel velem yme pokolbeli angelok yewnek te elodbe es meg eneklyk te neked...	rubrum
----------------------	--------------------------------	----------------------------	---	--------

Etikai útmutatások

Intelmek, tanácsok, felszólítások

GuaryK. 57	<i>Ez zent igeket es mind ede ala megirtacat mindon iol vege ezebe es sohha el ne felegge ha iduozulni acar:</i>	jobb margó	Kit meg bizofoyt az zent iras bolnec miatta az zent alazatossagrol	rubrum
JordK. 216	<i>Zeressed ystent / myndennek / felette</i>	bal margó	Halgasd Izrael az ty vratok ysten Egy wr ysten Zeressed azerth the vradat ystenedet the tellyes zywedbol the tellyes lelkebol the tellyes eresseeghedbol	barna tinta, rubrum
LobkK. 316 2. kéz	<i>iegezd meg ezt</i>	bal külső margó	nagy zomorwsagot laa ha karhozando leiend es vg mond ew maganak ote atkozot lelek	rubrum

LobkK. 321 2. kéz	<i>Lassad meg ezt</i>	jobb külső margón	Atkozot legienek azert te zemeýd mert nem akartak latnia az ígeneseknek világosságat es ýgassagnak vtat	rubrum
SzékK. 108-109 1. kéz	<i>ýtt ýol megh lasd mýnt kel'en ertened merth ýol megh kel ezt eerten[ý] es m[eg] kel / tanolný [.] / hog[...] erled [...] výzh[...]</i>	bal és jobb margón	... deh ez ellen ezt mondom mert Termezeth zerént es alatt'a zerent lak ég az ýsten...	rubrum

Fohászok

AporK. 176	<i>Oh felseges vr Isten segel mýnket amen</i>		szöveg vége	szöveggel azonos
AporK. 189	<i>Iesus maria</i>	lap tetején	szövegszakasz kezdete	fekete tinta rubrumos aláhúzás
AporK. 199	<i>Iesus Maria</i>	lap tetején	Kezdetyk az My nemes wronk Iesusnak Cristusnak az ew zenth...	rubrum
AporK. 59	<i>Azzonýonk Maria ymagý býnessekert</i>	lap alján		rubrum
DöbrK. 519	<i>iesus cristus</i>	lap alján fejfel lefele	Jób könyve	talán a főszöveg tintája
ÉrsK. 273	<i>iesus maria</i>	lap tetején		nagyon halvány rubrum, esetleg arany
GömK. 121	<i>pr nr aue maria</i>	lap alján	szöveg végénél	rubrum
GömK. 290	<i>S Margareta</i>	lap alján		rubrum
GömK. 70	<i>ih</i> s	lap alján		rubrum
GömK. 71	<i>Maria</i>	lap alján		rubrum
GömK. 79	<i>Ihs maria / [.]</i>	lap alján		rubrum
LányiK. 101r	<i>Iesus Maria</i>	lap tetején		rubrum
LobkK. 110 3. kéz	<i>Iesus maria zent ferenc zent clara</i>	lap tetején		feltehetően rubrum

LobkK. 185 4. kéz	<i>Iesus Maria Zent ferenc / kalara</i>	lap tetjén		feltehetően rubrum
LobkK. 210 4. kéz	<i>Iesus</i>	lap tetjén		feltehetően rubrum
LobkK. 210 4. kéz	<i>Maria</i>	lap alján		feltehetően rubrum
LobkK. 329 2. kéz	<i>meg Bocassad edes az / zoniom maria met / ziuemnek keserusege- / -vel irtam ezt meg</i>	jobb külső margón, jellel a szövegben és a margón is megjelölve	Atkozok legen meeg azÿz maria es kÿ zÿlte istennek ffÿat	rubrum
LobkK. 329 2. kéz	<i>te es edes vram iesus</i>	jobb külső margón, jellel a szövegben és a margón is megjelölve	Atkozot legien istennek ffÿa...	rubrum
LobkK. 339 2. kéz	<i>O edes zÿz maria me- / lÿi nagy kegesseg vagi- /-on te nallad</i>	jobb külső margón	Ezeket halvan azzoniunk zÿz maria monda en edesseges ffÿyam te azt mondtad hogÿ ate baratÿd segeÿhetneÿek meg elelket	rubrum
MargL. 155	<i>ih̄s . maria . margaretha</i>	lap alján	szöveg vége	barna tinta
TihK. 77	<i>Cristo</i>	margón	mert cak o az : kÿ annal kil fogantatot	rubrum
WinklK. 117	<i>Edes anÿa bodog anÿa veragh zÿlew zÿz maria</i>	lap alján	szöveg vége	főszöveg tintája

Kiegészítő információk, „jólértesültség”

JordK. 85	<i>mynd wrwnk Jesth yegzy kÿt Jerhm kywl meg oleenek mynd ez vylaghnak byneerth</i>	rendesen a margón	Es annak vtanna az twlyoknak hÿw taghath vygeek kywe az tabor kyÿl, es eeghessek megh merth mynd az sokassaghnak byneerth	barna, vékonyabb tinta
--------------	---	----------------------	--	------------------------------

JordK. 209	<i>proffetalas / [...]gh bel nem / [...]jh</i>	bal margó	ýdenek kedeegeh wtolso reezeben megh terz the vrad ýstenhez hogý halgassad az ew zawat akarattýat mert ýrgalmass ýsten	barna tinta
JordK. 837	<i>Zent agoston doctor mongya My naponked valo tyzes kemenczenk mondatyk embernek hw nyelwe</i>	lap alja	Azonkeppen embernek hw nyelwe yollehet kysded test leegyen de maga nagyot hatalmaz ymee meel kysded tyz meely nagy erdeeth gywlazth ffl	barna tinta, rubrum
TihK. 106	<i>[v]runknak also ru[hai]a es ellet[e]n woth</i>	margón	Az also ruhaia vala az o zent testehoz hasonlatos zynu: tudniamint sem igon feier : sem igon voros: az az zodories (Mária ruhájának a leírásánál)	rubrum

Egyéb Tollpróba

BécsiK. 313	<i>homo quidam</i>	a lap legalján, fejjel lefele	Sophonias könyvénel	főszöveg tintájával
-------------	--------------------	-------------------------------	---------------------	---------------------

Manikulák

KeszthK. 51r, 56v, 69r, 131v, 164r, 164v, 167v, 168v, 183v, 190r, 193v, 194v,	manikulák		
BécsiK. 144, 282	manikula	margón, lap alján	rubrum
SzékK. 112, 114, 135 1. kéz	manikulák	margókon	barna tinta vagy rubrum

„Órszalagok”

PeerK. 7v, 23v, 31v, 39v, 55v, 60v, 108v	órszalagok	alsó margón	barna tinta és rubrum
--	------------	-------------	-----------------------

Egy kevésbé ismert X. századi muszlim történetíró:
Ibn Aszam al-Kúfi és a *Kitáb al-futúh* szöveghagyománya

Bevezetés

A bölcsészettudományok gyakorlati hasznára egyre nagyobb hangsúlyt fektető korunkban bizonyára minden európai szakember nagy örömmel olvassza a muszlim történetírás egyik meghatározó kutatójának, Konrad Hirschlernek a sorait, miszerint „a modern kor előtti történeti munkák a Közel-Keleten olyan mértékű népszerűségnek örvendenek, amely máshol teljesen ismeretlen.”¹ A muszlim történeti irodalom kutatóinak örömébe azonban nem kevés rossz szájíz is vegyülhet, ha azt is felidézük, Hirschler milyen apropóból vetette papírra e sorokat. A Mamlúk-kori történetírás főbb vonulatait és a kutatás jelenlegi helyzetét áttekintő összefoglalójában ugyanis erre a jelenségre annak kapcsán utal, hogy még a legfontosabb történeti szövegekről sem áll rendelkezésre igazán megbízható kritikai kiadás. A fent idézett mondat pedig így folytatódik:

„Ennek [mármint a jelentős érdeklődésnek] a következtében a Bejrútban, Kairóban és más városokban székelő kiadók nagy mennyiségben nyomják után és adják ki a C. Gilliot által az újonnan megjelentetett forráskiadványok vizsgálatáról a *Mélanges de l'Institut dominicain d'études orientales*ben írt tanulmányában csak »kereskedelmi célú kiadásoknak« nevezett könyveket. Ezek rendszerint még azt sem jelölik meg, hogy mely kézirat(ok) alapján készültek, nem törekszenek arra, hogy áttekintsék az ismert kéziratokat, kritikai apparátusuk pedig meglehetősen szegényes. A tudományos közösség megcélzása helyett ezek sokkal inkább amolyan kávéházi kiadások, amelyeket egy tanult, de laikus rétegnek szánnak, amely leginkább a gazdagon díszített és csillogó borítókat értékeli.”²

---

¹ Konrad HIRSCHLER (2013), *Studying Mamluk Historiography. From Source-Criticism to the Cultural Turn*. In Stephan CONERMANN (ed.), *Ubi sumus? Quo vademus? Mamluk Studies – State of the Art*. Goettingen, V&R unipress–Bonn University Press. (Mamluk Studies, 3.) 159–186.

² HIRSCHLER 2013:165.

Ennek fényében aligha véletlen, hogy az európai arabisztika képviselői által a XIX. században, jellemzően Leidenben megjelentetett szövegkiadások számos korai és klasszikus arab történeti munka esetében gyakran ma is a legmegbízhatóbb elérhető szövegeknek tekinthetők. Habár ezek megjelentetésének idején számos ma ismert kézirat létezéséről egyáltalán nem lehetett Európában tudni, arra azonban, hogy egy mű szöveg hagyományának vizsgálatakor és kritikai kiadásának elkészítésekor milyen lépéseket és milyen sorrendben kell megtennie a szöveg gondozójának, ekkorra már számos módszer került kidolgozásra a nyugati tudományosságban. Bár e módszerek elsődlegesen a görög és a latin nyelven született munkák vizsgálata során kerültek rögzítésre, az egyes alterületek között pedig azok sajátosságai okán nyilvánvaló eltérések lehetnek, mind a szöveg hagyomány alapos vizsgálata, mind pedig a kritikai kiadások készítésének fontossága lényegében minden területen közmegegyezés tárgyát képezi.

Nem így viszont a muszlim tudományosságban.³ A szövegkiadásokhoz a nyugati standardokkal szembeni alapvetően eltérő hozzáállás oka a Közel-Keleten azonban csak részben magyarázható az erős laikus kereslettel és az erre építő kiadói magatartással, illetve az eltérő tudománytörténeti fejlődéssel. Az okok között legalább akkora súllyal kell megemlíteni a keleti kéziratok nagy számát és fellelhetőségük, hozzáférhetőségük problémáját. Az utóbbit a történeti irodalomból vett példákkal illusztrálva: nem ritka, hogy egy-egy népszerűbb történeti munka, mint például a X. századi Abu-Dzsaafar Muhammad ibn Dzsarír Tabari (megh. 310/923) vagy a XIII. századi Izzaddín Ibn Aszír (megh. 630/1233) univerzális krónikái példányainak száma csak a nyugati kéziratárakban több tucatra tehető, míg a Timbuktuól Indiáig terjedő hatalmas térségben már több százas nagyságrendről beszélhetünk. A pontos szám naprakész adatok hiányában lényegében máig nem állapíthatók meg, lévén, hogy sok esetben még azt is nehéz eldönteni, hogy az iszlám kultúrájának területein egy állami kezelésben levő kéziratár arab kéziratairól készült-e valaha katalógus. S akkor a nagyszámú magán kéziratgyűjteményről még nem is esett szó. Mindezen általános problémák illusztrálására az alábbiakban egy konkrét esetet mutatok be.

³ A Mamlúk-kori történeti munkák kiadása során alkalmazott kiadói módszerekről lásd Li GUO (1997), *Mamluk Historiographic Studies: The State of the Art*. *Mamlūk Studies Review* 1. 15–43, különösen 15–27, idézi HIRSCHLER 2013:165/34. j. Az arab nyelvű kéziratok hagyomány vizsgálatának nehézségeiről lásd CSORBA Zsuzsanna (2020), *Szövegkritika, kodikológia és az arab kéziratok hagyomány*. In MARÓTH Miklós (szerk.), *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Évkönyve*, 2018–2019. Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete. (Annales, 3.) 163–173.

Ibn Aszam al-Kúfi Kitáb al-futúhjának kéziratái és szövegkiadásai

A kérdéses mű, a *Kitáb al-futúh* (magyarul Hódítások könyve) szerzője egy, a jelenlegi adatok alapján a X. század első felében meghalt, életének egy részét a mai Irak és Irán területén töltő történétíró, közismert nevén Ibn Aszam al-Kúfi.⁴ A neve alatt fennmaradt krónika tekintélyes hossza mellett – nyomtatásban közel 3000 oldal – több más okból is érdeklődésre tarthat számot. Feltűnő sajátossága például, hogy a feltehetően síita szerző több eseményt, így az első kalifa, Abu-Bakr (ur. 632–634) megválasztását vagy a síita imám, Huszein (megh. 680) megölését a jellemzően szunnita történétírók által képviselt változattól eltérő módon és azoknál lényegesen részletesebben beszéli el. A krónika emellett olyan, a Omajjád és az Abbászida kalifátusok keleti területeit érintő eseményekről is megemlékezik, amelyek máshonnan egyáltalán nem ismertek. Mindezek ellenére Ibn Aszam munkáját a modern kori kutatásban sokáig nem, vagy alig használták, leginkább a síitákkal kapcsolatos elfogultsága miatt.⁵ Feltehetően hasonló okokból a mű a középkori, szunnita szerzők által uralt történeti irodalomban is marginális szerepet kapott, s így csak elvétve hivatkozták. Ebből adódóan nem meglepő, hogy a *Kitáb al-futúh*nak más, X. század előtti krónikákhoz képest jelenleg lényegesen kevesebb, összesen hét arab nyelvű kézírata ismert. Ez utóbbi körülmény bizonyos szempontból könnyebbé is teszi kézírathagyományának vizsgálatát más korabeli munkákhoz képest – a kéziratok megtalálása és azonosítása azonban így sem tekinthető zökkenőmentes feladatnak.⁶

Ismertségének csekély voltára jellemző többek között, hogy a XIX. század elejéig csak a *Kitáb al-futúh* Mustaufi Haravi által 1201-ben készített

⁴ Ibn Aszam életrajzáról és életének datálási problémáiról lásd Lawrence I. CONRAD (2015), Ibn A'tham and His History. *Al-Ušūr al-Wusṭā* 23. 87–125; Ilkka LINDSTEDT (2014), Al-Madā'inī's *Kitāb al-Dawla* and the Death of Ibrāhīm al-Imām. In Ilkka LINDSTEDT, Jaakko HÄMEEN-ANTTILA, Raija MATTILA, Robert ROLLINGER (eds) (2014), *Case Studies in Transmission*. Münster, Ugarit-Verlag. (Intellectual Heritage of the Ancient and Mediaeval Near East, 1.) 103–130; Ilkka LINDSTEDT (2017), Sources for the Biography of the Historian Ibn A'tham al-Kūfi. In Jaakko HÄMEEN-ANTTILA, Petteri KOSKIKALLIO, Ilkka LINDSTEDT (eds) (2017), *Contacts and Interaction: Proceedings of the 27th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants, Helsinki 2014*. Leuven–Paris–Bristol, CT, Peeters. (Orientali Lovaniensia Analecta, 254.) 300–309.

⁵ A *Kitáb al-futúh* modern kori kutatástörténetéről lásd SCHÖNLÉBER Mónika (2018), A klasszikus muszlim történétírás egy későn felfedezett munkája: Ibn A'tham al-Kūfi *Kitāb al-futúh*-ja a korábbi kutatások fényében. In MARÓTH Miklós (szerk.), *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve, 2015–2017*. Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete. (Annales, 2.) 13–38.

⁶ A kéziratok előkerüléséről lásd SCHÖNLÉBER Mónika (2017), Notes on the textual tradition of Ibn A'tham's *Kitāb al-Futūh*. In HÄMEEN-ANTTILA, KOSKIKALLIO, LINDSTEDT 2017:427–438., különösen 427–429.

perzsa fordítása volt ismert.⁷ Az első arab nyelvű töredékeket 1825-ben találták meg a gothai hercegi könyvtárban,⁸ azonban azt csak Wilhelm Pertsch, a kérdéses gyűjtemény második katalógusának készítője ismerte fel az 1880-as években, hogy a kérdéses szöveg egyes részei megegyeznek a 90 évvel korábban már nyomtatásban publikált perzsa részekkel.⁹ Mintegy fél évszázaddal később a kutatásnak új irányt adott két, az isztambuli Topkapı palota egyik könyvtárában felfedezett kódex,¹⁰ melyek a *Kitáb al-futúh* perzsa szövegének végét követően még több mint 300 fólión keresztül folytatódnak, aminek köszönhetően Ibn Aszam történeti műve az egyik leghosszabb ismert korai arab történeti munkává vált.

Ezt követően a XX. században négy további kézirat került elő: egy huszonnégy fólió hosszúságú részlet a milánói Veneranda Biblioteca Ambrosiana gyűjteményéből, amely a gothai kézirat végét és az isztambuli kézirat első három oldalát tartalmazza;¹¹ egy kézirat az ankarai egyetem İsmail Saib-gyűjteményéből, amely a Kr. u. 657-es sziffíni ütközetről szóló részt hozza;¹² valamint egy-egy, a dublini Chester Beatty Library kéziratárából¹³ és a Birminghami Egyetem Mingana-gyűjteményéből,¹⁴ amelyek nagyjából az Isztambulban található első kódex szövegét fedik le. Mindezek a felfedezések tették lehetővé a *Kitáb al-futúh* első és máig legteljesebb kiadásának elkészítését, amely végül 1968 és 1975 között látott napvilágot az indiai

⁷ A fordításról és a fordítóról lásd CONRAD 2015:93–94.

⁸ FB MS. orient. A 1592 (a továbbiakban a hivatkozásokban MS Gotha). A kézirat leírását lásd Johann Heinrich MÖLLER, *Catalogus librorum tam manuscriptorum quam impressorum qui jussu divni Augusti ducis Saxo-Gothani a beato Seetzenio in Oriente emti in bibliotheca Gothana asservantur*, I. Gotha, Engelhard–Reyher, 1825. 107 (Cat. No. 328).

⁹ A kézirat újabb leírását lásd: Wilhelm PERTSCH (1881), *Die orientalischen Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, III. Gotha, Friedrich Andreas Perthes, 219–220 (No. 1592).

¹⁰ MS Ahmet III 2956/1–2. A két kódex leírását lásd: Fehmi Edhem KARATAY, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar Kataloğu*, III. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, 1966. 341–342 (Nos 5736–5737).

¹¹ MS Ambrosiana H. 129, ff.4b–27b (a továbbiakban MS Milan). A kézirat leírását lásd Eugenio GRIFFINI (1910), I due episodi siciliani dello Pseudo al Waqīdī in uno nuova redazione anonima. In Enrico BESTA, Gaetano M. COLUMBA, Carlo A. NALLINO, Antonio SALINAS, Giambattista SIRAGUSA, and Carlo O. ZURETTI (eds.) (1910), *Centenario della nascita di Michele Amari*, II. Palermo, Virzi. 402–415, különösen 402–408.

¹² MS Şā'ib 5418, ff.1–194b. A kézirat leírását lásd Ursula SEZGIN (1971), *Abū Miḥnaf, Ein Beitrag zur Historiographie der umayyadischen Zeit*. Leiden, E. J. Brill. 111–114.

¹³ MS Chester Beatty 3272. A kézirat leírását lásd Arthur John ARBERRY (1956), *The Chester Beatty Library, A Handlist of Arabic Manuscripts*, II. Dublin, Emery Walker. 9.

¹⁴ MS Mingana 572. A kézirat leírását lásd Hans Ludwig GOTTSCHALK, John Spencer TRIMMINGHAM, Alfred Felix Landon BEESTON, Derek HOPWOOD (1963), *Catalogue of the Mingana Collection of Manuscripts* (comp. and ed. D. Hopwood), IV, Birmingham (Selly Oak Colleges Library), p. 168 (Cat. No. 918).

Haidarábádban.¹⁵ Ez a kiadás a gothai, a dublini, a birminghami, valamint a két isztambuli kódex alapján készült, kiegészítve a néhol hiányos arab szöveget a perzsa fordítással. Az utóbbi felhasználásának módja ugyanakkor mintaszerűen példázza a keleti kiadási gyakorlat sajátosságait: a kiadás készítői ugyanis elfejtették megjelölni, hogy a perzsa fordítás hatvanánál is több ma ismert kézírata közül melyik/melyek alapján készült. E szöveg – a kiadók által írt bevezető hiánya, a gyér kritikai apparátus, és a lépten-nyomon megfigyelhető, jelölés nélkül hagyott hiperkorrekciók ellenére is – a *Kitáb al-futúh* jelenleg elérhető kiadásai közül máig messze a legjobbnak tekinthető, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a mű az elmúlt évtizedekben széles körben ismertté és használttá vált az arabisták körében. A „konkurencia” érzékeltetésre hadd említsem meg pusztán azt aényt, hogy a *Kitáb al-futúh*nak akad olyan, a haidarábádi kötetek megjelenése után közzétett kiadása is, amely a jelenleg elérhető arab nyelvű kéziratokból hiányzó részleteket nem pusztán pótolta a perzsa szöveg alapján, de a kiadó vissza is fordította azt arabra (nyilván saját korának nyelvállapotát tükröző módon).¹⁶

A haidarábádi kiadáson dolgozók szerencsétlenségére¹⁷ munkájuk elkészültét követően néhány évvel a *Kitáb al-futúh* egy újabb fontos kézírata vált ismertté. Utóbbi szerzőjeként azonban korábban tévesen a IX. századi híres muszlim történészt, Muhammad ibn Umar al-Vákidit (megh. 207/823) tüntették fel,¹⁸ mígnem Murányi Miklós egy öt fölió hosszúságú részlet publikálásával minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy a szöveg a *Kitáb al-futúh*ból származik, és a gothai kézirat első fejezeteit tartalmazza, csak annál bővebb formában.¹⁹ Ismét csak jellemző ugyanakkor a keleti kiadási gyakorlatra, hogy Murányi bizonyítása ellenére e kéziratot továbbra is

¹⁵ IBN ASZAM ([kb. 1989]), *Kitáb al-futúh*. Ed. Muhammad AZÍM AD-DÍN, Muhammad Abdel-Muín HÁN, 8 vols. Bejrút, Dár an-Nadva al-Dzsadída. (Haidarábád, Matbaat Madzslisz Dáirat al-Maárif al-Uzsmánija, 1968–1975 reprintje).

¹⁶ Lásd, például IBN ASZAM (1406/1986), *Kitáb al-futúh*. Ed. Nuaim ZARZÚR, 4 vols. Bejrút: Dár al-Kutub al-Ilmija; IBN ASZAM (1411/1991), *Kitáb al-futúh*. Ed. Ali SÍRI, 5 vols. Bejrút: Dár al-Advá; IBN ASZAM (1412/1992), *Kitáb al-futúh*. Ed. Szuhail ZAKKÁR, 3 vols. Bejrút: Dár al-Fikr.

¹⁷ Tekintettel arra, hogy a haidarábádi kiadás egyik kötete sem tartalmaz információkat az alkalmazott módszerről, valamint a felhasznált kéziratokról, így többek között a kiadóknak a három kimaradt kézitról, azaz milánóiról, az ankarairól és a patnairól (lásd alább) való esetleges ismereteikről is csak találgathatunk.

¹⁸ MS Hudá Bahs 1042 (a továbbiakban a hivatkozásokban MS Patna). Maulavi Muinuddin NADVI (1929), *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*, XV. Patna, Baptist Mission Press. 108–109 (No. 1042/I).

¹⁹ MURÁNYI Miklós (1978), Ein neuer Bericht über die Wahl des ersten Kalifen Abū Bakr. In *Arabica* 25/3. 233–260.

al-Vákidi egy mára elveszett munkájának unikális példányaként hirdetve azóta három alkalommal is kiadták különböző arab kiadók.²⁰

A *Kitáb al-futúh* kézirat hagyományának vizsgálatát több tényező nehezíti. Egyfelől a kódexek közül csak három: az isztambuli, a patnai és a dublini tekinthető épnek. A többi négynek vagy az eleje (például a birminghami és a milánói), vagy a vége hiányzik (például a milánói), és több esetben a belső főlíók sem maradtak fent hiánytalanul (így a birminghami és a gothai esetében). E sérülésekkel magyarázható, hogy a hét kézirat közül egyik készítési helyét, másolóját, és megrendelőjének a nevét sem ismerjük. Szintén részben ennek tudható be, hogy csak négy kódex készítési dátuma ismert, melyek igen széles skálán mozognak. A legkorábbi a milánói szöveg, mely a hidzsra szerinti 627. saabán 13-ra (azaz 1230. június 27-re) datált, míg a legkésőbbi a patnai, melyen a hidzsra szerinti 1278. rabi asz-száni 25. (azaz 1861. október 30.) szerepel. További probléma, hogy a hét kézirat egyike sem teljes, azaz mindegyik a *Kitáb al-futúh*nak csak egy bizonyos hosszúságú részletét tartalmazza. Ahogy azt az alábbi ábra mutatja, csak a krónika középső része maradt fenn több kéziratból, míg a szöveg eleje és vége – két rövidebb szakasztól eltekintve – csak egy-egy példányban ismert számunkra.

Kézirat	Főlíók			
	—			
Patna	44ff.	—		
Gotha	31ff.	137ff.	—	
Milánó	—	23ff.	—	—
Isztambul I&II	—	—	267ff.	278ff.
Dublin	—	—	361ff.	—
Birmingham	—	—	241ff. [-]	—
Ankara	—	—	[-] 194ff. [-]	—
Perzsa fordítás	+	—	+ [-]	—

1. ábra. A *Kitáb al-futúh* kéziratjai közötti átfedések és hiányok

²⁰ Ezek időrendben: AL-VÁKIDI (1989/1409), *Kitáb ar-rida va-nabdza min futúh al-Irák, Kíláhuma riváját Ibn al-Aszam al-Kúfi alá asás al-mahtúta al-vahída bi-Bánki Búr (Báki Búr/al-Hind)*. Ed. Muhammad HAMÍDALLÁH. Paris, Éditions Tougui; AL-VÁKIDI (1990/1410), *Kitáb ar-rida ma nabdza min futúh al-Irák va-dzík al-Muszanna ibn Hárísza as-Sajbáni, Riváját Ahmad ibn Muhammad ibn Aszam al-Kúfi*. Ed. Jahja AL-DZSUBÚRI. Bejrút, Dár al-Garb al-Iszlámi); AL-VÁKIDI (1991), *Kitáb ar-rida*. Ed. Mahmúd Abdalláh ABUL-HAIR. Ammán, Dár al-Furkán.

Mindez azt jelenti, hogy a haidarábádi kiadás közel kétharmada kényszerűen egy szöveg (azaz a 168 fóliós gothai szövegrészlet és a 278 fólió hosszú II. isztambuli kódex) alapján készült. Ez a szám pedig egy teljes, kritikai kiadás esetében sem lenne több körülbelül 50%-nál. Ez az arány még közel sem jelentene akkora problémát az egyes részek arányos eloszlása esetén. Azonban a kéziratok egy másik fontos jellegzetessége, hogy azok szövegei két kivételtől eltekintve csak érintőlegesen találkoznak, vagyis ahol az egyik kézirat véget ér, szinte pontosan ott kezdődik a következő, jelentősen leszűkítve így azt a szövegmennyiséget, amely az egyes kódexek közötti átfedések és ezáltal a kéziratok közötti kapcsolat vizsgálatához elengedhetetlen lenne.

A Kitáb al-futúh egy különleges jegye: verses betétek

A következőkben egy rövid esettanulmányt szeretnék bemutatni az e kéziratok vizsgálata során felmerülő problémák közül, valamint kitérek a már említett, 1201-es perzsa fordításának használhatóságára az arab szövegek vizsgálata során.

Az arab nyelvű történeti munkák gyakori elemei a prózai szövegbe illesztett verses betétek. Ez alól a *Kitáb al-futúh* sem képez kivételt, ugyanakkor az egyes kéziratok igen eltérően kezelik a verseket, amit minden eddigi szövegkiadás magyarázat nélkül hagyott. A versek okozta problémával az Ibn Aszam munkájának első fejezeteit megőrző két kézirat, azaz a gothai és a patnai vizsgálata során lehet minden korábbinál élesebben szembesülni. A különbség a Mohamed próféta halála utáni törzsi konfliktusokat bemutató két kéziratváltozatban első olvasatra is látványos: míg ugyanis a huszonnyolc fólió hosszúságú gothai és negyvenkét fólió hosszúságú patnai kéziratrészlet közül előbbi tizenkét, utóbbi 941 sornyi verset tartalmaz. Ez egyben azt is jelenti, hogy a patnai kódexben megőrzött szöveg több mint egyharmada versben íródott. Fontos megjegyezni, hogy bár a verses betétek visszatérő elemei az arab nyelvű történeti munkáknak,²¹ az imént említett számokkal a *Kitáb al-futúh* teljesen mértékben kilóg mind a korai, mind a klasszikus kori történeti művek közül. Sokatmondó például, hogy a verseket közismert módon leginkább kedvelő és idéző korai történetíró, a fentebb

²¹ Ezek szerepéről lásd például Ilse LICHTENSTADTER (1979–1980), History in Poetic Garb in Ancient Arabic Literature, *Harvard Ukrainian Studies* 3–4/2. Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students (1979-1980). 559–568.; Geert Jan VAN GELDER (2004), Poetry in Historiography: Some Observations. In: In Miklós MARÓTH (redigit) (2004), *Problems in Arabic Literature*. Piliscsaba, The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies. (Acta et Studia, 3.) 1–13.

már röviden említett Tabari a *Kitáb al-futúh* gothai és a patnai szövegei által elbeszélte eseményekről saját krónikájában adott leírásában egy nagyjából ugyanolyan hosszú szövegben csak 167 verssort idéz.²² Részben ez, a kortársai között eléggé egyedinek számító verskezelés is hozzájárult ahhoz, hogy a szakirodalomban többször felmerült már a *Kitáb al-futúh* e versei eredetiségének a kérdése. A mű kéziratának együttes vizsgálata alapján azonban e problémára összpontosítva is új megfigyeléseket tehetünk.

A patnai szövegben megőrzött 106 vers helyeit bejelölve a párhuzamos, de a versek javának hiánya miatt jóval rövidebb gothai szövegben három nagyobb szakasz különíthető el. Az első körülbelül tizenkét fólió hosszúságú, és semmilyen, versek jelenlétéről árulkodó szövegközi utalás nem található benne.²³ Ezzel szemben a következő, nagyjából hat fóliónyi szakasz²⁴ a versek egykori helyeit különböző bevezető formulákkal jelzi, mint például a „szavalt és azt mondta”, az „és azt mondta”, vagy az „e sorokat írta”. A versek szövege azonban hiányzik. A maradék tizenkét fólió²⁵ szövege kevésbé következetes: négyszer csak a fenti formulák egyike,²⁶ míg huszonhét esetben egyetlen utalás sem szerepel a szövegben.²⁷ Utóbbiak közül tizenegy alkalommal viszont a másoló az utalás mellett a versek első sorát is kiírta.²⁸ Könnyen belátható, hogy a fenti mintázat aligha alakulhatott ki, ha – a közvetlenül vagy közvetve – a gothai kódex alapjául szolgáló szöveg nem tartalmazta eleve a verseket. Emellett fontos megemlíteni, hogy a gothai kéziratban található négy további, a versek egykori jelentlétére történő utalás is, amelyeknek viszont a patnai verzióban nincs nyomuk.²⁹

Ha pusztán a gothai kódex jellegzetességeit vesszük figyelembe, logikusnak tűnik annak feltételezése, hogy a versek teljes elhagyásáért a másoló, vagy még inkább a másolók lehettek a felelősek, lévén a szövegen több kéz nyoma azonosítható. E másolók pedig (szám szerint legalább hárman), máshogy kezelték a verseket, amit az első és második szakasz határán történő kézváltás is alátámasztani látszik. Kevésbé egyértelműen, de részben ugyanebbe, részben azonban jelentősen eltérő irányba látszik mutatnia a további kéziratok vizsgálata is. Egyrészt a fentihez hasonló – bár korántsem

²² TABARI (1966–1977), *Tárih at-Tabari; Tárih ar-rusúl val-mulúk*. Ed. Muhammad Abul-Fadl IBRÁHIM, 10 vols. Kairó, Dár al-Maárif. (Dzaháir al-Arab, 30.) III/1851–2015.

²³ MS Gotha ff.I,2,113,III,V,IV,II,6,4,3,5,1,7.

²⁴ MS Gotha (vö. MS Patna, f.15a₂₀₋₂₃), f.113b₂₄₋₂₅ (vö. MS Patna, f. 11b₁₅₋₂₂), MS Gotha, f.1b₂₀ (vö. MS Patna, f.22a_{22-22b1}).

²⁵ MS Gotha, ff.14b–27,112b.

²⁶ Például „és [név] azt írta nekik a levél végén”, MS Gotha, f.20a₂₃–20b₁.

²⁷ MS Gotha, f.15a₉₋₁₀ (vö. MS Patna, f.31b₁₋₄), f.20b₁₄ (vö. MS Patna, f.35b₁₇₋₂₁).

²⁸ Például MS Gotha, f.15b₁₈ („ezután az alábbi verssorokat kezdte mondani erről [idézett sor]”), f.16b₉ („és [név] verssorokat írt azt mondva [idézett sor]”), f.20a₈ („majd [név] verssorokat kezdett el mondani [idézett sor]”).

²⁹ MS Gotha, f.13b₁ (vö. MS Patna, f.29b₁₅), f.25a₅ (vö. MS Patna, f.38b₁₉).

ilyen mértékű – eltérés a gothai szöveg végén és az annak végét egyedülként párhuzamosan tartalmazó milánói kódexben is megtalálható. Előbbiben egy huszonöt főlíó hosszú szakaszon négy vers kezdősorai szerepelnek az őket felvezető szöveggel, míg a vele párhuzamos kódexrészlet több, mint 260 sort hoz. De hasonló felfedezéseket tehetünk a többi kézirat kézbevételekor is. Az isztambuli kódex első kötetében közel 550 sor vers van, számos további versekre történő utalással, míg a párhuzamos dublini és birminghami kódexek közül előbbi közel 3000, míg utóbbi több, mint 1500 sor verset hoz. Bár az arányok az egyes kéziratpárokat vizsgálva eltérnek, egy közös mindegyikben van: legyen szó a vers első sorát felvezető mondatról vagy a teljes verset helyettesítő utalásról, ugyanazok a formulák szerepelnek mindegyik szövegben. Összességében ugyanakkor a fenti következetesség alapján logikusnak tűnik annak feltételezése, hogy az egyes versek elhagyása, rövidítése vagy pontos leírása sokkal inkább egy közös előkép jellegzetességének lehetnek a tanúi, és kevésbé tekinthetők az eltérő területeken egymástól távoli korokban tevékenykedő másolók egyéni döntései eredményének, mint ahogyan arra a gothai szöveg önmagában történő értelmezése következtetni engedett volna.

További tanulsággal szolgál a *Kitáb al-futúh* kései, 1201-es perzsa nyelvű fordításának használata az arab szöveg vizsgálatakor. Az elmúlt néhány évtizedben több esetben, így például Tabari és Amírak Balaami (megh. kb. 382/992 és 387/997 között) példáján keresztül bebizonyosodott, hogy a középkori arab történeti munkák perzsa nyelvű fordításai megkerülhetetlenek, különösen a kevés forrásanyaggal rendelkező korai témák feldolgozásakor, mert a fordítók több esetben a fordított munka mellett más művekből is dolgoztak.³⁰ Sajnos a *Kitáb al-futúh* perzsa fordításának jelenleg nem készült még el a kritikai kiadása, de hét kézirat alapján létezik egy modern, 2005-ben megjelentett, nyomtatott szövegkiadás.³¹ A fentebb is vizsgált fejezetek gothai és patnai, arab nyelvű szövegvariánsainak az összevetését a perzsa fordítással több tényező is nehezíti. Ezek közül kiemelhetjük, hogy az utóbbinak az arab eredeténél sokszor ékesebb a megfogalmazása, több esetben teljes fejezetek hiányoznak a fordításból, ráadásul a két arab szöveg között sincs olyan jelentős mértékű különbség, amely alapján meg lehetne állapítani, hogy a perzsa szöveg egyik vagy másik arab variánshoz állna közelebb. Szerencsésebb helyzetben vagyunk ugyanakkor a versek kezelését illetően, ugyanis – bár azok túlnyomó többsége hiányzik a perzsa szövegből – a fordító viszont szemmel láthatóan eredetileg egy verseket is tartal-

³⁰ Andrew Charles Spencer PEACOCK (2007), *Medieval Islamic Historiography and Political Legitimacy. Bal' amī's Tārīkhnāma*. London–New York, Routledge.

³¹ Mustaufi HARAVI (SH.1386/2005), *Al-Futúh. Tardzsuma-ji Muhammad ibn Ahmad Mustaufi Haravi*. Ed. Golám-Reza Tabátábái MADZSD. Teherán, kiadó nélkül.

mazó arab változatból dolgozott. Erre utal, hogy verses betétek négyszer az eredeti arab alakjukban, hatszor pedig perzsa fordításban szerepelnek a szövegben, míg három további esetben pusztán utalásokat találhatunk egykori jelenlétükre.³² Az eredeti mű versei körüli problémákat viszont tovább növeli, hogy a perzsa verssorok feltűnésének helyein egyik párhuzamos arab szöveg sem hoz verseket.

További tanulsággal szolgálhat a fejezetcímek elemzése. A patnai kéziratban a vizsgált rész szövege nyolc nagyobb esemény köré van rendezve, mint például Abu-Bakr kalifává választása, a különböző *ridda* epizódok és az arab hódítások kezdete. Ezen hosszabb, körülbelül tizenöt-huszonöt oldal terjedelmű tematikai egységek elején egy-egy rövid cím olvasható (például „Híradás Fudzsá ibn Abd-Jálílról”, „Híradás Bahrejn népének *rid-dájáról*”). Ezzel szemben a gothai szöveg patnaival párhuzamos részletei huszonnégy rövidebb fejezetre vannak felosztva. A gothai címei emellett a patnai fejezetcímeknél rendre hosszabbak, és az adott fejezet tartalmára is tartalmazznak utalásokat (például „Híradás al-Fudzsá ibn Abd-Yálíl asz-Szulamiról, hogy mit tett a muszlimokkal és hogyan égették meg”, „Híradás a foglyokról, akiket Hálid ibn al-Valíd Abu-Bakrnak küldött és arról, hogy mi történt velük”, „A Muszailima és Halid ibn al-Valíd közötti csata és Muszailima halála”). Bár a perzsa fordítás első ránézésre a patnai kézirat fejezetkiosztását követi, a szöveg alapos vizsgálata azonban más minta követését mutatja. A perzsa szöveg jellegzetessége ugyanis, hogy bár alapvetően hűen követi az arabot, gyakori a jellemzően pár soros részek elhagyása. Ezek részletes elemzése rámutat, hogy sok esetben ezek a kihagyások egybeesnek a gothai kézirat fejezetcímeinek helyeivel. Pontosabban fogalmazva: a fejezetcímek, valamint az azokat közvetlenül megelőző és záró mondatok általában hiányoznak a perzsa szövegből, így a kihagyott részek okozta törések a fordításban egybeesnek a gothai kézirat fejezeteinek nyitó és záró mondataival. Mindez pedig arra enged következtetni, hogy a fordító egy olyan arab verzióból dolgozott, amelynek belső szövegfelosztása sokkal inkább a huszonnégy rövidebb, egy-két oldal hosszúságú alfejezetre osztott gothai szövegére hasonlíthatott, amely tagolás egyébként a *Kitáb al-futúh* további, itt nem vizsgált részeire is jellemző.

³² Mustaufi HARAVI (SH.1386/2005), 3–46.

Összegzés helyett

Összefoglalva a fentieket a kutatás jelen fázisában megállapíthatónak tűnik, hogy a perzsa fordítás tartalmi vonatkozásban nem ad hozzá lényeges új információt az eredeti arab nyelvű mű ismeretéhez, legalábbis az eddig részletesen átvizsgált szakaszok esetében biztosan nem. Ennek ellenére szövege mégis hasznosnak bizonyult az arab szöveghagyomány vizsgálatakor, ugyanis megerősíti az arab szövegek önmagukban történő olvasatának eredményeit mind a versek, mind pedig a fejezetcímek esetében. Mindez pedig különösen annak fényében lehet fontos adat, ha figyelembe vesszük, hogy Ibn Aszam művének perzsa fordítása – ha nem is maguk a ma ismert kéziratok – közel negyven évvel korábban készült, mint a *Kitáb al-futúh* ma ismert legkorábbi datált arab nyelvű kézírata.

Amint arra a fenti rövid áttekintésben megkíséreltem részletesebben bemutatni, a *Kitáb al-futúh* szöveghagyományának vizsgálatát több tényező nehezíti. Ezek között is kiemelt hely illeti meg az arab szövegkiadások készítői között meglévő szakmai konszenzus egyértelmű hiányát, Ibn Aszam a történeti munkákban tapasztalható látszólagos ismeretlenségét, illetve a mű kézíratainak töredékességét és ezzel együtt az ismert kódexek által fenntartott szövegváltozatok közötti kapcsolatok feltárásának bizonytalanságait. Jelen tanulmánykeretei között pusztán a szöveg egy rövidebb részletére összeponosítva kíséreltem meg néhány olyan lehetőséget vázolni, amelyek az itt felsorolt nehézségek egy részének megoldására az arab kéziratok együttes olvasása, valamint a perzsa fordítással történő összevetése révén lehetőséget kínálnak. Ezek azután hosszabb távon elvezethetnek a vizsgált mű kritikai szövegkiadásának megszületéséhez. E vállalkozás aktualitását jelzi többek között az a tény is, hogy az elmúlt bő évtizedben két IX. századi történétíró, al-Azdi (megh. kb. 170–210/786–825 között)³³ és al-Vákidi korábban legjobb esetben is csak „kevésbé megbízhatónak” ítélt krónikáit is egyre komolyabb szakmai figyelem övezi. Az utóbbi vizsgálatok ugyanis több esetben igazolni tudták, hogy Ibn Aszam és az említett szerzők munkái nemcsak azonos hagyományból merítve dolgoztak, de elbeszéléseik sok esetben fontos részletekben árnyalják azt a képet, amelyet a korai arab történeti munkák fősodrába tartozó egyéb krónikákból az arab történelem első két évszázadáról a XIX. század óta egyre finomabb vonalakkal rajzol meg az európai kutatás.

³³ Az al-Azdi életéről szóló kutatástörténet legújabb összefoglalóját lásd: AL-AZDI (2020), *Futúh es-Sám = The Early Muslim Conquest of Syria: An English Translation of al-Azdī's Futúh al-Shām*. Transl. and annot. by Hamada HASSANEIN and Jens SCHEINER. Abingdon, Oxon–New York, NY, Routledge. (Culture and Civilization in the Middle East.)

Egy különleges műfaj különleges képviselője:
a Veszprémi pontifikále

Az Országos Széchényi Könyvtár 317-es jelzetű liturgikus kézírata, a Veszprémi pontifikále¹ a XIV. században készült, és a középkori magyarországi liturgia legfontosabb emlékei közé tartozik. Először ismerkedjünk meg vele kívülről!

Bár illusztrációk nincsenek benne, nagyon szép, impozáns kötet, vastag bőrkötéssel, cirkalmas iniciálékkal. Mérete egy mai misekönyvéhez hasonló. Ahogy belelapozunk, látjuk, hogy – a liturgikus könyvekben teljesen általános rend szerint – az elhangzó szövegeket feketével, a rubrikákat – azaz a címeket és, hogy így mondjam, a „rendezői utasításokat” – vörös színnel közli. Következtesen felváltva használ vörös és kék iniciálékat, ez egyfelől esztétikus, másfelől segíti a tájékozódást.

Elődeim közül, akik a kódexszel foglalkoztak, mindenképpen meg kell említenem Szigeti Kiliánt, aki a veszprémi eredetet határozta meg,² valamint Szendrei Jankát, aki fölfigyelt jelentőségére, majd főként a benne található számos kottázott gregorián tétel miatt foglalkozott vele,³ és nekem személyesen kutatási témául ajánlotta. A zenei vonatkozások ismertetésétől most eltekintek, de egy pillantást mégér a kódex szépen olvasható, jellegzetes kottairása is.

---

¹ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317. *Pontificale Vespremiense sæculi XIV.*

² SZIGETI Kilián (1972), „Mesko veszprémi püspök Pontifikáléja”, *Magyar Könyvszemle* LXXXVIII (1972) 5–14. Epa.oszk.hu/00000/00021/00284/pdf/MKSZ_EPA00021_1972_88_01-02_005-014.pdf.

³ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA ZTI. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1.) 62. (C 29);

– *Középkori hangjegyvírások Magyarországon. A magyar notáció története. Német neumairások Magyarországon*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1983. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4.)

– „A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás”, in V. FODOR Zsuzsa: *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 1996. 29–41. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6.)

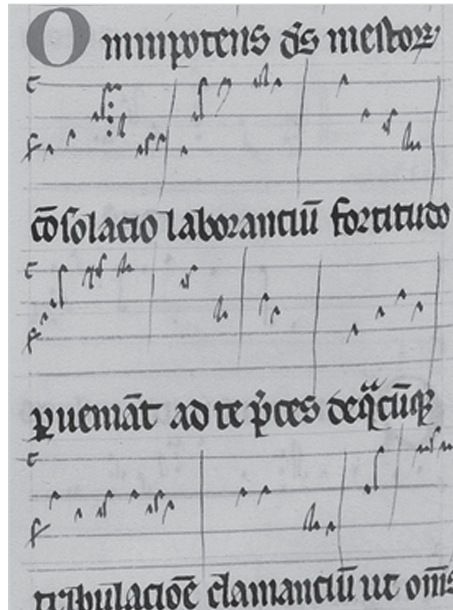
– *A „mos patrie” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005.

Mielőtt tartalmilag is jobban megismerkedünk a Veszprémi pontifikálével, érdemes valamelyest áttekintenünk műfaji környezetét.

A nyugati keresztény istentisztelet két fő megnyilvánulási módja a mise és a zsolozsma. Ezeknek a szerkezete meglehetősen szilárd, a megfelelő műfajú tételek a megfelelő sorrendben követik egymást az egyházi évkör szerint, a változatokat leginkább csupán az eltérő tételválogatás jelenti. A mise- és zsolozsmáskönyvek általában cím alapján is jól azonosíthatók. A liturgiakutatók, liturgiátörténészek, gregorianisták leginkább ezzel az anyaggal foglalkoznak, ami rajta kívül esik, azt jóval nehezebb meghatározni. Ezek az „egyéb” szertartások a századok folyamán változatos összeállításokban, változatos megjelölésű könyvekben (pontificale, rituale, benedictionale, agenda, manuale, obsequiale) kaptak helyet. E könyvek megnevezésének nincs nagy jelentősége a korai időszakban, a legelterjedtebb (utólagosan adott!) megnevezés a pontifikále, de ez nem jelent a könyvre nézve előrevetíthető tartalmat, sem szerkezetet.

Kissé egyszerűsítve tehát: a pontifikáléba minden belefér, ami a misén és a zsolozsmán kívül esik. De mi ez a minden? Hatalmas anyag: a monostorban elmondott asztali áldástól a császárkoronázásig, a gyertyaszenteléstől a temetésig, a Márk-napi búzaszenteléstől az apátszentelésig, a sörszenteléstől az érvágás előtt mondott imádságig. Egy-egy pontifikále ezekből az alkalmi szertartásokból befogadható mennyiségű sorozatot közöl, ám a kutatónak ahhoz, hogy el tudja helyezni ezeket a forrásokot és tartalmakat a nyugati liturgia összefüggérendszerében, ismernie kell az egész repertoárt.

Az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoportja (jelenleg már több mint ezerkötetes) digitális forrásgyűjteményében⁴ több mint 400 kötet tartozik az „egyéb”, azaz misén és zsolozsmán kívüli kategóriába. Az elmúlt években nekem személyesen fő feladatomból volt ezen források tartalmának föltérképezése. E források elkülöníthető tartalmi egységeit ordónak nevezzük.

Processziós antifóna részlete
a templomszentelési szertartásból (56v)

⁴ usuarium.elte.hu (Letöltés: 2020. augusztus 5.)

Szeretnék most betekintést nyújtani az előforduló ordótípusokba – egy utólagos rendszerezés szerint:

(1) Az első csoportba sorolhatjuk az egyházi év rendkívüli szertartásait, mint pl. a vezeklők elbocsátása hamvazószerdán, az ágszentelés virágvasárnap vagy a húsvéti szent háromnap rítusai;

(2) A másodikat a szentségek kiszolgáltatása és a hozzájuk kapcsolódó ordók alkotják, pl. keresztelés, esketés, nászház megáldása, az új asszony bevezetése a templomba, a papi rend fokozatainak föladása, püspökszentelés;

(3) A harmadik csoportba tartozik a személyek nem szentségi megáldása, szentelése, avatása, amilyen az apátszentelés, a királykoronázás, a szerzetesi fogadalomtétel vagy a szüzek és az özvegyek megáldása;

(4) A negyedik kategóriába sorolhatjuk a tárgyak megáldását, az engesztelő és bajelhárító rítusokat, mint például a templomszentelés, a zászló megáldása, a rossz idő és a járványok elleni szertartások vagy az ördögűzés;

(5) Az ötödik csoportot az egyházkormányzati rítusok alkotják, mint a zsinattartás vagy a papok „lefokozása”;

(6) Az utolsó a miséhez kapcsolódó, de a misekönyvektől függetlenül is hagyományozott ordók csoportja Ebbe tartoznak például a beöltözési imádások vagy a benedikcionále. Ez utóbbi egy olyan áldásgyűjtemény, amely a misében használatos püspöki hármásáldásokat tartalmazza az egész egyházi évre, így sokszor egy forrás legterjedelmesebb fejezetét alkotja, ami aztán a címadásban is megjelenhet. Ilyen pl. a XI. századi Esztergomi benedikcionále, amely templomszentelést és bérmlást is tartalmaz, tehát nyugodtan nevezhetnénk pontifikálénak is.⁵

Ezek után ismerkedjünk meg a VP-vel belülről is!

Eredeti címe nincs, elnevezése utólagos. De – amint láttuk – amúgy sem kell mindig hinni a címnek, a műfaji megjelölésnek. Hátralátunk benne tartalomjegyzéket.

Elsőként szerepel a nagyszombati keresztelés a hozzá kapcsolódó előkészítő rítusokkal (skrutíniumok), illetve a keresztelést követő bérmlás. A következő szakasz a papi rendek föladása, ezt követi a püspökszentelés. A legterjedelmesebb fejezet a templomszentelés és a hozzá kapcsolódó szertartások. Utána olvashatjuk az apát és apátnő beiktatását, az apácászentelést, majd a zsinattartás ordóját. Ezek után következik a koronázás szer-

---

⁵ Zágráb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 89. *Benedictionale Strigoniense sæculi XI.* = BenStrig XI = JÓZSA Attila, FÖLDVÁRY Miklós István (2013), *Benedictionale Strigoniense 1075–1092 (Zagrabia, Knjižnica Metropolitana MR 89)*. Budapest, Argumentum Kiadó. (MRH 4.)

tartása, ami a Magyarországon fennmaradt koronázási ordók közül a legkorábbi. Ezt követik a halotti rítusok, a miseelőkészület és a benedikcionále. A 133. lapon egy később hozzáírt függelék következik, benne oltárszentelés és a temető megáldása. A két rész között szabadon maradt felületekre utólag beírva találjuk a kardszentelést és egy, a benedikcionáléhoz kapcsolódó hármasáldást templomszentelés ünnepére.

Látható, hogy közel sem teljes a „válogatás”: a fentebb fölvezolt hat kategóriából kettő gyakorlatilag teljesen hiányzik a VP-ből. Legföltűnőbb az egyházi évhez kapcsolódó rendkívüli szertartások hiánya, ezekből egyedül a nagyszombati keresztelés szerepel. A kardszentelésen és a templomi felszerelések megáldásán kívül nem találunk a kötetben tárgyszenteléseket és bajelhárító rítusokat sem. Ennek okát a pontifikálék történetének rövid áttekintése után fogjuk megérteni.

Legkorábbi forrásainkat, amelyekre vissza tudjuk vezetni a pontifikálét, a szakirodalom „primitív” (azaz kezdetleges) pontifikáléknak nevezi. Ezek az ezredforduló előtt vagy annak környékén keletkezett rövid, néhány ordót tartalmazó kötetek.⁶

A X. század közepén született meg az első igazán meghatározó, később széles körben használatos pontifikále, a Német-Római Pontifikále (PRG), amely a misén és zsolozsmán kívüli szertartások óriási enciklopédikus gyűjteménye. Őstípusa nem maradt fenn (talán nem is létezett), de a X–XI. századtól kezdve számos példánya ismert, a XX. század második felében pedig készült belőle egy összefoglaló kiadás, Cyrille Vogel és Reinhard Elze szerkesztésében.⁷

Ez után a legteljesebb forma után a pontifikálék történetében egy, az előzőekkel ellentétes folyamat indul el: rövidül a terjedelem, igyekeznek kihagyni, amit lehet, hogy egy-egy kötet kezelhető, áttekinthető anyagot közöljön. A XI. század után kezdik a püspököket áthelyezni egyik városból a másikba, ezért a pontifikále, amely addig elsősorban helyhez kötődött, egyre inkább a püspök személyéhez kezd kapcsolódni. Ennek következménye, hogy az inkább „hely-specifikus” ordók kimaradoznak belőle. Tipikusan ilyenek az egyházi év rendkívüli ordói, valamint a gyakoribb, áldozópap által is elvégezhető szertartások. Az előbbieket fokozatosan a misekönyvekben kapnak helyet, az utóbbiak pedig a rituáléban, amely épp ennek a folyamatnak köszönhetően jelenik meg, és válik a liturgikus könyvek egyik fő

⁶ Niels Krogh RASMUSSEN, Marcel HAVERALS (1998), *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Leuven, Peeters. (Spicilegium Sacrum Lovaniense, 49.)

⁷ Cyrille VOGEL, Reinhard ELZE (1963-1972), *Le pontifical romano-germanique du Xe siècle I-III*. Vatikánváros. (Studi e Testi, 226., 227., 269.)

típusává. A helyi szokásoktól való elszakadással a pontifikálékra jellemző lesz a nemzetköziesedés: egy-egy jól sikerültebb példány népszerűvé válik, szélesebb körben elterjed.

Ilyenek a XII., majd a XIII. században összeállított római pontifikálék,⁸ amelyek a PRG egyenes folytatásai, de elhagyják a Róma számára szükségtelen, archaikus és nem eléggé gyakorlatias részeket, mint például a koronázás vagy a monasztikus rítusok.

A következő fontos állomást Guillelmus Durandus pontifikáléja jelenti a XIII. század végéről.⁹ Ő kihagyja az áldozópap által is végezhető rítusokat, és három kötetbe rendezi az anyagot: (1) személyek, (2) dolgok megszentelése, ill. (3) az ezeken kívüli szertartások. Ez a pontifikále igen nagy népszerűsége tett szert, és széles körben elterjedt Európában. Több, most nem említendő kiadás után, szinte egy az egyben ezt vette át a Trienti zsinat határozata nyomán kiadott új római pontifikále,¹⁰ de ebben már csak a kizárólag püspök által végezhető ordók kaptak helyet. Mivel ez az 1595-ös PR kötelező érvényű volt az egész római egyházban, a pontifikálék története itt lezárult. A kéziratosság témájához kapcsolódva itt egy fontos megállapítást tehetünk: Mire a pontifikále eljutott a nyomtatványkorba, nem fejlődött tovább, tehát ez a műfaj tipikusan a kéziratosság terméke.

A teljesség kedvéért fejezzük be a történetet: A II. Vatikáni zsinat után kiadott liturgikus könyvek között nincs pontifikále, hanem ismét külön kis kötetek jelennek meg, a bennük foglaltak viszont már nincsenek igazán szerves kapcsolatban a szertartások korábbi formájával.

A szakirodalom¹¹ a PRG-t követően kizárólag a római leszármazási vonalat követi, amely a végpont felől nézve érthető, a fennmaradt pontifikálékat vizsgálva azonban láthatóan nem kielégítő. Ha a VP-t szeretnénk elhelyezni a történeti vázlatban, máris elakadunk, mert bár a XIV. században készült, mégsem követi a Durandus-féle rendet. Akkor merre induljunk?

---

⁸ Michel ANDRIEU (1938), *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros. (Studi e Testi, 86.), Uő (1940a), *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros. (Studi e Testi, 87.)

⁹ Michel ANDRIEU (1940b), *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros. (Studi e Testi, 88.)

¹⁰ Marc DYKMANS (1985), *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle*. Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana. (Studi e Testi, 311.)

¹¹ Például Cyrille VOGEL (1986), *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Átd. és ford. William STOREY, Niels RASMUSSEN, Portland–Oregon Pastoral Press., illetve Éric PALAZZO (1993), *Histoire des livres liturgiques. Le moyen âge. Des origines au XIIIe siècle*. Párizs, Beauchesne.

Amikor kutatásaim kezdetén összegyűjtöttem több tucat pontifikálét, azt reméltem, hogy a mise- vagy zsolozsmáskönyveknél megszokott, meglehetősen szilárd szerkezetet találok majd, s a kevés változó rész segít megtalálni a rokon forrásokat, a VP minél közelebbi előzményeit. Kiderült azonban, ahogy ezt a történeti összefoglalóban már elmondtam, hogy a PRG térhódítása és Durandus művének átvétele között a pontifikálékra a tudatos szerkesztésből következően nagyfokú egyéniesség volt jellemző: még abban is nagy az eltérés a forrásokban, hogy mely szertartások és milyen sorrendben szerepelnek bennük – tehát a római típusok mellett számos egyéb változat is létrejött. Az egyes ordók áttekintésekor pedig az is kiderült, hogy maguknak az ordóknak a szerkezete sem állandó, az elhangzó tételek, a leírt gesztusok előfordulása, száma, sorrendje is eltérő lehet a forrásokban, ezért egészen részletes, tételenkénti vizsgálódásra van szükség.

A VP ordóival kapcsolatban eddig az alábbi eredmények születtek:

A koronázás egy az egyben, a gyermekek skrutíniuma (a keresztelést előkészítő rítus) és a papi rendek föladása nagyjából megegyezik a PRG-vel. A püspökszentelés, az apácasantelés és a zsinattartás a XII. századi rómaiival azonos. A bérmlás a XII. és XIII. századi római ordónak is közeli rokona, a halotti rítusok csak a későbbiek. A nagyszombati szertartás 12 olvasmánya jellegzetes római jelenség (Magyarországon a XV. század végéig csak 4 olvasmányt olvastak). A benedikcionále egy igen korai, Karoling-kori szakramentárium (*Sacramentarium Hadrianum*¹²) függelékében található szakasszal azonos, amelyet Aniane-i Szent Benedek állított össze. Az apát és apátnő benedikálása a regensburgi pontifikáléval egyezik.¹³ Ez utóbbi jelenség valószínűleg valamiféle archaizmus: regensburgi–magyar kapcsolatról ugyanis csak Gizella-királyné korából tudunk.

Én legrészletesebben a templomszentelési ordóval foglalkoztam. Mielőtt az ezzel kapcsolatos eredményekre rátérnék, tekintsük át a Magyarországról fennmaradt többi pontifikálét is!

A magyar liturgiátörténet két legrégebbi szövegméleke az Esztergomi Benedikcionále (amelyet a műfaji besorolás kérdésének kapcsán már említettem) és a Hartvik-agenda¹⁴, amelyek a XI. századból valók. A Zágrábi

¹² Jean DESHUSSES (1971–1982), *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits* I–III. Fribourg, Éditions Universitaires. (Spicilegium Friburgense, 16., 24., 28.)

¹³ ARADI László (2019), *Az apátnő benedikálásának szertartása a középkori Magyarország monasztikus női szerzetesközösségeiben*” (PhD disszertáció, PPKE HTK, 2019)

¹⁴ Zágráb, *Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 165. Epitome pontificalis sæculi XI. exeuntis.* = FÖLDVÁRY Miklós István (2013), *Pontificale Chartvirgi, sæculi XI exeuntis de Hungaria (Strigoniense?) (Zagrabie, Knjižnica Metropolitana MR 165).* Budapest, Argumentum Kiadó. (MRH 3.)

pontifikále (ZP)¹⁵ a XIII. század elejéről származik. Időrendben itt következik a VP a XIV. századból, végül a Filipecz-kódex¹⁶ és ifj. Vitéz János pontifikáléja¹⁷ a XV. század végéről, amelyek a Durandus-féle pontifikále liturgikus rendjét követik, így a mi szempontunkból nem relevánsak, művészettörténeti szempontból azonban igen jelentősek.

A másik három forrás Földváry Miklós kutatásai alapján¹⁸ a fő magyarországi csapásirányba, az esztergomi hagyományba illeszkedik – a VP azonban eltér ettől. A templomszentelés nem szerepel a Hartvik-agendában, a zágrábi forrásban azonban a főszövegen kívül még egy utólagos, kivonatos változata is benne van. Az elemzés során kiderült, hogy az Esztergomi benedikcionáléban található, illetve a Zágrábi pontifikáléban két változatban is meglévő templomszentelési ordónak a mintája egyértelműen a PRG, ezek tulajdonképpen egyazon ordó három stádiumát képviselik. A VP hozzájuk képest igen nagy különbségeket mutat, amelyek döntő többsége a XII. és XIII. századi PR-okból eredeztethető. Figyelemre méltó, hogy a VP templomszentelési ordójában szerepel négy könyörgés, amelyekről sikerült kimutatni, hogy normann eredetűek. Ugyanezek megtalálhatók a ZP-ben is, tehát a magyar hagyományban fölfedezhetünk egy a XIII. században már kimutatható normann szálát.

A templomszentelési ordó vizsgálata alapján levonható tanulságokat áttekintve, kiegészítve a VP többi szertartásához kapcsolódó eredménnyel a következőképpen összegezhetjük a kódex liturgiátörténeti jelentőségét:

A XIV. század első felében a Durandus-pontifikále ugyan már készen volt, de nagyobb ismertségre csak az avignoni fogság idején tett szert. Ezért a VP ismeretlen szerkesztői számára a kiindulási pontot a PRG magyarországi típusa jelenthette. Archaizáló törekvésnek tekinthetjük a VP-ben az apát- és apátnőszentelés Regensburgból való átvételét, a normann orációk jelenléte pedig a magyarországi liturgia XIII. századi állapotához való igazodás jele lehet. Mivel ebben a korban Közép-Európában még nem a Durandus, hanem a korábbi római változatok jelentették a „korszerű” pontifikálét,

---

¹⁵ Zágráb, Metropolitanska Knjižnica / Bibl. Univ. MR 124. *Pontificale Zagrebiense saeculi XIII. ineuntis* = Ivan ŠAŠKO (szerk.) (2005), *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Societas Historica Archi-episcopatus Zagrabienensis – Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije ›Tkalčić‹, Zágráb. (Monumenta liturgica ecclesiae Zagrabienensis – Bogoslužni spomenici Zagrebačke crkve, 1.)

¹⁶ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. 26. *Pontificale «Filipecz» 1477–1490*.

¹⁷ Róma (Vatikánváros), Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Ottobon. Lat. 501. *Pontificale Ioannis Vitéz János saeculi XV.* = VitézJ XV

¹⁸ A fentiekén kívül lásd FÖLDVÁRY Miklós István (2011), Egy hiányzó láncszem: az MR 124-es zágrábi pontifikále. *Magyar Egyházzene* XIX/4. (2011.) 383-416.

az említett romanizáló törekvések (a PR XII-ből és XIII-ból való átvételek) a nemzetközi „trendhez” való alkalmazkodás jelei. Elmondhatjuk tehát, hogy a VP egy korábban kialakult magyar hagyományon alapszik, de önálló alkotás, kísérlet egy „újhullámos, nemzetközi”, ugyanakkor egyéni színnel is bíró pontifikáléra. Tartós eredménnyel sajnos nem járt a kísérlet, de ha a Durandus-féle változat nem söpör el minden korábbit Magyarországon is, a VP talán a következő időszakot is meghatározhatta volna.

Nagy Ignác kéziratos énekeskönyve
és annak Szent István-éneke

A székesfehérvári Püspöki Levéltárban Séllyei Nagy Ignác püspök kéziratai között található egy nagyfólió alakú füzet, a külzet felirata szerint: „Cantilena Hungaricae et Orationes diversae ab Ign. Nagy Eppo. Io”. A füzet címirata: „*Székes Fejér Vári Püspökségben lévő plebániái templomokra kirendelt énekek, litániák az imádságokkal, melyeken kívül másokat énekelni vagy imádkozni a néppel különös engedelem nélkül szabad ne légyen.*”¹ Az alábbiakban bemutatom az énekeskönyvet, majd annak egyetlen énekével, az *Ó Szent István, dicsértessél...* kezdetűvel foglalkozom.

A kézirat terjedelme 65 lap. Az énekeket tartalmazó rész rendje:² Reggeli ének, esti ének (3); miseénekek (3); Oltáriszentséggel kapcsolatos alkalmi énekek (4); gyermekek templomba mentekor; énekek az egyházi évre: advent, karácsony, böjt (2), húsvét, pünkösd, Szentháromság (3), áldozócsüörtök; szentekről: Szűz Mária (2), angyalok, Szent Péter, mártírok, Szent József, Szent István, Szent László, Szent György, Szent Márton (2), egyház napján, prédikáció után, Angyali olvasó után, *Te Deum*. Az énekek utáni imádságok, litániák az 1785-ben megjelent *Énekek könyve* kötet imarészének³ kézirata. A püspök kéziratos bejegyzéseiből egyértelmű, hogy a kézirat imádságai korábbiak, mint a nyomtatott *Énekek könyvében* olvasható azonos imák, az utóbbiban többlet a *Miatyánk*-, *Angyali üdvözlés*-, *Apostoli hitvallás magyarázata*, *Keresztény lélek az Istenhez* (az utóbbi örszóként szerepel a kézirat végén, de szövegét a kézirat nem tartalmazza).

Egyes énekek között kihagyott helyek állnak, kotta és nótajelzés egyáltalán nem szerepel a kéziratban. A kötetet Nagy Ignác püspöki kinevezése után állíthatta össze, benne (főleg az imádságos részben) sajátkezű javításai találhatók. Jellemző a címadásban szereplő kizárólagosság: püspökként

¹ Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, Kéziratok, nr. 1482(1). Ezúton köszönöm meg Mózessy Gergelynek, a levéltár vezetőjének kutatásom során nyújtott szíves segítségét.

² A számok azt jelzik, hogy a jelzett alkalomra egynél több ének szerepel.

³ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben* (1785), összeáll. [SÉLLYEI NAGY Ignác]. Pest, Landerer. 212–282.

meghatározta, hogy egyházmegyéjében mely énekeket szabad (külön engedély nélkül) templomokban énekelni. Néhány évvel később, az 1785-ben kiadott *Énekek könyve* bevezetőjében olvashatjuk ennek az indoklását: „...a jó énekek fogyatkozása miatt csúfoltatt az isteni szolgálatot illető tisztaság”, ezért „szükséges volt az Evangéliom, és Anyaszent-egyháznak lelke szerént való énekeket elrendelni”, s ezzel a „zur zavar énekek” helyére „istenesebb és lelkiebb” énekeket adni.”

Nagy Ignác későbbi ima- és énekeskönyveiben a magyar múlt irodalmilag értékes énekeiből válogatott,⁴ az *Énekek könyvében* pedig a katolikus megújulás szellemében íratott (nagy részét Ányos Pállal) új énekeket.⁵ A most tárgyalt énekeskönyv tudomásom szerint kéziratban maradt, használatba vételéről nem találtam adatot.

39 ének, köztük a korban mindenütt szorgalmazott miseénekekkel (*Ím arcunkra borulunk...*; a *Wir werfen uns darnieder...* magyar változata), amely németül 1766-ban jelent meg először, 1776-ban Mária Terézia énekeskönyvébe is bekerült.⁶ A 39 ének között még nincsenek olvasmány- vagy evangéliumi énekek, amelyek 1785-ben kiadott *Énekek könyve* törzsanyagát képezik majd, és nem is irodalmi szempontú válogatás, mint a püspök 1780-ban és 1789-ben kiadott imádságos könyveinek énekei.⁷

Séllyei Nagy Ignác ezt az énekeskönyvet két forrásból válogatta össze: Náray György 1695-ben kiadott *Lyra coelestis*éből⁸ és az 1758 után gyakran megjelent Petrus Canisius-féle kiskatekizmushoz (az alább tárgyalt *Kérdések könyvecskéjéhez*) kapcsolt énekek közül.

A továbbiakban az *Ó Szent István dicsértésél...* kezdetű énekről lesz szó. Az ének szövegét lásd e tanulmány végén, mellékletben.

*

Az *Ó Szent István dicsértésél...* kezdetű ének mai ismereteink szerint először a Keresztény Oktatás Társasága számára kiadott katekizmus függelékének énekei között fordul elő, 1758-ban.

⁴ SZELESTEI N. László (2016), Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök két imakönyvéről (1780, 1789), *Magyar Könyvszemle*, 132, 3. 319–336.

⁵ SZELESTEI N. László (2013), Az Énekek könyve és Ányos Pál. In Sz. N. L., *Irodalom és lelkiség*. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 6). 85–96.; Uő, *Ányos Pál megjegyzése közismert himnuszok újrafordításáról* (sajtó alatt).

⁶ WATZATKA Ágnes (2014–2015), A Mária Teréziához kapcsolódó egyháziének-reform III: Reforménekek a magyarországi énekgyakorlatban, *Magyar Egyházzene*, 22, 2014/2015, 275–300., i. h. 297–298., nr.23.

⁷ Lásd a 4. sz. jegyzetet.

⁸ NÁRAY György (1695), *Lyra coelestis suavi concordia divinas laudes personans hominum-que animos a terrenis ad coelestia avocans*. Nagyszombat, Akad.

A Jesus Társaságából való Canisius Péter által egybe-szedetett és három iskolára el-osztatott keresztény hitnek öt fő tikkelyeiről közönséges és szükséges kérdések könyvecskeje, mellyben előre botsáttatnak a Boldogságos Szűz Mária Keresztény Oktatás Társaságának rendtartási és búcsúi, a gyermekek óráival. Utollyára pedig az egész keresztényi tudomány rövid sommában szép énekes nótájú versekbe foglaltatik, és külömb-külobmféle sátoros ünnepekre való énekekkel megbóvítottik, a Felsőbbeknek az ő engedelmeből, Győr, Streibig Gergely János, 1758.⁹ XVI, 184 p. (A továbbiakban a mű kiadásait *Kérdések könyvecskeje* címmel tárgyalom.)

Területileg és időben is elszórtan a *Kérdések könyvecskejének* további tizenkét kiadásában leltem fel az *Ó Szent István dicsértessél...* kezdetű éneket. A jezsuita rend révén országosan elterjedt, Erdélyben is megjelent.¹⁰

Szentiványi Dezső kimutatta, hogy Petrus Canisius kiskatekizmusának Adam Hermenegild-féle *Kleine Schul-Christijét* (Klagenfurt, 1740) dolgozta át a szintén jezsuita Ignaz Parhamer (*Allgemein-notwendiges Frag-Büchlein...*, Bécs, 1750), amely a Keresztény Oktatás Társasága *Kérdező könyvecskejéként* különböző nyelvekre lefordítva nagyon sok kiadást megért.¹¹ Szakirodalmunk szerint Kereskényi Ádám fordította magyarra.¹² A magyar nyelvű kiadásokban 1758-tól azonos énekek szerepelnek, számuk 24–26. A különböző nyelvű kiadások énekeinek, azok hatástörténetének vizsgálata még elvégzendő feladat.¹³ Az *Ó Szent István dicsértessél...* csak a magyar nyelvű kiadásokban fordul elő.

⁹ Példány: OSzK, 318.097. Az *Ó Szent István dicsértessél...* a 21. ének, a 172. lapon kezdődik. Ugyanezen kiadvány, azonos impresszummal, eltérő lapszámozással: OSzK, 318.207. (Ebben az *Ó Szent István...* a 187. lapon kezdődik. – Német változata (más énekekkel): *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein in drey Schulen ordentlich eingetheilet, mit beygesetzten Gesängern, und nutzbaren Bericht von der Christen-Lehr-Bruderschaft vermehret...* Raab, Streibig, 1758. (10), 227, (3) pp. Példány: OSzK, 318.096.

¹⁰ Győr, 1758: két kiadás, 21. szám, 1760., 1761: 22. sz.; Kolozsvár, 1760.: 22. sz.; Nagyszombat, 1760., 1763: 21. sz., 1769: 21. sz., 1772: 21. sz.; Eger, 1778: 21. sz.; Buda és Nagyszombat, 1780: 21. sz., 1791: 21. sz.; Pest, 1784: 21. sz.

¹¹ SZENTIVÁNYI Dezső (1944), *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Budapest, Pray Rendtörténeti Munkaközösség. (Kiadványok Jézus-társasága magyarországi történetéhez, Tanulmányok, 36). 64. – A szakirodalom szerint 1757-ben Kassán jelent meg először, ám már 1756-ból is ismerünk budai kiadást (*A Jézus társaságából való Canisius Péter által egybe szedett, és három iskolára el-osztatott keresztény hitnek ött fő tikkelyeiről közönséges, és szükséges kérdések könyvecskeje; melly azon német nyelven ki-botsáttott könyvetskéből magyarra fordítottott, melyből még a felséges királyi magzatok is hertzegek, és hertzegnék az hit ágazatit tanulják*. Példány: OSzK, 317.821.

¹² Uo.

¹³ Horvát és cseh változat: *Obchinszke Miszie pitanya Knisicze na triskole po Rédu razdiljene...* (1759), Sopron, Siess, – *Obecneg Myslye Včenj Krestianského Knižka...* (1768), W Trnawe, Akad.

A társasági kézikönyv fő részei (a sorrend nem mindig azonos):

Elöljáró beszéd

Rendtartás, felajánlás, regulák, búcsúk

A gyermekeknek órái (versekben)

Kis katekizmus („három iskolára elosztott öt cikkelyeiről ...
kérdések könyvecskéje”)

Énekek

Rövid toldalék: A három isteni fő indulatokról (többször elmarad)

Az *Elöljáró beszédet* csak kevés kiadásban találtam meg (Győr, német nyelvű kiadás, 1758; magyar nyelvű kiadás, 1760; Sopron, horvát nyelvű kiadás, 1759; Kolozsvár, magyar nyelvű kiadás, 1760). Ebből megtudható, hogy a Boldogságos Szűz Mária Keresztény Oktatás Társaságot Régis Szent Ferenc (1597–1640) jezsuita misszionárius példáját szem előtt tartva, annak szentté avatása (1737) után, 1750-ben Bécsben alapították, 1751-től működött Szűz Mária oltalma alatt, 1754-től Bécsen kívül is elterjedt. 1758-ban „magyar nemzetünkől is nagy lelki örömmel bévétetett”.

A Keresztény Oktatás Társaság magyarországi hitoktatási tevékenységét Érdújhelyi Menyhért,¹⁴ Szentiványi Dezső¹⁵ és mások kutatásaiból ismerjük. Piszker Olivér szerint az 1760-as években a Győri Egyházmegyében 115 plébánián volt jelen ez a társulati forma,¹⁶ Jánosi Gyula is méltatta működését.¹⁷ Bárth János a Kalocsai Főegyházmegyében Batthyány József kalocsai érsek idején (1760–1776) működött hitoktatási csoportokról írt.¹⁸ A társulatszervezők szinte mindenütt jezsuiták. Knapp Éva a keresztény társulatokat vizsgáló alapvető monográfiájában Keresztény Tanítás Társaságaként többször említi, kiadványokat köt a dévényi, győrszigeti, szebellébi, a győri (székesegyházi) és a pozsonyi (Szent Márton székesegyházi) társulatokhoz. A fentebb említett, Canisius-féle, 1758-tól a Keresztény Oktatás Társasága kézikönyveként gyakran megjelent katekizmus (*Kérdések könyvecskéje*) néhány kiadását a helyhez és szerzetesrendhez nem köthető társu-

¹⁴ ÉRDÚJHELYI Menyhért (1906), *A katolikus hitelemzés története Magyarországon*, Zenta. 163–187., 296.

¹⁵ SZENTIVÁNYI 1944:62–87.

¹⁶ PISZKER Olivér (1933), *Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc Gróf püspöksége idején (1743–1783)*. Pannonhalma. (Pannonhalmi füzetek, 13.)

¹⁷ JÁNOSI Gyula (1935), *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma. (Pannonhalmi füzetek, 17.)

¹⁸ BÁRTH János (1998), Vallási alapismeretek oktatása a kalocsai érsekség területén a XVIII. század közepén. In JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, (szerk.), *La civiltà ungherese e il cristianesimo: A magyar művelődés és a kereszténység II.*, Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt. 1009–1016.

lati típusok közé sorolta,¹⁹ a kötetek függelékekében található énekekkel nem foglalkozott.

A *Kérdések könyvecskéjében* „a régi katekizmus jobb rendbe szedettetett, hozzá toldattak az énekek...”, amelyek egyike magyar nyelvű kiadásokban a Szent Istvánról szóló *Ó Szent István dicsértessél...* kezdetű. Innen ismerhette meg Mocsy Elek is. Ő nem énekszerző, hanem másoló volt, miként kötete elején olvashatjuk: „Istenes Énekek mellyeket Deák korában sok Irot és Nyomatott könyvekbül öszve-irogatott Mocsy Elek 1798dik Esztendőben.”²⁰ Kézirata 13 strófa elhagyásával lineárisan követi a nyomtatott változatot az alábbi versszakok megtartásával: 1–4, 7, 9, 15–16, 19–23, 25, 27, 29, 30.

Az *Ó Szent István dicsértessél...* kezdetű énekkel legutóbb Medgyesy S. Norbert foglalkozott az *István, a szent király* című, 2013-ban megjelent reprezentatív tanulmánykötetben (és kiállítási katalógusban),²¹ valamint a *Szent István énekek* című, 2014-ben megjelent kötetben.²² Első előfordulását ő Mocsy Elek kéziratos énekeskönyvében (1798) találta meg, 17 strófás változatban. Úgy véli, hogy a ma már elterjedtnek nevezhető csángóföldi Pusztina búcsús énekének ez a kéziratos változat lehetett forrása. A pusztinai ének a Mocsy-féle kézirat 5 strófájához kettőt (a 4.: *Boldogságos Szűzanyánknak...* és 5.: *Azért is hálaadással...*) egy másik Szent Istvánról szóló énekből, a Szentmihályi Mihály *Énekes* könyvében közölt *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...*-ből vehetett át, írja Medgyesy. Feltételezése szerint e két ének (tudniillik a Mocsynál olvasható *Ó Szent István dicsértessél...* és az *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* kezdetű) „együttes hatással volt a pusztinai csángó magyar deákra, amikor templomának búcsús énekét 1800 táján, korabeli népi dallam kitűnő alkalmazásával megkomponálta.”²³

Bogár Judit 2017-ben azt írta, hogy az 1763. évi nagyszombati *A Jézus Társaságból való Canisius Péter által egybeszedetett ... kérdések könyvecskéje* című társulati kötetben 30 strófás szöveggel szerepel az *Ó Szent István dicsértessél...* kezdetű ének.²⁴ A *Kérdések könyvecskéjének* korábbi kiadá-

¹⁹ KNAPP Éva (2001), *Pietás és literatúra: Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. Budapest, Universitas. (Historia litteraria, 9.) 242–243.

²⁰ OSZK, Quart. Hung. 391.

²¹ MEDGYESY S. Norbert (2013), „Magyarország fondálója”: XVII–XVIII. századi históriás és könyörgő népelemek Szent István király tiszteletére In KERNY Terézia, SMOHAY András (szerk.), *István, a szent király: Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum. 114–143.

²² KOVÁCS Andrea, MEDGYESY S. Norbert (szerk.) (2014), *Énekek Szent István király tiszteletére – Cantiones de Sancto Stephano rege*. Budapest, Magyar Napló. 203–205, nr. 93: *Ó, Szent István dicsértessél...*

²³ MEDGYESY 2013:138.

²⁴ BOGÁR Judit (2017), A társulati kiadványok magyar nyelvű énekei In BOGÁR Judit, DÉRI Eszter (szerk.), *Barokk vallásos közösségek*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lel-

saiban is előfordul már az ének, legkorábban az 1758. évi győri kiadásban. Nagy Ignác kéziratos Szent István énekének szövege, a strófák száma és azok sorrendje egyezik a *Kérdések könyvecskéjében* kiadott változattal.

A ma pusztinai búcsús énekként használt *Ó Szent István dicsértessel...* kezdetű ének Medgyesy által említett 4. és 5. strófáját, azok és közeli változatainak előfordulásait érdemes szemügyre venni. A pusztinai változat csak a 20. századból ismert. Az abban szereplő 4. strófa előfordulásai: *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* 6., *Kérdések könyvecskéje*, 20., *Mocsy-ék*. 10. strófa. A pusztinai ének és az *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* egyezik, a *Kérdések könyvecskéje* és a *Mocsy-ék*. szövege ezekhez képest egymással egyező variáns.

A pusztinai ének 4. strófája:

4. Boldogságos Szűzanyánknak, mint magyarok asszonyának
feláldoztad hazánkat, szentelted koronánkat. Kérünk etc.

Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...:

6. Boldogságos Szűzanyánknak, mint magyarok asszonyának,
feláldoztad hazánkat, szentelted koronánkat. Kérünk etc.

Mocsy Elek-ék:

10. Halálozok Szűz Anyának, Magyarok Nagyasszonyának,
feláldoztad magadat, népedet, országodat. Kérünk etc.

Kérdések könyvecskéje:

20. Halálozok Szűz Anyának, Magyarok Nagyasszonyának,
feláldoztad magadat, népedet, országodat. Kérünk etc.

A pusztinai ének, 5. strófája (*Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...*, 20., *Kérdések könyvecskéje*, 29., *Mocsy-ék*, 16. strófa) ugyan közel áll *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* szövegéhez, de a *Kérdések könyvecskéjével* azonos eltérések vannak benne. A *Mocsy-ék* szövege ritmikailag kétszer is rontott.

A pusztinai ének 5. strófája:

5. Azért is hálaadással, ünnepélyes vigassággal
mi együtt örvendezünk, szívünkben emlékezünk. Kérünk etc.

Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...:

20. Erről nagy hálaadással, közönséges vigassággal,
ma együtt emlékezünk, szívünkben örvendezünk. Kérünk etc.

---

kiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 15.) 55–63., i. h. 58.

Mocsy Elek-ék:

16. Ezekről ájtatossággal, és buzgósággal
ma együtt emlékezzünk, örvendezzünk. Kérünk etc.
[Ritmikailag is rontott szöveg!]

Kérdések könyvecskéje :

29. Ezekről ájtatossággal, és illendő buzgósággal
ma együtt emlékezzünk, szívünkben örvendezünk. Kérünk etc.

Itt kérdéses, hogy a pusztinai ének az *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* és a Mocsynál szereplő változat együttes hatására jött létre.

*

Az *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* és az *Ó Szent István, dicsértessél...* (*Kérdések könyvecskéjében* olvasható változat) között olyan egyezéseket is találunk, amelyek esetleg közös (latin?) forrásra utalnak.

Például:

Ó Szent István, dicsértessél... (*Kérdések könyvecskéje*)

10. Sokszámú szerzeteseknek, Isten féltő embereknél
építél templomokat, ékes kalastromokat. Kérünk etc.
11. Bús árvákkal, özvegyekkel, koldusokkal, betegekkel
örömet nyájaskodtál, és nékik udvarlottál. Kérünk etc.

Ó dicsőséges Szent Jobbkéz... (1771. évi kiadás és Szentmihályi)

5. A szerzetes embereknek, férfiaknak és szüzeknek,
mennyi ékes templomot építél és klastromot. Kérünk etc.
9. Bús árváknak, özvegyeknek, szegényeknek, betegeknek
mennyi sok pénz osztottál, s hányszor buzgón szolgáltál. Kérünk etc.

Mindkét ének nótajelzése: *Dicsértessél ó Mária*. Azonos dallamú és témájú énekek esetében nem ritka az ilyen egybehangzás. Hasonló összefüggésrendszerrel, a „nem szándékos kompilálás”-ról így írt Bogár Judit: „az imádságszerzők, imakönyv-összeállítók gyakran önkéntelenül is a jól ismert, fejből tudott, sokszor imádkozott szövegek képeiből, kifejezéseiből, soraiból építkeznek, az imaszövegek pedig, éppen, mivel fejből mondják őket, az imakönyvtől elszakadó szóbeli használat során állandóan változnak.”²⁵ Ugyanez történhet népdalok esetében is.

---

²⁵ BOGÁR Judit (2014), *Ars compilandi praedicationes: Pázmány Péter imádságai és a kompiláció* In MACZÁK Ibolya (szerk.), *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk*

A Szent Jobb 1771-es hazahozatalakor keletkezett és már az első évben is többször kinyomtatott²⁶ *Ó dicsőséges Szent Jobbkézzel az Ó Szent István dicsértésénél jóval többet foglalkozott szakirodalmunk. A 22, majd 23 strófás Új ének [= Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...] szerzője a Pray György szerint felvetett három név közül (Faludi Ferenc, Molnár Nep. János, Szerdahelyi József)²⁷ valószínűleg Szerdahelyi József. Az ének középkori nyomtatott voltát a *Régi magyarországi nyomtatványok* véglegesen cáfolta.²⁸ A rá vonatkozó szakirodalmat ismételten számba vette és kiegészítette Knapp Éva,²⁹ aki levéltári forrásokat is körüljárva foglalkozott a Szent Jobbról szóló ének 1771. évi és további kiadásaival, a Szent Jobb XV–XVIII. századi kultuszával is. A szakirodalom figyelmét máig elkerülte Gábor Gyula 1928-ban kiadott, *A Szent István napi ünnep története* című kötet függeléke,³⁰ melyben az Országos Levéltár témánkra vonatkozó forrásait alaposan kiaknáztta. Felhívta a figyelmet például arra, hogy az 1771-ben közzétett „új vers” (*Ó, dicsőséges Szent Jobbkéz...*) és a csak fordításnak vélt német vers között magyarázandó szövegösszefüggés van.³¹*

Talán nem lesz az sem érdektelen, ha szétnézünk még a XVIII. század közepe utáni Szent István-kultusz irodalmi emlékei között. Az 1750-ben alapított Szent István Társaság első ülésén a pozsonyi dómban Szabó István jezsuita prédikált.³² Ezzel egy időben keletkezett Bertalanffy Pál (szintén jezsuita) verses, sajnos csak töredékesen ismert *Szent István élete*,³³ még

kompilációjáról. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Művek, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8.) 73–92., i. h. 92.

²⁶ Rövid tudósítás ájtatos imádsággal és énekkel-együtt Szent Istvánnak ... dicsőséges jobbkézéről... (1771). Bécs, Trattner János. – és további kiadások.

²⁷ PRAY, Georgius (1771), *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divi Stephani primi Regni Hungariae Regis*. Vindobonae. 112., lapalji jegyzetben.

²⁸ BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla (szerk), *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. Budapest, Akadémiai. App. 4.

²⁹ KNAPP Éva (2005), Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez: Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány eszmetörténeti kapcsolatai = *Magyar Könyvszemle*, 121, 2005, 2. 167–192. Az RMNy természetesen nem az énekkel foglalkozott, hanem az 1484. évi nyomtatvány létezésének cáfolatával.

³⁰ GÁBOR Gyula (1928), *A Szent István napi ünnep története*. Budapest, Franklin Társulat. A kötet függeléke: *Az „Ó dicsőséges Szent Jobbkéz” c. egyházi ének létrejötte*. Ebben a Knapp Éva által elemzett levéltári forrást is alaposan bemutatta a szerző.

³¹ Példaként a magyar vers 22., és a német 8. strófáját idézi:

A döghalál mirigyétől,	Wollest auch von uns ausschliessen
Had éhség büntetésétől	Hunger, Pest und Kriegsgefahr.
Oltalmazzon bennünket.	

³² SZABÓ István (1751), *A dicsőséges Szent István király neve alatt felállatott felséges Társasághoz, 1750*, Nagyszombat, Akad.

³³ BERTALANFFY Pál (1751), *A dicsőséges szent István magyar királynak rövid élete, mely egy ájtatos úri tisztelője által versekbe foglaltatott*, Bécs. Csonka példány (23 strófa) található a székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Szilárdfy Zoltán-gyűjteményében. Vö. SZILÁRDFY Zol-

ugyanebben az évtizedben nyomtatványokban jelent meg az *Ó Szent István dicsértessel...* kezdetű népének; 1771-ben felkérésre készült, majd szintén gyakran kisnyomtatványként is terjedt az *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* kezdetű. Ezzel párhuzamosan latinul és németre fordítva is napvilágot látott a *Corde, voce, mente pura* kezdetű középkori szekvencia; verset írt Faludi Ferenc (*Szent István királyhoz*), Rájnis József (*Szent István király jobb kezéről*), Molnár János.³⁴ A Szentjobb Budára szállítását a vonulás útján Szent István-prédikációk kísérték. 1778-ból ismerjük a Szent István koponya-ereklye érkezésekor az *Ó Szent István dicsértessel...* dallamára írt 17 strófás német éneket;³⁵ kissofficiumban olvashatjuk az *Üdvözlégy Szentléleknek választott edénye...* címmel fordított himnuszt,³⁶ énekeskönyveink népének-anyaga mellett iskolajátékok³⁷ és prédikációk³⁸ is gyakran idézték meg szent királyunk alakját. Hasznos volna, ha mindezen szövegek könnyen hozzáférhető módon, együtt tanulmányozhatók lennének.³⁹ Ebben az esetben, a művek összefüggéseit látva, nehezebb volna szövegösszefüggésekről legendákat gyártani. Mert mit olvashatunk ma rangos és kevésbé rangos ismertetésekben, tanulmányokban az *Ó Szent István dicsértessel...* kezdetű énekünkről, annak szövegéről és dallamáról együtt, különösebb bizonyítás nélkül? Azt, hogy „középkori moldvai csángó eredetű népdal”.

tán (2003), Szent István király följánlásának attribútumai In BORUS Judit (szerk.), Sz. Z., *Ikono-gráfia, kultusz történet: Képes tanulmányok*, Budapest. 235–245.; *István, a szent király*, i. m., (21. j.), 331.

³⁴ Pray György a Szentjobbról írt művében (27. j.) említi. Gábor Gyula véleménye szerint ő lehet az *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* kezdetű ének szerzője (i. m., 27. j., 43, 57).

³⁵ Az ének (Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, Acta Ecclesiae Albae Regalensis, I, 5901/1, pp. 216–217.) kezdő strófája:

Zung und Herten stimmt zusammen
Lobt Stephani Wundernamen
Und erweist ihm all Ehr!
Große Gnad von ihm kommt her.
Bitte das uns Gott behüte
Und uns geb durch seine güte
Hilf und Gnad
Hilf und Gnad
Hilf und Gnad durch seinen Nam
Vor der Sünd und Höllenflamm.

³⁶ KOVÁCS, MEDGYESY S. 2014:22. jegyzetben idézett kötet.

³⁷ A Szent Istvánról szóló színjátékokról: VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna (2000), *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, Budapest, Argumentum. (Irodalomtörténeti füzetek, 147.) 61–69.

³⁸ GONDOLA, Franz Joseph (1771), *Lobrede von der ohnversehrten Rechten Hand*. Preßburg, Patzkó.; KOZMA Xavér Ferenc (1771), *Ditsöült Szent István első apostoli magyar királyunknak ép romlatlan szentjobbja*. Buda, Landerer; stb.

³⁹ A székesfehérvári 1778-as koponya-ereklye érkezésekor keletkezett magyar és német nyelvű éneket más alkalommal ismertetem.

Mint vélekedjünk ezek után az *Ó Szent István dicsértessel...* kezdetű nép-énekünkről?

Az első tanulság (kutatócsoportunk⁴⁰ számára is), hogy a filológiát és a nem megalapozott véleményeket el kell tudnunk választani egymástól. Töredékes ismereteink kiegészítésére csak nagyon indokolt esetben tegyünk kísérletet. Szent Mártonról szóló népénekeink vizsgálatakor arra az eredményre jutottam, hogy a kora újkori kántorok, énekek összeállítói, másolói nemcsak az énekek válogatására, hanem azok alakítására, bővítésére, meghúzására is felhatalmazva érezték magukat. Bizonyára ez lehetett egyik oka a Nagy Ignác által is kritizált zürzavar éneklési gyakorlatnak. A tudományos kutató ne kövesse ezt a gyakorlatot, nem kapott felhatalmazást erre, ne kezelje forrásait úgy, mint a régi korok kántorai.⁴¹ Ezzel természetesen nem zárom ki azt, hogy az énekeken indokolt esetben változtatás történjen, a filológus tehet is erre javaslatot, érveljen és hagyja a változtatás jogát az illetékesekre.

Az *Ó Szent István dicsértessel...* kezdetű népének ma ismert szövegváltozatai közül a legrégebb 1758-ból ismert. Az ének egész Magyarországon és Erdélyben elterjedhetett a *Kérdések könyvecskéje*-féle Canisius-katekizmus énekmellékletei között, még 1801-ből is van kiadása. A XIX. század közepétől a XX. század első évtizedéig az ének 3-tól 5 strófás változatai fordulnak elő, jelezve a dallamot: *Dicsértessel ó Mária*.

Bibliográfiai adatok és nótajelzés	Strófák
BÁDY Valér (1864), <i>A szent-keresztii és más processiókra alkalmas istenes énekek és imák</i> , Pest, 31. p.	Ó Szent István ... 2. Magyarországból pogányság... 3. Szent püspöki méltóságok...
SZIBER Nándor (1866), <i>Orgona virágok. Imák és énekek, különösen a gyulai rom. kath. hívek használatára</i> , Gyula, 377. p. (A földrészek miséjén) Dallam: Dicsértessel oh Mária! stb. [További kiadásaiban is, egészen a XX. századig, de „A földrészek miséjén” megjegyzés nélkül.]	Ó Szent István... 2. Boldogságos Szűzanyának... 3. Azért is hálaadással... 4. Mi kik téged pártfogónknak...
<i>Dicsérvétek énekkel az Urat: Imák és énekek</i> , Arad, 1891, 322. p. Dallam: Dicsértessel oh Mária.	Ó Szent István... 2. Boldogságos Szűzanyának... 3. Azért is hálaadással... 4. Mi kik téged pártfogónknak...

⁴⁰ MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

⁴¹ Vö. SZELESTEI N. László (2017), Tartalmi és formai sokszínűség Szent Márton-énekeinkben In TÓTH Orsolya (szerk.) *Pannóniától Galliáig: Szent Márton és kultusza*. Debrecen, DE Klasszika-Filológiai és Ókortörténeti Tanszék. (Hereditas Graeco-Latinitatis, 6.) 173–189.

<p><i>Égi lant: Ker. katolikus imádságos és énekes könyv</i>, Nagyvárad, 1898, nr. 403. Dicsértéssel óh Mária szerint. [NB. Az 1921. évi, 3., átdolgozott kiadásban az énekek számát csökkentették. A hazafias énekek esetében szám és üres hely áll. Itt: [nr.] 322. Dicsértéssel óh Mária stb. szerint [ezután ¾ lap üres hely áll.]</p>	<p>Ó Szent István... 2. Boldogságos Szűzanyánknak... 3. Azért is hálaadással... 4. Mi, kik téged pártfogónknak...</p>
--	---

Az 1771-ben keletkezett *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* azonos témájú, strófászerkezetű. Dallamát már Szentmihályi Mihály énekeskönyve jelezte. Bozóki Mihály énekeskönyve kottát is közölt a dallamjelzéshez,⁴² amely a Tárkányi–Zsasskovszky-féle 1855. évi népénektárból⁴³ bekerült a *Szent vagy, Uram! (Hozsanna)* énekeskönyvbe, nemcsak a *Dicsértéssel ó Mária...* kezdetű ének, hanem az *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* dallamaként is. A szöveg a *Hozsannában* kilenc strófás, átírt változat.⁴⁴ Az *Éneklő Egyházból*⁴⁵ kimaradt ez a Szentjobbról szóló ének. 1778-ban a székesfehérvári Szent István-koponyacsont-erekllye érkezésekor német nyelven is erre a dallamra énekeltek (*Zung und Herten stimmt zusammen*).

A *keresztény katolikusok egyházi énekes könyve* (Csíksomlyó, 1806). Az *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz*hez ugyancsak a *Dicsértéssel ó Mária* dallamát adja nótajelzésében.⁴⁶ Az utóbbi esetben azonban hiába keressük az éneket a szokásos kezdettel, mert a 13 strófás ének incipitje: *Dicsőséges, áldott Jobb Kéz...* Sőt a nótajelzés is más: *Atya! Világ alkotója*. Pedig ugyanarról az énekről és ugyanarról a dallamról van szó, dallamként a Mária Terézia énekeskönyvében a verses litánia szövegkezdetének (és nem a strófás énekkezdetének) megjelölésével.⁴⁷

Érdeemes áttekinteni a *Dicsértéssel ó Mária...* nótájára énekelt Szent István énekeinket (*Ó Szent István dicsértéssel...*; *Ó dicsőséges Szent Jobb-*

⁴² BOZÓKI Mihály (1797), *Katolikus kar-béli kótás énekes könyv*. Vác, Gottlieb. 227.

⁴³ TÁRKÁNYI B. József, ZSASSKOVSZKY Endre, ZSASSKOVSZKY Ferenc (1855), *Katolikus egyházi énektár*. Eger, 202. (nr. 198.)

⁴⁴ HARMAT Artúr, SÍK Sándor (1931¹), *Szent vagy, Uram!: Ősi és újabb egyházi énekkincsünk tára*. Budapest. nr. 291. – *Hozsanna! Teljes kótás ima- és énekeskönyv a Harmat-Sík „Szent vagy, Uram!” énektár összes énekeivel...* (1948¹). Budapest, Magyar Kórus. nr. 291.

⁴⁵ *Éneklő Egyház: Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel és imádságokkal* (1985), szerk. Népénektár-bizottság. Budapest, Szent István Társulat.

⁴⁶ *A' keresztény katolikusok egyházi énekes könyve... először ... KÁJONI János ... világságra bocsátatván ... 1719-ben BALÁS Ágoston kiadattatván, most harmadszor ... ANDRÁSI Rafael által új rendbe szedettetett* (1806), Csíksomlyó. 277: *Szent István király dicső Jobb Kezéről*. Nóta. Atya! Világ alkotója. Inc. Dicsőséges, áldott Jobb Kéz... – 13 strófás változat, a refrénben az *Ó, szent kéz* itt is háromszor szerepel.

⁴⁷ Vö. WATZATKA Ágnes (2015), A Mária Teréziához kapcsolódó egyháziéneke-reform, III.: Reforménekek a magyarországi énekgyakorlatban. *Magyar Egyházzene*, 22, 2014/2015. 275–300., i. h. 292–293.

kéz...; *Zung und Herten stimmt zusammen...*), amelyekben a refrén szerkezete (a harmadik sor elején háromszori ismétlődéssel): 8 / 8 / (3+3+3+4) / 7. Az előforduló harmadik sorok az iménti sorrendben:

(Nóta) Könyörögj, könyörögj, könyörögj ránk figyelmezz ...

Szent István, Szent István, Szent István nézz mennyből le ...

Ó Szent Kéz, ó Szent Kéz, ó Szent Kéz légy oltalmunk ...

Hilf und Gnad, Hilf und Gnad, Hilf und Gnad durch seinen Nam ...

Az *Ó dicsőséges Szent Jobbkéz...* kezdetű, XVIII. századi éneket az *Énekek Szent István királyról* című, 2014-ben megjelent kötet „szövegösszefüggés, valamint népzenei megfontolások alapján az *Ó, Szent István dicsértessél...* kezdetű népének dallamára” énekelte. Annak – miként láttuk – első, dallamot megadó előfordulása (Szentmihályi Mihály, *Énekes könyv*, 1797, 374); és dallamjelölése a *Dicsértessél ó Mária* (uo., p. 322.). Az 1771. évi (és annak új kiadásai) a refrén elején nem háromszorozzák az *Ó Szent Kéz* szavakat, de Szentmihályi énekeskönyvében az ismétlés már szerepel a szövegben. Kétszáz éven át énekeltek (a budavári Szent Jobb-körmeneten is) a *Dicsértessél ó Mária* dallamára ezen Szent István-énekeinket. Bogisich Mihály, a budai Nagyboldogasszony templom plébánosa, 1884-ben feljegyezte az általa már gyermekkorában hallott, a budai körmeneten énekelte dallamot,⁴⁸ az néhány hang kivételével egyezik a *Dicsértessél ó Mária...* ma is énekelte dallamával, amelyet kottával együtt kiadott az *Óseink buzgó-sága* című kötetében (1888, 1897) és külön kiadványként is.

Hogy mikor, hogyan és hol találkozott egymással az *Ó Szent István dicsértessél...* kezdetű ének és annak a ma Pusztinából elterjedt dallama, nem sikerült tisztáznom. A csángóföldi változat Kallós Zoltán 1980-as évekbeli gyűjtése után került be az erdélyi népénektárba.⁴⁹ Domokos Mária szíves közlése szerint édesapjának, Domokos Pál Péternek 1932. augusztus 22-én énekelte Bartos József, 68 éves pusztinai kántor. A szöveg és a dallam együtt Domokos Pál Péter *A moldvai magyarság* című könyvének harmadik kiadásában (Kolozsvár, 1941) jelent meg először (kottával és három versszakos szöveggel).⁵⁰ A pusztinai Bartos József (†1940) Erdélyben tanult,⁵¹ esetleg onnan is vihette magával akár a szöveget, akár a dallamot a 19. utolsó harmadában.

⁴⁸ BOGISICH Mihály (1884), Régi templomi énekeink, II: Szent István királyról szóló énekek. *Egyházművészeti Lap*. 269–275.

⁴⁹ *Dicséjétek az Urat: Római katolikus népénektár: liturgikus énekek, erdélyi változatokkal* (1993), szerk. GERÉD Vilmos és mások. Gyulafehérvár, Gyulafehérvári Római Katolikus Főegyházmege. nr. 287c.

⁵⁰ DOMOKOS Pál Péter (1941³), *A moldvai magyarság*. Kolozsvár. 393 (121. számú kotta). Domokos Mária megjegyzése: a dallam nyomdahibás, hiányzik a bé előjegyzés.

⁵¹ TÁNCZOS Vilmos (1995), Deákok moldvai magyar falvakban. *Erdélyi Múzeum*, 57, 1995/3-4. 82–98, i. h.: 92.

Melléklet

Szent István királyról
Énekszöveg Nagy Ignác-énekeskönyvéből⁵²

1. Ó Szent István dicsértessél, mennyben, földön tiszteltessél,
de főképpen nálunk ma, mint hazánk fő oszlopa.
Kérünk mint apostolunkat, és az első királyunkat,
Szent István nézz mennyből le, az hív magyar népedre.
2. Előbb hogysesm születtedél, Úr Istentől rendelttedél,
csillaga pogányoknak, királya magyaroknak. Kérünk etc.
3. Már a gyenge gyermekségben csuda valál a szentségben,
példájára véneknek, örömeire mennyeknek. Kérünk etc.
4. Minden játékot elhadtál, Isteneddel nyájaskodtál,
tápláltad a lelketet, sanyargattad testedet. Kérünk etc.
5. Midőn pedig nevelkedtél, szentség szekrényévé lettél,
hit, reménység, szeretet, benned helyezettett. Kérünk etc.
6. Mennyből való okossággal, keresztényi igazsággal,
benned mértékletesség vala, és szent erősség. Kérünk etc.
7. A földről felemelttedél, levegő égben függöttél
buzgó imádságodban: és ájtatosságodban. Kérünk etc.
8. Áldott adakozóságban másod nem volt e' világban,
sokszor magad osztál el alamizsnát kezeddél. Kérünk etc.
9. Magyar Országunknak régi és széles tíz püspökségi
általad rendeltettek és öregebítették. Kérünk etc.
10. Sokszámú szerzeteseknek, Isten félő embereknek
épitél templomokat, ékes kalastromokat. Kérünk etc.
11. Bús árvákkal, özvegyekkel, koldusokkal, betegekkel
örömet nyájaskodtál, és nékik udvarlottál. Kérünk etc.
12. Azért szegények atyjának, nyomorultak oltalmának
neveztedél népedtől; sőt még ellenségedtől. Kérünk etc.
13. De az irgalmasságodnak és nagy adakozásodnak,
mely tőled mint árvíz folyt, Magyar Ország kesken volt. Kérünk etc.
14. Konsztantinápol Rómávol[!], Jeruzsálem városával
mutatják templomidat, és más ajándékodat. Kérünk etc.

---

⁵² Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, Kéziratok, nr. 1482(1), pp. 28–30.; *Kérdések könyvecskéje*, Győr, 1758, 172 (nr. 21.).

15. Ilyen cselekedetekkel és sokféle érdemekkel tetszettél mindeneknek, Istennek, embereknek. Kérünk etc.
16. Azért korona pápától, mint Krisztus helytartójától, szent fejednek küldetett, mely másnak készítettett. Kérünk etc.
17. Magyar nép apostolsága és királynak méltósága így tereád bízott, követődnek adatott. Kérünk etc.
18. Ezen új méltóságoddal és szent hatalmasságoddal fáradtál Istenedért, meddég egész néped tért. Kérünk etc.
19. Mert pogánság setétsége és rút, undok feslettsége, általad kiirtatott, igaz hit béoltatott. Kérünk etc.
20. Halálozodkor Szűz Anyának, Magyarok Nagyasszonyának, feláldoztad magadat, népedet, országodat. Kérünk etc.
21. Holtod után fényeskedtél és sok számú csudát tettél, ki-ki tisztelt tégedet, vette segítségedet. Kérünk etc.
22. Sok sánta vette járását, sok vak ember a látását, némák kezdtek szólani, siketek is hallani. Kérünk etc.
23. Minden hív betegségiben és másféle ínségiben érzette hatalmadat, ki hozzád folyamodott. Kérünk etc.
24. Ezekért Úr nagy szentének, emberek segítőjének, minden hívtól tartattál, segítségre hívtattál. Kérünk etc.
25. Pápanak engedelmével, Szent Lászlótól sok idővel koporsód felnyitattott, szent tested vizsgáltatott. Kérünk etc.
26. Úr ez alkalmatossággal, közönséges vigassággal, bétöltötte népedet, dicsőítvén kezedet. Kérünk etc.
27. Mert noha temetésedben s olajjal folyó testedben minden más elrothadott, jobb karod ép maradott. Kérünk etc.
28. Ily és sokkal több csudákkal, mint fényes, égő fáklyákkal, Isten böcsült tégedet, mutatta szentségedet. Kérünk etc.
29. Ezekről ájtatossággal, és illendő buzgósággal ma együtt emlékezünk, szívünkben örvendezünk. Kérünk etc.
30. Úr Jézus Krisztust dicsérjük, és teáltalad azt kérjük, hogy nekünk irgalmazzon, bennünket oltalmazzon.
Szent Istvánért házainkat, királynénkat, jószáginkat
Úr Jézus mentsd bűnöktől, minden veszedelmektől.

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem.

A Magyarországon található
középkori kánonjogi kéziratok és töredékeik
eredeti provenienciájának kritikus vizsgálata*

A magyarországi középkori kéziratállomány

Magyarország területe a középkori kódexállomány fennmaradása szempontjából nem tekinthető szerencsésnek. Sem a háborúk, tűzvészek; sem az egyes időszakok politikai helyzete – beleértve az ország határainak radikális módosulásait – nem kedveztek a középkorban használt kéziratállomány, azon belül a kánonjogi kéziratok fennmaradásának. Ezt tovább erősítette a középkortól stabilan működő egyetem-, így a helyi egyetemi könyvkultúra hiánya¹; annak ellenére, hogy ezt némileg pótolta a káptalani, ill. székesegyházi oktatás néhány kiemelkedő központja és könyvtára a XIII–XV. században (vö. az esztergomi *Collegium Christi*² és a veszprémi székesegyházi

---

* Készült a Nemzetközi Kánonjogtörténeti Kutatóközpontban (Budapest), a *Biblioteca Apostolica Vaticana*-ban, a *British Library*-ben (London), valamint a *Bibliothèque d'étude et du patrimoine de Toulouse*-ban (Toulouse), a KAP19-31008-3.6-JÁK projekt keretében. Átdolgozott és jelentősen kiegészített változata: *Magyar Sion Új folyam* XIV. (LV.) évfolyam (2020) 305-322.

¹ Legutóbb vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014a), *La fondazione delle università nel medioevo e le particolarità dell'insegnamento universitario*, in *Folia Theologica et Canonica* III (25/17) [2014] 123-134, különösen 133; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2017), *Az egyházi intézményrendszer története* (Szent István Kézírókönyvek, 15.), Budapest. 236-237.

² KÖRMENDY Kinga (1983), *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV-XV. században*, in *Magyar Könyvszemle* 99 (1983) 1-20; Kinga KÖRMENDY, *La formation universitaire des chanoines cathédraux d'Esztergom aux XIVe et XVe siècles*, in Marie-Madeleine DE CEVINS (2005), *Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires Angevins* (ed. Marie-Madeleine DE CEVINS, Jean-Michel MATZ, Collection de l'École Française de Rome, 349.) Roma. 79-87; C. TÓTH Norbert, KÖRMENDY Kinga (2017), *A Collegium Christi alapítása és tagjainak egyetemi tanulmányai: Az oklevelek és kéziratok tanúsága*, in *Metropolis Hungariae* (szerk. HEGEDŰS András), Esztergom. 145-165.

*studium*³), egyházmegyei-kuriális⁴, és a szerzetesi könyvtárak megléte.⁵ Azonban, ez utóbbiak is alapvető pusztuláson mentek keresztül az említett okok miatt.⁶ Ilyen tekintetben kiemelkedő esemény volt az Országos Széchényi Könyvtárban 1985-ben rendezett *Kódexek a középkori Magyarországon* címmel rendezett kiállítás, és különösen a kiállított szövegtanúk összefoglaló – precíz kodikológiai és paleográfiai leírását tartalmazó, részletes tudományos apparátussal ellátott – katalógusa.⁷

A magyarországi középkori kódexek külföldre kerülése, és ezzel együtt – néhány országban – a XX. századi pusztulása – idehaza a megmaradt nagyon hiányos kódexállomány vizsgálata mellett – a kódextörredék kutatásra irányította a kutatók figyelmét, amely elsősorban Mezey László (†1984)⁸ nevéhez fűződik.⁹ Az eddig feltárt írásos töredékek anyaga korántsem nevezhető egyenletesnek a kéziratok *provenienciája* tekintetében.¹⁰ Az Ország 1686 utáni helyreállítása idején, majd azt követően, a hazai könyvállomány,

³ TÖLGYESI József (1996), *A középkori veszprémi főiskola néhány kérdéséhez*, in *Tudomány és művészet Veszprémben a 13-15. században*, szerk. FODOR Zsuzsa. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 6.) Veszprém. 99-110., különösen 103., 106-107.

⁴ Az Esztergomi Székeskáptalan tagjaira vonatkozóan, 1183 és 1543 között: KÖRMENDY Kinga (2007), *Studentes extra regnum. Egyetemjárás és könyvhasználat az Esztergomi Székeskáptalanban 1183-1543*. Budapest. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III/9.); vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2015), *A magyar és lengyel egyház történelmi kapcsolatainak kezdetei*, in *Iustum Aequum Salutare* XI/1 (2015) 251-257., különösen 255-257.

⁵ CSAPODI Csaba (1985), *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, Budapest. 19-33., különösen 19-20.; Szabolcs Anzelm SZUROMI (2018a), *Exemplars of the Ecclesiastical Libraries at the Dawn of the High Middle Ages in Europe. Their Goals, Sources, and Peculiarities*, in *Henoch* 40/1 (2018) 80-86.

⁶ A fennmaradt kötetekről összegzően, vö. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1993), *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I-II: *Fennmaradt kötetek*. Budapest, 2. kiadás. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei; Új sorozat, 23., 31.); CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1994), *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, III: *Adatok elveszett kötetekről*. Budapest. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei; Új sorozat, 33.).

⁷ *Kódexek a középkori Magyarországon*, 77-273.

⁸ MADAS Edit (2014), Mezey László, in Diós István (szerk.), *Magyar Katolikus Lexikon*, IX. Budapest. 83.

⁹ MEZEY László (1978), *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása* (1974. január -1975. július), in *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 30 (1978) 65-90.; vö. MADAS Edit (1993), *Egy 12. századi prédikációgyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban*, in *Magyar Könyvszemle* 109 (1993) 249-262., különösen 250.

¹⁰ CSAPODI Csaba, *Az 1526 előtt Magyarországon használt kódexekre és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatok gyűjtése*, in *Ars Hungarica* XVII/1 (1989) 3-4; SARBAK Gábor (1989), *Írástörténeti szempontok a proveniencia meghatározásánál*, in *Ars Hungarica* XVII/1 (1989) 29-32; *Körkérdés: A proveniencia és a possessor fogalma a kodikológiában* [HOLL Béla; VÍZKELETY András, MADAS Edit, SARBAK Gábor, VESZPRÉMY László, SZELESTEI Nagy László, KÖRMENDY Kinga, ROZSONDAI Marianne, WEHLI Tünde], in *Ars Hungarica* XVII/1 (1989) 87-90.

különösen egyházmegyei szinten – köszönhetően számos kiemelkedő könyvgyűjtő kanonok és püspök tevékenységének – jelentősen gazdagodott, külföldi kötetek megvételével (vö. Lippay György [†1666], Batthány József [†1799], Kopácsy József [†1847], Knauz Nándor [†1898], stb.). A XVII–XIX. században megújult gazdag könyvtári kultúra öröksége alapvetően meghatározza tehát a magyarországi egyházmegyei székhelyek és gyűjtemények összetételét, ahogy az állományukban végzett – kötéstáblából kibontott – töredékkutatást is. Az így feltárt középkori töredékek anyaga jelentős kritikai vizsgálatot kíván meg mind a *proveniencia*, mind a *possessor* meghatározása, illetve nyomon követése tekintetében. Az újonnan készülő katalógusokban szigorú tudományos alapossággal szükséges – a nagyszámú késői könyvbeszerzésből fakadóan – a középkori töredékek, és az azokban fellelhető szövegtanúk magyarországi használatára vonatkozó megállapítások megtétele.

A kánonjogi kéziratok középkori magyarországi használata

A kánonjogi kéziratokat vizsgáló szakembereknek – kánonjogtörténész, paleográfus, kodikológus, stb. –, miközben a konkrét kánonjogi exemplár tartalmát (beleértve a benne szereplő művek azonosítását) és másolási, összeállítási idejét, valamint ezeknek a helyét igyekeznek meghatározni, szem előtt kell tartaniuk az előző pontban vázolt – a *proveniencia* és *possessor* körülhatárolásához szükséges – elveket.¹¹ Minden ország különösen is felfigyel, ha a saját múltjának kulturális tanúját sikerül egy kutatás eredményeként azonosítani, hiszen azáltal a kánonjogtörténeti, irodalomtörténeti, tudománytörténeti, stb. felfedezés nemcsak a területről kialakított általános ismereteket gazdagítja, hanem hozzájárul az adott ország írásos – esetünkben: az egyház működéséhez kapcsolódó – kultúrájának pontosításához. Azonban ez utóbbi ígéretes cél, nem homályosíthatja el a tudományos elemzés objektivitását, és a jelenben rendelkezésre álló tények szigorú – elfogulatlan – mérlegelését.

Mindezek tükrében, akkor tekinthető megalapozottnak egy konkrét kánonjogi exemplár középkori magyarországi használatáról beszélni (N.B.: az időkorlát eltérő a kánonjogi, liturgikus és teológiai kéziratok esetében, a világi irodalmi műveltség és tudomány területéhez tartozó kéziratok időkorlátjához viszonyítva; sőt, mindkettőben több évtizedes eltérést látunk

¹¹ SZUROMI Szabolcs Anzelm (2018b), A középkori kánonjogi kéziratállomány kutatásának a létjogosultsága a XXI. században. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk.), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia, Vác, 2017. május 11–12.* Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, I.) 9–16., különösen 9–11.

az egyes földrajzi régiók és országok helyzetének figyelembevételével), ha a belső és külső tények alapján bizonyos, hogy: 1) magyar megrendelő részére készült és meg is érkezett Magyarország területére, 1545 előtt; vagy 2) Magyarországon készült; vagy 3) Magyarországra hozatala bizonyíthatóan 1545 előtt történt (az évszám lehet szűkebb, pl. Esztergom esetében a helyes értékelési dátum az 1543 előtti anyagot jelöli¹²). Nem szabad figyelmen kívül hagynunk az egyházi központoknak a háborús hódítások miatti – pl. török hódoltsági terület – kényszerű áthelyezését sem, ami értelemszerűen együtt járt a könyvállomány részben bekövetkezett pusztulásával, illetve a kúria, a káptalan, és a püspökség ideiglenes székhelyére való átvitelével, valamint a könyvállománynak azon a helyen történő bővítésével. Azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy az egyes könyvgyűjtő kánokok, püspökök, stb. hivatali beosztásukban történt változás is kihatott a kéziratok vándorlására (vö. pl. Salzburg, Universitätsbibliothek M II. 11¹³; ÖNB Cod. lat. 4227¹⁴). Külön kategóriába tartozik az országhatárok változása miatt külföldre került kódexállomány kérdésköre (vö. pl. az OSZK Cod. lat. anyaga¹⁵; de itt említjük a Pozsonyi Káptalan kéziratállományát¹⁶ és a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár középkori anyagát).¹⁷

*Knauz Nándor katalógusa
a Pozsonyi Káptalan középkori kézíratairól*

Bár Knauz Nándor (†1898)¹⁸ 1870-ben adta közre a Pozsonyi Káptalan kézíratait bemutató kötetét¹⁹, amely így természetesen magán viseli az akkori tudományos elemzések jellegzetességeit, mégis jelenleg is komoly elismeréssel kell adóznunk annak egyedülálló értékei előtt. Ezt nemcsak hiánypótló forrásértéke miatt tesszük, hanem a munka elkészítéséhez és a kéziratok

¹² KÖRMENDY Kinga (1989), Középkori esztergomi könyvgyűjtemények, in *Ars Hungarica* XVII/1 (1989) 41-46., különösen 42.

¹³ TÖRÖK Gyöngyi (1985), Pálóczi György breviáriuma, in CSAPODI 1985:127.

¹⁴ KÖRMENDY 2007:187-188 (n. 78).

¹⁵ Vö. BARTONIEK, Emma (1940), *Codices latini medii aevi. Budapest.* (Codices manuscripti latini, I.)

¹⁶ Vö. KNAUZ Nándor (1870), *A Pozsonyi Káptalannak kézíratai*, Esztergom.

¹⁷ VARJÚ Elemér (1899), A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár, in *Magyar Könyvszemle* 7 (1899) 134-175.; 209-243; 329-345.

¹⁸ BEKE Margit (2008), *Az Esztergomi (Esztergom – Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892-2006*, Budapest. 370-372.

¹⁹ Knauz munkáját bő egy évtizeddel megelőzte Ipolyi Arnold tevékenysége a Pozsonyi Káptalan könyvállományának összegzése tekintetében, aki 1856-ban adta ki az általa elkészített jegyzéket, vö. IPOLYI Arnold (1856), *A pozsonyi káptalan XIV. századbeli könyvtára*, in *Új Magyar Múzeum* 6/1 (1856) 161.

leírásához használt – korát meghaladó – módszere miatt is. Knauz munkája, mind tartalma, mind módszere tekintetében, egyedülálló forrás a magyarországi középkori egyházi könyvkultúra, azon belül a kánonjogi és liturgikus művek kortárs használatának rekonstruálásához.

Ehelyütt öt kéziratot emelnénk ki a Knauz által összegzett középkori kánonjogi exemplárok közül. Az első – a szakértők számára talán a legérdekesebb – az Ms. 12: *Decretales Gregorii*.²⁰ Ahogy az magán a kötéstáblán is szerepel, a kézirat teljesen glossa nélküli, töredékes példány (80 infólió terjedelmű), ami az X 1.41.9-ig tart.²¹ Knauz bár a XIV. századra datálja, nem talált titulus és kánonszámozást a kézirat szövegének szerkezetében, bár a két kolumnás szöveget kifejezetten „szép írás” típusúként jellemzi. A titulus és kánonszámozás hiánya a korai eredetet, míg a „szép írás” az itáliai eredetet valószínűsíti. A glossa hiánya utalhat korai keletkezésre, de tulajdonítható a kézirat befejezetlenségének is. Megjegyzendő azonban, hogy a feltűnően széles margók ebben az időszakban az oktatásra szánt kánonjogi kódexek jellegzetességei közé tartoztak. Azt is érdemes hozzátenni, hogy a *Liber Extra* szövege a 41. titulus utolsó előtti kánonjánál szakad meg, így csak a kánon befejező gondolata²², valamint egy meglehetősen rövid 10. kánon hiányzik²³ a titulus teljességéhez²⁴, amelynek utolsó három kánonja IX. Gergely pápa (1227–1234) regiszterében egymást követő három levél az 1227–1234-es időszakból.²⁵ Ez viszont nem egy félbehagyott – befejezetlen – szövegtanúra utaló jel, hanem inkább egy teljes, de glossa nélküli (ami nem pusztán a Bernardus Parmensis-től (†1266) származó²⁶ *Glossa Ordinaria* hiányát, de a teljes, korai glosszális bejegyzések, ill. a *Glossa Ordinaria* előtti glosszális magyarázatok hiányát is jelenti) *Liber Extra* gyűjtemény töredékre utal, amely félbeszakad az utolsó ívfüzet utolsó verso oldalának legalsó sora végével. A felsorolt adatokat mérlegelve – hozzávéve azt

²⁰ Capitulum Posoniensis Ms. 12: KNAUZ 1870:14.

²¹ Capitulum Posoniensis Ms. 12: (Explicit) de hac causa cognoscere; vö. X 1.41.19: Aemilius FRIEDBERG (ed.) (1881), *Corpus iuris canonici*, II. Lipsiae. (Repr. Graz, 1955.) 228.

²² X 1.14.19: Causa restitutionis in integrum (...) de hac causa cognoscere. A kánon itt szakad meg. Hiányzó befejezés: (...) nequeunt, nisi coram eis mota fuerit incidenter. In matrimoniali quoque, liberali vel criminali causa, quum maiores iudices exigant, arbiter nequit assumi. (FRIEDBERG 1881:228).

²³ X 1.14.20: FRIEDBERG 1881:229.

²⁴ Az I. könyvből hiányzik a 42-43. titulus, valamint a szövegtanúból a további teljes II. (1-30. titulusok), III. (1-50. titulusok), IV (1-21. titulusok), és V. könyv (1-41. titulusok).

²⁵ X 1.41.18: August POTTHAST (ed.) (1875), *Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, I-II. Berlin. (Repr. Graz, 1957.) n. 9577; X 1.41.19: POTTHAST 1875:n. 9578; X 1.41.20: POTTHAST 1875:n. 9579.

²⁶ Legkorábbi változata 1241-re készül el, végső formáját 1263-ra nyeri el. Stephan KUTTNER (1981), Notes on the Glossa ordinaria of Bernard of Parma, in *Bulletin of Medieval Canon Law* 11 (1981) 86-93.

a tényt, hogy Knauz a Pozsonyi Káptalan könyvtárának 1277-es teljes pusztulását veszi alapul az egyes exemplárok kormeghatározásánál – a kéziratot Italiában, nagy valószínűség szerint Bolognában másolt, XIII. század közepéről származó kéziratnak tekinthetjük, amely 1425 előtt került a Pozsonyi Káptalan használatába, hiszen szerepel a káptalan 1425. évi könyvjegyzékében. Így középkori magyarországi használata bizonyos.

A második figyelemre méltó kánonjogi exemplár az Ms. 13: *Liber Extra* – *Liber Sextus*.²⁷ Knauz leírásából tudjuk, hogy a 266 fóliót tartalmazó különleges értéket képviselő kézirat kötéstábláján a *Decretales*, a kötéstábla belső oldalán pedig a: „Salve. Iste liber est Ecclesiae Poson, quem Georgius prepositus cum scitu Capituli tum universitate, tam extra Universitatem pro usu suo tenuit et recepit in octava s. Martini (nov. 18) anno domini 1461” volt olvasható. Ez a bejegyzés egyértelműen a Schomberg György pozsonyi prépost (†1486) általi használatra utal²⁸, és két szempontból és megfontolásra ad okot. Schomberg Györgyről nemcsak az erős itáliai kötődései közismertek, hanem az is, hogy mind V. László (1453-1457), mind Mátyás király (1458-1490) követeként is szolgálatot teljesített. Az előbbi uralkodó megbízásából Milánóban, az utóbbi kinevezése alapján Velencében. Azonban mindezen túl az ún. Pozsonyi Egyetemnek, vagyis az *Academia Istropolitana*-nak²⁹ a helyettes kancellárja is volt. A kódexleírásból tudjuk, hogy a legelején 14 fólió kiegészítő anyag helyezkedett el, amelyet a *Liber Extra* teljes kánonállománya követett, egészen a fol. 205v-ig, ahol III. Lucius pápa (1181–1185) 1181. évi levelével befejeződött az V. könyv 41. titulusa (vö. X 5.41.11).³⁰ Knauz leírása alapján a kézirat ezt követően többfajta kiegészítést is tartalmazott, meglehetősen rendezetlen formában. Ezek közül kiemelkedik a díszített *arbor consanguinitatis*; a *Liber Sextus*, amelynek úgy tűnik, hogy mindössze egy kivonata került a kéziratba (*excerpta*), és amely csak a könyvek és titulusok felsorolására hagyatkozott. Ezen túlmenően találunk IV. Ince (1243–1254) és IV. Sándor pápának (1254–1261) tulajdonítható írásokat, valamint a II. Lyoni zsinatról (1274) származó rendelkezéseket.³¹ A *Liber Extra* után beillesztett anyag egyfelől valószínűsíti, hogy az Ms. 13 egy kolligátum, amelyhez mind az első hét bifóliót tartalmazó ívfüzetet, mind a fol. 205v után található hét ívfüzetet utólag illesztették a kódex gerincét képező *Liber Extra* anyagához. A kiegészítések sajátosságai a kánonjogi oktatásban való használatot és az annak a során

²⁷ Capitulum Posoniensis Ms. 13: KNAUZ 1870:15.

²⁸ Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XII. Budapest 1908, 558.

²⁹ VICZIÁN János (2006), Pozsonyi Egyetem, in Diós István (szerk.), *Magyar Katolikus Lexikon*, XI. Budapest. 214-215.

³⁰ KNAUZ 1870:15.; vö. X 5.41.11: FRIEDBERG 1881:928.

³¹ KNAUZ 1870:16.

végzett bővítéseket valószínűsítik. Ezzel a megállapítással visszajutottunk Schomberg György prépost személyéhez. Ismert, hogy az *Academia Istropolitana* 1465-ben történt megalapítását követően 1467-ben kezdte meg működését³², azaz hat évvel a Schomberg prépost általi használatról tanúskodó bejegyzés után.³³ Azt azonban semmiképpen nem vonhatjuk kétségbe, hogy egy ennyire becses, jól olvasható, teljes *Liber Extra* exemplár ne kapott volna helyet az egyetem létrejötte után a kánonjogi képzésben. Sőt, az Ms. 13-ban olvasható fokozatos kiegészítések, nagy valószínűséggel ennek a használatnak az írásos és könyvészeti nyomairól tanúskodnak. Azaz az oktatás miatt folyamatosan egészítették ki a kötetet, már egy évtizeden belül. A fentebb felsorolt adatokból nagyon valószínű, hogy a kézirat eredeti anyaga egy XIII. század második feléből származó, itáliai, azon belül bolognai exemplár, amely 1425 előtt érkezett Pozsonyba, hiszen szerepel a Pozsonyi Káptalan 1425-ös könyvjegyzékében³⁴, és eredetileg a káptalani, majd az egyetemi oktatásban kapott helyet. Így középkori magyarországi használata szintén bizonyos.

A harmadik, az Ms. 14-es jelzettel feltüntetett *Concordantia discordantium Canonum*.³⁵ A leírásból sajnos nem túl sok egyedi megkülönböztető jegyet ismerhetünk meg, azon túl, hogy 286 infólió méretű lapból álló kötet volt, tartalmát tekintve nem teljes: a *Decretum Gratiani*-nak csak az első egységét, a *Distinctiones*-t tartalmazta.³⁶ Knausz szerint a kézirat a XIV. században készült. Alaposabban megvizsgálva a leírást, az első két fólión (foll. 1r-2v) bírósági használatra utaló kiegészítéseket találunk. A glosszával ellátott *Decretum Gratiani* a fol. 3ra-n kezdődik (amely a *Bartholomeus Brixiensis* által 1240-re összeállított *Glossa Ordinaria*-ra utal³⁷). Ezt egészíthetjük ki a szép írásformával és a két kolumnába szedett szöveggel. A szép, olvasható írás – ahogy az Ms. 12 esetében is feltételezhető – nagy valószínűséggel a *littera bononiensis* alkalmazását jelöli. Mivel a kötéstábláján megtalálható bejegyzés meghatározza a pozsonyi Szt. Márton templomot (*Liber Ecclesie sancti Martini alias S. Saluatoris Poson.*), valamint a már többször említett 1425. évi pozsonyi káptalani jegyzőkönyvben is szerepel, és olvasható benne Schomberg György pozsonyi prépost 1461-es bejegyzése, így nagy valószínűséggel állítható, hogy egy XIII. század második felé-

³² KLANICZAY Tibor (1990), Egyetem Magyarországon Mátyás korában, in *Irodalomtörténeti közlemények* 94 (1990) 575-611., különösen 575-581.

³³ SZUROMI 2014a:133.

³⁴ KNAUZ 1870:16.

³⁵ *Capitulum Posoniensis Ms. 14*: KNAUZ 1870:17-18.

³⁶ *Distinctiones* I-CI; vö. Aemilius FRIEDBERG (ed.) (1879), *Corpus iuris canonici*, I. Lipsiae. (Repr. Graz, 1955.) 1-356.

³⁷ Raffael DOMINGO (2012), *Bartolomé de Brescia*, in *Diccionario General de Derecho Canónico*, I. (dir. Javier OTADUY, Antonio VIANA, Joaquín SEDANO), Pamplona. 625-626.

ből származó, itáliai – bolognai – *Decretum Gratiani* töredékes kötetéről van szó, amelynek a középkori magyarországi használata nem kétséges. Tekintettel a XV. századi bejegyzések tartalmára, a káptalani bíróság működésében lehetett szerepe.³⁸

A negyedik az Ms. 15-ös jelzetű *Decretales Gregorii IX*, amelynek a címszavánál a „Decretales Ecclesie Posoniensis. Mutuante doctore Kalmo de Ratisbona” (1470) szerepel.³⁹ A 281 fóliót tartalmazó kéziratot Knauz – az eddigiekhez hasonlóan – a XIV. századra datálja. A *Liber Extra* ezen exemplárja jól olvasható, két kolumnás, *Glossa Ordinaria*-val ellátott teljes gyűjtemény, amelynek fol. 2r oldalán a vérrokonsági tábla kifejtését olvashatjuk, amit a verso oldalon két *arbor consanguinitatis* is követ. Ez a sajátosság mindenképpen bírósági használatra utal, amit alátámasztanak a kódex végi pápai dekretálisok is. Az 1470. évi bejegyzés alapján bizonyos a középkori magyarországi használat.

Ötödikként említjük az Ms. 16-os jelzetű kilenc fólióból álló kéziratot, amely a Bolognai Egyetem Statútumát tartalmazza, 1317-ből.⁴⁰ Így keletkezését, a XIV. századon belül, a jelzett dátum utánra helyezi Knauz Nándor. A szövegen belül több utalás történik *Nicolaus Hungarus*-ra (*Nicolaus de Ungaria*), nyitrai főesperesre, az Esztergomi Főegyházmegyén belül. Knauz meghatározása szerint, a nevezett Miklós főesperes (†1361) először prépost, majd a királyi kápolna vezetője (Károly Róbert király [1308–1342] jóvoltából), végül egri püspök volt.⁴¹ A személy minden bizonnyal azonos Dörögdi Miklóssal, aki a Bolognai Egyetem növendéke volt 1317-ig, majd Magyarországra történt hazatérése után (1319) Tamás esztergomi érsek kancellárja, és pozsonyi prépost (1320). 1329-ben Esztergomi Káptalan érsekké választja Piast Boleszláv tostenzi herceg utódaul (1321–1328), de a pápai megerősítést nem nyerte el.⁴² Lemondását követően 1330 és 1361 között az egri püspöki széket töltötte be.⁴³ A szövegíró nagy valószínűség szerint saját maga hozta haza, Bolognából, amelynek alapján az 1317-es dátum egyúttal a kézirat keletkezési dátuma is. Az említett bejegyzések alapján a kézirat középkori magyarországi jelenléte bizonyosnak tekinthető.

³⁸ Ms. 14: KNAUZ 1870:18.

³⁹ Capitulum Posoniensis Ms. 15: KNAUZ 1870:18-19.

⁴⁰ Capitulum Posoniensis Ms. 16: KNAUZ 1870:19-20.

⁴¹ KNAUZ 1870:19.

⁴² SZENDE László, Dörögdi III. Miklós, in BEKE Margit (szerk.) (2003), *Esztergomi érsekek 1001-2003*, Budapest. 156-161.

⁴³ Részletesen vö. SUGÁR István (1984), *Az egri püspökök története*, Budapest. 107-108.

A Magyarországon megmaradt középkori használatú kánonjogi művek és a töredékkutatás

1. Esztergom kapcsán Körmeny Kinga – figyelemmel az esztergomi középkori könyvállomány 1543-ban történt pusztulására és részbeni szétszóródására⁴⁴ – két Esztergomban őrzött, középkori használatú, jogi vonatkozású kéziraatra hívja fel a figyelmet, mind a fentebb rögzített időkorlátok, mind a magyarországi használat alátámasztására szolgáló kritériumok szem előtt tartásával, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állománya tekintetében.⁴⁵ Az első Esztergomban őrzött középkori használatú kánonjogi kézirat az Ms. II. 507, amely Nyás Dömötör (más néven: Nyási Demeter) formuláskönyve, az 1511 és 1521 közötti időszakból.⁴⁶ A *formularium* az esztergomi szentszék (vö. esztergomi vikáriusi bíróság) döntéseit tartalmazza, amelynek bevezető tanulmányokkal, kritikai apparátussal, jegyzetekkel, konkordanciával, és mutatókkal ellátott kiadása 2018-ban jelent meg.⁴⁷ Megjegyzendő, hogy a nevezett *formularium* közvetlen előzménye a Battyaneum R I 152 (Gyulafehérvár)⁴⁸, amelyet Beneéthy Máté (vagy Mátyás) formuláskönyveként tart számon a szakirodalom, és az esztergomi egyházi bíróság 1500 és 1512 közötti tevékenységét rögzíti.⁴⁹ Az említett utóbbi iratot – azaz esztergomi szentszéki formuláskönyvet – Pozsonyba menekítette, ahol a Káptalan könyvtára őrizte. Innen került Batthyány Ignáchoz, és jutott el Gyulafehérvárra (a szlovákiai eredetet Körmeny Kinga 1989-ben cáfolta).⁵⁰ Az Esztergomban őrzött második középkori magyarországi használatú jogi vonatkozású kézirat, az ún. Szalkai kódex, vagyis

⁴⁴ A szétszóródásra és a fennmaradt középkori esztergomi kódexkultúra feltárására irányuló – már a XIX. században megkezdett – kutatásokra és adatokra vonatkozó részletes összegzéshez: KÖRMENDY Kinga (1991), *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése*, in *Magyar Könyvszemle* 107 (1991) 20-40. Vö. CSAPODI Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei; Új sorozat 15.), Budapest 1984; CSAPODI Csaba, *A középkori magyarországi könyvtárak története*, 25.

⁴⁵ Ld. KÖRMENDY Kinga, *Szent Adalbert esztergomi egyházának kódexei, könyvei 1543 előtt*, in HEGEDŰS András, BÁRDOS István (szerk.) (2000), *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt*, Esztergom. (Strigonium Antiquum, IV.) 47-55., különösen 49.

⁴⁶ KÖRMENDY 2000:49.

⁴⁷ *Formularium Ecclesiae Strigoniensis* (ed. ERDŐ, Péter – SZOVÁK, Kornél – TUSOR, Péter; Collectanea studiorum et textum I/4), Budapest 2018. A bevezető tanulmányokat írták: ERDŐ Péter (xi-xvi, xlix-liv), SZOVÁK Kornél (xvii-xl, lv-lxxviii), SARBÁK Gábor (xli-xtvi, lxxix-lxxxiv).

⁴⁸ Újabbban, vö. SARBÁK Gábor, *Formuláskönyvek a középkori Magyarországon*, in *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*, lxxix-ixxiv, különösen lxxiii-lxxiv.

⁴⁹ ERDŐ Péter, *Középkori egyházi bíráskodás és a Nyási-formulárium*, in *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*, xlix-liv, különösen lii.

⁵⁰ KÖRMENDY 1989:42-43, 45.

Szalkai László esztergomi érsek (1524–1526)⁵¹ jogtörténet szempontjából is jelentős iskoláskönyve (Ms. II. 395), amelyet 1489–1490-re datálnak⁵², és – bár írásos forrásaink nincsenek a kézirat 1526 és 1811 közötti történetére – valószínűleg a nagyszombati időszakban, kanonoki adományozással kerülhetett a Főszékesegyházi Könyvtár állományába, ahol 1543 előtt használhatták.⁵³

2. Az MTA Könyvtár Kézirattárának egyházi jogi tartalmú középkori kódextörédekeit 1983-ban Erdő Péter foglalta össze egy tizennyolc tételből álló, bevezetővel ellátott elemzésben.⁵⁴ Az akkor mintegy kilencszáz töredéket magában foglaló fragmentumgyűjtemény egyházi jogi anyagának áttekintése⁵⁵ az Európában legelterjedtebb kánonjogi munkák XIII–XV. századi anyagának jelenlétét bizonyította, azonban a rendelkezésre álló szűkös adat következtében, az egyes töredékek középkori magyarországi jelenlétéről, így használatukról sem lehetett biztos állításokat megfogalmazni (még a Knauz-hagyatékból származó fragmentumok kapcsán sem).⁵⁶ Erdő a tizennyolc tétel közül mindössze két töredék esetében szerepelteti felsorolásában a magyarországi kortárs használat lehetőségét: A T 185: *Commentarium in Decretales Gregorii IX* (XIII–XIV. század)⁵⁷; és a T 301: *Decretum Gratiani cum apparatu glossarum*⁵⁸ (XIII. század első fele). Azonban egyik töredék sem tartalmaz olyan megkülönböztető adatot, amely alapján bizonyítható lenne a középkori magyarországi használatuk. Sőt, a T 301-en általunk végzett vizsgálatok a francia, azon belül párizsi eredetet valószínűsítik.

3. Hasonló megfigyeléseket tehetünk a soproni kánonjogi kézirat-törédek és eredetük kapcsán. A *Res Libraria Hungariae* kutatócsoportnak köszönhetően feldolgozásra került soproni anyagban huszonhét kánonjogi töredéket számolhatunk össze.⁵⁹ A legkorábbi töredék XI–XII. századi (*Decretum Burchardi Wormatiensis* [a kánongyűjtemény eredeti összeállítási dá-

⁵¹ VARGA Lajos, Szalkai I. László, in BEKE 2003:234-239.

⁵² Ismertetése és digitalizált elérhetősége: http://esztergom.bibliotheca.hu/scan/ms_ii_395/index.html (konzultálva: 2020. április 30).

⁵³ KÖRMENDY 2000:49. Itt köszönöm meg Kőrmendy Kinga személyes közlését.

⁵⁴ ERDŐ Péter (1983), Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának egyházi jogi tartalmú középkori kódextörédekei, in *Magyar Könyvszemle* 99 (1983) 251-256.

⁵⁵ Vö. VIZKELETY András (1973), *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, II. Budapest. 11-12.

⁵⁶ ERDŐ 1983:251. A Knauz-hagyatékról részletesen vö. KÖRMENDY Kinga (1979), *A Knauz-hagyatékek kódextörédekei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*, Budapest. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei; Új sorozat, 7.)

⁵⁷ 8. szám: ERDŐ 1983:255.

⁵⁸ 12. szám: ERDŐ 1983:255.

⁵⁹ Edit MADAS (ed.) (2006), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*, Budapest. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, V.) 90-113 (nn. 68-95).

tuma: 1008–1022]⁶⁰), a legkésőbbiek a XIV. század második feléből valók. Áttekintve a felsorolt töredékeket, egyik esetében sem találunk olyan külső, vagy belső tény, vagy sajátosságot, ami a középkori magyarországi használatot valószínűsítene. A kánonjogi munkák figyelemreméltó gazdagságát precízen bemutató katalógus adatait a proveniencia meghatározás tekintetében, több töredék esetében pontosítani tudjuk: az n. 68 – *Decretum Burchardi Wormatiensis*⁶¹: strasbourgi; az n. 69 – *Liber Extra*⁶²: francia (és nem itáliai); az n. 71 – *Liber Sextus*⁶³: németalföldi; az nn. 74-83 – *Speculum iudiciale* (Gulielmus Durandus)⁶⁴: németalföldi; az nn. 84-88 – *Summa de casibus conscientiae*⁶⁵: itáliai; és az nn. 89-95 – *Decretum Gratiani*⁶⁶: krakói jellegzetességeket mutatnak.

4. Jelenleg ígéretek az MTA-OSZK *Res Libraria Hungariae Kutatócsoport* folyamatban lévő kutatásai, amelynek töredék feldolgozási és leírási anyagában huszonnét, valószínűleg kánonjogi fragmentum is megtalálható, amelyek azonosítása többségében megtörtént. A művek között ismét a legjelentősebb XII–XIV. századi kánonjoggyűjteményeket (vö. *Decretum Gratiani*, *Liber Extra*) és a kánonjogtudomány meghatározó segédkönyveit találjuk (vö. Gulielmus Durandus: *Speculum iudiciale*).⁶⁷

Következtetések

Fentebb a megmaradt középkori magyarországi használatú kánonjogi kéziratállományt és kézirat-töredékeket igyekeztünk áttekinteni, elsődleges hangsúlyt helyezve a szövegtanúk szakszerű tudományos feldolgozására, beleértve a ‘proveniencia’ és a ‘possessor’ meghatározásának objektív kritériumaira és támpontjaira. Ehhez szigorú metodológiát érvényesítettünk, felhasználva az utóbbi két évtized tényszerű nemzetközi eredményeit, ta-

⁶⁰ A gyűjteményről részletesen vö. Hartmut HOFFMANN, Rudolf POKORNY (1991), *Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Textstufen – Frühe Verbreitung – Vorlagen*, München. (MGH Hilfsmittel, 12.); Greta, AUSTIN (2009), *Shaping church law around the year 1000. The Decretum of Worms*, Aldershot. (Church, Faith and Culture in the Medieval West); Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014b), *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections – Texts, Manuscripts, Concepts*, Berlin. (Aus Recht und Religion, 18.) 45-58.

⁶¹ MADAS 2006:90.

⁶² MADAS 2006:91.

⁶³ MADAS 2006:93.

⁶⁴ MADAS 2006:95-102.

⁶⁵ MADAS 2006:103-106.

⁶⁶ MADAS 2006:107-113.

⁶⁷ Itt köszönöm meg Sarbak Gábornak, az MTA-OSZK *Res Libraria Hungariae Kutatócsoport* vezetőjének, hogy a folyamatban lévő töredékkutatásról és az egyes töredékek azonosításáról részletes áttekintést nyújtott.

pasztalatait és elméleteit. Mindezek alapján fontosnak kell tekintenünk a *proveniencia* – *possessor* vizsgálat alapelveinek szigorú megtartását; a datálás és a középkori állományhoz sorolás alapelveinek pontos alkalmazását; valamint az egyes, a XIX-XXI. században már ismertetett exemplárok – kódexek és töredékek – leírásában érvényesítendő elveket. További kiegészítő adalékokkal szolgálhatnak a különböző tudományágokhoz és tudományterületekhez tartozó, részletes szaktudományi elemzések során (vö. történelemtudomány, kultúrtörténet, irodalomtudomány, nyelvtudomány, zene-tudomány, művelődéstörténet, egyháztörténet, kánonjog [kánonjogi forrás-, irodalom-, és intézménytörténet], kodikológia, paleográfia, művészettörténet, filológia, stb.) alkalmazott szempontok eredményei. Mindez egy meglehetősen komplex, nagyszámú adatot és következtetést tartalmazó képet tud felvázolni, amely minden apró részletének megfontolása elengedhetetlen, egy konkrét középkori exemplárnak a lehetőleg legteljesebb – beleértve előzményeit, keletkezési körülményeit, használatának következményeit, valamint közvetlen és közvetett hatását – leírásához. Ez így messze túlmutat az elemzett kézirat adatainak katalógusban történő rögzítésén (vö. ellenben az ún. ‘descriptivus’ = ‘leíró’ katalógus módszertani sajátosságaival).⁶⁸ A *proveniencia* és *possessor* megjelöléséhez szükséges alapelvek rögzítése, kellő tárgyilagossággal megmutatta, hogy a származási hely, a megrendelő, a középkori tulajdonosok (akár személy, akár intézmény) meghatározása lényegileg befolyásolja az adott régió, ország, helység (állami, vagy egyházi közigazgatási – kulturális székhely) műveltségéről – esetünkben az egyház kánonjogászai értelmiségéről – kialakítható képet, de magáról a mindennapos műveltség – vö. az egyházi jogszolgáltatás szintje, kortárs európai összehasonlításban – állapotáról rögzíthető objektív tényeket is. Ennek tükrében, az első megközelítésből származó következtetés, az egyes exemplárok – kódexek és kódextöredékek – kellően kritikus keletkezési helyének a meghatározására irányul, az exemplárban szereplő egyedi információk figyelembevételével. Amennyiben ilyen egyedi adat nem áll rendelkezésre, vagy az exemplárt leíró által nem felismerhető, úgy a *proveniencia* megha-

⁶⁸ A kéziratok ilyen jellegű komplex leírását lásd Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Descriptive Catalogue of Penitential Manuscripts (7th – 12th century) in the British Library*, London [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Catalogue descriptif des manuscrits de droit canonique pre-Gratien des bibliothèques religieuses de la Bibliothèque nationale de France (Paris)*, Paris [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *A Catalogue of Canon Law Manuscripts of the Abbey of Saint Germain des Prés in the Russian National Library of St. Petersburg – Каталог канонических рукописей аббатства Сен-Жермен-де-Пре в Российской национальной библиотеке Санкт-Петербурга*, I-II., St. Petersburg [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Descriptive Catalogue of the Medieval Canonical Manuscripts in the Library of Gonville and Caius College (Cambridge)*, I-II. [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Descriptive Catalogue of the Medieval Canonical Manuscripts in the Library of Corpus Christi College (Cambridge)*, I. [megjelenés alatt].

tározás elhagyandó, de a kézirat/kézirat töredék pontos – az azonosíthatatlan sajátosságokat is magában foglaló – leírása viszont elengedhetetlen. Ezzel együtt, a számos esetben rendelkezésre álló ún. közvetett – nem a konkrét kéziratról készült kortárs írott forrásból származó – információk, lehetőleg minél teljesebb felsorolása hangsúlyosan ajánlott (vö. az említett tudományágak és tudományterületek vizsgálatából származó adatokat). A *possessor* meghatározás konkrét tulajdonosi, vagy használati bejegyzések nélkül csakis olyan tárgyilagos kiegészítő információk alapján történhet, amelyek alkalmasak a kódex használati helyének sajátosságaiból fakadó kifejezések, bejegyzések, kiegészítések, az egyéni latinitásból, stb. az azonosítására; vagy olyan külső, kortárs (vagy kortárs regiszterre hivatkozó) katalógusok, ill. más hiteles írott források, esetleg közvetett tények – különböző segédtudományok tényeinek egybehangzó eredménye – alapján, amelyek megalapozott bizonyítékul szolgálnak. Jól látható a klasszikus és középkori kéziratok/kézirattöredékek kritikai elemzésének, leírásának és közzétételének, egyre jobban letisztult módszere, és az ennek köszönhetően vizsgált, feltárt és felsorolt tények sora. Ez egyúttal rávilágít a leírásokban feltüntetett adatok irányában támasztott egyre pontosabb igényekre is.⁶⁹ Éppen ezért a legnagyobb körültekintéssel szükséges kezelnünk a XVII–XIX. századi nagyszámú könyvvásárlásokat, amelyek részben a török hódoltság miatt elpusztult magyarországi könyvtárat voltak hivatva pótolni. Az említett időszakban hazánkba érkezett kötetekre, és a kötetabláikból kibontott töredékekre – hacsak kifejezett utalás, kiegészítés, stb. nem támasztja alá – nem tekinthetünk úgy, hogy azok a magyarországi középkori kódexkultúra – középkori kánonjogi műveltség – szövegtanúinak töredékei. Ezzel párhuzamosan viszont, kutatásunk sajátos tárgyát kell, hogy képezze a fellelt kódexek és töredékek tartalmának, datálásának és eredeti lokalizációjának a lehető legpontosabb leírása (felhasználva a legszélesebb nemzetközi szakmai kutatási eredményeket), amellyel az európai írásos kultúra – azon belül a kánonjogi műveltség – egyre pontosabb meghatározását, így annak magyarországi kereteinek megismerését és megértését szolgáljuk.

---

⁶⁹ Az említett folyamathoz vö. GANZ, David, *Latin Paleography since Bischoff*, in *OMNIA DISCE. Medieval Studies in Memory of Leonard Boyle, O.P.* (Church, Faith and Culture in the Medieval West; ed. Anne J. DUGGAN, Joan GREATREX, Brenda BOLTON), Aldershot 2005, 91-107.

Artemistől a rendi habitusig: egy kései Persius-allúzió

A győri Egyházmegyei Levéltár – Püspöki levéltár Miscellanea állagában megtalálható egy meglehetősen érdekes, Scitovszky János esztergomi érsek és Karner Antal győri püspök között lezajlott, 1854. első negyedében született levélváltás.¹ Az érsek témában kelt levelének apropóját az szolgáltatta, hogy az említett és az azt megelőző évben a győri egyházmegye területén fellépő paphiány következtében a győri szentszék a különböző szerzetesrendek tagjainak kápláni és adminisztrátori feladatokba történő bevonásával volt kénytelen biztosítani bizonyos plébániák lelkipozítási feladatainak elégséges ellátását. Ennek következtében rendelték ki január 25-én Lichtenecker Rudolfot, a móri kapucinus rendház házfőnökét is a sopronkülvárosi Szent Mihály plébánia kápláni, illetve a soproni rendes iskolák hitoktatási feladatainak ellátására.² A rend 1854. eleji gyűlésén azonban az érsek a kapucinus rendtársaktól arról értesült, hogy Lichtenecker a rendi konstitúció ellenében világi papi öltözetben, borotvált arccal végzi soproni szolgálatát.³ Minthogy a rendi szabályzat mind a habitust, mind a szakállviselést kötelező jelleggel előírta,⁴ püspöktársától azonnali tájékoztatást kér és vár afelől, mivel magyarázható a házfőnök rendi előírásokba ütköző megjelenése. Az érsek maga elvilágiasodásra, a konstitúció figyelmen kívül hagyására gyanakodott, amely esetben viszont kötelessége lenne állomáshelyéről a móri rendház falai közé visszarendelni őt. Amint azonban a válaszevélből világossá válik, a rendi öltözéktől és a szakálltól való megválásnak gyakorlati okai voltak. A Sopron városába helyezett Lichtenecker ugyanis kifejezetten a püspök javaslatára változtatott megjelenésén, nehogy a soproniak előítélete folytán rendi habitusa és szakálla nevetség tárgyává tegye, aláásva ezzel papi tekintélyét. Így fogalmaz:

¹ Az ügyben kelt leveleket lásd a Függelékben.

² Győri Egyházmegyei Levéltár – Püspöki levéltár – Egyházmegyei Hatóság iratai – Miscellanea 1854 – No. 117.

³ Győri Egyházmegyei Levéltár – Püspöki levéltár – Egyházmegyei Hatóság iratai – Miscellanea 1854 – No. 327. (melléklet). Az irat kiállítója által feltüntetett iktatószám: No. 1067.

⁴ A rendi konstitúció a mai napig tartalmazza mindkét kitéltet (35,2) (https://www.ofmcap.org/images/docs/costituzioni/costituzioni_en.pdf).

Destinatio itaque hujus Religiosi ea quum sit, ut munus Catechetæ Normalium Scholarum Soproniensium stabili modo sortiat, pro illius saecularisatione agenda opportune agere in animum induxi. Ne autem ob habitum Capucini et barbam petulantibus, qui in classe cultiorum quoque non rari sunt, ludibrio sit, aut saltem ex praejudiciis multorum jam in ipso muneri sui aditu dispendium aliquod auctoritatis patiat, suasi illi ipse ego, ut barbam et habitum deponat, et vestem ecclesiasticam assumat, non suasurus nec admissurus, nisi novissem ingenium populi Soproniensis, omne, quod insolitum est, ex facili in ridiculum vertentis. Nihil autem religioni et bonis moribus perniciosius, quam corrosivum virus ludificationis.⁵

Mivel tehát ezen szerzetes odahelyezését az a szándék vezérelte, hogy a soproni rendes iskolák hitoktatójának feladatát állandó jelleggel betöltse, úgy határoztam, hogy világi papként történő szolgálatának megfelelően cselekszem. Hogy pedig a kapucinus öltözet és a szakáll miatt az arcátlanok részéről nehogy gúnyolódásnak legyen kitéve, akik a műveltebbek körében sem ritkák, vagy legalább hogy sokak előítélete folytán nehogy már feladata megkezdésekor valamely tekintélycsorbulást szenvedjen el, én magam javasoltam neki, hogy a szakálltól és a habitustól váljon meg és öltöszön világi reverendát: nem szándékoztam volna sem javasolni, sem pedig megengedni ezt, ha nem tudtam volna jól, hogy a soproni nép természete mindent, ami számára szokatlan, könnyedén nevetség tárgyává tesz. A vallásra és a jó erkölcsre nézve pedig semmi sem veszélyesebb, mint a nevetségessé válás felemészítő kórsága.

A terjedős válaszlevél ezen pontján, az idézett szövegrész második mondatában a rendi habitus és a szakáll említése kapcsán két szóra lehetünk figyelmesek, amelyek pozíciójuknak köszönhetően bizonyos hasonlóságot mutatnak az első századi szatíráköltő, Aulus Persius Flaccus 1. szatírájának 133. sorával.

inde uaporata lector mihi ferueat aure,
non hic, qui in crepidas Graiorum ludere gestit
sordidus et lusco qui possit dicere ‚lusce,‘
sese aliquem credens Italo quod honore supinus
fregerit heminas Arreti aedilis iniquas,
nec qui abaco numeros et secto in puluere metas
scit risisse uaffer, multum gaudere paratus
si cynico barbam petulans nonaria uellat.

(Pers. 1. 126–133)

⁵ Győri Egyházmegyei Levéltár – Püspöki levéltár – Egyházmegyei Hatóság iratai – Miscellanea 1854 – No. 327. 3–4. pag.

Őrajtuk finomult fülnek tessék csak a versem,
s annak nem, ki görög sarukon tréfál, s maga piszkos,
s képes a kancsált így csúfolni: „Te kancsi!”, de nagynak
tartja magát, mert rég – mint aedilis – Arretiumban
rettenetes göggel töretett szét pár hamis iccét;
s annak sem, ki a táblán lévő számon, a porba
írt gúlán nevet és tombol, ha a szajha szakállát
tépdesi egy cinikusnak.

(Muraközy Gyula fordítása)⁶

Paradox módon a párhuzam annál valószínűbbnek tűnik, minél felszínesebben szemléljük a sorokat. Amint ugyanis megpróbálnánk igazolni egy esetleges allúzió tudatosságát, máris komoly nehézségekkel találjuk magunkat szembe. A legnagyobb problémának kétségtől az mutatkozik, hogy a két kiemelt szó, a *barbam petulans*, illetve *barbam petulantibus* csak első ránézésre tűnik egyazon szószerkezet két tagjának. Valójában azonban sem a levél, sem a szatíra szövegében nincs köztük szintagmatikus kapcsolat. Ráadásul a fenti levél *barbam* szava még csak nem is tárgyeset, csupán az *ob* praepositio miatt áll függő esetben. Akkor hát miért gondoljuk mégis azt, hogy a fenti soroknak a szóválasztás hasonlóságán túl bármi közük van egymáshoz, és a levélíró fejében – talán nem is tudatosan – a fenti Persius-sor motoszkálhatott?

Hogy erre választ kaphassunk, szükséges néhány pillantást vetnünk a levél kéziratára. Minthogy a levelet a győri szentszéki hivatal állította ki (fogalmazója pontos kilétére szignálás híján egyedül az íráskép nyújthat segítséget, azonosítása azonban mindeddig sikertelen volt), így a helyben maradt, általunk kézbe vehető példány a levél fogalmazványa, ami nagy szerencsénkre több támponttal is szolgál. Ha megnézzük a szóban forgó helyet, azt láthatjuk, hogy a levélíró eredetileg a *barbam* után kívánta leírni a *Capucini* szót, éppen ahogyan az előzetesen elvárható is volna, hiszen a rendi konstitúció kikötése éppen úgy vonatkozik mind a *habitus*-ra, mind a *barba*-ra. Nem valószínű ugyanis, hogy a soproniak között már maga a szakállviselés pusztá ténye idegenkedést váltott volna ki, de persze teljesen ez sem kizárható. Ennek ellenére módosította első változatát, áthúzta a szót eredeti helyén, hogy aztán előbbre, a *habitum* után szúrja be. Ezáltal pedig kétségtelenül rosszabbul formált mondatot kapott, ráadásul kirekesztette a *barba* szót a *Capucini* hatóköréből azáltal, hogy a birtokos jelzőt a *barba*-t a *habitus*-hoz kapcsoló *et* kötőszó elé szúrta be. Ennek eredményeképpen pedig olyan hatást ért el, mintha a *barba*-t nem konkrét értelemben, hanem egy-

⁶ PERSIUS és IUVENALIS (1977), *Szatírák* (ford. Muraközy Gyula). Budapest, Európa Könyvkiadó. (Az ókori irodalom kiskönyvtára.) 12.

fajta elvont jelentésben szerepeltetné az iménti helyen: mintha szimbolikusan a bölcsességre, a papi tekintélyre kívánta volna vonatkoztatni. (Persze amennyiben már maga a szakáll vagy a szakállviselő egyházfi is túllépte a soproniak ingerküszöbét, az természetesen ez utóbbi következtetést is eliminálja, azonban mint később látni fogjuk, az átvitt értelmű jelentést egyéb szempontok is támogatják.) A szöveg módosítását ezen elvont jelentés kidomborításán kívül – noha majd látni fogjuk, azzal összefüggésben – az is indokolhatta, hogy a levélíró valamiképpen jelentőséget tulajdonított a két szó egymás mellé kerülésének. Tudomásom szerint pedig e szavak az említett Persius-helyen kívül nem fordulnak elő egymás szomszédságában a latin irodalomban.

A levél piszkozata elárul nekünk még valamit. Talán csak figyelmetlenségről van szó, de ha jobban megnézzük a *petulans* melléknevet, felületesen olvasva, vagy a szó ismeretének és így jelentésének hiányában azt tapasztaljuk, – akár még önmagunkon is – hogy a persiusi szöveget hirtelen felidézve nem elhanyagolható hajlam mutatkozhat a szó participiumként történő nyelvi feldolgozására, hogy aztán mintegy a *peto* igéből származtatott igenévként, a *barbam* alakot belső tárgyának tekintve értelmezzük, talán a következőképpen: 'szakállra vágyódó, szakáll után vágyakozó v. kívánczó', tudniillik *nonaria*, 'utcalány'. És bár első feltételezésünk igaznak bizonyul, vagyis a szó történetesen valóban a *peto* igéből származtatható etimológiailag,⁷ utóbbi sejtésünkben már csalatkozunk. A szó jelentése ugyanis módosuláson ment keresztül, és így 'pajkost', más erkölcsi nézőpontból közelítve 'arcátlant' jelent. Így pedig a helyes értelmezés megtalálása érdekében kénytelenek vagyunk újból, tudatosabban nekirugaszkodni a mondat értelmezésének, ezúttal természetesen a *barbamot* a *vellat* tárgyaként olvasva. Ha mármost újra az iratra tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy az *ob* praepositio utólagos betoldás, önkorrekciónak. A levélíró tehát valószínűleg valahogy hasonlóképpen, közvetlenül a készségi papírra vetést követően – hiszen a tinta és az íráskép minőségében nem mutatkozik eltérés – tudatosan is átolvasta és szükség esetén korigálta a szöveget. Nagy szerencse, hogy a fogalmazvány írásképén mindennek nyoma maradt, tájékoztatva bennünket a létrehozójában feltehetően lezajlott szellemi folyamatról.

Amennyiben tehát némi kiküszöbölhetetlen széksziszen túllépve lehetségesnek tartjuk az allúzió tényét, utána kell járnunk, hová is vezet mindez. A fenti motívum ugyanis további szöveghelyeket is bevon az értelmezésbe. Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, szólunk kell néhány szót arról, milyen gondolatok társulnak a szakáll megjelenéséhez a római satírában. A leg-tömörebben úgy foglalhatnánk össze, hogy alapjelentésén túl a szakáll mint

⁷ Alois WALDE, Johann Baptist HOFMANN (1954), *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*. 2. Band (M–Z). Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag. 297–298 (s. v. *peto*).

akcidentális tulajdonság megjelenése a verses szatíra műfajában döntően a sztoikus bölcsesség fogalmával áll összefüggésben. Ennél több azonban átfogóan nem állítható, hiszen e külső jegy lehet az istenek jellemzője, mint ahogyan Persiusnál a 2. szatíra 59. sorában, ahol az isteneket balgán, anyagi javakkal tisztelő és tőlük ezért más anyagiakat váró ostoba embert idézi, aki a nyiroktól mentes álmodó istenek szobrainak, különösen azok szakállának arannyal történő bevonására buzdít: *Nam fratres inter aenos, / somnia pituita qui purgatissima mittunt / praecipui sunt sitque illis aurea barba.* Ugyanígy szakáll jellemzi az ironia nélkül bölcsnek tartott embereket is, ahogyan azt Szókratész példája mutatja, akit a 4. szatíra első sorában *barbatus magister*ként nevez meg a költő, s ugyanez áll első idézetünk cinikusára is.⁸ Horatius még egyértelműbben a bölcs velejárájának tekinti, amikor szatírái 2. könyvének 3. darabjában így fogalmaz: *Sertinius [...] / solatus iussit sapientem pascere barbam* (Hor. s. 2. 3. 33, 35). De azok külsődleges jegyeként is felbukkan, akik visszatetszően és jobbra indokolatlanul, saját szellemi korlátoltságukat akaratlanul még inkább kidomborító módon magukat bölcsnek tulajdonítják. (Ez magától értetődő azon prózai okból kifolyólag, hogy senkinek sem lehet megtiltani a szakáll szükséges, de nem elégséges jegyének viselését.) Lucilius töredékei között nem találkozzunk ilyen részlettel. Hogy jelen vizsgálatunkban Iuvenalis némiképp háttérbe szorul, azzal magyarázható, hogy ő más szimbolikát tulajdonít a szakállnak. Egy helyütt nála is szakáll jellemzi a bölcsöket (Iuv. 14. 12) és kevésbé pozitív konnotációban a királyt (Iuv. 4. 103), de éppen így utolsó szatírájában az ősi rómaiakat is (Iuv. 16. 31–32), ám itt ez az ősiség is csupán az erkölcsök kevésbé tarthatatlan állapotára utal, amely állapot viszont – mint azt például 6. szatírája elején látjuk – szintén nem tudatos megfontolásból, hanem a civilizáció kezdetlegességéből fakad, és így nem is tekinthető erénynek: messze esik tehát a bölcs azon fogalmától, amelyet az előzőekben láttunk. Más helyeken a felnőtt létállapot természetes módon történő kifejezője (Iuv. 8. 166; 13. 56; 14. 216–217), akárcsak Horatius iménti szatírájának egy későbbi helyén (Hor. 2. 3. 249). Ám Iuvenalisnál még ez sem problémamentes, hiszen nála ebbe a korba lépve teljesedik ki a bűnös létállapot, ami az isteneket sem kíméli: elég csak az említett 6. szatíra elején olvasható helyre emlékeznünk, ahol arról olvasunk, hogy az első bűn, a házasságtörés is csak addig volt többé-kevésbé szégyellnivaló, míg Iuppiter szakállra ki nem serkent (6. 15–16). Nagyon távol vezetne tehát mindez mondandónk tárgyától.

⁸ A kettő közeli rokonságához álljon itt Iuvenalis szellemes kiszólása, miszerint a sztoikus és cinikus filozófust csupán csak az általuk viselt ruha különbözteti meg egymástól: *accipe quae contra valeat solacia ferre / et qui nec Cynicos nec Stoica dogmata legit / a Cynicis tunica distantia, non Epicurum / suspicit exigui laetum plantaribus horti* (Iuv. 13. 120–123).

Összességében elmondhatjuk, hogy nem önmagában a szakáll és a szakállviselés válik nevetség tárgyává a szatírák szövegeiben. Mivel pedig a szakálltépés motívuma – amint azt látni fogjuk – mindhárom csoportot, az istenekét is éppúgy veszélyezteti, zömében inkább szimbolikus, semmint valós fizikai tett okozta sérelemről van szó. Ezáltal pedig érthetővé válik, hogy bár a levél szövegében szó szerint nem jelenik meg a tépés aktusa, a soproniak vélelmezett verbális abúzsusa lényegében ekvivalens a római szatíra műfaji keretei között a bölcsesből pimaszságával csúfot üző, a velük szemben valós vagy szimbolikus szakálltépést elkövető szereplők magatartásával.

A fenti szövegrészletben Persius azt mondja, csak azok lelkesedjenek szatírjáért, akiket az ilyen olcsó humorforrás – egy cinikus utcalány általi kicsúfolása – nem késztet nevetésre. Ennek ellenére mégsem biztos, hogy komolyan is lehet venni kérését. Az említett motívum ugyanis horatiusi előképre vezethető vissza (Hor. s. 1. 3. 133–134), ahol az itteni példával ellentétben egy olyan kérlelhetetlen erkölcsösözön gúnyolódnak így a városban csavargó rabszolgagyerekek, aki egyszerűen képtelen súlyozni az emberi hibákat és gyengeségeket, minthogy minden vétket, kicsit és nagyot egyforma bűnnek tekint. Horatius tökéletes paródiáját adja a sztoikus bölcsességszermény gyarlóságában is elvakult hirdetőjének:

'[...] non nosti, quid pater' inquit
'Chrysippus dicat: sapiens crepidas sibi numquam
nec soleas fecit; sutor tamen est sapiens.' qui?
,ut quamvis tacet Hermogenes, cantor tamen atque
optumus est modulator; ut Alfenus vafer omni 130
abiecto instrumento artis clausaque taberna
sutor erat: sapiens operis sic optimus omnis
est opifex, solus sic rex.' vellunt tibi barbam
lascivi pueri, quos tu nisi fuste coerces,
urgeris turba circum te stante miserque 135
rumperis et latras, magnorum maxime regum.
(Hor. s. 1. 3. 126–136)

*Így szólsz erre te: „El ne felejtsd, hogy
Khrüszipposz mit mond: igenis, hogy suszter a bölcs, ha
nem varr is bocskort!” — Hogyhogy? — „Hát Hermogenész is
csöndbe lehet: ő lesz csak a legjobb énekes úgyis.
Alfenus, ha lehúzza rolóját, s elteszi árját,
attól még suszter marad. Épp így mestere minden
szakmának, ha nem is gyakorolja a bölcs: csakis ő, s nem
más a király!” — Rosszcsont kölykök hada tépi szakállad,*

*piszkálnak, s a bolondját járatják veled, és te
csak botodat rázod, vakkantgatsz, szétvet a méreg:
ó te, király, fényes fejedelme az emberi nemnek!*

(Körizs Imre fordítása)⁹

Fontos látnunk, hogy Horatius nem a sztoikus bölcs, hanem a magát bölcsnek beállító hipokrita paródiáját adja, aki már attól is indulatba jön, kilépve ezáltal az *apatheia* állapotából, ha pár utcagyerek meg akarja viccelni. A persiusi kritika így nem Horatius ellen irányul, ahogyan ezt némelyek alaptalanul vélelmezték,¹⁰ sokkal inkább az ostoba ember gondolkodó társával szembeni gúnyolódására vonatkozik, a „bakszagú centuriók” (Pers. 3. 77–78), a görög filozófusok darabjéért még egy *ast* is sajnáló Pulfeniusok (Pers. 5. 191) humora ellen irányul.

Van azonban Persius szatírái között egy másik szöveghely is, ahol immár kétségtelenül szimbolikus szakálltépésről olvashatunk. Ez a 2. szatíra 28. sorában hangzik el, amikor is a beszélő leteremti az istenekhez méltatlan kérésekkel imádkozó, a maga anyagi előnye érdekében mások halálát kívánó álszent örökségvadászt (a sorok alanya Iuppiter):

ignouisse putas quia, cum tonat, ocius ilex
sulpure discutitur sacro quam tuque domusque?   25
an quia non fibris ouium Ergennaque iubente
triste iaces lucis euitandumque bidental,
idcirco stolidam praebet tibi uellere barbam
Iuppiter?

(Pers. 2. 24–29)

*Azt hiszed, elnéző, mert – hogyha dörög – hamarabb vág
szent tüze tölgyet szét, mint tégedet és a lakásod?
Mert nem tette juhbél s Ergenna parancsa tilossá
s baljós helyé, hol ménkő vert téged, a berket,
azt hiszed így, Jupiter rángatni kínálja tenéked
balga szakállát?*

(Muraközy Gyula fordítása)¹¹

⁹ HORATIUS (2006), *Válogatott versek*. Budapest, Európa Könyvkiadó. (Európa Diákkönyvtár) 16.

¹⁰ Vö.: Walter KISSEL (ed.) (1990), *Aules Persius Flaccus: Satiren*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag. 284–285. (ad loc.) 581. lj.

¹¹ PERSIUS, IUVENALIS 1977:13–14.

A motívum itteni kétségtelenül átvitt értelme még inkább megvilágító erejű az általunk vizsgált levélrészlet vonatkozásában. A szakálltépés motívuma itt is valamilyen tekintéllyel rendelkező személy ellen irányuló méltatlan viselkedést szimbolizál. A horatiusi helyhez képest mindössze annyi a különbség, hogy ott az illető a saját megítélése szerint neki kijáró és ezért elvárt, de nem valós tekintélye csorbulásaként értelmezte a városi suhancok cselekedetét.

Mielőtt továbbmennénk, említést kell tennünk még valamiről. A püspöki levél fenti szöveghelyének fogalmazásmódja szoros rokonságot mutat egy 1598-ban elhangzott, kifejezetten a szakállviselés történeti áttekintésével foglalkozó wittenbergi értekezés 36 oldalas, nyomtatásban is megjelent szövegének egy részletével: *Fatui hominis ac Babae alicuius, stolidissimique hominis esse rati, barbam suam petulantibus ludibrio exponere vellentam; si non possis non effugere. Familiare Graecis quoque erat et Latinis, ut, illudere queis [=quibus] vellent, barbam illis vellicarent.*¹² A kötet megemlézése azért is különösen indokolt, mert a munkában más, vizsgálatunk tárgyát képező Persius-helyekre is történik utalás. A fenti mondattal azonos oldalon idézi a kötet a 2. szatíra iménti, Iuppiter szakállára vonatkozó másfél sorát, illetve Casaubon Persius-kommentárjának szintén a 2. szatíra egyik helyére vonatkozó, számunkra is releváns magyarázatát,¹³ valamint a 4. szatíra eleje is említésre kerül a szatíraszerző által a *kéznek* tulajdonított *maiestas* kapcsán (B1r)). Ezen párhuzamok alapján nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy az adott kötet, vagy közvetett módon annak tartalma ismert lehetett a levél fogalmazója előtt is.

Végezetül a dolgozat címéhez hűen érdemes megemlítenünk még egy helyet, amely erőteljes rokonságot mutat ez utóbbi szövegrészlettel. Ez nem más, mint a legnagyobb hellénisztikus költő, Kallimakhosz hallatlanul kreatív himnuszai közül az Artemiszhez címzett harmadiknak egy jelenete. Amikor a himnusz elbeszélő részében a három-négyéves, testileg és szavai stilizáltságában még gyermek, agyafúrtságában és manipuláló hízelgésében már teljesen érett Artemisz, miközben apja ölében ülve elsorolja neki a hatalma alá venni kívánt vidékekről és személyekről szóló kívánságlistáját, egyre azon munkálkodik, hogy megragadja apja szakállát.

¹² Georgius Caspar Kirchmajerus, Caspar Daniel Morhifius (A kiadásnak nincs évszáma [s. d.], csak a beszéd megtartásának), *De maiestate juribusqve barbae*. Disserent in publico Praeses Georgius Caspar Kirchmajerus, [...] et respondens, Caspar Daniel Morhifius [...], Die 19. Martii, [...] Wittenbergae, Anno MDXCVIII. Wittenbergae, Typis Christiani Schrödterii, Acad. Typ. (s. d.). D3^v.

¹³ *Casaubonus docuit in Commentar. ad Pers. Satyr. 2. p. 194. Stoicis Philosophis quibusdam illudentes pueri ac petulantes vellicabant barbam;* (D3^v).

ὦς ἡ παῖς εἰποῦσα γενειάδος ἤθελε πατρὸς
ἄψασθαι, πολλὰς δὲ μάτην ἔτανύσσατο χεῖρας,
μέχρις ἵνα ψαύσειε.

(Kallim. *h.* 3. 26–28.)

*Így szólt a leány és meg akarta érinteni apja szakállát, ám többször hiába
nyújtotta ki kezét utána, hogy elérje.*

(Adorjáni Zsolt fordítása)¹⁴

Lánya korábbi kívánságaival szemben Zeusz ebben már cseppet sem engedékeny, amelyre talán az eddigiek is kielégítő magyarázattal szolgálnak. Mindenesetre jól jellemzi a kallimakhoszi himnusz humorát, hogy egy jele-nettel később, amikor Artemisz immár kíséreeivel megérkezik Lipara vagy korábbi nevén Meligunisz szigetére, hogy a küklópszokkal íjat készíttessen magának, a költő feleleveníti a gyermek Artemisz bátorságát, aki a többi, az egyszemű óriások puszta látványától is reszkető és így velük rémisztgetett kisgyerekekkel ellentétben már hároméves korában sem ijedt meg azoktól, sőt, amikor anyja Brontész ölébe ültette, a kis istennő kezével megragadta annak dús mellszőrzetét és egy nagy csomót kitépett belőle, amely helyen azóta is csupasz folt látszik a küklópsz mellkasán. Joggal ügyelhetett tehát Zeusz, hogy leányának kívánt birtokain és egyéb óhajain túl szakálla iránti törekvése ne teljedhessen be.

Ha ezek után már igazán könnyedre véve a szót, az irodalmi játék kedvéért eljátszunk a gondolattal, hogy Szent Ágoston nyomán a keresztény szerzetest mint a sztoikus bölcs szellemi örökösét, egy Istentől eredő, s így az elődje által megérthetőnél nagyobb igazság birtokosát képzeljük magunk elé,¹⁵ a szövegek közötti párhuzam nem is lehetne teljesebb. Akár tudatos szaválasztásról volt tehát szó, akár nem, a párhuzam továbbgondolása gazdag többletjelentést ad a levélíró sorainak.

Az esztergomi érsek számára azonban a soproniak társadalmi beidegződései nem mutatkoztak elégséges indoknak a rendi szabályok felfüggesztésére. Újabb levelében ragaszkodott hozzá, hogy Lichtenecker a rendházba történő visszatérés terhe mellett tartsa magát rendje előírásaihoz.¹⁶ Ennek folytán kompromisszumos megoldás született: Lichtenecker elhagyta Sopront és másik szolgálati helyre került: az 1854. március 14-én kelt püspöki

¹⁴ A fordítás szövege az alábbi cikkből származik: ADORJÁNI Zsolt (2017), Istennőcske az ölben. Gondolatok Kallimachos Artemis-himnuszához. In NAGY Noémi, TÓBI István (szerk.), *XIII. Pro Scientia Aranyérmesek Konferenciája, 2016. november 17-19.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar. 22–28. 24.

¹⁵ Vö. August. *C.D.* 8. 9–10.

¹⁶ Győri Egyházmegyei Levéltár, Püspöki levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Miscellanea 1854 – No. 386. (melléklet). A irat kiállítója által feltüntetett iktatószám: No. 1224.

levél már arról számol be az érseknek, hogy helyet cserélve paptársával, Troján Józseffel, a jövőben a Tatabányához közel eső kecskédi plébánia lelki adminisztrátoraként teljesít szolgálatot.¹⁷ Így, akárcsak a világi papi megjelenés melletti érvek, végül a sorok között esetleg megbúvó persiusi áthallás is hatás nélkül maradt.

Függelék¹⁸

Az lentebb közölt XIX. századi levelek átírása az alábbi kiadási elveket követi:

a) Minthogy az iménti levelek – kettő kivételével – a kiállítóhelyen megőrződött pizkozati példányuk alapján kerültek átírásra, a kiadásban nem jelöltük a fogalmazás során, azonos időben eszközölt betoldásokat és törléseket, hiszen ezek a keletkezési folyamat természetes velejárói.

b) A korra jellemző túlbujjázó nagy kezdőbetű-használatot csak azokban az esetekben tartottuk meg, ahol ez – személyek és intézmények esetében – udvariassági szempontokkal indokolható volt (eredetileg kis kezdőbetűt nem módosítottunk nagyra).

c) A korabeli gyakorlatra való tekintettel megtartottuk a mássalhangzóként realizálódó 'i' félhangzók 'j' alakban történő írását. Szintén eredeti alakjukban maradtak a hibásnak nem minősülő, ám a standardtól eltérő szóalakok, utánuk azonban szögletes zárójelben álló felkiáltójellel, jelezve, hogy nem gépelési hibákról van szó.

d) Az iratokban rövidítve szereplő alakokat kerek zárójelben feloldva közöltük. Ez alól kivételt képez a PP. (=patres) rövidítés, amelynek esetében a többes szám jelölésére szolgáló betűkettőzést feloldáskor visszaadni nem lehet. Ugyanígy jelöletlenül került feloldásra az előlapon az irat bemutatása időpontjának jelölésére szolgáló ps. (=praesentatum) rövidítés.

e) A szövegekben nem jelöltük azon szavak (pl. praepositíóknak jelölt szavakkal történő) egybeírását, amelyekért minden bizonnyal a fogalmazványok esetében természetes gyors tollmozgás volt a felelős.

f) A többoldalas levelek esetében az alsó margó jobb oldalán található őrszavak nem kerültek feltüntetésre.

¹⁷ Győri Egyházmegyei Levéltár, Püspöki levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Miscellanea 1854 – No. 386.

¹⁸ Jelen függelék a tanulmányban vizsgált 1854. év első negyedében, Lichtenecker Rudolf ügyében keletkezett levelek szövegét tartalmazza.

1.¹⁹

Plurimum R(everende) P(ater) Guardiane!

Adjunctis dioecesis meae ita secum ferentibus Paternitatem Vestram in parochia l(iberae) r(egiae)que civitatis Soproniensis exterioris subsidiarium cooperatorem et catechetam penes s(uae) ordinariae jurisdictionis exercitium hisce constituo nullusve dubito, quod Paternitas Vestra pro singulari illa quam in eodem²⁰ loco fiducia in explendis muneris hujus partibus laudabili sedulitate et pastoralis zelo justae meae expectationi omnino satisfactura sit.²¹

In reliquo

Jaurini, die 25^a Jan. 854.

Plurimum R(everendo) P(atri) Rudolpho Lichtenecker ex Ord(ine) Capucinatorum Conventus Moorensis²² Guardiano.

1a.²³

Reverendissime domine Canonice etc.

Quum individuorum ad curam animarum disponendorum defectu laborem, exhibitorem harum, P(atrem) Rudolphum Lichtenecker ex ordine Capucinatorum Sacerdotem Reverendissimae D(ominationi) Vestrae in qualitate subsidiarii cooperantis et catechetae adjunctum esse hisce significando eundem fraternae benevolentiae, me vero piis ad aram precibus commendans sincera cum propensione maneo.

Jaurini, die 25ª Jan. 854.

Reverendissimo domino Francisco Rách Canonico, Vicearchidiacono ac Parocho Soproniensi.

2.²⁴

Illustrissime ac Reverendissime Domine Episcopo!

Ab Ordinis Capucinatorum Patribus pro conferentiis isthic congregatis intellexi P(atrem) Rudolphum Lichtenecker, ejusdem religiosae familiae alumnum et antehac Moorensium Guardianum ad Soproniensem capellanarem stationem adplicitum esse. Retulerunt simul, quod idem P(ater) Rudolphus conditionis[!] suae legumque ecclesiasticarum adeo semet exhibeat immemorem, ut deposito habitu vestem secularis[!] cleri deferre non vereatur. Eapropter Illustritatem Vestram fraterne requiro,

---

¹⁹ Győri Egyházmegyei Levéltár, Püspöki levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Miscellanea 1854 – No. 117.

²⁰ Az iratban szereplő alak inkább 'eadem'-nek olvasható.

²¹ A levél szövege mellett püspöki ellenjegyzés.

²² A kéziratban: Mooresnis.

²³ Azonos fogalmazványon szereplő, az illetékes plébánosnak címzett levél, amelyben értesítik arról, hogy a levél vivője új káplánja is egyben.

²⁴ Győri Egyházmegyei Levéltár, Püspöki levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Miscellanea 1854 – No. 327. (melléklet). Az irat kiállítója által feltüntetett iktatószám: No. 1067.

ut saepedictum Patrem, cujus quidem secularisatio[!] absque praevio meo ceu Apostolici Visitoris indultu obtentoque a me testimonio perfici licite haud poterit, ad immediate reassumendam Ordinis sui vestem totamque exteriorem formam inviari, et me de dispositionum suarum effectu edocere dignetur, ut nefors contrariantem auctoritate mihi collata compescere et in casu necessitatis ad monasterium recludi facere possim.

Qui in reliquo aestimatissimis affectibus commendatus singulari cum cultu persisto. Strigonii, die 22^a Februarii 1854.

Illustritatis Vestrae obligatissimus servus, Joannes Card(inalis) Archiepiscopus, primas, Illustrissimo Domino Episcopo Jaurinensi.²⁵

3.²⁶

Eminentissime ac Reverendissime Domine Cardinalis, Princeps, Archiepiscope et Regni Primas, Domine Benignissime!

Medio benignarum litterarum die 22do Febr(uarii) a(nni) c(urrentis) No. 1067. mandare dignatur Eminentia Vestra, ut P(atrem) Rudolphum Lichtenecker Ord(inis) Capucinatorum sacerdotem, professum et antehac Moorensem Guardianum ad cooperaturam Soproniensem per me nuper adplicitum ad immediate reassumendam Ordinis sui vestem totamque exteriorem formam adtineam.

Eminentissime Princeps! Religiosus hic, de quo agitur, operam, quam S(acra) Ecclesia desiderat, nec avida electione suscipit neque blandiente desidia respuit et habitum Ordinis sui non temere, verum me authore deposuit. Dignetur Eminentia Vestra benigne admittere, ut sumbsumpti[!] facti rationes reverenter et candide exponam. A memoria hominum in Dioecesi Jaurinensi tanta sacerdotum penuria non occurrebat, quantam ego nunc temporis experior; et defectus hic maxima ex parte in curatis²⁷ labii Germanici enatus est, ubi sex stationes capellanae actu vacant. Religiosae familiae quam ad curam animarum praestare valent auxiliarem operam, suppeditare equidem non difficultant, unde religiosi ex Conventu P(atrum) Carmelitarum Jaurinensi duo, ex Ordine Franciscanorum tres, unus denique ex Ordine Cisterciensium Abbatiae S(anctae) Crucensis vices capellanorum supplet; verum quae sit talis passim desultoriae suppletionis utilitas, Eminentia Vestra sapienter novit. Ita sane curis animarum meum graviter afficientibus occupato, superiore aestate ea mihi enata est perplexitas omnino inopportunitissima, quod unum e capellanis interioris parochiae Soproniensis indeseerto(!) zelo abreptum iussu Alt(i) C(aesarei) R(egii) Gubernii protinus loco movere debuerim, quin aliud idoneum individuum ecclesiasti | cum continuo sufficere potuerim. Ea temporis intercapedine, quum capellani capitulares Sopronienses²⁸ simul catechetae fuerint normalium scholarum

²⁵ A hátlapon: No. 1067. | A Cardinale Regni Primate. | Illustrissimo ac Reverendissimo Domino Antonio Karner Episcopo Iaurinensi | Ex off(ici)o | Iaurini | 327. | praesentatum die 25ta Febr(uarii) 854.

²⁶ Győri Egyházmegyei Levéltár, Püspöki levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Miscellanea 1854 – No. 327.

²⁷ Az iratban: curatiis.

²⁸ Az iratban: Soproniensis.

in novem classes dispestarum[!],²⁹ institutio religionaria scholasticae juventutis admodum adtenuata inveniebatur, ut adeo de stabili catecheta normalium scholarum providendi necessitas manifestissima et urgentissima evaserit, cui non sine negotio tandem subvenire potui, sed vero in proclivi video curas meas, quod ad catechetam normalium scholarum Soproniensium adtinet, haud in longum tempus levatas esse: nam Orphanotrophii Vossiani Soproniensis praefectus, catecheta insignis, quem nempe muneri catechetae normalium scholarum admovi, duobus capellanis capitularibus ei ad scholas Sanctimonialium Ursularum in subsidium additis, ob imbecilliolem valetudinem suam binis quotidie horis juventutem scholasticam instituere diu vix valebit. In hoc rerum situ dum anxie circumspicarem, unde et quomodo indigentis meis provisum pergam, suprafatus Religiosus P(ater) Rudolphus ab egregia et aedificabunda praedicandi verbi Divini zelo et catechisandi dexteritate mihi commendatus fuit; unde illum ad curam animarum in dioecesi mea applicari haud recusantem a P(atre) Vicario Provinciali Ordinis Capucinatorum ad dioecesim meam expetii et obtinui.

Destinatio itaque hujus Religiosi ea quum sit, ut munus catechetae normalium scholarum Soproniensium stabili modo sortiatur, pro illius | saecularisatione agenda opportune agere in animum induxi. **Ne autem ob habitum Capucini et barbam petulantibus, qui in classe cultiorum quoque non rari sunt, ludibrio sit,** aut saltem ex praejudiciis multorum jam in ipso muneri sui aditu dispendium aliquod auctoritatis patiat, suasi illi ipse ego, ut barbam et habitum deponat et vestem ecclesiasticam assumat, non suasurus nec admissurus, nisi novissem ingenium populi Soproniensis omne, quod insolitum est, ex facili in ridiculum vertentis. Nihil autem religioni et bonis moribus perniciosius, quam corrosivum virus ludificationis.

His reverenter ac sincere relatis ad preces me convertito, quas dioecesis meae ineluctabilis necessitas adhibere imperat. Deum testor, quod P(atrem) Rudolphum, si ejus operam dioecesi meae minus necessariam invenirem, ad Conventum suum absque mora remissurus forem: nunc vero urget penuria sacerdotum, quatenus Eminentiam Vestram impensissimis orem precibus, ut curas et perplexitatem meam – sollicitudines episcopi – benigne considerare et hinc, ut ad S(anctam) Sedem Apostolicam fine impetrandae saecularisationis totiesfati P(atris) Rudolphi recurrere possim, autoritate ac potestate Visitoris Apostolici indulgere atque necessarias testimoniales et dimissorias litteras benigne elargiri dignetur. In reliquo Benignitati et Alto Eminentiae Vestrae patrocínio me et dioecesim meam sacerdotum defectu laborantem humillime devovens profunda in veneratione persisto:

Eminentiae Vestrae humillimus obsequens servus.

Jaurini, die 28va Febr. 854.

---

²⁹ Értsd: dispestarum.

4.³⁰

Illustrissime ac Reverendissime Domine Episcopo!

Quamvis mihi nihil evenire posset magis gratum atque acceptum, quam desideriiis aestimatissimis Illustritatis Vestrae prae modulo meo satisfacere et ad tollendum, quem ipse quoque graviter sentio, presbyterorum curam animarum gerentium defectum, quantum possum, conferre: quominus tamen relate ad P(atrem) Rudolphum Lichtenecker, sive ipse recursum pro secularisatione[!] Romam promovere, sive per Illustritatem Vestram adornandum testimonio votoque meo comitari queam, Visitationis Apostolicae munere et destinatione prohibeor. Non enim, qui a S(ancta) Sede ad restaurandos ordines religiosos missus sum, ante perfectum renovationis opus in id, ut optima quaeque individua ordinibus suis eripiantur, consentire valeo. Romae etiam eadem agendi ratio observari videtur, cum nuper dierum a S(acra) Congregatione Episcoporum et Regularium causa cujuspiam religiosi Ordinis Praedicatorum S(ancti) Dominici secularisationem[!] expetentis, ad me qua Visitatorem inviata sit ea cum indicatione, quod ante consummatum Visitationis opus de secularisatione[!] agi nequeat.

Cum nihilominus gratum animum meum erga Illustritatem Vestram, cujus praeclaram et perutilem in hac ipsa Visitatione Apostolica cooperationem jam hucdum expertus sum et in futurum etiam requirere sustineo, omnimode testari cupiam: votis in eo propositis, ut P(ater) Rudolphus ultro quoque curae animarum adplicari valeat, lubens defero, una vero Illustritatem Vestram fraterne oro, quatenus saepedictum Patrem ad incunctanter recipiendum Ordinis sui habitum, a cujus gestatione nullo respectu humano, nulla majoris commodi ratione relevari potest, inviare, I imo serio adstringere dignetur, ne eum, nefors reluctantem absque mora monasterio recludere et canonicis poenis apostatas manentibus afficere necessiter. Quod si Illustritas Vestra existimaverit, hanc habitus et vestis religiosae receptionem absque offensa fidelium aut quocunque demum praepudicio perfici non posse: haud superest remedium aliud, quam ut P(ater) Rudolphus aut ad aliam stationem disponatur, aut ad clausuram remittatur, in cujus locum alium a Provinciali Vicario religiosum ad jussa Illustritatis Vestrae ultro disponendum esse existimo.

In reliquo aestimatissimis affectibus commendatus singulari cum cultu persisto. Strigonii, die 3^{ia} Martii 1854.

Illustritatis Vestrae obligatissimus servus, Joannes Card(inalis), Archiepiscopus, Primas, Illustrissimo Domino Episcopo Iaurinensi.³¹

³⁰ Győri Egyházmegyei Levéltár, Püspöki levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Miscellanea 1854 – No. 386. (melléklet). A irat kiállítója által feltüntetett iktatószám: No. 1224.

³¹ A hátlapon: No. 1224. | A Cardinale Regni Primate. | Illustrissimo ac Reverendissimo Domino Antonio Karner, Episcopo Jaurinensi. | Ex off(ici)o | Iaurini | 386. | praesentatum die 8va Martii 854.

5.³²

Reverende Pater!

Ministerii sacri rationes urgenter postulant, ut operam Praetitulatae Paternitatis Vestrae illuc destinem, ubi per rerum adjuncta opportunior evadet. Quare Praetitulatam Paternitatem Vestram eo hisce invio, ut perceptis praesentibus res suas mox componere et quoocyus[!] isthuc Jaurinum venire conetur, ut provinciam administrandae in spiritualibus parochiae indilate adire valeat.

In reliquo [...] dum titulo viatici 20 f(loreos) m(onetae) c(ommunis) suppedito.

Jaurini, die 9na Martii 854.

R(everendo) P(atri) Rudolpho Lichteneker Parochiae l(iberae) r(egiae)que civitatis Soproniensis exter(ioris) subsidiario cooperatori. Sopronii.

5a.³³

Reverendissime Domine Praeposite, Canonice, Vicearchidiacone et Paroche in Christo frater sincere dilecte!

Ex rationibus restaurationis Ordinis religiosi P(atrum) Capucinatorum per suam Eminentiam Dominum Cardinalem Principem Primatem nuperrime mihi intimatis et motivo opportunioris subsidiariae operae desideratur, ut P(ater) Rudolphus Lichteneker ante perfectum generalis visitationis opus loco a Conventu Ordinis sui non admodum dissito ad curam animarum adhibentur. Inde est, quod modofactum Religiosum administrandae in spiritualibus parochiae Ketskédiensis admovere, actuaalem autem administratorem R(everendum) Josephum Troján ad cooperaturam Soproniensem transponere necessiter. Quam praeattacta ex ratione intervenientem mutationem dum Reverendissimae D(ominationis) Vestrae hisce notam reddo, stationemque suam mox aditurum capellanum Ejusdem fraternae benevolentiae, me vero piis ad aram suffragiis commendo et sincera cum perpensione maneo:

Reverendissimo Domino Franc(isco) Sal(esio) Rach Praepos(ito), Canon(ico) etc. Sopron(ii).

5b.³⁴

Reverende Domine Administrator!

Praesentium serie Dilectionem Tuam a munere administrandae in spiritualibus parochiae Ketskédiensis relevo, et ad cooperaturam parochiae l(iberae) r(egiae)que civitatis exterioris Soproniensis cum eo transpono, ut quo ocyus licuerit, hanc stationem adire conetur.

Subsidium titulo viatici Dilectio Tua isthic Jaurini e manibus meis perceptura erit.

---

³² Győri Egyházmegyei Levéltár, Püspöki levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Miscellanea 1854 – No. 369.

³³ Azonos iraton szereplő levélfogalmazvány.

³⁴ Azonos iraton szereplő levélfogalmazvány.

In reliquo³⁵

Jaurini, die 9na Martii 854.

R(everendo) Domino Josepho Troján parochiae Ketskéd in spiritualibus Administratori.

6.³⁶

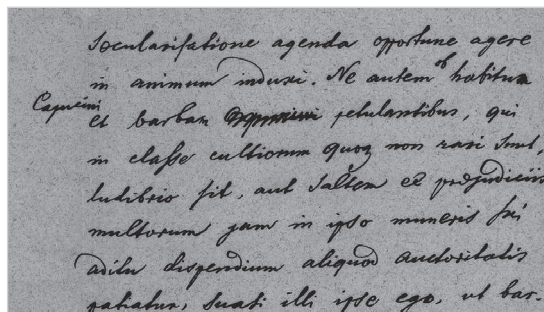
Eminentissime ac Reverendissime Domine Cardinalis, Princeps, Primas et Archiepiscopo, Domine Benignissime!

P(ater) Rudolphus Lichtenecker benigno Eminentiae Vestrae mandato religiosa obedientia promptissime parere eo minus haesitat, quod non fastidio Ordinis sui religiosi, cui adscriptus est, sed ex rationibus, quas Eminentiae Vestrae nuper demisse remonstrare sustinui, me suadente habitum religiosum cum veste clericali commutaverit. Animo itaque, ut virum religiosum decet, paratissimo praefatus S(acri) Ordinis Capucinorum sacerdos habitum Ordinis sui actutum reassumpsit, et Sopronio ad parochiam Ketskédiensem vadit, quam in spiritualibus administrandam illi detuli. Quod ad altam Eminentiae Vestrae notitiam reverenter una ac obsequiosissime perferens me benignitati et altis Ejusdem Eminentiae Vestrae gratiis humillime devoevo et profunda in veneratione persisto:

Eminentiae Vestrae humillimus obsequentissimus servus.

Jaurini, die 14ta Martii 854.

Suae Eminentiae Cardinali, Principi, Primati Regni.

Győri Egyházmegyei Levéltár – Püspöki levéltár – Egyházmegyei Hatóság iratai
– Miscellanea 1854 – No. 327. (4. pagina 1–8. sor.)

³⁵ Mellette más kéztől származó megjegyzés: 20 fl(ore)ni c(ommunis) m(onetae) resoluti.

³⁶ Győri Egyházmegyei Levéltár, Püspöki levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Miscellanea 1854 – No. 386.

Kéziratos püspöki reformliturgia a XVI. századból

A következőkben nyitott kutatási témáról lesz szó, sok kérdőjellel. A téma mellékszálnak indult: Telegdi Miklós 1583-as híres *Agendarius*-ának készül műhelyünkben, az ELTE–MTA Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoportjában kritikai kiadása. Ez a mű voltaképpen maga is „reformliturgia”, sajátos átmeneti fejlemény az esztergomi rituále történetében a középkori hagyomány és az újkort meghatározó 1625-ös Pázmány-féle *Rituale Strigoniense* között. E munka közben került elő a Mossóczy-féle népnyelvű kísérleti rituále problémája.

Mossóczy Zakariás¹ püspök (1542–1587) a drámai fordulatokban gazdag korabeli magyar egyháztörténelem egy viszonylag elfeledett főpapja.² Ennek a feledésnek többek közt az lehet az oka, hogy nem maradt fenn a neve alatt olyan saját mű, amely a világi kultúrtörténet-irodalomtörténet érdeklődésére is számot tarthatna. Még a jogtörténészek emlékeznek rá leginkább, tekintettel arra, hogy Telegdi Miklós esztergomi érseki adminisztrátorral (történetünk másik főszereplőjével) ő rendezte sajtó alá a nevezetes *Corpus iuris Hungarici* első, 1584-es kiadását.

¹ Előfordul a neve Moschoci, Moschocj, Moschoczi, Mossowczi, Mossoczius, Moschoczius és Mosshoczi formában is, tulajdon kézírásával is erősen ingadozó helyesírásban.

² Alapvető Mossóczy-irodalom: IVÁNYI Béla (1926), *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Budapest, MTA.; MIKÓ Gábor (2015), „A magyar törvények első nyomtatott kiadása és Mossóczy Zakariás”, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXXXVIII* (2015). 145–164. LAKATOS Bálint (2007), „Mossóczy Zakariás”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor VII.* (Lethenyi–Műgyűjtemény). Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Budapest, Balassi. 465–466. Lásd még: SZARKA Gyula (1947), *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*. Vác. (Vácegyházmegye Múltjából, 4.) 54–55., 127., 139., 147. SZARKA Gyula (2008), *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában, 1526–1686*. Bev. MOLNÁR Antal. Vác, Vác Város Levéltára 85–86., illetve *passim*.

Fennmaradt portréján³ (lásd a 272. oldalon) asztalnál ül, háta mögött balra könyvespolc, jobbra a Mossóczy-címer,⁴ alatta püspöki jelmondata: „A kegyelem kegyelmet szül”. Balja az asztalra tett kapcsos könyvön nyugszik, körülötte tintatartó, toll, tollkés, porzó és egy szelet papír – egy humanista értelmiségi hivatásbeli jelvényei.⁵ Feltűnő, hogy az őt püspökként megnevező felirat dacára hiányzik minden, ami főpap voltára utalna: egyszerűen alkotó értelmiségiként ábrázoltatta magát, egy tudósportréval, amely azonban társadalmi rangját is világosan jelzi.

Mossóczy a Turóc megyei Mosócon született 1542. májusában, nemesi családban. Rendkívül gyors egyházi karriert futott be, 20 évesen nyitrai kanonok, harmincévesen püspöki helynök, olvasókanonok, trencsényi főesperes és királyi tanácsos. 1573-tól tinnini címzetes püspök. 1578. április 12-től váci megyéspüspök, de mindvégig Nyitrán lakik (püspöki székhelyét a török tartotta megszállva). 1582-ben át is helyezik a nyitrai székbe. 1587. július 22-én hunyt el Bécsben, 45 éves korában. Pályafutásuk a nála mindössze hét évvel idősebb Telegdiével időben és az egyházi hierarchiában is szinte teljesen párhuzamos, aktív felnőtt koruk, hivatásuk és hivatalaik révén egymás közvetlen közelében működtek.

Mossóczy ritka pályafutását nyilvánvalóan nem pusztán családi kapcsolatainak köszönhette, minden kétséget kizáróan kivételes tehetség volt. A magas állásba került művelt prelátus a pozsonyi humanisták köreiből állt kapcsolatban, Radéczy Istvánnal, Verancsics Antallal, Istvánffy Miklóssal,

³ Martino ROTA, Mossóczy Zakariás arcképe (Inv. DG 2009/161), rézmetszet (Sammlungen Online, Sammlungenonline.albertina.at). Irodalom: GALAVICS Géza (1990), „Személyiség és reneszánsz portré. Ismeretlen magyarországi humanista portré: Mossóczy Zakariás arcképe”, in GALAVICS Géza, HERNER János, MONOK István (szerk.), *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, József Attila Tudományegyetem 401–418 – a portré reprodukcióját lásd a kötet végén, a fejezethez tartozó illusztrációk között, 8. ábra. BUZÁSI Enikő (2008), „Portrék, festők, mecénások”, in MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, JÁVOR Anna (szerk.), *Mátyás király öröksége, Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Budapest, II. Magyar Nemzeti Galéria. 25–53 – közelebbről: 29.

⁴ Alatta, jegyzi meg Galavics, „a talányos G. P. G.” rövidítés olvasható – szerintünk jó eséllyel a rövidítés feloldása *Gratia parit gratiam* („a kegyelem kegyelmet szül”, ahogy ezt már Maurer Zsuzsanna is javasolta: „Si nos hæc spes fefellerit, aliud conabimur. Nicasius Ellebodus és a respublica litteraria”, in CZEROVSZKI Mariann, NAGYILLÉS János (szerk.) (2010), *Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. 166–176 – közelebbről: 175), ezt a mondatot jegyezte M. saját kezűleg az *Ordo et ritus* érintett példányába, alighanem püspöki jelmondata is volt egyben.

⁵ A portré felirata: *[Z]acharias Mossoczy ep[is]co[pu]s Tinnien[is] et Consil[iarius] S[acræ] Cæs[aræ]-Regiæq[ue] Maies[t]a[tis] ... ætat[e] s[ua] an[ni] XXXV, an[no] D[omi]ni MDLXXVII – Martinus Rota („Mossóczy Zakariás tinnini püspök, ő császári és királyi felsége tanácsnoka, harmincöt éves korában, 1577-ben”). Rota metszete dús tónusokkal, változatos, rendkívül sűrű vonalhálózattal dolgozik, a fények-árnyékok játékát minúciózusan érzékelteti – a későreneszánsz portréművészet itáliai iskolázottságú, részletgazdag, kifejező remeke.*

Zsámboky Jánossal. A XVI. század egyik legjelentősebb magánkönyvtárát gyűjtötte össze, amelynek nagy része meg is maradt az utókornak.⁶

Mossóczy az Oláh-féle 1560-as *Ordo et ritus*⁷ (a továbbiakban: „Oláh”), tehát történetünk idején a legfrissebb, a középkori hagyományt változatlanul továbbörökítő esztergomi rituále egy példányához⁸ fűzött húsz levélnyi függelék (a továbbiakban: „Mossóczy-rituále”), amelynek mindaddig nem szentelt kellő figyelmet a kutatás, bár 1853 óta ismert az újabb kori tudományosság előtt a forrás létezése.⁹ 1895-ben Ráth György közli is a betű-

⁶ Iványi már említett monográfiájában közli a Mossóczy-könyvtárról fennmaradt jegyzéket (hagyatéki leltár): 103–134. Többek közt a *Breviarium Strigoniense* 1524-es velencei kiadásának egy példányát köszönhetjük az M-hagyatékknak: KOVÁCH Zoltán (1964), „Mossóczy Zakariás nyitrai püspök esztergomi breviáriuma”, *Magyar Könyvszemle* LXXXI (1965/2) 164–167. Lásd még: BOROSS Klára (2007), „A pozsonyi humanista kör könyvei az egyetemi könyvtár antikvárgyűjteményében”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei = Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae* XIII (2007) 157–186. SZÉKELY Júlia Anna (1983), „A trencsényi humanista versírókör. Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György”, *Irodalmi Szemle* XXVI (1983) 566–568.

⁷ A középkori hagyomány anyagát lásd kritikai kiadásban: VARGA Benjámín (2016), *Obsequiale Strigoniense, 1490–1560*. Budapest, Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport.

⁸ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 474/1. péld. Ismereteink szerint az egri Főegyházmezei Könyvtár gyűjteményéből került az OSZK-ba. Mossóczy püspök először is a nevét jegyezte be a címlapra, tinnini címzetes püspökként, közvetlenül a könyvcím alá: *Gratia parit gratiam, episcopus Tinniensis, 1573, propria manu*. Majd öt évvel később a cím fölé, immár váci püspökként: *Zacharias Moschoci, episcopus Vaciensis, 1578. 13. Aprilis*. A kalendárium hónapjai alá disztichonos versikéket jegyzett, a Ioachim Camerarius-féle *Victus et cultus ratio, exposita quaternis in singulos menses versibus* alapján (a költői hajlamú főpapnak egyébként saját versei is ismertek). Beljebb megjegyzéseket tett a margón, betűjelekkel mintha a tételek sorrendjét módosítaná, áthúz, kiegészít, javít. A példány utolsó eredeti lapján Todoroszku Gyula (a XIX–XX. század fordulójának neves könyvgyűjtője) és neje, Horváth Aranka pecsétje látható.

⁹ A 20 levélnyi kéziratossá függelékéről elsőként Toldy Ferenc számol be 1853-ban az *Új Magyar Múzeum* 520. oldalán „Egri szünnapok” című cikkében, majd Ráth György 1895-ben közli a függelék teljes betűhív átírását (a példány egyéb széljegyzeteivel nem foglalkozott): „Egy magyar r. c. rituále a XVI. századból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* V (1895) 65–108. Nem végezte el az összevetést például a T szövegével, és közleménye nem váltott ki különösebb visszhangot. A függelékéről azóta egyáltalán említést tevő szakirodalomban sok a teljesen téves és ellenőrizetlen állítás, illetve alaptalan föltevés. Szinnyei egyenesen ezt írja „kézirati munkái” megjelölés alatt: „A Telegdi Miklósi pécsi püspök által 1583-ban Nagyszombatban kiadott esztergomi Agendariusából a keresztelést, házasságkötést és a nőnek az esküvés, valamint a szülés után templomba vezetését tárgyazó fejezeteknek némi kihagyásokkal és pótlásokkal magyar fordítása” (Szinnyei József, 1891-1914), *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Hornyánszky, Budapest. S. v. „Mossóczy Zakariás”. Az még csak hagyján, hogy az M nem fordítása a T-nek, Szinnyei figyelmét ráadásul elkerülte a keresztelés és az esketés közé illesztett egész áldoztatási fejezet. A szöveget tudtunkkal azóta sem vetették alá módszeres vizsgálatnak, bár már többek érdeklődését felkeltette. JUHÁSZ Péter (1964), „A liturgikus reform megalapozása”, *Vigilia* XXIX (1964) 327–340. Közlebebről: 336–337.

Kónya Franciska a magyar nyelvű esketési beszédekkel foglalkozó tanulmányában tárgyalja a függelék esketési ordóját, és megemlíti, hogy jelenlegi tudásunk szerint itt fordul elő először

hív átírását, de nem vetette össze a Telegdi-féle *Agendarius* szövegével, és közleménye nem is talált különösebb érdeklődésre. A függelékről azóta egyáltalán említést tevő szakirodalomban sok a teljesen téves és ellenőrizetlen állítás, illetve tarthatatlan föltevés, pl. hogy a Mossóczy-féle kézirat a Telegdi-agendárius megfelelő részeinek fordítása volna. 1964-ben, a népnyelvű liturgia szerveződésekor némileg váratlan fordulattal felmerült legújabb kori hasznosításának ötlete is.¹⁰

A Mossóczy lendületes, egyenletes humanista kézírásával¹¹ írott 20 levél ránézésre is egyértelműen tisztázat, amelyet az éppen forgalomban lévő rituáléba másolt bele ugyanaz a kéz, amely a példány kalendáriumába latin nyelvű versikéket írt be, tulajdonosi bejegyzést vezetett a címlapra, valamint margójegyzeteket és szöveg közbeni korrektúrajeleket szúrt be a latin temetési rítushoz. A különbség csak annyi, hogy ha latinul ír, jobban köti a betűket, az írástípus egyebekben teljesen azonos.

A használati célra utal az egységes tisztázati íráskép mellett a *custos*-ok laponkénti alkalmazása is, ezek a hangos kiolvasás esetén biztosítják, hogy a szövegmondás zökkenőmentes lehessen (nem használatra szánt kéziratban az ilyesmi teljesen fölösleges lenne). A liturgia normák szabta világában egy ilyen, gyaníthatóan megfelelő jóváhagyás nélküli kezdeményezés önmagában is ritka és furcsa, különösen főpaptól. Két további forradalmi jellegű vonása van ennek az anyagnak: totális népnyelvűsége, és hogy a két szín alatt áldoztatást kezeli normaként. Ezekről később röviden szólunk.

A Mossóczy-rituále három ordóból áll mindösszesen: az első a keresztelés és azzal kapcsolatos szertartásoké, a második az áldoztatásé (de itt tulajdonképpen csak egy kateketikai jellegű előkészítő beszédet és egy könyörgést közöl), a harmadik az esketésé. Az Oláh (O), a Mossóczy (M) és a Telegdi (T) keresztelési tételsorának futólagos összevetéséből is egyértelműen kiderül, hogy a Mossóczy semmiképpen sem a Telegdi egy változata/kivonata/fordítása, ez a viszony komplikáltabb.

---

a magyar házassági eskü népnyelvű formában: „Magyar nyelvű esküvői beszédek és köszöntők a 16–18. századból”, in Báthory Orsolya, Kónya Franciska (szerk.) (2016), *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 12.) 209–222.

¹⁰ JUHÁSZ 1964:327–340. Közelebről: 336–337.

¹¹ Az teljesen egyértelmű, hogy ugyanaz a kéz vezette be a példányba a latin nyelvű versikéket a kalendáriumhoz, a tulajdonosi bejegyzést a címlapra, a margójegyzeteket menetközben és a függelék anyagát, a különbség csak annyi, hogy ha latinul ír, jobban köti a betűket. Az írástípus egyebekben teljesen azonos. A korszak írástípusairól lásd többek között: MADAS Edit (2001), „Műfaj – írástípus – anyanyelvűség. Előtanulmány a magyar nyelvemlékek paleográfiájához”, in *Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája (1992. szeptember 10–12.)*. Szombathely, Hajnal István Kör, Vas Megyei Levéltár. 17–26. GHERDÁN Tamás, *Írástípus és helyesírás 16. századi misszilisekben* (kézirat). Elérhető online az ELTE EDIT Digitális Intézményi Tudástárban.

A kereszteleési ordó

Lássuk a szertartásokat,¹² először a kereszteleési ordó tételjegyzékét (az M oszlopában, ahol lehet, a tételek mintájául szolgáló latin tételeket jelöljük, hogy a párhuzamok az O, az M és a T között egyértelműbbek legyenek).

O (1560) CATECHISMUS PUERORUM	M (~1573–1583?) BAPTISMUS	T (1583) RITUS BAPTIZANDI
F. Quis vocaris	F. Quis vocaris	F. Quis vocaris
F. Abrenuntias Satanæ	F. Abrenuntias Satanæ	F. Abrenuntias Satanæ
F. N. credis in Deum	F. Credis in Deum	F. Credis in Deum
F. Exi ab eo Satana	Ex. Exi ab eo	Ex. Exi ab eo Satana
F. Signum sanctæ Crucis		F. Signum sanctæ Crucis
F. Signum Salvatoris		F. Signum Salvatoris
F. Accipe signum sanctæ Crucis	F. Accipe signum sanctæ Crucis	F. Accipe signum sanctæ Crucis
		DEINDE SEQUENTES...
Or. Te deprecor ... ut huic	Or. Te deprecor ... ut huic	
Or. Op ... respicere dignare		Or. Op ... respicere dignare
Or. Preces ... clementer exaudi		Or. Preces ... clementer exaudi
Or. Deus ... ita es conditor		
Ex. Exorcizo te creatura salis		QUOD SI SAL BENEDICTUM...
Or. Benedic ... hanc creaturam		Ex. Exorcizo te creatura salis
	Or. Deus qui humani generis	Or. Benedic ... hanc creaturam
F. Accipe salem sapientiæ	F. Accipe salem sapientiae	F. Accipe salem sapientiae
Or. Deus ... universæ conditor	Or. Deus ... universæ conditor	Or. Deus ... universæ conditor
W. Dominus vobiscum		
Or. Deus ... qui Moysi	Or. Deus ... qui Moysi	Or. Deus ... qui Moysi
[ADIURATIO SUPER INFANTES]	Ex. Ergo maledicte diabole	Ex. Ergo maledicte diabole
Ex. Ergo maledicte diabole		
Or. Deus cæli Deus terræ		
Ex. Ergo maledicte diabole		
Or. Deus immortale præsidium		Or. Deus immortale præsidium

¹² Hadd mondjak ezúton is köszönetet Lovas Borbála kolleginának, aki a magyar szöveg átírásában és kezelésében volt nagy segítségemre.

Ex. Ergo maledicte diabole		Ex. Exorcizo te immunde sp Ex. Ergo maledicte diabole Or. Aeternam ac mitissimam Ex. Audi maledicte Satana
		SI VERO FUERIT FEMINA... Or. Deus caeli Deus terrae Or. Deus ... qui Moysi Ex. Ergo maledicte diabole Ex. Exorcizo te immunde sp Ex. Ergo maledicte diabole Or. Aeternam ac mitissimam
Or. Deus ... qui tribus Israel Ex. Ergo maledicte diabole Ex. Exorcizo te immunde sp Ex. Ergo maledicte diabole Or. Aeternam ac mitissimam Ex. Exorcizo te immunde sp Ex. Audi maledicte Satanas	Ex. Audi maledicte Satanas	Ex. Audi maledicte Satana
		ORATIONIBUS ... FINITIS Ev. Oblati sunt Iesu parvuli F. Pater noster F. Ave Maria F. Credo Ex. Nec te lateat Satana F. Effeta F. In odorem suavitatis F. Tu autem maledicte diabole
Ev. Oblati sunt Iesu parvuli F. Pater noster	Ev. Oblati sunt Iesu parvuli F. Pater noster	
F. Credo Ex. Nec te lateat Satanas F. Effeta	F. Credo Ex. Nec te lateat Satana F. Effeta	
F. Ingredere in templum Dei F. Et benedictio Dei Patris	W. Dominus vobiscum F. Ingredere in templum Dei	F. Ingredere in templum Dei
INCIPITUR ... CIRCA FONTEM	APUD FONTEM BAPTISMUS	[AD BAPTISTERIUM]
F. N. abrenuntias Satanae F. N. et ego te linio oleo salutis F. N. credis in Deum F. N. vis baptizari F. Ego te baptizo F. Ds op ... qui te regeneravit F. Accipe vestem candidam W. Pax tecum F. Accipe lampadem W. Pax tecum	F. Quis vocaris F. Abrenuntias Satanae F. Ego te linio F. Credis in Deum F. N. vis baptizari F. Ego te baptizo F. Ds op ... qui te regeneravit F. Accipe vestem candidam F. Accipe lampadem F. Az Úristennek áldomása	F. Abrenuntias Satanae F. Ego te linio F. Credis in Deum F. N. vis baptizari F. Ego te baptizo F. Ds op ... qui te regeneravit F. Accipe vestem candidam F. Accipe lampadem F. Pax tecum
		[ULTIMO ... EVANGELIUM] Ev. In principio erat Verbum
		BENEDICTIO FONTIS... W. Adiutorium nostrum W. Domine exaudi W. Dominus vobiscum Or. Exaudi ... et in huius aquae
	INTRODUCTIO POST PARTUM Ps. Deus misereatur Ps. Levavi oculos meos	

INTR. ... POST PARTUM		Ex. Exorcizo te creatura aquae
Ps. Deus misereatur	Ps. Beati omnes	F. Fecundetur et sanctificetur
Ps. Levavi oculos meos		F. Per infusionem chrismatis
Ps. Ad te levavi		
Ps. Beati omnes		BEN. ET INT. MULIERIS...
F. Kyrie eleison		Ps. Deus misereatur
W. Salvam fac ancillam		
W. Esto ei Domine turris		Ps. Beati omnes
W. Mitte ei Domine auxilium	Or. Deus qui per Moysen	W. Adiutorium nostrum
	Or. Op semp Ds ... qui tuum	W. Suscepimus Deus
	F. Ingredere in domum Dei	W. Salvam fac ancillam
	Ev. Postquam impleti sunt	W. Esto ei Domine turris
Or. Deus qui per Moysen		W. Mitte ei Domine auxilium
Or. Op semp Ds ... qui tuum		W. Domine exaudi orationem
F. Ingredere in domum Dei		W. Dominus vobiscum
Ev. Postquam impleti sunt		Or. Deus qui per Moysen
		Or. Op semp Ds ... qui tuum
		F. Ingredere in domum Dei
		Ev. Postquam impleti sunt

A keresztelés szertartása hagyományos formájában két nagy részre oszlik. Az első voltaképpen terjedelmes exorcizmusok sorozata, amely a templom kapujában, előcsarnokában zajlik, és tulajdonképpen rituális megfelelője-kísérője a katekumenátusnak, a hitbe bevezetésnek. Ezek a rítusok (hitvizsgálatok, kereszt jelével jelölés, só exorcizmusa, nagy exorcizmus, az evangélium és a Credo jelképes átadása, az effeta-szertartás) fokozatosan vonják ki a világ és a gonosz lélek hatása, hatóköre alól a keresztelendőt, és készítik elő a kegyelem és a világosság befogadására. Nem kell ahhoz liturgia-történeti kutatónak lenni, hogy erről a ceremóniáról ránézésre világos legyen: eredetileg felnőttkeresztelésre szolgált, és jelen állapotában kivonatos sűrítménye egy hajdan az egész nagyhétre kiterjedő, több állomásban, egymástól függetlenül, de egymásra épülően lebonyolított rítussorozatnak.

Részletes elemzésre természetesen itt nincs mód, de nézzük, mit kezd ezzel általában Mossóczy. Először is: kurtít. Jelentősen. Összevon formulákat és gesztusokat, karcsúsít. A középkori hagyomány, illetve a nyugati szerkönyvekre jellemző normatív szemlélet és teljességre törekvés¹³ felől

¹³ Ez alatt azt értjük, hogy a szerkönyvek mindig az ideálisnak tekintett állapotot, a normát közik, és ritkán reflektálnak arra, hogy a gyakorlatban, ha valamiért szükséges, mit lehet rövidíteni vagy elhagyni egy-egy szertartásból. A halotti rítusról is tudjuk, hogy a gyakorlatban, különösen tömeges halálozások esetén akár teljes szakaszai is elmaradhettek (például a halottas háznál zajló részek vagy megfelelő énekes szolgálat híján a temetési menetet a sírhoz kísérő rész),

nézve főként ez a karcsúsító szerkesztői működés, az „aktív” alkotói hozzáállás a döbbenetes: a római rítus érett korszakában a liturgia törzsszövege bővülni szokott, fogyatkozni nem.

A liturgia, különösen a szentségi-szentelményi jelleget közvetítő rítusok jellemzője, hogy e fontos életátmeneteket kísérő rítusok maguk is szakaszosak, nem egy menetben „történik meg” az átlépés (itt a pogányságból a kereszténységbe), ahogyan belül is eltart egy darabig, mire az ember „felfogja”, ami vele történt, és valóban „átlép” egy küszöbön: bizonyos elemek ismétlődnek, mások sokszoros letétben szerepelnek. M egyszerűsít: négy könyörgésből meghagy kettőt, az exorcizmusokat is megritkítja, különösen feltűnő, hogy a tárgyexorcizmust és a tárgyszentelő orációt (amikor pl. a celebráns a sőt kivonja profán használatából a megszentelése előtt) teljesen mellőzi. Gyanús, hogy nem csak terjedelmi okból, talán azért is, mert humanista lelke valami mágikusait sejt ezek mögött, amit jobb nem bolygatni – számára már nem eleven a középkor animisztikusabb szemlélete. A nagy exorcizmusból – amely magát a keresztelendőt vonja ki az ördög fennhatósága alól (egyenesen neki címzett, súlyos és fenyegető parancsolattal), és a hagyományos formában lányoknak és fiúknak külön-külön többszörös tétellel zajlik (lányokat és fiúkat az ördög más-más hatásai alól kell kivonni), minden egyes alkalommal megismételve mintegy zárlatként az *Ergo maledicte diabole* exorcizmust – M egyetlen „uniszex” tételt hagy meg, és azt sem ismételteti. Az egész sorozatból csak a nagyszabású záró tételt tartja meg, amelyben az ördög emelt, ünnepélyes hangon el van hajtva a búbánatba.

Másodszor feltűnő tulajdonsága M szövegének, hogy szereti az örökül kapott ősi szövegeket, könyörgéseket, áldásokat kicsit „apologetikusabb”, karcosabban hitvédő jellegűre hangszerelni fordításában (ez talán kortünet), kiegészítései és innovációi is mind ebbe az irányba mutatnak. Legszabadabban a formulákkal jár el, de teljesen nem szakad el az alapszövegtől, inkább közli fordításban azt is, majd ad egy dúsabb variánst vagylagos jelleggel (bár egyszer a rubrikában őszintén hozzáveti, hogy a második, a saját szövege a „jobb”, *mélius*). A formulákkal következetesen végig így jár el, sőt, bevezet olyat is, ami az addigi esztergomi gyakorlatban előzménytelen.

---

de az ebben a logikában fel sem merülhet, hogy a hézagos gyakorlat visszahasson a normára. A norma akkor is a teljes forma marad, ha a gyakorlatban ritkán kerül rá sor a maga egészében.

A házasságkötési ordó

Az ugyancsak az emberi élet nagy fordulópontjaihoz, állapotváltásaihoz kötődő rítusok közé tartozó házasságkötés szintén szakaszos, voltaképpen nem egy rítus, hanem rítusok sora egybefoglalva az ünnepélyes szándéknyilvánítástól a gyűrűk megáldásán át a nászáldásokig és a nászmiséig. M-nél a házasság az ünnepélyes szándéknyilvánítással kezdődik, amely az esetleges házassági akadályokról is megkérdezi a jegyeseket. Ez a szakasz egyértelműen a Tridenti zsinat hatásáról árulkodik: másutt szokásban volt ez a jogi jellegű szertartásmódul (elvégre a házasság közjogi intézmény is, a házasságtörés a legújabb korig büntetendő cselekménynek számított a legtöbb európai jogban), az esztergomi gyakorlatban korábban nincsen nyom: a középkori egyházi gyakorlatban a házasságkötés talán a leginkább magánjellegű szertartás, amely nem is igényelt templomot, se papi közreműködést (a nászáldást és a nászmisét leszámítva). Itt találjuk az első változatát az utóbb nagy népszerűsége szert tett népnyelvű házassági esküformulának is, bár M-re jellemzően rövidebb és tömörebb a későbből ismert formánál.

Feltűnő viszont, hogy nem a Trienti zsinat által szorgalmazott¹⁴ formát használja a tulajdonképpeni esketésnél („Én most titeket összekötlek...”), hanem sajátos formulát: „Valakiket az Úristen összeszerkesztett, ember el ne válassza azokat”, a nászmise egyik lehetséges evangéliumából alkalmazva. Ugyancsak feltűnő M már megfigyelt ódzkodása a tárgyáldásoktól: a gyűrűk megáldásánál egészen furcsa megoldást alkalmaz: nem közli, nem fordítja le a hagyományos két áldó könyörgést, csak a rubrikában figyelmezteti (latinul) a celebránst, hogy mondja el az áldó szöveget. A szándéknyilvánítást, az esküt és a gyűrűváltást így egybevonva gyakorlatilag az esketési rítus legelején összeadja a jegyeseket, majd egy rövid, de kerek admoníciót intéz hozzájuk, a liturgiába építve, a házasság lényegéről.

A továbbiakban, a házaselek megáldása és az új asszony bevezetése a templomba szertartásnál (ez utóbbinak a római úzusban nincs párja) többé-kevésbé a középkori esztergomi anyag népnyelvű változatát adja, csak a szertartás végéhez fűz egy furcsa, kateketikai jellegű rövid definíciót a házasságról, aminek a liturgikus szerepe nem világos, illetve a szokott mó-

¹⁴ Sessio XXIV, Canones super reformatione circa matrimonium, Caput I.: *Ubi parochus viro et muliere interrogatis et eorum mutuo consensu intellecto vel dicat: ego vos in matrimonium coniungo in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti vel aliis utatur verbis iuxta receptum uniuscuiusque provinciae ritum.* Tény, hogy a zsinati rendelkezés csak javasolja, előnyben részesíti a később éppen ezért elterjedt lett formulát, de azután megengedi más, a helyi szokásban bevett formula használatát is.

don közül egy „jelentésteljesebbnek” szánt alternatív formulát az új aszszony bevezetéséhez.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy radikális vonásai mellett (karcúsítás és apologetikus dúszítás) M hűséges legalább a rítusok örökölt alapszerkezetéhez, a modulok sorrendjét nem változtatja meg, nem hagyja el őket (csak a tárgyszentelésekkel bánik „mostohán”), ahol lehet, erősíti az explicit kateketikai és apologetikus jelleget, „tanulságosabbra” hangszereli a szövegeket. Tételbetoldásai és alternatívái a formulákra és a buzdító beszédekre szorítkoznak, egyetlen olyan könyörgést ad, aminek nem találtuk esztergomi forrását, valószínűleg nemzetközi mintából meríthette.

A szentségek hetes számát hosszú középkori folyamat végén csak a Tridenti zsinat rögzítette.¹⁵ Innen visszatekintve M rituáléjából a püspöknek fenntartott bérmálás és papszentelés hiányzik, illetve a bűnbocsánat szentsége, amely csak nagyon kis mértékben ritualizált szentségkiszolgáltatás, és a betegek kenete – de aligha véletlen, hogy abban a példányban, amelyhez kéziratosszerű függelékét csatolta, éppen a haldoklás és a halál körüli rítusokhoz fűzött átszerkesztésre utaló jeleket a margón (kihúzó, sorrendet módosító, hozzáír), amelyek még megfejtésre szorulnak. A plébániai szentségkiszolgáltatás gyakorlata felől nézve tehát az anyag teljesnek mondható, megvan benne minden, amire egy plébánián szükség lehet, és amihez nem szükséges a püspök jelenléte és közreműködése.

Az M és a T viszonya egymáshoz

Szó szerinti átvételről semmiképp nincsen szó az M és a T között: a közös részek (keresztelési skrutínium, esketési skrutínium és fogadalomtétel) szövegezése eltérő. Az M feltűnően takarékos az esketés előtti skrutíniumban, s a nyelvjárása is egyértelműen ö-zős (ez utóbbit itt azért jegyezzük meg, mert az átírásunk normalizál, tehát nyelvjárási jellegzetességeket nem mutat):

¹⁵ Sessio VII, Canon I. *Si quis dixerit sacramenta ... esse plura vel pauciora quam septem, videlicet baptismum, confirmationem, Eucharistiam, poenitentiam, extremam unctionem, ordinem et matrimonium, ... anathema sit.*

T (1560)

Ki neved?

János vagy: Katalin | vagy: N.

Ellene mondasz-e az ördögnek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden cselekedeteinek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden pompáinak?

R. Ellene mondok.

Hisszel-e az egy Mindenható Atyaistenben,
mennynek és földnek teremtőjében?

R. Hisszek.

Hisszel-e Jézus Krisztusban, ő egy Fiában,
mi Urunkban, ki e világra született,
és kint-halált szenvedett?

R. Hisszek.

Hisszel-e Szentlélekben, közönséges
keresztyén Anyaszentegyházat, szentek-
nek egyességét, bűneinknek bocsánatját,
testünknek feltámadását, és holtunk után
az örök életet?

R. Hisszem.

Ellene mondasz-e az ördögnek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden
cselekedeteinek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden pompáinak?

R. Ellene mondok.

Hisszel-e az egy, mindenható Atyaistenben,
mennynek és földnek teremtőjében?

R. Hisszek.

Hisszel-e Jézus Krisztusban, ő egy Fiában,
mi Urunkban, ki e világra született,
és kint-halált szenvedett?

R. Hisszek.

Hisszel-e Szentlélekben, közönséges keresz-
tyén Anyaszentegyházat, szenteknek
egyességét,
bűneinknek bocsánatját, testünknek feltá-
madását, és holtunk után az örök életet?

R. Hisszem.

N., akarsz-e keresztelkedni?

R. Akarok.

M (~1573–1583?)

Ki neve?

R. N.

Ellene mondasz-e az ördögnek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e és minden
ő cselekedeteinek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e és minden
ő pompaságának és akaratjának?

R. Ellene mondok.

Hissz-e Istenben, Mindenható Atyában,
mennynek és földnek teremtőjében?

R. Hisszek.

Hissz-e Jézusban, Krisztusban, ő egyetlen
egy Fiában, mi Urunkban, ki született
ez világra, és kint szenvedte?

R. Hisszek.

Hissz-e Szentlélek Istenben, keresztyén
Anyaszentegyházat, szenteknek egyessé-
gét, bűnöknek bocsánatját, testünknek
feltámadását és halálunknak utána
az örök életet?

R. Hisszem.

Ki neve?

R. N.

Ellene mondasz-e a pokolbeli ördögnek?

R. Ellene mondok.

Ellene mondasz-e minden

ő cselekedeteinek és akaratjának?

R. Ellene mondok.

N., Hissz-e égi Istenben, Mindenható
Atyában, mennynek és földnek
teremtőjében?

R. Hisszek etc., sicut antea.

N., akarsz-e keresztelkedni?

R. Akarok.

Sacerdos: Ki neved?

Sponsus: János avagy: N.

Sacerdos: N., kérdlek tégedet,
a te keresztyén hitedre mondd meg
igazán, nem kötelezted-e magadat
valakinek másnak, e tisztességes
személynek kívülre ostendendo
sponsam házasságra, avagy nem tettél-e
egyébnek fogadást, hogy őtet házastársul
el akarnád venni?

Sponsus: Nem.

Sacerdos: Szereted-e ezt e személyt?

Sponsus: Szeretem.

Sacerdos: Akarod-e házastársul hozzád
venni?

Sponsus: Akarom.

Sacerdos: Mégis hitedre kérdlek, nincsen-e
tiközöttetek valami atyafiság, sógorság,
komaság, avagy egyéb oly dolog, ki miatt
házasságra egybe nem adhatnátok?

Sponsus: Nincsen.

Adtál-e valakinek hitet másnak
e személynek kívülre?

Szereted-e és akarod-e ez jámbor személyt,
ez N.-t törvény[es] feleségül magadnak?

R. Akarom és szeretem.

Sacerdos: Ki neved?

Sponsa: Katalin avagy: N.

Sacerdos: N., a te keresztyén hitedre kérdlek
tégedet, mondd meg igazán, nem
kötelezted-e magadat másnak valakinek
házasságra e jámbornak kívülre,
ostendendo sponsum avagy nem tettél-e
egyébnek fogadást, hogy házastársul
hozzá mennél?

Sponsa: Nem.

Sacerdos: Szereted-e e jámbor legényt?

Sponsa: Szeretem.

Sacerdos: Akarsz-e házastársul hozzá men-
ni?

Sponsa: Akarok.

Sacerdos: Mégis hitedre kérdlek, nincsen-e
tiközttetek valami atyafiság, sógorság,
komaság, avagy egyéb oly dolog, ki miatt
házasságra egybe nem adhatnátok?

Sponsa: Nincsen.

Téged is kérlek, N., szereted-e és akarod-e
ez jámbor ifjat, ez N.-t törvény[es] férjül
magadnak?

R. Akarom és szeretem.

Sacerdos: Isten tégedet úgy segítjen.

Sacerdos: Boldogasszony.

Sacerdos: Istennek minden szentjei.

Sacerdos: Hogy e tisztességes személyt
szereted.

Sacerdos: Szeretvén hozzád veszed
házastársul.

Sacerdos: Istennek rendelése szerint.

Isten téged úgy segítjen, és az ő szent Fia,
ami üdvösségünk, teljes Szentháromság,
Atya, Fiú, Szentlélek egy bizony Isten,
hogy ez jámbor személyt, N.-t, szereted,
szeretvén hozzád vetted házastársul
Istennek törvénye szerint,

Sacerdos: A keresztyén Anyaszentegyház-
nak szokása szerint.

Sacerdos: És hogy ötöt el nem hagyod.

Sacerdos: Holtodiglan s holtáiglan.

Sacerdos: Semminemű nyavalyájában.

Sacerdos: Isten tégedet úgy segéljen.

és holtodiglan soha ötöt el hagyod,
semmi nyomorúságban, tehetséged szerint.

Isten téged úgy segéljen.

Sokkal valószínűbb, hogy mindketten ugyanabból a nyomtatásban el nem érhető közös forrásból merítettek: századok istentiszteleti gyakorlatának szóbeli hagyományából, s a maguk szerkesztésében és szövegezésében adják közre. Az eltérések közt feltűnő pl., hogy a keresztelési skrutínium elején az M (mindkétszer) E/3-ban kérdez rá a gyermek nevére („Ki neve?”), majd a hagyományos módon közvetlenül a gyermekhez intézi E/2-ben a kérdéseket, amelyekre persze az ő nevében a keresztszülők felelnek.

Ami a Mossóczy és a Telegdi-féle anyag viszonyát illeti: bizonyos mértékig mindkettő az Oláhból indul ki (a Mossóczyban van olyan anyag, amely a Telegdiben már nincs meg, az Oláhban még megvan), de mindkettőben van az Oláhtól független anyag is. A keletkezési sorrend: Oláh (1561), Mossóczy (?), Telegdi (1583). Ezt az értékelést egy külső filológiai érv is támogatja: elképzelhetetlen, hogy Mossóczy már a nyomtatott T birtokában látott légyen neki az egyel korábbi rituále egy példánya átszerkesztésének¹⁶ és a saját népnyelvű ordóit közlő tiszttázat független hozzáillesztésének – ennek egyszerűen semmi gyakorlati értelme nem lett volna. Az M *terminus ante quem*-je tehát 1583, a Telegdi első kiadásának megjelenése. Ugyanakkor az is egészen furcsa lenne, hogy két, egymás közvetlen közelében tevékenykedő, baráti és munkatársi viszonyban lévő főpap egymástól teljesen függetlenül lásson neki egy-egy új rituále előmunkálatainak. Összekapcsolta őket sok más egyéb, a közös ügyek, közös műveltség és közös érdeklődés mellett a közös pártfogó, Oláh Miklós személye iránti hűség és hála is. A két munka egymáshoz való pontos viszonya kérdés marad: Telegdi talán nem fogadta el Mossóczy „radikálisabb” irányát, javaslatait, ezért maradt volna torzóban és kéziratban az utóbbi?

---

¹⁶ Jelzései további vizsgálatot igényelnek, helyenként nem teljesen egyértelműek. A halottas szertartássorozat egy szakaszában latin betűkkel számozza be az O tételeit, a következőben görög betűkkel, de ugyanaz a betűjelzés több tétel mellett is szerepel, illetve bizonyos megjegyzések a margón itt-ott. A 27. lapon például kihúzza az O egy rubrikáját, amely valóban ellentmondásos: *Tunc aspergatur aqua benedicta, et turificetur, et ad ecclesiam portetur cantando*. Ezt az utasítást egy hosszabb szakasz követi, amely minden jel szerint még a halottas háznál zajlik, és egyáltalán nem portálnak senkit sehová, se *cantando*, se anélkül, majd következik a halottmosdatás, majd ez a rubrika: *Hic defunctus in ecclesiam portetur, cantando*. A látszólagos vagy valódi ellentmondás többféleképpen is feloldható (s nem is ez az egyetlen ellentmondásos elem a szertartás rubrikáiban), az egyik megoldás az, amit Mossóczy alkalmaz: törölni az első rubrikát.

A népnyelvűség problémája

Ejtsünk szót végül az anyag két leginkább forradalminak nevezhető vonásáról. Az első a népnyelvűség problémája. Bizonyos mértékű népnyelvűség a liturgikus közegben kezdettől fogva feltételezhető, mármint attól kezdve, hogy a liturgia által használt liturgikus nyelv elvált a hívek által értett és használt nyelvtől. A magyarországi liturgiátörténetben ez a kettősség eleve adott. A kérdés tehát nem az, hogy mikor „jelenik meg” a népnyelvűség a liturgia közegében (gondoljunk csak a Halotti beszédre, és különösen annak könyörgésére), hanem hogy milyen keretek között, illetve mikor és milyen mértékben kaphat hivatalosan is helyet abban,¹⁷ mikortól számíthat a szent nyelven elhangzóhoz hasonló rangú, rögzített szövegnek.

A lelkipásztorkodó papság nyilván mindig a hívek által beszélt nyelven magyarázta el azt, aminek megértésére szükség van egyes rítusok elvégzéséhez, de ezt leginkább a liturgián kívül tette –előtte, utána, kisebb részben (gyónás, esketés, keresztelés esetén) a szertartásba iktatva.¹⁸ Ha ehhez rendelkezésére álltak is írásos minták (ilyenek maradtak fenn, többek közt a híres „gyulafehérvári sorok” prédikációvázlata, glosszák, szómagyarázatok),

¹⁷ „A szertartás-rendben rögzített egyes latin szövegeket az egyházi értelmiségiek szóról szóra lefordítottak magyarra, és a magyar szóbeliségben ugyanolyan rögzített szövegek lettek belőlük, mint latin eredetijeik voltak az írásbeliségben. Volt közöttük, amit csak a papnak kellett megjegyeznie, volt, amit a hívőnek is. A Hiszekegy és a Miatyánk középkori fordításának alig változott szövegét a keresztények máig megtanulják a hittani képzés keretében.

A liturgiában rögzítetlen népnyelvű szövegeket viszont, mindenekelőtt a szentbeszédeket, eleve népnyelven, rögtönzésszerűen hozták létre. Ennek az eljárásnak is latinul írott szakkönyvek – segédeszközök: exemplumtárak, prédikációminták és -vázlatok – képezték alapját (Bárczi I. 2007), de a végleges megfogalmazás az élőszo sebességével, eleve magyarul, a beszéd elpredikálásának időtartama alatt ment végbe.” (HORVÁTH Iván (2015), *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 22–23.) Lásd még a „második szóbeliség” modelljéről, illetve a korai magyar irodalom kétnyelvűségéről: TARNAI Andor (1981): „A kezdetektől a felvilágosodásig”, in SÖTÉR István (szerk.), *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek*. Szépirodalom, Budapest. 11–247. TARNAI Andor (1984), *„A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, BÁRCZI Ildikó (2007), *Ars compilandi. A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*. Budapest Universitas. (Historia Litteraria, 23.)

¹⁸ A tanítás nyelvétől szolgáló latin írásbelisége mellett hamar ki kellett alakuljon egy előbb vékony, azután egyre szélesebb párhuzamos magyar írásbeliség is. A liturgia körüli népnyelvű írásbeliség korai bizonyosságai közül való pl. az ún. „gyulafehérvári sorok” (~1310), egy rövid latin prédikációvázlat magyar fordítása. Ilyen tanú voltaképpen maga a legkorábbi ismert magyar szövegemlékünk, a Halotti beszéd is (1200 előtről), egy sírba tételi beszéd mintája. Az anyanyelvi predikálást segítő glosszák, szómagyarázatok is maradtak fenn. Lásd erről bővebben: A. MOLNÁR Ferenc (2005), *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék. Uő. (2001), „Milyen lehetett a magyar nyelvű írásbeliség az Árpád-korban?” *Nyelvünk és Kultúránk 2001/4*: 96–99. MADAS Edit (2002), *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

a rögtönzösszerűség maradt uralkodó ezen a téren, amit jól mutat éppen az, hogy ezek a szövegek nem kerültek be a liturgikus szerkönyvekbe.

Az azonban valóban páratlanul radikális lépés, amelynek sem előzménye, sem folytatása nincs (vagy alig, illetve sokkal később), hogy Mossóczy rituáléja az Isten–ember relációban elhangzó, és az expliciten performatív szövegeket, amelyek a szent cselekményt megvalósítják, azaz a liturgikus szövegek e legmagasabb rangú rétegeit is népnyelvűsíti (ezt még a Halotti beszéd könyörgése sem teszi meg). Ez egyedülálló.

A Telegdínél messze radikálisabb tehát a Mossóczy. Az előbbi ugyan szintén közöl terjedelmes népnyelvű prédikációmintákat (ezek ugyebár nem liturgikus szövegek), de magában a liturgikus szövegben szigorúan csak a népre tartozó dialógusokat népnyelvűsíti, egyebekben latin marad, és ez lesz majd az újkori rituáléra nézve is a meghatározó irány és arány, erre halad majd a Pázmány-féle rituále is – és ugyanez figyelhető meg a nemzetközi anyagban is, a Trienti zsinat előtt és után is is.¹⁹

A két szín alatt áldoztatás problémája

A hagyományos római rítust mai formájában ismerők számára különösen meglepő, hogy áldoztatási rítusában az M (és a T is) két szín alatt (*sub utraque specie*) áldoztató formulát alkalmaz (*Corpus et sanguis Domini nostri Iesu Christi conservet animam tuam etc.*), és nem is pusztán alternatívaként kínálja fel ezt a módot, hanem normaként.²⁰

¹⁹ A szent nyelvek és a fordítás problematikájához lásd legújabban HANULA Gergely (2016), *Anyaszentnyelvünk*. Budapest, Argumentum – Pápai Református Teológiai Akadémia – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport.

²⁰ A hívek áldoztatáskor használt formulák, érthető okokból, a pap áldozásakor mondott magánimák hasznosításával készültek, legfeljebb a személyes névmások cseréjével (*custodiat animam meam* helyett *custodiat animam tuam*). A „forgalomban lévő” formuláknak már futólagos áttekintése után is úgy tűnik, a mindkét színre hivatkozó formula (*Corpus et Sanguis...*) csakis akkor használatos, amikor valóban két szín alatt áldoztatnak, egyébként csakis a konzekráló pap áldozásakor (a leggyakrabban úgy, hogy a Szent Test vételekor mondja a formula első felét a pap, a Szent Vér vételekor a második felét). A salisburyi misszálé részletes rubrikája úgy rendelkezik, hogy a Test vételekor (*ad Corpus dicat*) a celebráns ezt mondja: *Corpus Domini nostri Iesu Christi sit mihi peccatori via et vita*; majd pedig a Vér vételekor (*ad Sanguinem cum magna devotione dicens*) mindkét színre hivatkozik: *Corpus et Sanguis Domini nostri Iesu Christi prosint mihi peccatori ad remedium sempiternum in vita aeterna, amen*. (Missale ad usum Sarum, 1516. *A misekánon kezdete: 147r.*)

Az áldoztató formulák és a hívek áldoztatása gyakorlatának bőséges történeti áttekintését adja (elsősorban az angliai szokásra koncentrálva): John Clarke CROSTHWAITE (1981), *Communio fidelium. A historical enquiry into the mode of distributing the Holy Communion*. Oxford, John Henry Parker, különösen: 17–28. Ugyancsak tőle: John Clarke CROSTHWAITE (1839), „On

Katolikus szempontból ugyebár a két szín alatt áldozás kérdésének első sorban nem dogmatikai jelentősége van. Az egyház szentségi gyakorlatában kezdettől az az álláspont érvényesült, hogy a konszekráció után mind a kenyér, mind a bor színe alatt a teljes Krisztus van jelen. Ezért akármelyiket veszi magához az áldozó, az áldozás minden kegyelmében részesül – még ha a konszekrációban mindkét szín jelenlétére szükség van is, hogy a szentségi jel teljes legyen, illetve a szentség alapításakor adott krisztusi parancsnak eleget tegyenek.²¹ A latin egyházban tehát nem dogmatikai megfontolásokból, hanem szentségi fegyelmi és gyakorlati okokból alakult úgy, hogy az egyetlen szín alatti áldoztatás legyen a norma a hívek esetében (míg a keleti egyház megtartotta a két szín alatt áldoztatást).²²

I. Ferdinánd magyar és cseh király, német-római császár valláspolitikáját a kompromisszumra való törekvés jellemezte: a Trienti zsinattól azt várta, hogy az egyezzen bele a papi nőszülés és a két szín alatti áldozás engedélyezésébe – mindkettőtől azt várták támogatói, hogy kifogja a szelet a protestantizmus vitorláiból, és előmozdítja a szakadárak visszatérését az Egyházba.²³ A zsinat, mint tudjuk, mindkét pontban másként döntött, a két szín alatti áldozás ügyében azonban az uralkodónak sikerült külön engedményt kieszközölnie, célzottan egyes egyházmegyék (köztük Esztergom) számára.²⁴ (Esztergomban 1604-ig élt formálisan ez az indultum).

A joggal felmerülő kérdés, vajon mekkora réteget érintett ez az engedmény, milyen valóságos igény húzódik meg a háttérben, illetve mi a célja az indultumnak. Ezügyben eléggé fel nem becsülhető segítséget jelentenek a zivataros időkben készült és fennmaradt egyházlátogatási, vizitációs jegy-

---

the rubric for the distribution of the Holy Communion”, *The British Magazin and Monthly Register of Religious and Ecclesiastical Information* XVI (1839). 241–260.

²¹ A két színről szóló nevezetes szentírási helyek mellett (Mt 26,26–29; Mc 14,22–25; L 22,19; 1K 11,24) olyan is van, amely egyetlen színről beszél (Jn 6,51; 6,57–58). Az eucharisztikus teológia itt releváns részét tárgyalja kimondottan a hitújítás és a Trienti zsinat korával foglalkozó cikkében Manuel UREÑA PASTOR (2005), „Eucharistic Theology in the Reformation and the Council of Trent”, *Osservatore Romano* (Weekly English Edition), 2005. szeptember 28. (A cikk írása idején Cartagena püspöke.)

²² Amikor Trienti zsinaton újra előkerült a probléma, a zsinat hosszan vitatkozott arról, vajon az a lelki előny, amelyhez a két szín alatt áldozás mint teljesebb jel révén jut az áldozó (*ex opere operantis*), fontosabb-e, mint a profanáció veszélye (*periculum effusionis*). Az előbbi párton áll többek közt Borromeo Szent Károly és a magyar püspökök többsége. Végül az utóbbi érv kerekedett felül. Lásd bővebben: Wladimir-Marie de SAINT JEAN (1997), „Communion under Both Kinds. Theological and Pastoral Considerations”, in *The Veneration and Administration of the Eucharist. The Proceedings of the Second International Colloquium on the Roman Catholic Liturgy*. Southampton, CIEL – The Saint Austin Press. 207–232. – közelebről: 215–218.

²³ A történetet röviden összefoglalja: ALÁCSI Ervin János (2007), „Noli me tangere» (Jn 20:17). A kézre áldozás és a két szín alatti áldozás problematikája”, *Miles Christi* IX/1 (2007).

²⁴ A brève címzettjei közt találjuk a kölni és a trieri érsek-választókat, Salzburg, Bréma, Prága és Esztergom érsekeit, valamint Hamburg és Jurck püspökeit.

zökönyvek erre vonatkozó adatai.²⁵ Az általam átnézett anyag 1564, tehát a fent említett indultum kiadása előttről való, éppen ezért különösen értékes.²⁶ Ebből a válogatásból egy „felekezetfluid” identitáskorszak különleges képe bontakozik ki, amelyben rendkívül sokféle egyházi identitásváltozat megfért egymás mellett a hitvalló lutheránustól a katolikus keretek közt békében megélő plébánosig, aki viszont két szín alatt áldoztat, mert azt tartja jónak. Ebben a zűrzavaros korban, Trienti zsinat előtt nincsenek világos határai annak, mi férhet bele egy „rendes” katolikus identitásba, és mi az, ami végképpen nem, ennek megfelelően rendkívül sokféle elvi és gyakorlati elemből összeálló hitbuzgalmi csomagokkal találkozhatunk ezekben a meglepően őszintén fogalmazott jegyzőkönyvekben, amelyek ugyebár a plébániák állapotát igyekeznek felmérni, tehát nem foglalkoznak azzal, aki teljesen az egyházszervezet keretein kívülre került eddigre.

A skála egyik végén foglalnak helyet a következő minősítéssel ellátott plébánosok: „János, öreg, tanulatlan, fiatal felesége van, egyébként egészen katolikus”, meg „Tamás plébános, szakállas, máskülönben jó”, középtájon helyezkednek el azok, akik „a szentségeket mindenben az Anyaszentegyház szokásai szerint” szolgáltatják ki, ám „két szín alatt” áldoztatnak, el egészen Miklós plébánosig, aki „iszákos, tudatlan bigámista, minden tekintetben a legrosszabb”, vagy akiről csak ennyit jegyez fel a jegyzőkönyv: „iszákos és lutheránus” (ebben a sorrendben).

Ez egy végtelenül izgalmas anyag, aminek vázlatos ismertetésére sincsen mód itt, mindenesetre az a kép bontakozik ki belőle, hogy a két szín alatt áldoztatásra az indultum születése idején határozottan van igény, laikus igény is, helyenként kifejezetten a nemesség, a kegyúr igénye – tömegesnek nem nevezhető (az általam átnézett esperesi kerületekben a jelenség a plébániák 15–30%-át érinti). Úgy tűnik tehát, hogy az indultum apropója nem valamiféle „protestáns-visszacsábító” akció, hanem a katolikus keretek közt megmaradni kívánó, de a két szín alatti áldoztatást igénylők iránti gesztus, hogy ez ne legyen akadálya az egységnek, ha már teológiailag nem jelent igazán problémát.

Ami ezenfelül is érdekes, és ezt már Mossóczyra és Telegdire nézve jegyezzük meg: úgy tűnik az általuk szerkesztett szerkönyvi anyagokból és egyéb megnyilvánulásaikból, hogy ők maguk személyesen, mindentől függetlenül is az áldoztatásnak ezt a formáját tartották helyesebbnek és kívána-

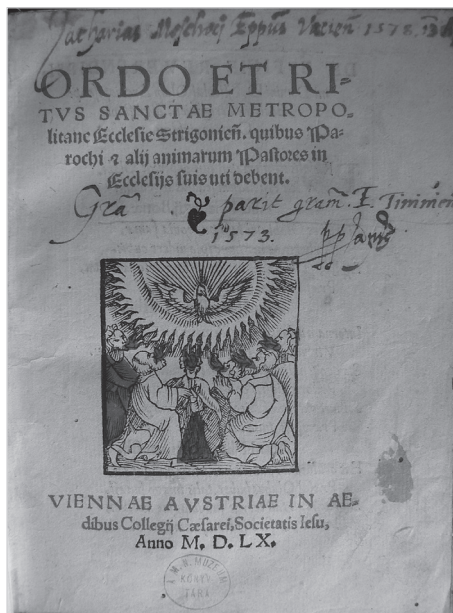
²⁵ A fennmaradt forrásokból bőséges válogatást közöl fordításban, kommentárokkal TOMISA Ilona (szerk.) (2002): *Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század..* Ford. DOMOSKOS Pál Péter, ROSDY Pál, VARGA IMRE. Budapest, Osiris.

²⁶ TOMISA 2002: 27–81 – a veszprémi egyházmegyék 1554-es összeírása; az esztergomi érsekség 1559-es és 1561-es vizitációi; Bars és Hont vármegyékben eszközölt vizitációk 1559–1561; a pozsonyi prépostság vizitációja 1562-ből.

Mossoczy Zakariás püspök portréja, 1577 (Martino Rota) | Bécs, Albertina (Inv. DG 2009/161), 22,4 × 15,8 cm. A püspök a kép után ítélve határozottan szép ember lehetett, különösen híres mentorához, Oláh érsekhez képest, aki fennmaradt portréja alapján leginkább Dzsingisz kánra emlékeztet.

A kéziratos függelék első oldala (1r) a keresztelési ordó elejével | Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 474/1. péld. A fotót az OSZK Régi Nyomtatványok Tára jóvoltából közölhetjük (Fehér István).

tosabbnak, olyannyira, hogy normaként közlik, és szót sem ejt egyikük sem arról, hogy az áldoztatásnak másféle formája is léteznék.

Bőven van még nyitott kérdés a kora újkori magyar egyháztörténet ezen izgalmas, és részleteiben kellően fel nem tárt epizódját illetően: az 1564 és 1604 között eltelt kereken negyven évben vajon milyen gyakorisággal éltek a két szín alatti áldozás lehetőségével a hívek? Hogyan nézett ki egyáltalán ez a gyakorlatban? Egymás mellett élt volna a gyakorlatban az egy és a két szín alatt áldoztatás? Ha nem volt jellemző, hogy éljenek az utóbbi lehetőséggel, vajon miért tartott ki az indultum 1604-ig, és szerepel az 1596-os kiadású T-ben is még? Az engedmény csak az esztergomi érseki tartomány területén érvényesült, vagy más egyházmegyékben is? Pontosán mikor született formális döntés arról, hogy visszavonják a Ferdinánd király által megszerzett engedményt, és hol van ennek nyoma? Meg kell találni a releváns forrásokat.

BAPTISMVS

Kij nome. N. Ellene mondazé az évrdegnék R^o
 Ellene mondok. Ellene mondazé es minden em che
 lekedetnek. R^o Ellene mondok. Ellene mondazé
 es minden em pompasaganak, es akaratjanak. R^o
 Ellene mondok.

N. Hízzé ISTENBEN mindenbato atyjában,
 memek es földnek teremtböjben R^o Hízzék.
 Hízzé es JESVSBA CHRISZTUSBA em egije
 ten egij fiában mij wrunkban, kij születet ez
 miytagra es kiját szemvedé. R^o Hízzék.
 Hízzé zentb lelek ISTENBEN kerestjen
 amia zentb egij hazas, szenteknek egije siget,
 bövneneknek jocharatjat, testemnekkel fel tamada
 sat, es halaloknak rebama az evrók eljütés.
 R^o Hízzem.

Menij kij ördögk tegij tyztesiget az ilo es igaz
 ISTENNEK. Menij kij mindok lelek tegij tyztes
 siget az em fiának JESVS CHRISZTUSNAK. Tms
 el mindok lelek, agij belé az miygarzalo zentb
 leleknek.

Mossóczy püspök tulajdonosi bejegyzései ugyanazon példány címlapján.

Egy ilyen közvetett tanú az M áldoztatási buzdító beszéde, amelynek első mondata így hangzik: „Istenben szerető atyámfiak, kik az mi Urunk, Jézus Krisztusnak *szent testét, szent véré*t tihozzátok akarjátok venni.”

Összegzés

Kivételesen értékes dokumentuma ez a félbe maradt rituálemodernizálási kísérlet annak, miről és hogyan gondolkodtak a nagy felfordulások e korszakának felelős főpapjai, merre és hogyan keresték a megújulás irányait. Hajlamosak vagyunk azt képzelni, hogy a XX. századi liturgikus reformok ötletei mindenestül legújabb kori gondolatok, holott úgy tűnik, sok kérdés és szempont inkább „öröközöld”: a szent nyelv szerepe a népnyelv mellett, a „lekipásztori szempontok”, az ősi rítusok megértésének, értelmezésének és újraértelmezésének igénye. Valamint példa arra is, hogy a nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzései, és egyáltalán, a kézírásos kultúra Gutenberg után is milyen értékes többletinformációkkal szolgálhat a nyomtatott laptenger mögött meghúzódó, egyébként gyakran rejtve maradó alkotási folyamatokról.

Adalékok a lejegyzői diskurzusstratégiák feltárásához boszorkányperekben¹

Bevezetés

Az alábbi esettanulmány XVIII. századi boszorkányperes tanúvallomások kézírataiban vizsgálja a szövegszerveződést és az elhangzottak jegyzőkönyvezésére vonatkozó mintázatokat. A tágabb célkitűzés az – elsősorban diktált levelek kapcsán meghatározott – ügynevezett kéz (esetünkben lejegyző) és fej (esetünkben tanú, vádlott, más megnyilatkozók) kérdéskör feltárása,² a nemzetközi szakirodalom ezt a boszorkányperek írásbeli vagy írnoki és kommunikációs kontextusaként tartja számon.³ Ehhez szükséges a beszámolókat lejegyző kezek azonosságának meghatározása.⁴ A magyar tanúkihallgatási jegyzőkönyvek a XVI–XVIII. századból jellemzően másolatban maradtak fenn, módszertani szempont, hogy a többlépcsős szövegrögzítés korábbi szakaszaira lehet-e az eredményből (elsősorban a javításokból) következtetni. Az azonosításhoz az íráskép mellett tekintetbe kell venni a hangjelölési, szövegtagolási és grammatikai jellemzőket, valamint azokat

¹ A tanulmány a 2020 októberéig lezajlott K 116217. számú, valamint az NKFI FK 135186. számú munkálat támogatásával készült.

² DEME László (1959), *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nytud. Ért., 20.) 7–12.; HAADER Lea (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In LACZKÓ Krisztina, TÁTRAI Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 87–103., 88–94.

³ Kathleen DOTY (2007), Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 8, 1. 25–41.; Peter GRUND et. al. (2009), Linguistic introduction. In Bernard ROSENTHAL (gen. ed.), *Records of the Salem Witch-Hunt*. Cambridge, University Press. 64–89.; Risto HILTUNEN (2010), Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In Shana-Kaisa TANSKANEN et al. (eds.), *Discourses in interaction*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company., 61–80.; Merja KYTÖ, Terry WALKER, Peter GRUND (2011), *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.

⁴ Lásd még a szegedi lejegyzők kapcsán (BERENTE Anikó (2017), Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, SZTE, 7–22.; a XVI. századi magánlevelek írnokainak azonosítása kapcsán KOCSIS Zsuzsanna (2018), *Misszilisek scriptorainak identifikálási lehetőségei*. PhD-értekezés, Budapest. KOCSIS Zsuzsanna (2020), *Kora újkori levélnokok. Kéazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. (Gondolat-Jel, 3.)

a sajátosságokat, amelyeket összefoglaló néven lejegyzői közbeavatkozásoknak⁵ nevezhetünk. A különböző fennmaradt források más-más szempontból érdekesebbek a vizsgálatra.

Egy 1740-ből származó Zala megyei jegyzőkönyv szövegváltozataiban megmutatókozó különbségek – tágan értelmezett javítások, módosítások – elemzése kimutatta, hogy a kéziratok készítőjének lehettek a nyelvhasználatot idealizáló törekvései a grammatika és a szókincs terén is (főként a narráció részleteiben), ugyanakkor számos változtatás nem bizonyult következetesnek.⁶ Jelen vizsgálatban az azonos kéztől származó kéziratok szövegformálási mintázatainak összevetése rámutathat arra, hogy mennyire kerülhetett előtérbe az adott lejegyző saját nyelvhasználata, mennyiben kapott teret az aktuális tanúké – s ebben milyen (implicit) elvárások befolyásolták a lejegyzőt. Ugyanannak a szövegnek több eltérő kéztől származó változataiból pedig következtethetünk a hangjelölés egyénítő szerepére, a nyelvjárási variációk megjelenésére, a megnyilatkozók és a lejegyző közötti egyezkedésre.

A forrásról és a vizsgálati módszerekről, szempontokról

A XVI–XVIII. századi boszorkányperes⁷ tanúvallomások önálló szöveg-típust, műfajt alkotnak felépítésbeli és nyelvhasználati szempontból egyaránt. A legáltalánosabb meghatározásként a tanúvallomás egy szóbeli, majd írásban rögzített beszámoló az adott üggyhöz kapcsolódó tapasztalatokról az előzetes bizonyítási eljárás, azaz a cselekmény felderítésének részeként.⁸ A boszorkányság mint bűncselekmény számos cselekvést, szándékot sőt viselkedést foglalhatott magába, így az egyes (akár ismételt) kihallgatások igen változatos tartalmú tanúvallomásokat eredményeztek. Mivel számos körülmény gyanússá, így bizonyító erejűvé válhatott a hatóság sze-

⁵ HILTUNEN 2010; Peter J. GRUND (2007a), The Anatomy of Correction: Additions, Cancellations, and Changes in the Documents of the Salem Witchcraft Trials. *Studia Neophilologica* 79. 3–24.; Peter J. GRUND (2007b.), From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records. *American Speech* 82, 2. 119–150.

⁶ Részletesen lásd VARGA MÓNika (2020), Rontás van a szövegen? A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperekben. In BOROS István (szerk.) (2020), *Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7-8.* Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, 2.)

⁷ A boszorkányüldözés és a peres források néprajzi hátterét összefoglalóan lásd SZ. KRISTÓF Ildikó (2014), Boszorkányüldözés a kora újkor Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In KLANICZAY GÁBOR, PÓCS Éva (szerk.), *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában.* Budapest, Balassi Kiadó. 17–62., jogtörténeti szempontból újabb KÖNCZ Ibolya Katalin (2007), *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon.* PhD értekezés, Miskolc.

⁸ KÖNCZ 2007:194; KYTÖ, WALKER, GRUND 2011:11.

mében, olyan információk is rögzültek a jegyzőkönyvben, amelyeket manapság kihagynának, vagy átfogalmaznának.⁹ A boszorkánysággal vádolt személy viselkedése, így nyelvhasználata is fontossá, bizonyító értékűvé válhatott az ügy kivizsgálása során, így a tapasztalatokról való beszámolás-kor a felidézett diskurzusok is részletesen szerepelnek – gyakran a tisztázott, másolt jegyzőkönyvekben is. A szövegekre jellemző változatosságnak, részletességnek és a mindennapi nyelvhez való kapcsolódásnak köszönhetően tehát a boszorkányperes tanúvallomások különösen értékes és kutatásra érdemes forrásnak számítanak.¹⁰

A jelenleg részletesen vizsgált anyag két részből áll. Egyrészt szó lesz két részletes tanúkihallgatási jegyzőkönyvről Bihar megyéből Esztár, illetve Bakonyszeg (mai nevén Bakonszeg) területéről: e forrásokat az kapcsolja össze, hogy az íráskép és a hangjelölés alapján egy kéz lejegyzésének tartathatók annak ellenére is, hogy az egyik irat 1715-ből, míg a másik 1731-ből származik.¹¹ A másik forrás egy jegyzőkönyvnek a két változata Jabloncáról (Abaúj-Torna megye), 1736-ból. Az első szövegváltozatban mind a hangjelölés, mind az íráskép alapján több kéz közreműködött, a másik végig egy kéz munkája (ez utóbbi azonban az előző változat egyik kezével sem egyezik – a margón található javításokat, valamint az autentiáció alkalmával elhangzó bővítéseket rögzítő kézzel mutat hasonlóságot).¹² Az utóbbi szöveg mindkét változata hozzáférhető bárki számára elektronikusan, a Történeti magánéleti korpuszból.¹³

Az egyes boszorkányperes ügyekhez tartozó iratok fennmaradása nem egységes, miközben a forrásokat számos tekintetben jelentős változatosság

⁹ Napjaink jegyzőkönyvezéséről: DOBOS Csilla (2010), Élőbeszéd és diskurzusrögzítés a tárgyalóteremben. In SZABÓ Miklós (szerk.), *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, Bíbor. 193–228., VINNAI Edina 2010. A diskurzus kötött rendje: Kihallgatás és jegyzőkönyvezés a magyar büntetőeljárásban. In SZABÓ 2010:153–192., a történeti anyaggal összevetve VARGA Mónika (2018), *Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák*. *Magyar Nyelv* 114, 2. 185–200.

¹⁰ Részletesen: VARGA Mónika (2019) *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra*. Budapest, PhD-értekezés.

¹¹ A kéziratok lelőhelye: OSZK kézirtattár, jelzetük Fol. Hung. 973 Cina Ferencné és Nagy Mihályné elleni vizsgálat (1715–1716), Esztári Nemes Pálné elleni tanúvallatás (1731).

¹² A kéziratok lelőhelye Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, jelzete MNL OL P 157 0006 IX. 0013, Abaúj-Torna megye és az Esterházy család szádvari úriszékének pere Beke Istvánné ellen, 1736.

¹³ A betűhű szövegek önmagukban és hangjelölésileg egységesített, morfémahű átírással együtt is elérhetők, az adatbázis részletes leírását lásd DÖMÖTÖR Adrienne, GUGÁN Katalin, NOVÁK Attila, VARGA Mónika (2017), Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113. 85–110., Attila NOVÁK, Katalin GUGÁN, Mónika VARGA, Adrienne DÖMÖTÖR (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52. 1–28.

jellemzi, így a vizsgálati módszereket a szövegekből kiindulva érdemes meghatározni – a más műfajokra vagy más nyelvű boszorkányperes jegyzőkönyvekre vonatkozó korábbi megfigyeléseket, megállapításokat is szem előtt tartva. A vizsgált iratok eltérő jellemzői részben más-más elemzési szempontokat helyeznek előtérbe. Az azonos kéztől származó jegyzőkönyvek esetében a lejegyzési mintázatok és azok lehetséges motivációi mutatathatók ki,¹⁴ míg az eltérő kezek esetében markánsabban merül fel a hangjelölés és az íráskép – beleértve a rövidítéseket, tagolást stb. – egyénítő, azonosító szerepe.¹⁵ Kéziratokról lévén szó, közös szempont a javítások, módosítások alkalmazási sajátosságai,¹⁶ valamint a hangjelölés kapcsán felmerül a nyelvjárási jellemzők megjelenése.¹⁷ Ez utóbbi azért lehet tanulságos, mert ha korabeli – spontán – normatörekvések¹⁸ kimutathatók a tanúvallomások irataiban, azok összevethetők más szinterek (irodalom, magánlevelezés)¹⁹ kapcsán megfigyelt jellemzőkkel.

A szövegekből való kiindulás része a kéziratokból készített betűhű átírás, ez a fázis rávilágít a vizsgálható elemekre, jelenségekre, ahogy arra is, hogy mely tényezők azok, amelyek ezúttal korlátozottan vehetők figyelembe a kézazonosítás tekintve. Megfigyelhető például – ahogy a korszak más forrásaiban, például a magánlevelekben is –, hogy a nagybetűzés előfordulása nem rendszerszerű (maguk a betűformák és azok mérete sem feltétlenül egységes az adott szövegen belül). A köznevek éppúgy kezdődhetnek nagy-

¹⁴ Az 1692 körül zajlott salemi boszorkányüldözés dokumentumai alapján lásd DOTY 2007.

¹⁵ Lásd még Risto HILTUNEN, Matti PEIKOLA (2007), Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8, 43–68. 41–52.; GRUND 2007a; GRUND 2009.

¹⁶ Módszertani szempontból kódexek kéziratjai alapján: HAADER Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptorium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128, 2. 196–205.; HAADER Lea (2009), Írásbeli megakadási jelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögéből. *Magyar Nyelvőr* 133, 2. 48–65.; 2014; HAADER Lea (2018), Tükröt tartó korrektúrák. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk.), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia, Vác, 2017. május 11–12.* Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium I.) 17–31.; KOCSIS Zsuzsanna (2019), Hibatipológiai vizsgálatok lehetősége a missziliskutatásban. In HAADER Lea, JUHÁSZ Dezső, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, TERBE Erika, C. VLADÁR Zsuzsa (szerk.), *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 238–250.

¹⁷ Egyes szegedi írnokok nyelvjárásáról lásd BERENTE 2017, levelek íródeákjainak azonosítása kapcsán lásd KOCSIS Zsuzsanna (2015), Nyelvjárási jegyek szerepéről a missziliskutatásban. In BÁRTH M. János, BODÓ Csanád, KOCSIS Zsuzsanna (szerk.), *A nyelv dimenziói. Tanulmánykötet Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest, ELTE BTK. 73–78.; KOCSIS 2018:117–134.

¹⁸ A városi jegyzőkönyvekkel kapcsolatban: NÉMETH Miklós (2004), *Nyelvjárási, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvvaltozatban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

¹⁹ DEME 1959:84; JUHÁSZ Dezső (2018), A nyelvjárások történetéből. In KISS, Jenő, PUSZTAI Ferenc (szerk.) *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 314–349. 333–336.

betűvel (például a Bihar megyei 1715-ből származó szövegben ilyen a *Boszorkány*, *Seprütt*, *Zöld Béka* stb.), míg a tulajdonnevek nem mindig kaptak nagy kezdőbetűt (például a jabloncai jegyzőkönyvben a boszorkánysággal vádolt Bekéné kis kezdőbetűvel is megjelent). Az sem példátlan a korszakban, hogy a szavak közben bizonyos grafémáknak a nagybetűs változata szerepel.

Az elválasztás szintén kevésbé releváns szempont (a részletesen vizsgált szövegekben előfordulnak, megjelenésük azonban különösebb sajátsgot nem mutat). A rövidítések egy része visszatérő megoldás, például a formulák gyakran ismételt szavaiban, mint *vármegye* (*Vřrmegye* vagy *Vrgye*), *látta* (*L:*), *nemes* (*N.*), *tekintetes* (*T.*). A hangjelölést tekintve általános jelenség a nazálisok (grammatikai funkció esetén is, pl. *urā* 'uram') és a kettőzött mássalhangzók rövidítése (akkor is, ha az egyik szótőhöz, a másik a toldalékhoz tartozik is, pl. *Istvanak* 'Istvánnak'). Szintén több kéziratban is jellegzetes az olyan gyakori toldalékok rövidítése, mint a *-nak/-nek* (utóbbi névszói és igei tő esetén is, például a múlt idő változatában, *gyanakodtanak* 'gyanakodtanak') vagy a *-ban/-ben*. Az eddigi tapasztalatok alapján kevésbé alkalmas a lejegyzői azonosítására a rövidítés szempontja; annyit érdemes megjegyezni, hogy két Bihar megyei kéziratban a jelzett toldalékokat és lexémákat érinti a rövidítés, a nazálisokat és a kettőzött mássalhangzókat nem.

Vizsgálható az íráskép részeként a szövegtagolás, a központosági jelek fajtája és helyzete. A Bihar megyei kéziratokban elsősorban a vesszővel tagolás jellemző; a bakonyszegi iratban több tagmondat egység jelöletlenül van összekapcsolva, rendszeresség kevésbé mutatható ki. Időnként az idézetek és a narratív részek elkülönítésekor jelenik meg tagolójel (az egyes forrásokra az évszámon kívül a lelőhely rövidítésével hivatkozom):

1715: Eczakanak idein mikor Nagy Mihályrul Takács Istvánnál hozzám jön, kerdem Nagy Mihálynetul tudgyae illyenkor az kōld Ura hol kār kōld, kire felel Nagy Mihályné nem tudgya mert az Uram mellé csak egy Seprütt tiszek vagy valamitt akár hol el jarhatok éczakann, egykor ugyan ezen Fatenst Nagy Mihályné meg fenyegetett az fenyegetis után az csoklás mindgyárt rajta esik es egy egisz Nyáron gyōtrōtte az Csoklás annyira hogy majd meg holt utanna (OSZK)

1731: Egyebet a' Fatens nem tud Boszorkánysága iránt Nemes Pálnénak, hanem hallotta a' Menyitül Nemes Mihálynetul edgyütt edgy házba'²⁰ lakván hogy mondotta Nemes Pálnénak ne fenyegeess engemet mer[t]

²⁰ Az a fölötti és melletti ékezetek a jellegzetes *-ban/-ben* rövidítést próbálják érzékeltetni.

minden gyermekemett te ötöd meg te tötöd nyomorikokka, melyre felelt Nemes Pálne ötte az Ördög a' te magad rosszasága ötte meg, mert imitt amott koresomákon iszol s. tancsolsz abbā' nyomorikok a' gyermekek hogy gondgyokatt nem viseled (OSZK)

A jabloncai jegyzőkönyv egyik változatában szintén több tagmondategység kapcsolódik egymáshoz jelöletlenül, a 1b változatban tagolás jelöltebb:

1736: az Csobadÿ Andras dißna menven az kertben malaczostül, utana be menven az Bekéné dißszna, azomban az Bekéné dißna, az Csobadÿ Andra dißna alatt livö malaczokat, ugy mint harmat, megette volna, és az többit ößve törte rontotta, ugy, hogy csak egy maradat, éppen ['épen'] kezülek (OL)

Amint látható, a többször kitett tagolójelekből nem feltétlenül következtethetünk arra, hogy a kérdéses szöveg központosítása a napjainkban megfelelőhöz közelít, ahogy arra sem, hogy ezek a lejegyző nagyobb a mondattani tudatosságát tükrözik.

A javításokat, módosításokat tekintve azt mondhatjuk, hogy a két Bihar megyei jegyzőkönyvben mindössze egy-egy törölt szó található, így mindkét szöveg igen rendezett képet mutat. A jabloncai kihallgatás időben korábban tekintethető változata több törlést, időnként betoldást is mutat, illetőleg néhány javítatlanul hagyott tévesztést, például: *az Labad faj tenek '(te)neked' Aszonyom*, vagy éppen: *kerte az fatens feleset* ('feleségét'). A második változatban a tévesztések nagy részét is javítja a lejegyző; a törléseket, betoldásokat a jelzéseknek megfelelően követi. Ebben a változatban igen kevés saját javítás figyelhető meg, mint a következő betoldás [ ]-ben jelezve: *hanem Csobadÿ Andrastul hallotta, hogy [az élivel vagta légyon]*. Nem példátlan azonban az sem, hogy az akár hibának is tartható, de legalábbis kevésbé egyértelmű részlet mindkét változatban megtalálható: *Latot Bekenet kepiben edgy szemelt allani* vs. *latot Bekénét képpében egy személyt alni*. A későbbi szövegváltozat összességében nem tartalmaz olyan szókincsbeli vagy grammatikai módosításokat, amelyek a javítás kategóriáját kitágítják.²¹ A második változat írója kapcsán tehát nem számolhatunk be különösebb nyelvhasználat-idealizáló törekvésekről, igényekről.

Az eddigi tapasztalatok alapján a rendszerszerű hibák és javításaik mellett a hangjelölés, a fonéma-graféma megfelelés bizonyos sajátosságai le-

²¹ Szemben a korábban vizsgált Zala megyei szövegváltozatokkal, ahol számos módosítás volt megfigyelhető; részletesen lásd VARGA 2020.

hetnek egyénítő szerepűek, főként a kódexirodalom alapján.²² A XVIII. század során, de már a megelőző időszakban is az figyelhető meg, hogy bár egy-egy graféma számos formában megjelenhet, maga a fonéma–graféma viszony a korszakra egységesebbé vált, mint a korábbi évszázadokban.²³ Éppen ezért már az a kérdés is vizsgálatot igényel az egyes kéziratok esetében, hogy rendszerszerű megoldásokról van-e szó, amelyek inkább a szövegtípust jellemzik, vagy valóban árulkodó hangjelölési sajátosságnak tekinthető-e az adott megoldás. A XVII–XVIII századi tanúvallomások kézírataiban például még mindig igen általánosnak tekinthető az *y* (*i*, esetleg *j*) változataként a *j*, az 'sz' hangértékben megjelenő *β*, ahogy a hosszú *f* graféma is.

További szempont, hogy rendszerszerű változás vagy inkább váltakozás figyelhető-e meg a kérdéses időszakban. A mássalhangzók közül a 'gy' hangértékű grafémák mutatják a legnagyobb változatosságot a korszakban, jelölheti például *gj* és *dgy* (pl. *edgyütt*); az sem példátlan, hogy betűkapcsolat helyett a *g* grafémájára kerül jelölés, mint egy 1699-ből, Bihar megyéből származó iratban,²⁴ ahol a *g* felső részéhez kapcsolódik egy [']-szerű hurkos vonás. E kéziratban szintén megfigyelhető kézváltás, ott *gy* jelöli a fonémát, így variációról, nem pedig változásról beszélhetünk. E hang jelölésének megállapodatlan voltára utal az is, hogy a 18. századi szövegek egy részében is a *g* grafémáján jelölődik az ejtésbeli többlet egy hurok (1728, Pozsony megye)²⁵ vagy épp félbehagyott betűzár (az *y* alsó része) formájában (1750, Csongrád megye);²⁶ kézváltáskor ugyancsak megjelenik a *g+y* betűkapcsolat. Az említett kéziratokban az *ny* fonéma jelölése teljesen megfelel a mainak, minden szövegben *n+y* betűkapcsolat jelöli, a *gy* írásbeli variánsainak megjelenése tehát nem kifejezetten a palatális jelleggel magyarázható.

A hangjelölés egyénítő szerepe az eddigi feltárások alapján a grafémák formájával együtt értelmezhető. A továbbiakban a részletes elemzésre választott szövegekről lesz szó.

²² HAADER 2004; 2009; 2014. A magánlevelek alapján e szempont is csak megszorításokkal alkalmazható, vö. KOC SIS 2018; 2019.

²³ KOROMPAY Klára (2003), Helyesírás-történet. In KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris. 697–704.; KOROMPAY Klára (2018), Helyesírás-történet. In KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 90–95. További szempont a korszak nyomdászainak egységessítő törekvése, beleértve a markánsabb nyelvjárási(as) jelenségek kerülését is: JUHÁSZ 2018:315.

²⁴ Jelzete: HBmL, IV., Bihar m. L., A., 6/b 2., 1699. Derecske mezőváros pere.

²⁵ A kézirat lelőhelye Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, jelzete: MNL_OL_P_0199_XXII_0002.

²⁶ Linka Mária boszorkánypere: a kézirat lelőhelye Csongrád Megyei Levéltár, Szentesi Levéltár, jelzete: CsmL, IV. Csongrád m. L., A., (IV.) 53/a, Úriszéki iratok levéltári gyűjteménye Bűnbéli jkv. Hódmezővásárhely, 1750.

*Eseti elemzés a diskurzusmintázatokról egyező kézből,
eltérő időszakokból*

A boszorkányperes tanúvallomások rögzítése mind a felépítést, mind a „megszövegezést” illetően jellegzetes és változatokban realizálódik, így ha egyes megoldások jellemzőek, ismétlődnek, akkor szintén lehet azonosító szerepük a lejegyzőre nézve. A korszak lejegyzőinek egyfajta egyensúlyt kellett elérnie: egyrészt a tanúkat a körülmények szerinti beszámolásra szólították fel, és bármiféle információ, megjegyzés, vélekedés bizonyító erejűvé válhatott. Másrészt tekintettel kellett lenni a későbbi olvasó igényeire, hogy követhetők legyenek a vallomásban rögzített események és azok körülményei, a korabeli jogi kontextusnak is megfelelő formában. Jóllehet az egyes beszámolók felépítése alapvetően sematikusnak tűnhetnek, mégis minden fő egység kínál választási lehetőségeket, beleértve a formulákat is. A jegyzőkönyv elején szerepelhetnek a kihallgatás közvetlen körülményeire vonatkozó információk – a szolgabíró és az esküdt kiléte, a megbízó hatósági személyek, a kihallgatás helyszíne, esetleg a vádlott neve:

1715: Mj alább meg irt Tekentetes Nemes Bihar V̄rme gyének Ordinarius Szolga Biraja, es Juratus Assessora, Tekéntetes Nemes Vrme gyénktől lött Exmissionk mellett Bakonszegiek Instantiajara. Jöttünk ide Nemes Bihar Vrme gyebe Bakonszegh nevő Helybe' Collateralis Inquisitionak peragálásra, melly is ez ide alább meg irt punctumok szerint következik (OSZK).

Ez a formula szerepelhet latinul is és magyarul is (több vagy kevesebb információval), de el is hagyható, az 1731-es kihallgatásnál például nincs ebben a formában feltüntetve. A tanúknak feltett kérdések, amelyekre *punctum*-ként utalnak, szintén eltérőek lehetnek mind a forma, mind a tartalom tekintetében. A megformálást tekintve választhatott a lejegyző, hogy második vagy harmadik személyben szólítja-e meg a tanúkat. A tartalom tekintetében pedig szempont lehetett, hogy volt-e a hatóságnak valamilyen konkrét ügyről előzetes ismerete. Az sem példátlan, hogy idéznek benne a boszorkánysággal vádolt személytől:

1715: kiről hallottad volna olly szótt melly aszt mondotta volna, eczákának idein csak egy seprütt tiszten az Ura melle es valaholott járjon eczákán az Ura nem tudgja (OSZK).

Az utóbbi kérdés a háttér információk meglétére példa. Ebben az esetben egy kérdőpont szerepel, ugyanakkor a puhatolódzó kérdésfeltevés, amikor bármi gyanús lehet, több részre is osztható:

1731: 1 Tudgyaé L: vagy Hallottaé a' Tanu itten Esztáb' Lakos Nemes Pálnénak nyilván való Boszorkányságátt, vagy is olyan cselekédésitt is a' mellyek közelittethenénk az olyan Boszorkányi mesterséghez²⁷ illendő dolgokhoz.

2do Valamelly büvös bájos babonaságátt vesztisit vagy abbul való gyógyításátt

3tio. Boszorkanyokkal való cimboralkodását vagy ezekhez hasonló dolgait.

4to. Kitt tud magánal jobb Tanutt ezen dologb' hitj után mondgya meg (OSZK).

A fenti megfogalmazásra azért is van lehetősége a hatáságnak, mert a kor szak boszorkányságra vonatkozó büntetőeljárásain nem kifejezetten tettenérésről, hanem a büntettek előzményeiről, a vádlott előéletéről számoltak be a tanúk.²⁸ Ahogy látszik, a korábbi kihallgatásnál második személyben szólnak a tanúhoz; a válaszok első személyben szerepelnek, illetve keveredik az első és a harmadik személy. A későbbi iratban harmadik személyű a megszólítás; a beszámolókbán is harmadik személy utal a tanúkra. Ez a különbség azonban nem jelenti azt, hogy az utóbbi szövegek inkább képviselik hivatali stílust, mint az első személyű vallomások. A jelenkori jegyzőkönyvezésre jellemző az első személyű narratíva, jóllehet számos átalakítás figyelhető meg bennük az elhangzottakhoz képest.²⁹

A kérdőpontok után szerepelnek a tanúvallomások. Minden beszámoló elején megtalálhatók az egyes tanúkra vonatkozó információk (a név mellett a kor, a családi viszonyok, valamint a vallomás előtt tett esküre vonatkozó megjegyzés szerepel). Ez utóbbi szintén lehet teljesen latin vagy teljesen magyar nyelvű, emellett a kettő keveréke sem példátlan. A Bihar megyei iratokban latinul szerepel a tanúk azonosítása.

A részletes tanúvallomások felépítése szintén eltérő lehet arra nézve, hogy szerepel-e bennük rövid reflexió az egyes kérdőpontokra, vagy sem. Az 1715-ös szövegben egy pontum tartalmazza az összes feltett kérdést, így a válaszok is egybefüggően szerepelnek, míg az 1731-es jegyzőkönyvben a nyitott, általános kérdésfeltevések ellenére is megjelenhetett a válasz előtt a pontum száma (nem minden tanúnál):

1731: Ad 1mū nihil. Ad 2dū. Hallotta meg holt Molnár Istvánk szájából hogy mondotta [...] (OSZK).

---

²⁷ Az *es* betűkapcsolat olvasata javítás miatt nem kétségtelen.

²⁸ KONCZ 2007.

²⁹ DOBOS 2010.

A történetmondást tekintve szintén mutatkoznak különbségek – ezek esetében azonban már felmerül, hogy a lejegyző (a lehetőségekhez képest) többé-kevésbé hűségesen rögzíti az elhangzottakat, így az egyes tanúk nyelvhasználata jelenik meg, nem a pedig a hatóság tagjaié. Ilyen eltérési lehetőség a felidézés, az időviszonyítás módja. Az 1715-ből származó szövegben több tanúra jellemző, hogy a múltbeli eseményeket egy közelebbről meg nem határozott *egykor* kezdetű időviszonyítással vezet fel és kapcsolja a kihallgatás szituációjához:

1715: egykor ugyan ezen Fatenst Nagy Mihályné meg fenyegetett az fenyegetis után az csoklás mindgyárt rajta esik [...] egykor jól tartya Borral Nagy Mihálynétt, annak utanna rea olvas Nagy Mihályné az Fatensre s. azonnal meg gyógyul a' Csoklásbul [...] Nagy Mihályné egykor kerdj töllem betege az Feleséged még [...] egykor éczakának idein az Istalloba' fekszem Nagy Mihályne csak előmbe' áll s. azt mondgya [...] (OSZK).

Néhány további esetben még ennyi – mások számára is támpontot nyújtó – időbeli felvezetés sem szerepel (*Eczakanak idein; Gyermek ágyba' fektetem; Ebren voltam semmit nem aluttam éczakánn*). Ez a fajta, erősen a közös-kölcsönös háttértudásra alapozó időviszonyítás a hétköznapi, természetes nyelvhasználatot idézi fel. Ezt a hatást erősíti, hogy gyakran maga a történetmondás is jelen idejű (*praesens historicum*), a fentiekén kívül: *hozám jön, kérdem, felel, fekszem, [topogást] hallok, be jön, előmbe allanak, felelem, mondgya*. Mindössze egy tanú reflektál közvetlenebb módon arra, hogy mennyivel korábban történt az eset a kihallgatás idejéhez képest: *Most negyedik esztendeje*. Ebben a beszámolóban is megjelenik a jelen idejű történetmondás: *hallok kis Gyermek rivást, az alatt csak az fejemhez áll Nagy Mihályné [...] könyörgök az Istennek csak meg indul Nagy Mihályné az fejem felül az kis Gyermek az ölébe' el viszi nagy Siva riva az Gyermekett*.

Az 1731-ből származó iratban többször megjelennek a közvetlenebb időviszonyítások is, például a vallomás kezdetén: *Vallya a' Fatens amint rea emlékezik Circit' mint 9dik esztendöbe' [...] Vagyon már circit' 8. esztendeje [...] edgyszer ismétt harmadik esztedeje*. Nem példátlanok ugyanakkor az *egykor, edgy alkalmatossággal, más alkalmatossággal* típusú felvezetések és a jelen idejű narratíva sem (jóllehet a különböző múlt idők jellemzőibek).

Mindkét beszámolót át- meg átszövik a felidézett közlések, párbeszéddek, amelyek szintén erősen kapcsolódnak az élőbeszédhez, bizalmas vagy épp indulatos megszólításokkal, említésekkel: *édes Gazda Úr, Varj Varj rea te Molnár, te nyilván való Boszorkány, eb mivellye eb a' lelked, varjon rea a' kutya születte*. Az ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulások lejegyzése,

a felidézett gondolatokra, érzésekre vonatkozó utalások megőrzése azt mutatja, hogy a lejegyző mindkét irat rögzítésekor tekintettel lehetett arra, hogy legalábbis a nyelvhasználati jelenségek szintjén hűen kövesse az elhangzottakat. Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy szószerinti visszaadásra törekedett, mindenesetre arra sem, hogy a hasonló, az „ügyre” látszólag nem tartozó részeket mellőzze.³⁰

Ami a diskurzusztruktúrákat és a kommunikációs kontextust illeti, a két szöveg összességében rámutat a tanúvallomás rögzítésének számos ponton kínálkozó választási lehetőségeire a felépítést és a formulákat tekintve is, s ez kevéssé indokolható azzal a ténnyel, hogy a két szöveg keletkezése között több év telt el. – Ahhoz, hogy a fenti tényezők alapján lehessen azonosítani egy lejegyzőt, jóval több forrás ismeretére lenne szükség egyazon kéztől.

Eseti elemzések a hangjelölés köréből

A Bihar megyei szövegek esetében a kézazonosságra a paleográfiai jellemzők mellett a hangjelölés alapján is lehet következtetni. A közös jellemzők egy része a feltételezhető ejtést is tükrözhet, például a megnyúlt mássalhangzót a *tölle* – *töllem* esetében. Bizonyos esetekben az ejtészváltozatok területi kötöttsége mutatkozik meg, mint az egységesen zártabb (középső helyett felső nyelvválású) toldalékok: *Csoklásbul*, *szajából*, *almabul* [’álmából’], *Debreczenbül*, *kertekbül*, *Mihálynétül*, *felül* ’felől’. A legfeltűnőbb – és a nyelvjárási csoportra azóta is jellemző³¹ – sajátosság a szövegben az *i*-zés (a magánhangzó hosszúságának jelölése a korszakban nem feltétlenül volt egységes vagy következetes): *livén*, *migyén*, *tiszen*, *tiszek*, *szemilly*, *egisz*, *idejín*, *fenyeketis*, *jaj veszikel*, *vehettik*, *felit* stb. Láthatóan a szó hangsúlyos első, és további szótagjaiban, valamint a toldalékokban egyaránt megjelenhet az *-i* ejtészváltozat. További szempont, hogy az *i*-zés a tanúknak feltett kérdésekben is megjelenik (ahogy a fentebbi példákban is látszik: *tiszen*, *szemilly*, *vesztisit*, *cselekédésitt* stb.); ezek egyértelműen a hatósági személyektől származnak, s arra engednek következtetni, hogy legalábbis nem került a lejegyző ennek az ejtészváltozatnak a rögzítését, spontán normatörekvéseit nagy valószínűséggel nem érintette.

Mindkét kéziratban előfordul az *e* grafémák egy része fölött hurok formájú jelölés [è], azonban hangértéke – pontosabban hogy zárt *è*-t jelöl-e, és ez valóban ejtészbeli jellemzőt tükröz-e – az eddig ismert anyag alapján

³⁰ Ezen a téren a boszorkányperes tanúkihallgatási iratok feltűnően különböznek a napjainkra jellemző jegyzőkönyvezéstől mind a gyakorlat, mind az elvek terén (részletesen l. VARGA 2018).

³¹ JUHÁSZ Dezső (2001), A magyar nyelvjárások területi egységei. A nyelvjárási régiók. In Kiss Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris. 262–316. 288.

bizonytalan.³² Külön kutatást igényel annak a meghatározása is, hogy a korszakban e területen ismeretes és használatos volt-e ez a variáns (a jelenkori nyelvjárási régiók leírásában a „még zárt *ĕ-ző*” települések elkülönültek a hajdú-bihari csoporttól a közép-tiszántúli részlegbe).³³

Néhány szóban előfordul hangsúlyos *ő*-zés mind a két iratban: *ötted*, *öttik* 'ették', *tötted*, *vöttik*, *lött*. A nyelvjárási szakirodalom külön kezeli a *lesz* – *tesz* – *vesz* tőtípusú igéket az *ő*-zés szempontjából, ugyanis ezek olyankor is váltakozhatnak az *ő*-s változattal, ha a fonémakörnyezetre – vagy épp magára a területre – egyébként nem jellemzők az ajakkerekítéses változatok.³⁴ Az *eszik* ezen változatai a Történeti magánéleti korpusz alapján más Bihar megyei településről (Újfalu, Kismarja, Olaszi, Sámoson) származó szövegben megfigyelhetők, valamint Bereg és Szabolcs-Szatmár megyében (Gelénes, Lövő, Döge, Eszeny, Eszlár stb.) szintén kimutathatók a szövegtípusban – jöllehet alapvetően nem számítanak *ő-ző* területeknek. Mivel a variáció csak bizonyos lexémákat érint, és azok egy része *e*-s változatban is megtalálható a szövegekben, inkább szabad váltakozásnak tekinthetjük a jelenséget, semmint területi sajátosságnak.

A jabloncai szövegváltozatok kapcsán, ahogy arról volt szó, a diskurzus-mintázatokat tekintve a két változat nem különül el számottevően, a későbbi változat követi a korábbi iraton jelzett törléseket, marginális és interlineáris betoldásokat, ezeken felül azonban a beszámolókon érdemében nem változtat. E kéziratok esetében tehát a hangjelölés egyénítő szerepe merül fel, az első szövegváltozat különböző kezei esetében éppúgy, mint a második szövegváltozat egyetlen keze esetében. Utóbbiról előljáróban az mondható el, hogy önálló hangjelölést mutat, nem veszi át teljesen a szövegelőzmény fonéma–graféma megfeleléseit. Megfigyelhetők ugyanakkor közös sajátosságok is. A korszakban kevésbé szokványos, e kéziratban azonban több kéz is a következő írásmódot alkalmazza: *jódul* 'gyógyul'. Ez azonban nem nyelvjárási kötődésű, hanem archaikus, szó eredetét (*jó~jobb*) közvetlenebbül érzékeltető változat.³⁵ Morfofonológiai szempontból szintén közös – akár területi – változat a *diszna* 'disznaja'. A bihari iratokhoz hasonlóan

³² A korszakban nem általános az *e* ezen változatának jelölése (KOCIS 2018:126, JUHÁSZ 2018:326–328), gyakran az *ő*-zéssel való szembenállásban ad *ĕ*-t kikövetkeztetett olvasatként a szakirodalom akkor is, ha az külön jelölést nem kap, például: PAPP László (1959), *XVI. század végi nyelvjárássaink tanulmányozása*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések, 19.) 12–14, 60. Más hanghű olvasatok esetében is ez a gyakorlat olyankor is, ha a „nyílt *e* és a zárt *ĕ* megkülönböztetésére nincs határozott törekvés” JUHÁSZ 2018:333–334.

³³ Részletesen lásd JUHÁSZ 2001:288–290.

³⁴ PAPP 1959:59; NÉMETH 2004:28–55; Újabban és módszertani szempontból lásd KOCIS 2018:129, 131–132.

³⁵ BENKŐ Loránd (főszerk.) (1967–1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.

a jabloncai forrásban is egységesen zártabb változatban jelennek meg *-tól/-től, -ból/-ből, -ról/-ről* toldalékok, még hozzá mindkét változatban, a különböző kezek esetében egyaránt: *masoktul, ebül* 'ebből', *buzabul, zabbul, Labarul, ujjadrul* stb.³⁶

Bizonyos értelemben közös jellemző, hogy keveredést mutatnak a más-salhangzók kapcsán a palatális változatok – mindkét szövegváltozatban: *szenyved ~ szenved, Mártony, gongya ~ gonydgya*; a főnévi igenév képzőjének variánsai is megjelennek: *kérnyi~kérni, niznyi* ('nézni'), *panaszolkodnyi, lünyi, jöjni ~ jünnyi*.

A rövidítések kapcsán volt arról szó, hogy egyes kéziratokban a más-salhangzók kettőzése gyakran rövidítésjellel fejeződik ki. A két szövegváltozat e téren eltérő megoldásokkal él, az első változat kezei általában kiírják a kettőzött megoldásokat, míg a második szövegváltozat keze többször írja a rövid változatot rövidítésjel nélkül, például: *Istvanne ~Istvane* ['István-né', *Lenni ~ leni, allani ~ alni* ['állni']. Más esetekben a későbbi kéz kettőzéseket jelez, nem feltétlenül az ejtést vagy az értelmezést tükrözve, például: *éppen* 'épen', *képpében* 'képében', *tutt* 'tud'.

Az első változat első kezénél felmerül az ejtés-írás megfeleltetésének problémája, például hogy az *-e* kérdőpartikula *i* (*j*) változata az ejtést tükrözi-e: *Tudgyaj, Lattaj, Hallottaj ~ Tudgyaé, lattaé, hallottaé*.

Egyes területinek látszó ejtési variációk, tendenciák a különböző kezek írásváltozataiban is megmutatkoznak – jóllehet nagyobb mértékű általánosítást e néhány előfordulásból nem tehetünk. A legfeltűnőbb, területi kötöttségű váltakozás az illabiális variánsok megjelenése, például az 1. változat (1. kéz) *Files [Bagoly]* (a későbbi szövegváltozatban az ezt a kifejezést tartalmazó beszámoló nem szerepel). A kézváltások ugyanakkor jelzik az esetleges szabad váltakozásokat e téren is:

- a) változat (1. kéz) *füreftették, megfüreftették*, (2. kéz) *füröftö*, (5. kéz) *Föreftetik* 'fűrösztötték' — b) változat: *fürefteték*
- a) (1. kéz) *Erdeg atta Bekénj*, (2–3. kéz) *hol hordoz az Ördög* — b) *ördeg*
- a) (2. kéz) *terdetül* (4. kéz) *tirdiig* — b) *tördgyétül; térdgyik*
- a) (2. kéz) *egetteti, ejelem* — b) *igetetti, ijelem*
- a) (1. kéz) *fejiredet* — b) *fejéredet* 'fehéredett'

Ahogy látszik, az *i*-zés ebben a forrásban is teret kap, váltakozást mutatva. A későbbi szövegváltozat helyenként mintha kerülné a zártabb formát; a korábbi változat negyedik kezénél például az alábbi változatok szerepelnek: *kirte, Bekinni* (= *Bekéné*, a vádlott), *nilkül, tirdiig, lißen, tehin* – ehhez

³⁶ Az ejtészváltozat többé-kevésbé megfelel a korszakra más források alapján meghatározott helyzetnek (BENKŐ 1957:81. Lásd még az oldalszám nélküli A/1 és A/2 térképlapot).

képezt a későbbi verzió *e~é* változatokat alkalmazza. Máskor azonban (ahogy a fenti példák egy részében is) épp fordított a váltakozás megjelenése: *kerte ~ kírte* ('kérte'). A nagyfokú keveredés miatt nem magától értetődő, hogy a későbbi változatban normatörekvés eredménye-e a változatok kerülése (vagy ha az, akkor máshol miért választja az *i-ző* variánst az eltérő minta ellenére).

Ritkán – szintén szabad váltakozást mutatva – az *ö-zés* is előfordul mindkét szövegváltozatban, például: (közös) *lött, lölt*, 1a. (2. kéz) *kelletett ~ b. köletet*.

A teljesség igénye nélkül is elmondhatjuk azt, hogy a hangjelölés tekintetében az első szövegváltozaton belüli kézváltások jó néhány különbséget mutatnak, a későbbi másolat ezek egy részét azonban nem veszi át, hanem saját megoldást alkalmaz – a paleográfiai sajátosságokkal együtt nézve akár egyénítőnek tekinthető módon és mértékben. Másolásról lévén szó, valószínűleg ez tükrözi kevésbé az elhangzott ejtészváltozatokat, jóllehet a területi sajátosságok is megmutatkoztak, ha nem is következetesen. Annak eldöntése, hogy időbeli, területi vagy pusztán jelölésbeli variációról beszélhetünk az egyes jelenségek esetében, további kéziratok bevonását igényli a területről.

Összegzés, további teendők

A tanulmány igyekezett néhány adalékkal szolgálni a boszorkányperes tanúvallomások lejegyzőire jellemző nyelvhasználat kérdésköréhez két önálló tanúkihallgatás és egy jegyzőkönyv két változatának részletes elemzésével. Mind a diskurzusbeli mintázatok meghatározását, mind a hangjelölés és a nyelvjárásiasság vizsgálatát a kéziratok betűhű átírása előzte meg. Ez utóbbi fázis a gyakorlati szempont mellett módszertanilag is fontosnak bizonyult, ugyanis a Bihar megyei szövegek hozzáférhető szövegközlése nemcsak a hangjelölés terén van (vállaltan) egyszerűsítve, hanem a szöveg tartalma is gyakran módosítva jelenik meg. Csak néhány példa:

1715: megkanyarítom a pendelyemet, a *fazékfél rá mind* vajjá válik (Komáromy³⁷ 264) → kézirat: meg kavarítom az pendejemett *az fazék felett mindgyart* vajjá valik

1715: várjon reá a *húga szülésére* (Komáromy 265) → varjon rea a *kutya születte*

³⁷ KOMÁROMY Andor (1910), *A magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest, MTA.

1731: Harsányi gyanakszik az anyjára a lábáért, s fenyegeti, hogyha hazajön Debreczenbül, *megbánja*. Ezt meghallván Nemes Pálné a leányátul, hogy *más is gyanakszik s Harsányi fenyegeti* (Komáromy 448) → Harsányi hogy gyanakoszik az Labáért az Annyára s- fenyegetj hogy ha haza jön Debreczenbül *meg fejszezi mer eő rea gyanakoszik a 'Labaért*, azt meg halván Nemes Pálné az Leanyátul hogy fenyegetj Harsányi

1731: és valamely ember vagy gyermek keresztül ment az utcán Nemes Pálné ..... [lábjegyzet: Kiszakadozva] (Komáromy 450) → es valami Ember vagy gyermek keresztett vont az uton Nemes Pálné elejbe', es azton kereszt vonáson által nem mehetett

1731: nyilvánvaló boszorkány ; *mind elég világos reá a gyanúm*, hogy ő ötte meg (Komáromy 451) → nyilván való Boszorkány *mind éltig rea vagon a 'gyanum* hogy eő ötte meg

1731: háromszor is *kitörölvén maga szemeit* (Komáromy 451) → háromszor is *reiteralván maga Szavaitt*

A fenti összevethető részletek is jól mutatják, hogy a szövegek közlés jellege a diskurzuszminták értelmezésére is hatással lehet, így nemcsak a nyelvtörténeti vizsgálatok számára ideálisabb a betűhűségre törekvő átírás.

Az egy kéz által lejegyzett különböző jegyzőkönyvek diskurzuszmintáinak összehasonlítása rámutatott a XVIII. századi tanúvallomások rögzítésének számos ponton kínálkozó választási lehetőségeire, valamint a konkrét esetben következtetni lehetett a lejegyző azon motivációjára, hogy legalább a nyelvhasználati jelenségek szintjén törekedjen az elhangzottak visszaadására, beleértve az élőbeszédre jellemző sajátosságok felidézését is.

A hangjelölés és az ejtés írásbeli tükrözése alapján a vizsgált szövegek mutattak feltűnő egyezéseket és változatosságot is, a szövegváltozatokból kirajzolódó jellegzetesebb megoldások azonban nem voltak következetesek. A területi változatok megjelenésére nézve a *-ból/-ből* típusú toldalékok következetesen zártabb realizációja mellett leginkább az *i*-zés kapott teret – a bihari forrásokban ugyan nagyobb következetességgel, a jabloncai forrásban megmutatkozó keveredés ellenére ugyancsak számos előfordulással. A korszak hivatalosabb vagy éppen irodalmi regiszterbe tartozó szövegeiben inkább kerülni szokás az *i*-zést,³⁸ a lejegyzők spontán normatörekvéseit azonban a jelek szerint kevésbé érintette, jelezve az élőnyelv-közelséget is.

---

³⁸ BENKŐ 1957:88–90; JUHÁSZ 2018:334.

További – az előfordulási gyakoriságot is bevonó – vizsgálatok szükségesek annak megállapítására, hogy a jelenkori nyelvhasználathoz képest előforduló, akár rendszerszerű különbségek változást vagy szabad váltakozást jeleznek, valamint területi „markernek” vagy egyéni nyelvhasználati sajátosságnak tekinthetők. Egyelőre annyi állapítható meg, hogy a hangjelölés a paleográfiai szempontokkal kiegészülve, főként a jellegzetes grafémák formájával együtt szemlélve lehet egyénítő. A vizsgálat folytatásához szükséges források bővítése, amennyire lehetséges, a rögzítési folyamat korábbi szakaszaiból származó kéziratokat is bevonva az elemzésbe.

Baranyi Pál és az erdélyi jezsuita misszió
a XVII–XVIII. század fordulóján
két kézirat tanúsága szerint

A jezsuita Baranyi Pál (1657–1719) neve nem ismeretlen sem az egyház-, sem az irodalomtörténet-írás előtt. A magyar irodalomtörténet-írás leginkább halotti prédikációinak¹ exemplumhasználata,² devóciós kötetei közül pedig főként a *Lelki Paradicsom*³ révén méltatja.⁴ Első nyomtatásban megjelent kötete, a latin *Viaticum spirituale* (...) ⁵ a barokk metszetei és az emblémahasználattal kiváló példájaként⁶ tárgyalt, mint tipikusan emblémasorozattal illusztrált imádságoskönyv.⁷ Magyar nyelvű köteteire figyeltek eddig

* A szerző kutatóútját és jelen munka létrejöttét Magyarország Collegium Talentum 2018 programja támogatta.

¹ BARANYI Pál (1712), *Imago vitae, et mortis. Az életnek és halálnak képe. Avagy halotti prédikációk.* (...), Nagyszombatban, a Jézus Társasága Akadémiájának bőtüivel, Geich János által.; BARANYI Pál (1719), *Imago vitae, et mortis. Az életnek és halálnak képe. Avagy halotti prédikációk. Második része,* Nagy-Szombatban, az Akadémiának bőtüivel, Gáll Friderik által. = Petrik I/1. 178.

² HORVÁTH Izabella (2004), Exemplumhasználat egy 17. századi halottbeszéd-gyűjteményben. In GÁBOR Csilla (szerk.) (2004), *Mindennemű dolgok változása. Hagyományok, források, távlatok.* Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság. 114–138; HORVÁTH Izabella (2000), A XVII. századi halotti prédikáció sajátos narratív eljárásai, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XLIV,1–2. 15–23.

³ [BARANYI Pál] (1700), *Lelki paradicsom mely sok-féle lelki kerthekből, öszve szedettetett* (...), a Gyula-Fejérvári Páterek által, 1700. esztendőben. = RMK I. 1572.

⁴ GÁBOR Csilla (2015), A Lelki Paradicsom és forrásvidéke. In LENGYEL Réka, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya (szerk.) (2015), *Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés.* Budapest, Reciti Kiadó. 69–78; HORVÁTH Izabella (2003), Ismeret és közlés az egyházi kommunikációban egy 17. századi imádságoskönyv tükrében, *Erdélyi Múzeum*, 65,1–2. 168–177; KNAPP Éva (2000), Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban, *ItK*, CIV,1–2. 1–23.

⁵ [BARANYI Pál] (1695), *Viaticum spirituale peregrinantis animae ad Caelestem Patriam* (...), ab Albensis Romano-Catholicae Ecclesiae RR. PP. sacratum Anno Peregrinantis in trris Dei MDCVC. Claudiopoli. = RMK II. 1795.

⁶ Éva KNAPP, Gábor TÜSKÉS (2003), *Emblematics in Hungary: a study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature.* Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 68.

⁷ TÜSKÉS Gábor (1997), A jezsuita meditáció irodalom a XVI–XVII. században, *ItK*, 78, 1–2. 42.

leginkább, és cirill betűkkel szedett román nyelvű katekizmusára.⁸ Számon tarja az egyháztörténet-írás is, főként az erdélyi katolikus restauráció és az erdélyi románok vallási uniója terén végzett munkájáért.⁹ Baranyi erdélyi missziós működése, és annak lelkiségtörténeti, irodalmi vonatkozásai azonban nem tekinthetők teljesen feltártnak.

Páter Baranyi Pál

Baranyi Pál újabb kutatásokra reflektáló, összegző életrajza még nem készült el,¹⁰ a különböző forrásokat egybevetve azonban már összeállóban van egy kép személyéről. 1657. január 25-én született¹¹ Jászberényben, iskoláit Gyöngyösön kezdte. 17 éves korában, 1674. október 27-én lépett a Jézus Társaságába (*Societas Jesu*) vagyis a jezsuita rendbe, Trencsénben. Itt töltötte a két éves újoncidőt. Az Osztrák Rendtartomány (amelynek Magyarország is része volt) stájerországi központjaiban tanult, 1677-ben Leobenben bölcseletet, 1678–1679-ben pedig Grazban filozófiát. A jezsuitáknál kötelező gyakorlati időszakot 1681–1684 között már Kolozsváron töltötte, ahol a rend kollégiumában tanított.¹² Ez után szintén stájer városokban ta-

⁸ [BARANYI Pál] (1702), *Pănea pruncilor sau învățătura credinții creștinești strănsă în mică șumă, care o au scris în mici întrebăciuni și răspunsuri ungurești cinstitul pater Boroneai Laslo, parochușul Besearecii Catholicești de la Belgrad, și s-au întors în limba românească de Duma Ianăș de la Borbanți, în anii Dom. 1702.* = RMK II. 2103.

⁹ MARTON József (2003), A gyulafehérvári vallási unió (1697–1701). Apor István és Baranyi Pál László szerepe az unió létrejöttében, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica Latina*, XLVIII, 1. 111–120.

¹⁰ NAGY Levente (2018), Kálvinista és/vagy katolikus unió. A reformáció helyzete az erdélyi románok közt a 17. század végén, *Századok*, 152, 3. 625.

¹¹ Más forrásoktól eltérően, minden bizonnyal tévedésből, Fejér György 1657 helyett 1659-et ír. Vö. Georgius FEJÉR (1835), *Historia Academiae Stientiarum Pazmaniae Archi-episcopalis (...)*. Budae, Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae. 58.

¹² Ezekben az években a sok erdélyi, főként nemesi és főnemesi diák között, itt tanul Mártonffy György (1663–1721) is, a csikkarcfalvi székely köznemesi család gyermeke, aki 1683-ban lépett a kolozsvári kollégium Mária Kongregációjába. – VARGA Júlia (2007), *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784)*. Budapest, MTA Egyetemtörténeti Albizottsága és az ELTE Levéltára (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új Sorozat 6). 24–25.

Baranyi 1712-ben Mártonffy Györgynek ajánlja halotti prédikációs kötetét, amelyet az ő költésén adott közre. *Ajánló Levelében* beszél is a mester – tanítvány viszonyról, amely huszonegy esztendővel korábban volt közöttük. Az ajánlás idején azonban Mártonffy már aradi prépost, nyitrai esperes és esztergomi kanonok, kevéssel később primási helytartó, majd erdélyi püspök. Illyés András, kinevezett erdélyi püspök halálát követően, éppen 1712-ben kapja meg erdélyi püspöki kinevezését, melyet a püspökség 1715-ös visszaállítása követett. Illyés András próbálkozásai után 1716-ban Mártonffy elfoglalta az erdélyi püspöki széket és hozzájárult az egyházmegye újjászervezéséhez. – BARANYI 1712:számozatlan címlap, az *Ajánló Levél 2.* (számozatlan) oldala; BÍRÓ Vencel dr. (1925), *Az impériumváltás kora (1690–1716)*. In BAGOSSY

nult, 1685-től 1688-ig teológiát végzett Grazban, majd Judenburgban teljesítette a jezsuita alkalmasság és elkötelezettség mérésére bevezetett próbaévek (*probációk*) közül a harmadikat, a terciát.¹³ 1689-ben pappá szentelték és ugyanezen év szeptember 24-én missziós okmányt¹⁴ kapott Széchényi György (†1695) esztergomi érsektől. Ennek nyomán 13 éven át működött a változások korát élő Erdélyben. Kolozsváron, 1692. február 2-án¹⁵ tette le a negyedik jezsuita fogadalmat,¹⁶ amellyel a tanulmányaik és hivatástudatuk révén kiemelkedő jezsuita papok a római pápához faló feltétlen hűséget vállalják. Ez a fogadalom teszi alkalmassá a jezsuitát a renden belüli vezető tisztségek és a világ bármely részére szóló misszió vállalására.¹⁷ Baranyi így később Gyulafehérváron házfőnök és hitszónok, majd 1697-ben a nagyszombati kollégium fennhatósága alá tartozó *Missio Dacica* – erdélyi jezsuita misszió¹⁸ vezetője, 1698–1702 között a gyulafehérvári rezidencia főnöke, hitszónok és gyóntató. 1699-ben megbízzák a füzesmikolai könyvnyező Mária-kép körüli ügyek kivizsgálásával, amelyet Csete István (*Vizkeleti Zsigmond*) kolozsvári páterrel közösen folytattak le.¹⁹

A jezsuitákat kitiltó törvények miatt tevékenységét a szerzetesi ruha mellőzésével, az egyházmegyés papság ruhájában, többnyire a Bárány/Baranyi

---

Bertalan et al. (1925), *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton, Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság. 118–120.

¹³ „Ezt az egyetemi tanulmányokat és a renden belül folytatott akár több éves, évtizedes munkálkodást követő, a lelki és fizikai próbatételekre szánt egy éves időszakot zárja le az önfelajánló fogadalom. Célja a tagoknak a Társaság melletti örökérvényű elköteleződése.” KÁDÁR Zsófia (2016), A rekatolizáció ismeretlen munkásai. Tercia probációs jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. In ARATÓ György, NEMES Gábor, VAJK Ádám (szerk.) (2016), *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai – Források, feldolgozások, 25.) 475–476.

¹⁴ MNL OL, E152, Irreg., Coll. Tým. 5. t. 18. – A szakirodalom által ismereteim szerint eddig nem tárgyalt missziós okmány kézírásos latin szövegének átírását rövid előtanulmánnyal a *Lymbus – Magyarságtudományi Közlemények* 2019. évi kötetében Baranyi Pál SJ erdélyi missziós működését szabályozó primási okirat cím alatt közlöm. Ennek egyes részeit átdolgozva, kiegészítve jelen tanulmányba is átemelem, további megjelölés nélkül. Vass Csongor (2019), A Baranyi Pál SJ erdélyi missziós működését szabályozó primási okirat, *Lymbusz – Magyarságtudományi Közlemények*, 2019. 403–414.

¹⁵ SZILAS László S.J. (2005), Jezuíták plébániai munkában Magyarországon a 16–18. században, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum, Esseys in Church History in Hungary, A METEM folyóirata*, (2005), 3–4. 56.

¹⁶ MARTON 2003:115–116.

¹⁷ KÁDÁR 2016:476.

¹⁸ VELICS László (1913), *Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. Második füzet (1610–1690)*. Budapest, Szent István Társulat. 121–128.

¹⁹ A kivizsgálás latin szövegét és annak román fordítását függelékben közli Ana Dumitran, Hegedűs Enikő és Vasile Rus munkája: Anexa 1. Ancheta referitoare la lăcrimarea icoanei de la Nicula, realizată de iezuiții Sigismud Vizkeleti și Ladislau Bárány în luna martie 1699. In Ana DUMITRAN, ENIKŐ HEGEDŰS, VASILE RUS (2011), *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei. Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase*. Alba Iulia, Editura ALTIP. 375–381.

László néven végezte. Rendszerint gyulafehérvári plébános páterként, ritkábban főesperesként említik, de missziós működési területe gyakorlatilag Erdély egész missziós területére kiterjedt. Kétkötetes temetési prédikációs munkája²⁰ is sugallja, hogy földrajzilag mennyire szerteágazó területen működött.

A jezsuita rendi szabályzat szerint a társaság papjai nem vezethettek plébániát, távoli missziókban és a XVI–XVII. századi Európában ez gyakran másként alakult, de hosszabb ideig valóban kevés plébániát vezettek.²¹ A jezsuita plébániák jegyzékében Gyulafehérvárt nem találjuk Baranyi működésének idején.²² Bizonytalán azért, mert Baranyi, illetve a társaság itt nem vezetett hivataljellegű plébániát a szó szoros értelmében. Akárcsak a püspökség, 1556 és 1715 között gyakorlatilag a gyulafehérvári plébánia működése is szünetelt, de a XVII. század utolsó tizedétől a hitélet és a plébánia már éledezni kezdett a jezsuita atyák révén.²³ Két kis templomuk volt, egy kisebb plébániát és egy szemináriumot vezettek (ahol csak grammatikát tanítottak) a városon kívüli templomuk mellett.²⁴

Két szerződés tanúsága szerint 1691-1692-ben a gyulafehérvári jezsuita páterek háza a várban van, mint a felek egyike, 1691-ben²⁵ *P. Baranyi László* és társa *P. Rummyaj Sigmond*, egy évvel később²⁶ *P. Baranyi László* és társa *P. Mihály* neve jelenik meg. Érdekes, hogy a két magyar nyelvű szerződés nyíltan jezsuita páterekként beszél róluk.

²⁰ BARANYI 1712; BARANYI 1719.

²¹ SZILAS 2005:36.

²² SZILAS 2005:43.

²³ BERNÁD Rita (2009), *A Gyulafehérvári Plébánia Iratai (1716–1974)*. In BERNÁD Rita (2009), *Plébániai levéltárak I. A gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertóriumai. Arhivele parohiale I. Repertoriul Arhivelor de Colectie di Alba Iulia, Sfântu Gheorghe, Gherla și Gheorgheni*. Gyulafehérvár–Budapest, ELTE Egyetemi Levéltár – Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség. 83–87.

²⁴ MIHALIK Béla Vilmos (2018), *A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696)*. In DIÓSI Dávid, MARTON József (szerk.) (2018), *Catholice reformare, A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Budapest–Kolozsvar, Szent István Társulat–Verbum. 287–288.; TÓTH Tamás (2018), *Mártonffy Györgytől Mártonffy Józsefig. Az erdélyi egyházmegye a Vatikánban őrzött püspöki processzusok tükrében (1713–1799)*. In DIÓSI Dávid, MARTON József szerk. (2018), *Catholice reformare, A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Budapest–Kolozsvar, Szent István Társulat–Verbum. 320–321.

²⁵ GYÉL (*Gyulafehérvári Érseki Levéltár*), I. 1/g. (*Erdélyre vonatkozó, püspökséggel kapcsolatos iratgyűjtemény*), 48. – 1691. november 1. (*másolat*), Gyulafehérvár. Vö. BERNÁD Rita (2006), *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és iratjegyzék. Canonica Visitatiok mutatója*. Gyulafehérvár – Budapest, ELTE Egyetemi Levéltár és a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség. (*Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 2.*) 115. (Oklevelek darabjegyzéke: nr. 665.)

²⁶ GYÉL, I. 1/g, 51. – 1692. április 30. (*másolat*), Gyulafehérvár. Vö. BERNÁD 2006:115. (Oklevelek darabjegyzéke: nr. 671.)

1702-ben császári–királyi rendelet vonja vissza a jezsuiták Erdélyből való kitiltását. Ez új korszak kezdete, hisz a rendtagok így szabadon letelepedhetnek,²⁷ ezt a – jezsuita szempontból – szabad időszakot azonban Baranyi már nem Erdélyben tölti. Kollonich Lipót (1631–1707) esztergomi bíboros-érsek és prímás 1702. november 21-én a jezsuitákra bízta a pesti plébániát,²⁸ a rendtartomány ekkor Baranyi Pált Pestre helyezi, amely plébániát Baranyi és társa, Mayrhauser Lambert az év utolsó napján foglalt el. Itt magyar szónok, majd 1705 áprilisától házfőnök, plébános²⁹ és iskolai prefektus. 1709-ben innen Nagyszombatba távozik, ahol 1719. december 8-án bekövetkezett haláláig³⁰ tevékeny munkát folytat: szónok, rendházgondnok, kollégiumi, később papneveldei kormányzó.³¹ Velics szerint „Baranyi Pál a magyar jezsuiták egyik prototyponja; nevét Pesten még halála után is hosszú évtizedeken át kegyelettel emlegették.”³²

Baranyi erdélyi működését igen jelentőssé teszik latin, magyar és román nyelven közreadott lelkiségi és teológiai tárgyú könyvei,³³ missziós papi működése a katolikus maradék, valamint az újhitre tértek és a görögkeleti románok között. Különösen fontos az erdélyi románok vallási uniójának létrejöttében játszott központi szerepe – tulajdonképpen ő volt az unió megindítója és előkészítője, Kollonich érsek és az Erdélyi Római Katolikus Státus támogatásával.³⁴

Nyomatásban megjelent köteteihez mérten a szakirodalom lényegesen kevesebbet beszél Baranyi kéziratos hagyatékáról, illetve az őt érintő kéziratos forrásokról. Szinnyi Józseftől szinte minden Baranyiról szóló szócikk és bibliográfia átveszi, műveinek felsorolásában pedig utolsó tételként

²⁷ BÍRÓ 1925:120.

²⁸ MADZSAR Imre (1926), A budai jezsuita akadémia története, *Magyar Paedagogia*, 35. 4–5.

²⁹ Szilas László kutatásai szerint Baranyi 1708 és 1709-ben volt pesti plébános. – SZILAS 2005:43, 49.

³⁰ Baranyi halálának dátumaként, más forrásoktól eltérően, Stoeger 1729. december 8-at ír, szerinte Baranyi 72 éves korában hal meg, ez azonban nyilvánvaló tévedés. Vö. Johann Nepomuk STOEGER (1855), *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Jesu I.* Viennae, Typis Congregationis Mechitharisticae. 21.

³¹ Baranyi Pál életrajzi adatait összegzik: Ladislaus LUKÁCS S. I. (1987), *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773)*, Pars I. A–H. Romae, Institutum Historicum S. I. 60; VELICS László (1914), *Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. III.* Budapest, Szent István Társulat. (4–7) 8–11; NÉMETHY Lajos (1887), Baranyi Pál pesti plébános élete, *Religio. Kath. Egyházi s Irodalmi Folyóirat*, 46,2. 273–277; STOEGER 1855:21.

³² VELICS 1914:7–8.

³³ SZINNYEI 1891:559–560; STOEGER 1855:21.

³⁴ GYÁRFÁS Elemér (1925), Az erdélyi románok uniója s a román görög katolikus egyházi szervezet kifejlődése. In BAGOSSY Bertalan et al., *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene.* Dicsőszentmárton, Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság. 125–146.; BÍRÓ Vencel (1935), *Altörjai Gróf Apor István élete és kora.* Cluj, Az Erdélyi Katolikus Akadémia kiadása. 105.

megemlíti, hogy „Vasárnapi prédikációit kéziratban hagyta maga után.”³⁵ Hogy azonban ezek a kéziratok hol találhatóak, arra nem találunk utalást. Mindaddig magam is hiába kerestem. Szinnyi egyik forrása, Johann Stoeger 1855-ben a *Scriptores Provinciae Austriacae Sotietatis Jesu-*ban tételesen felsorolja Baranyi nyomtatott munkáit, majd megemlíti, hogy még Erdélyben előkészítette vasárnapi prédikációinak fokok kötetét.³⁶ Ugyanitt olvasunk egy másik vaskos kötetéről is, amelyet még Erdélyben kiadott dogmatikus és apologetikus fejtegetésekkel, elmélkedésekkel és imádságokkal, erről azonban további pontos adatot nem közöl. Némethy Lajos 1887-es Baranyi-tanulmányában mindezekhez hozzáteszi, hogy a prédikációgyűjtemény hollétéről nincs tudomása: „Hová lett a kézirat, nem tudom; az egyetemi könyvtárban, hol a jézustársaságiak kézíratai le vannak téve, nem találtam.”³⁷ Baranyi az 1712-ben közreadott halotti prédikációs kötetének legvégén, *A' Kegyes Olvasóhoz* cím alatt elnézést kér, hogy a temetési beszédek végül nem sikerült szándéka szerint „a vasárnapokra is alkalmazni”³⁸ – vagyis a beszédek tematikus egységeit a vasárnapi evangéliumok témáihoz rendelni. Nem tesz azonban említést vagy utalást a vasárnapi beszédek kötetére.

A sokak által emlegetett vasárnapi prédikációk kéziratára eddigi levéltári és könyvtári kutatásaim során magam sem találtam rá. Rátaláltam azonban egyebek mellett két olyan latin nyelvű kézíratra, amelyek szorosan kapcsolódnak Baranyi Pál pályájához és erdélyi működéséhez, missziójához. A továbbiakban ezt a két, a szakirodalom által mindaddig nem ismert(etett) kéziratot és azok révén Baranyi missziós tevékenységét tárgyalom.

Baranyi Pál missziós kinevező okirata

A katolikus egyház számára Erdély a XVII. században missziós területté vált, a reformáció hatására magyar és szász lakosainak nagy hányada már nem volt katolikus. A törvények értelmében római katolikus püspök nem

³⁵ SZINNYEI József (1891), *Magyar írók élete és munkái, I.* Budapest, Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése. 559–560.

³⁶ „In Transylvania degens Tomum bene magnum Orationum, Meditationum, Controversiarum et doctrinae catecheticae vulgavit, Concionum etiam Dominicalium justum Tomum paravit.” – STOEGER 1855:21.

³⁷ NÉMETHY 1887:273–277.

³⁸ „Fel tett szándékom vala, hogy esztendő által, a' Vasárnapokra ezen Prédikációkat el rendelém: de más foglalatosságim, időt nem engedvén, akadályt tettem. Mindazonáltal, az értelmes olvasó ha a' fáradságot nem sajnálja, a' Mutató Táblát a' Vasárnapi Evangéliumokkal öszsze vetvén, könnyű munkával el rendelheti, és Esztendő által bővséges segítséget vehet belőlök.” – BARANYI 1712:utolsó, számozatlan oldal.

működhetett Erdélyben. A fiatal Erdélyi Fejedelemség fokozatosan az erdélyi püspökség és káptalan épületeibe rendezkedett be, annak birtokait, javait és javadalmait használta, majd teljes joggal birtokolta, az 1542-es marosvásárhelyi és az 1556. évi kolozsvári országgyűlés határozatai alapján.³⁹

1618-tól működhetett katolikus vikárius, egy vikárius azonban nem szentelhet papokat. A papképzés külföldi egyetemeken zajlott (főként Róma, Bécs, Olmütz, Nagyszombat egyetemeken), amely szűkebb réteg számára volt elérhető, a külföldön végzett papok közül pedig kevesen tértek haza erdélyi szolgálatra. Székelyföldön a kis létszámú világi papság ekkor jórészt gyengén képzett, nem ritkán nős, fegyelmi problémákba ütköző.⁴⁰ A gyakori paphiányt a licenciátusok⁴¹ munkája próbálta ellensúlyozni, a pasztorációs feladatokat pedig főként szerzetes missziós papok végezték. Szerzetbe lépett több katolikus nemesi család tagja is – jezsuita lett például a Kornis, Wesselényi, Sulyok, Kun és Paczoth család egy-egy fia.⁴²

A jezsuiták erdélyi missziójában 1610 és 1690 között több mint 120 páter működött.⁴³ 1622. január 6-án XV. Gergely pápa megalapította a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sancta Congregatio de Propaganda Fide*) nevű testületet, a katolikus missziókat világszerte összefogó szentszéki hivatalt, amely az erdélyi missziók munkáját is irányította és felügyelte.⁴⁴ A katolikus főurak, országgyűlési tagok is igyekeztek kiállni a katolikusokat ért sérelmek és tiltások ellen, tömörülésük a püspök és egyházi elit nélkül maradt egyházmegyében fokozatosan kezébe vette a katolikusok ügyeit. Fegyelmi és anyagi ügyeket intéztek, védték a katolikus érdeket a fejedelem előtt és az országgyűléseken. Itt 1640-ben léptek fel először testületileg a *Status Catholicus* néven, amelyet 1657-ben jogilag, törvényileg is megerős-

³⁹ GÁLFI Emőke (2016), Az egyházi javak szekularizációja és az erdélyi fejedelmek székvárosának születése, *Erdélyi Múzeum*, 38,1. 26–35.; HOLLÓ László (2009), *A világiak által „vezetett” egyházmegye. Az Erdélyi Római Katolikus Státus társadalmi jelentősége I.* Presa Universitară Clujană / Kolozsvári Egyetemi Kiadó. 60–63.; MARTON József, JAKABFFY Tamás (2009), *Az erdélyi katolicizmus századai. Képes egyházmegye-történet.* Kolozsvár, Verbum Kiadó. 35–36.

⁴⁰ FERENCZI Sándor (2012), *Sacerdotes Transylvanici: Az erdélyi egyházmegye pappjai – történeti áttekintés.* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság. (Doktori Dolgozatok, I.) 105–119., 129–136., 211.

⁴¹ „Egyes elgazdátlanodott plébániák vezetését világiak vállalták magukra, akik vásár- és ünnepnapokon evangéliumot olvastak, böjtöt hirdettek, temettek, kereszteltek. Ők, a licenciátusok, a fejedelemtől papi kiváltságot kaptak, liturgikus öltözetet viseltek (stóla nélkül).” – MARTON, JAKABFFY 2009:42; Vö. SÁVAI János (1997), *Missziók, mesterek, licenciátusok.* Szeged, Agapé Kiadó. (Missziós dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról, II. Tanulmányok, I.) 75–253.

⁴² FERENCZI 2012:153.

⁴³ VELICS 1913:122–123.

⁴⁴ A Sancta Congregazione de Propaganda Fide és Magyarország, valamint Erdély kapcsolattartóiról: TÓTH István György (2002), *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717)* I. Roma–Budapest. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes, 4.) 27–80.

sített az *Approbatae Constitutiones*.⁴⁵ A jezsuita jelenlét a fejedelemségben minden törvényi tiltás ellenére szinte folytonos volt, álrühában⁴⁶ és álnéven működő tagokkal, ritkábban fejedelmi engedéllyel – Gyulafehérváron általában mintegy három rendtag működött a század folyamán.⁴⁷

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) folytatott kutatásom során került kezembe egy szempontunkból lényeges okmány.⁴⁸ Az *Acta Jesuitica* fond, *Collegium Tyrnaviense* egységének *Irregestrata* állaga foglalja magába azt az 1689-ben kibocsátott missziós, felhatalmazó oklevelet, amely alapján a frissen pappá szentelt Baranyi elkezdte erdélyi működését.

Miután XIV. Kelemen pápa engedni kényszerült az egyre erősödő belső egyházi és külső politikai nyomásnak, *Dominus ac Redemptor* brevéjében, 1773. július 21-én elrendelte a Jézus Társaság teljes feloszlatását. A pápai brevé nyomán Mária Terézia (1717–1780) országaiban 1773. szeptember 20-i rendeletével törölte el a rendet.⁴⁹ Ennek végrehajtására az osztrák–magyar rendtartományban királyi biztosokat és helyi tisztségviselőket bízott meg az egyes rendházak és iskolák leltározásával, átvételével. A feloszlatási ügyek intézésével megbízott helytartótanácsai és kamarai vegyes bizottság a rendházak iratanyagait a kamara archívumába szállította. Itt évekig külön kezelték, mint az *archivum ex-jesuiticum*-ot. Később ennek magyarországi részlege kapta az *Acta Jesuitica* nevet, mely a jegyzetkészítési és feldolgozási munkát követően két részre oszlott, a jegyzékelt *Registrata* és kevésbé feldolgozott *Irregestrata* csoportra.⁵⁰ Őrzési helye ma a MNL OL-ban van.

Az oklevél a nagyszombati kollégium iratai között található, tehát valószínűen Baranyi Pál magánál tartotta az iratot, halála után pedig ott maradt a nagyszombati kollégiumban. A latin nyelvű kézírásos oklevél anyaga

⁴⁵ HOLLÓ 2009:35–41, 56–74; FERENCZI 2012:153–154.

⁴⁶ Itt jegyzem meg a beszédes tényt, hogy amikor 1699 február–márciusában, hosszú idő után újra sor kerül a tartományfőnöki vizitációra az erdélyi jezsuita misszióban, a missziót végző „két páter az erdélyi viszonyokat jól ismerő támogatóik, elsősorban Ottavioano Nigrelli felső-magyarországi főkapitány javaslatára álrühában, tábori misszionáriusnak öltözve indult Erdélybe 1699. február 4-én.” – MOLNÁR Antal (2009), *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Budapest, L’Harmattan–ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola–Nyitott Könyv. 232.

⁴⁷ MOLNÁR 2009:149–150, 228.; TÓTH 2002:40–58.

⁴⁸ MNL OL, E152, Irreg., Coll. Tyrn. 5. t. 18. sz.

⁴⁹ William V. BANGERT (2002), *A jezsuiták története*. Budapest, Osiris Kiadó. 318–321.; VELICS 1914:122.

⁵⁰ MAKSAY Ferenc (1992), *A Magyar Kamara Archivuma*. Budapest, Magyar Országos Levéltár (Magyar Országos Levéltár Kiadványai I., Levéltári leltárak 8.). 44–47.; MIHALIK Béla Vilmos (2014), „Nyolcvanéves” a Jezsuita Levéltár, *Levéltári Szemle*, 64/4. 26.

papír, méretei 312x400 mm. A kibocsátó Széchényi György⁵¹ esztergomi érsek és primás hitelül aláírását és négyszirmú papírfelzetes pecsétnyomatát látni, benne az épen maradt érseki címerrel. A pecsét körirata: „GEORGIUS SZECHENI ARCHIEP STRIGONI”. A dokumentum hátoldalán ceruzával jegyzett, kurrens levéltári jelzeteket találunk.

1689. szeptember 24-én Széchényi primás misszióba küldi Baranyi Pált, és pontokba szedve fekteti le „Baranyi László” tevékenységi körét, Erdély teljes területére kiterjedő joghatóságát. Szembetűnő és fontos tény, hogy Baranyi Pál már itt is *Barany László* néven szerepel. Ismeretes, hogy Baranyi vagy Bárany László néven működött Erdélyben,⁵² de az 1699-es tartományfőnöki vizitációban *Baranyay*-ként írják,⁵³ a szakirodalom pedig némelykor a két nevet, a valós Pált és az Erdélyben használt Lászlót összehasonva Baranyi László Pál vagy Baranyi Pál László néven használja.⁵⁴ Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy valódi neve Baranyi Pál. Ezen a néven szerepel az egyetemi diáknévsorokban,⁵⁵ de már László néven találjuk a kolozsvári Mária Kongregáció tagnévsorában, mint tanár, az 1681–1684 közötti négy évben.⁵⁶ Mivel a jezsuiták működését Erdélyben ekkor törvények tiltották, rejtőzködésképpen a páterek gyakran egy vagy több álnevet is használtak, a rendi ruha helyett álruhában vagy plébánosi öltözetben te-

⁵¹ Széchényi György esztergomi metropolita érsek, Magyarország primása 1685. március 21. – 1695. február 18. között. – KOLTAI András (2003), Széchényi György. In BEKE Margit szerk. (2003), *Esztergomi érsekek 1001–2003*, Budapest, Szent István Társulat. 310–318.

⁵² BÁNYI Szilvia–V. ECSEDY Judit (2018), Újabb adatok a katolikus könyvnyomtatás helyzetéről az Erdélyi Fejedelemségben. In DIÓSI Dávid, MARTON József szerk. (2018), *Catholice reformare, A katolikus egyház a fejedelemség korában*, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum. 93–94; VELICS 1914:8; NÉMETHY 1887:273; STOEGER 1855:21.

⁵³ MOLNÁR 2009:237–247.

⁵⁴ Ioan CHINDRIȘ, Niculina IACOB, Eva MÂRZA, Anca Elisabeta TATAY, Otilia URS, Bogdan CRĂCIUN, Roxana MOLDOVAN, Ana Maria ROMAN-NEGOI (szerk.) (2016), *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830). Recuperarea unei identități culturale. Old Romanian Book in the Habsburg Empire (1691–1830). Recovery of a cultural identity*. Cluj-Napoca, Editura Mega. 178–179; Johann MARTE, Viorel IONIȚĂ, Wolfgang Nicolaus RAPPERT, Laura STANCIU, Ernst Christoph SUTTNER (szerk.) (2015), *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom, Band 2: von 1701 bis 1761. – Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Volumul 2: 1701 până la anul 1761*. București, Editura Enciclopedica. 122–123., 476–477. stb.; MARTON 2003:111–120; TRÓCSÁNYI Zsolt (1988), *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivataltörténet, 8.) 281.

⁵⁵ VARGA Júlia (szerk.) (2004), *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 7–1789*. Budapest, ELTE Levéltára. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 12.) 91., 653. tétel.

⁵⁶ GYÉL, V.1. (*A kolozsvári jezsuiták levéltára*), 1. doboz: *Album Sodalitas Reginae Angelorum (1641–1847)*. 532–535.

vékenykedtek.⁵⁷ Jó példája ennek Baranyi több kortársa is, így a kolozsvári (kolozsmonostori) plébános, Csete István, aki Vizkeleti Zsigmond néven működött⁵⁸ vagy a székelyudvarhelyi házfőnök, Szárhegyi Mihály, akinek másik neve Almási Pál volt.⁵⁹ Nem különben említhető Hilbert János (álnevén Kőszegi Zsigmond), Újfalvi János (álnevén Nagy János) és Alló Imre (Hédervári Imre néven).⁶⁰

A dokumentum a püspök nélküli területeken folytatott misszióhoz elengedhetetlenek, rendkívüli felhatalmazásokkal (*facultates* – fakultásokkal)⁶¹ ruházta fel a benne nevezett Baranyi Lászlót. A püspökök és rendfőnökök rendszerint más papra is átruházhatták a kapott fakultásokat, kizárólag bérmentve, így ezekért nem kellett minden misszióra készülő atyának külön Rómához fordulni.⁶² Széchényi érsek valószínűleg a Szentszéktől 1687-ben kapott fakultásokról ruházott át Baranyira.⁶³ 1735-ben, Sorger Gergely erdélyi püspök (1729–1739) XII. Kelemen pápától kapott különleges felhatalmazásai összesen 22 tételbe tagolódnak. A 20. pont a püspöknek kijáró fakultások más papokra való delegálását, átruházását engedi meg a lelkek üdve vagy a misszió érdekében.⁶⁴ Az ilyen típusú egyházi jogi, jurisdikciós dokumentumok századokon át használt, hasonló sémákhoz igazodtak, de lehetnek bennük olyan változók, amelyek a helyi sajátosságokat tükrözik.

Kollonich Lipót érsek esztergomi kinevezése után is Bécsben székelt, az udvarnál nagy támogatója volt a jezsuitáknak és a jezsuita misszióknak, különösen Hevenesi Gábornak és Baranyi Pálnak az erdélyi románság Rómá-

⁵⁷ MOLNÁR 2009:149–150; ALBERT Dávid (1993), *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*. Székelyudvarhely, Tamási Áron Gimnázium. 148.

⁵⁸ BALLA Lóránt (2017), *Csete István kézíratos prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai. Eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita prédikációkban*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság. (Doktori Dolgozatok, 20.) 23–29; VELICS 1913:123; STOEGER 1855:51–52.

⁵⁹ A szakirodalom nem egységes arra nézve, hogy melyik az álnév és melyik az igazi név. Velics László mindemellett *Szárhegyi* helyett a *Sárhegyi* alakot használja. ALBERT 1993:148. és 5., 20., 24–25, 150; VELICS 1913:123; VESZELY Károly (1860), *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, I. Kolozsvár, Római Katolikus Líceumi Nyomda. 386. és 366., 369.

⁶⁰ VELICS 1913:123.

⁶¹ GALLA Ferenc (2005), *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, sajtó alá rendezte: FAZEKAS István, Budapest–Róma, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténelmi Kutatócsoport – Gondolat Kiadó. (Series I. Collectanea Vaticana Hungariae, Vol. 2.) 130.

⁶² *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*, összegyűjtötte: GALLA Ferenc (2010), sajtó alá rendezte: TUSOR Péter és TÓTH Krisztina, Budapest – Róma, PPKE Egyháztörténelmi Kutatócsoport – Váci Egyházmegyei Történelmi Bizottság. (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis II, Tom. 3.) 3–6.

⁶³ GALLA 2010:142.

⁶⁴ GYÉL I. 1/a (*Püspöki Iktatott Iratok*) 1735/3.

val való egyesülésének ügyében.⁶⁵ Ebből az okmányból is kiderül azonban, hogy Baranyi missziós munkáját már Kollonich elődje elindította. Széchényi György a török alól felszabadult Magyarország első primása volt, a katolikus egyház újjáépítésén és megerősítésén dolgozott. Széchényi püspök haláláig a pozsonyi érseki rezidenciában székelt, de eközben a már felszabadult Esztergom újjáépítésén fáradozott⁶⁶ – ezért Pozsony az okmány kiállításának helye is. Bár Erdély a kalocsai érsek joghatósága alá tartozott, amely ekkor még török uralom alatt volt, az Erdély fölötti joghatóságot az esztergomi érsek gyakorolta.⁶⁷ Széchényi, esztergomi érsek és primás, legátusi hatálya révén, „míg jóindulatunk tart” – visszavonásig terjedően adja felhatalmazását *Barany Lászlónak, a legitim és kétségen felül álló papnak, akit semmilyen kánoni akadály vagy felfüggesztés nem akadályoztat.*

A dokumentum pontokba szedve határozza meg Baranyi missziójának körét és jogait, melyek magyarul kivonatolva a következők: 1. Joghatóság Erdély egész területére, a lelkek üdvének gondozására, szentségek kiszolgáltatására, a házasságkötésnél való asszisztálásra – csak ott, ahol nincs plébános. 2. Engedély a napi kétszeri szentmise-bemutatásra vasár- és ünnepnapokon a templomon kívül is, házakban vagy szabad ég alatt, de csak tisztességes helyen, hordozható oltár felett. 3. Gyóntatási engedély liturgikus ruha és stóla viselése nélkül, templomban vagy más alkalmas helyen. 4. *Eretnekek, hitehagyottak és szakadárok* feloldozása, volt egyházmegyés vagy szerzetes papok esetében is – vagyis engedély az újhítűek, az ortodoxok, a hitehagyott katolikusok, egyaránt szerzetesek és papok visszafogadására. 5. Engedély tiltott és eretnek könyvek tartására és olvasására, kivéve Niccoló Machiavelli (*Nicolaus Machiavelli*) (1469–1527) és Charles du Molin (*Carolus Molinaeus*) (1500–1566) különösen veszélyesnek megítélt könyveit. 6. Botrányok kerülése mellett engedély a bőjt és húsfogyasztási tilalom feloldására, kivéve a szerdát és pénteket, szombatot, a szentek előestéjét és a teljes nagyhetet. 7. Felmentést adhat a házastársak közötti akadályok alól, a lelkiismeret ítélőszéke (*foro conscientiae*) előtt megítélve az eseteket. 8. Megáldhat és megszentelhet egyházi (liturgikus) tárgyakat, eszközöket. Utolsóként pedig mindezeket összefoglalva, joghatóság mindezek gyakorlására, szabadon és fizetség nélkül mindaddig, míg a megbízatás tart.

Széchényi érsek Baranyinak adott 1689-es fakultásairól ismereteim szerint mindeddig nem beszélt a szakirodalom. Egy 2018-ban megjelent tanulmány szerint, Baranyi csak valamikor 1690 után érkezett Erdélybe.⁶⁸

⁶⁵ LAKATOS Adél (2003), Kollonich Lipót. In BEKE Margit (szerk.), *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest, Szent István Társulat. 324–325.

⁶⁶ LAKATOS 2003:315–316.; MARTON 2003:115–120.

⁶⁷ VESZELY 1860:366.

⁶⁸ NAGY 2018:625–626.

A most előkerült irat révén is nyilvánvalóvá válik, hogy már 1689. szeptember 24-e után útra kelhetett. Hogy még az évben munkához látott, alátámasztja az is, hogy Baranyi első halotti prédikációs kötetének legelső beszédét, amelyet már Gyulafehérváron, Barcsai Anna nemzeti asszony koporsója felett mondott, 1689. karácsony havának 31. napjára datálja.⁶⁹

Ezzel az irattípussal koronként eltérő intenzitásban, folyamatosan találkozhatunk. A Baranyinak adott felhatalmazások például nagyfokú egyezést mutatnak a Szelepcsényi György primás által 1666-ban, Szárhegyi Mihály⁷⁰ páternek adott különleges engedélyekkel.⁷¹ A XX. században hasonló különleges engedélyeket és felhatalmazásokat kaptak Erdélyben a népmissziót végző ferences atyák, akik a rendszerint háromnapos misszió (*triduum*) idejére, az adott plébánia területére korlátozva kaptak különleges fakultásokat, feloldozást adhattak a püspöknek fenntartott esetekben.⁷² A felhatalmazások egy ritkább esetére jó példa Márton Áron püspök 1944-ben adott rendkívüli felhatalmazásai és engedélyei, amelyeket az orosz megszállás, valamint az esetleges orosz fogságba kerülés, deportálás vagy rejtőzködés esetére adott meg az egyházmegye területén tartózkodó minden papnak, csakis súlyos „elkerülhetetlen és sürgető szükségesség” esetére, az Apostoli Szentszék különleges felhatalmazásából.⁷³

Baranyi Erdély-leírása

Egy másik latin nyelvű kézirat,⁷⁴ amelyet kutakodásom során találtam, irodalom- és kultúrtörténeti szempontból egyaránt érdekes, egy Baranyi Pál tollából származó Erdély-leírás. A kézirat a budapesti Egyetemi Könyvtár Kaprinai-gyűjteményében található, a B. sorozat 72. kötetében.⁷⁵

A szöveg keletkezésének pontos évét nem tudni, konkrét megjelölése hiányzik, de az írás már nyilvánvalóan Baranyi erdélyi működésének tapasztalataira épül. A szöveg egyes helyei, aktuális időutalások alapján azon-

⁶⁹ BARANYI 1712:1–33.

⁷⁰ Esztergomi jezsuita, aki ezekkel szintén erdélyi misszióra indult. Székelyudvarhelyen volt házfőnök 1684–1692 között, és a jezsuita iskola igazgatója 1684–1691 között. ALBERT 1993:5., 20., 24–25., 148, 150.

1691-től Gyulafehérváron működött haláláig (1700. május 4.). VESZELY 1860:387–386.

⁷¹ VESZELY 1860:366–367.

⁷² GYÉL I. 1/a 1933/539, 23. csoport.

⁷³ GYÉL I. 1/a 1944/2455, 4. csoport; GYÉL I. 1/a 1945/2636, 11. csoport

⁷⁴ Az Erdély-leírás latin kéziratának átírásában és magyarra fordításában szakmai irányítóm volt dr. Gálfi Emőke, az EME munkatársa. Készséges munkáját hálásan köszönöm!

⁷⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 282–285.

ban feltételezhetjük, hogy valamikor a századforduló éveiben, még Erdélyben, vagy Baranyi pesti működésének kezdeti időszakában íródhatott.

A Kaprinai-gyűjtemény a XVII–XVIII. századi tudományos igényű történetírás fellendülésének eredménye – a jezsuiták, a társaság kiterjedt szervezetét felhasználva oroszánrészt vállaltak a történeti forrásgyűjtésben. A szakirodalom általános véleménye szerint Kollonich Lipót biztatására Hevenesi Gábor (1656–1715) 1695-ben adta közre felszólítását és útmutatását a magyar egyháztörténeti források gyűjtésére. Ennek eredményeképp 140 kötetbe tömörülő kézirat gyűlt össze, amit utóbb a Kaprinai István (1714–1786) és Pray György (1723–1801) páterek gyűjtőmunkája egészített ki. Ezek a jezsuita történeti forrásgyűjtemények felbecsülhetetlen értékűek a magyar, az egyházi és az egyetemes történelemkutatás, művelődéstörténet számára is. Nagy számban tartalmaznak eredeti okleveleket és másolatokat. A három gyűjtemény együtt mintegy 15 iratfolyóméter terjedelmű. Külön utakon, de utóbb mindegyik az Egyetemi Könyvtár gyűjteményébe került.⁷⁶

Kaprinai példáján is látható, hogy egy adott időszak tudományos életéről nem alkothatunk véleményt csupán a publikációk, nyomtatásban megjelent munkák alapján, a helyes értékeléshez elengedhetetlen a kéziratok források ismerete is. Kaprinai kitartó forrás- és adatgyűjtésének eredményei, tervei ellenére nem kerültek kiadásra.⁷⁷ A kéziratok gyűjteménye leginkább történeti forrásokat tartalmaz, de találunk benne különféle leírásokat is, mint amilyen a magyarországi és a térségbeli területek leírása. Az ország és főként annak újonnan visszatért területeinek vármegyéinek leírását is célzatosan és szisztematikusan gyűjtötték.⁷⁸

A Kaprinai-gyűjtemény katalógusa szerint Hevenesi Gábor páter főként történeti és földrajzi vonatkozású kiegészítésekkel látta el a leírást – ám a kézírásokat összevetve ezen beszűrésok, kiegészítések aránya csekély. Neki tulajdonítható azonban az a Baranyi leírása fölé írt, címszerű bejegyzés, amely fordításban így hangzana: „Baranyi Pál páter írása, aki Erdélynek jobb leírását adja (avagy jobban ismeri Erdélyt), mint sok erdélyi, és inkább, mint Reychersdorfer”.⁷⁹

⁷⁶ SZÖGI László (szerk.) (2008), *Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 40.; BANGERT 2002:278–279.; VELICS 1914:78–79.

⁷⁷ HÖLVÉNYI György (1974), *A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend*. Budapest, Egyetemi Könyvtár. (Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 37.) – Különnyomat a *Magyar Könyvszemle* 1974. évi 3–4. számából. 8–9.

⁷⁸ SZELESTEI N. László (1989), *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon. 1690–1790*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. (Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. Új Sorozat, 4.) 55.

⁷⁹ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 282.

Az erdélyiek korabeli ismereteit saját országukról nem tudnánk egykönnyen lemérni, de Reicherstorffer munkája⁸⁰ közismertnek mondható, így vele összevethetjük Baranyi munkáját.

Georg Reicherstorffer munkája Baranyi írásánál mintegy százötven évvel korábban, 1550-ben íródott, *Chorographia Transilvaniae* címmel, közös kötésben jelent meg *Chorographia Moldaviae* munkájával. (A mű teljes címe magyar fordításban: *Erdély földrajzi leírása, melyet egykor Daciának neveztek valamint más tartományok és vidékek alapos ismertetése és magyarázata az erdélyi Georg Reicherstorffertől.*) Erdélyi szász létére természetesen mondható, hogy Erdélyt elsősorban szász szemszögből írja le, a székelyekről pedig csak röviden beszél. Munkája a humanista geográfia elvárásai szerint készült.⁸¹ Baranyi már az újabb kor szemlélete és elvárásai szerint ír, többé-kevésbé úgy, ahogy arra hét fő pontban útmutatást ad *A gyakorlati földrajz veleje* c. munkájában Fröchlilius Dávid 1639-ben.⁸²

Baranyi a Székelyfölddel kezdi a leírást,⁸³ majd a szász székekkel folytatja.⁸⁴ A Székelyföld leírása, a *Descriptio Siculice* az Aranyosszék, Maros-szék, Udvarhelyszék, a Csíktól különvált Gyergyószék, Csíkszék, Háromszék (azaz Sepsi, Kézdi és Orbai székek), valamint a Kászon leányszék kisebb részekre oszlik. A *Descriptio Sedis Saxonicarum*, vagyis a szász székek leírása Beszterce szék, Medgyes szék, Segesvár szék és Kőhalom leányszék, Szászsebes szék, Szerdahely leányszék, Szebenszék, Fogarasföld, Barcaföld és a Szászvárosiak székének leírásait tömöríti. Reicherstorfferrel ellentétben, Baranyi részletezőbben ír a székely székekről és némiképp tömörebben a többségében szászok által lakott területekről. Az egyes székek leírása rendszerint tartalmazza a székek égtájanként meghatározott határait,

⁸⁰ *Erdély és Moldva leírása 1550. Georg Reicherstorffer Chorographia Transilvaniae. Chorographia Moldaviae.* A szöveget gondozta, fordította, a kísérőtanulmányt és a magyarázatot írta SZABADI István (1994), Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Klasszika-filológia Tanszék. (Series Fontium Latinorum Debreceniensis, I.)

⁸¹ Az antik állapotok minél erősebb felélesztését, az antik források újra felhasználását követve a „15. században a reneszánsznak, illetve a táguló horizontoknak köszönhetően fellendült geográfia, akár módszereit, akár tárgyát tekintjük, távol állt a mai értelemben vett földrajztudománytól. (...) A humanista földrajzirás műfaja az egyes települések felsorolása helyett valójában a híresebb természeti jelenségek vagy történelmi események leírását, nevezetesebb épületek vagy személyek bemutatását kívánta meg, elsődlegesen ezek a szempontok indokolták valamely helység leírásának szükségességét.” SZABADI 1994:120.

Magyarország tekintetében a legnevesebb humanista leírások Petrus Ransanus, Bonfini és Oláh Miklós nevéhez kötődnek. A külön részre szakadt Erdély első ilyen leírói Verancsics Antal és Reicherstorffer voltak. SZABADI 1994:120–121.

⁸² FRÖHLICH Dávid (1990), *A gyakorlati földrajz veleje* (1639). In Kovács Sándor Iván, MONOK István (szerk.), *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 39–59.

⁸³ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 282–284.

⁸⁴ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 284–285.

szomszédjait, a fontosabb földrajzi nevezetességeket, tájékozódási pontokat (folyókat, hegyeket), a fontosabb városokat, településeket, megjelölve az azok közötti távolságokat (mér földben). Megemlíti néhány fontosabb ott zajlott történelmi eseményt és magyaráz néhány helységnevet, elnevezést. Feltünteti a fontos templomokat és kastélyokat, uradalmakat, külön kiemelve minden esetben, hogy a település vagy kastély mely család birtoka. Nem lehet véletlen, hogy a leírásban leginkább Erdély katolikus családjai nyerne említést, mint például a Jósika, Petki, Rhédei, Kornis, Kemény, Lázár, Gyulafi családok. Néhol említést tesz a katolikusok pillanatnyi helyzetéről is – így ír például a *kis Debrecennek is nevezett* Marosvásárhely esetében a jezsuiták letelepedéséről és aktuális helyzetükről.

Nemzetiségi szempontból magyar és szász székeket, felségterületeket látnunk, de említ *román vármegyéket* is. Beszterce szász széknél olvassuk: „Délről a román vármegyék, nyugatról Belső-Szolnok, északról a máramarosi Emberfő nevű hegy, keletről a moldvai hegyek övezik.”⁸⁵

Aranyos szék leírásánál kerül szó a törökökről, amikor az amúgy is több földrajzi név magyarázatába bocsátkozó szerző, a Keresztes mezeje kapcsán megjegyzi, hogy: „Ez a mező a törökök vereségének helye, ahol a holttestek sok sírdombjai és az itt állított oszlopok találhatóak.”⁸⁶ Ez a leírás egyetlen helye, ahol a törökről olvashatunk. Burkoltan benne rejlik ebben az előző évtizedek törökellenes lelkülete és a katolikus világ Habsburgok általi győzelmei a török felett – az új Erdélyt sejteti.

A múlt idők veszélyeire utal még a Medgyes szék leírásának egy rész, ahol Berethalom erődített templomát dicséri: „Híres nevezetes mezővárosai vannak, mint Berethalom, amelynek közepén egy magas szikla emelkedik, amelynek a tetején egy nagy templom áll, amely a zavaros idők miatt hasonlóképpen háromszoros falakkal védett, és bástyákkal erősített, nem csupán a mezővárosiaknak, hanem a szomszédoknak is menedékkül szolgálva.”⁸⁷ Nem lehet véletlen, hogy a leírásban hangsúlyosan jelennek meg az erődök, kastélyok, uradalmak és birtokos családok, és sokkal ritkábban templomok és felekezeti kérdések.

A leírást olvasva feltűnhetnek számunkra hiányosságok is, ilyen lehet például Csíksomlyó esete. A XXI. század magyar emberének furcsának tűnhet, hogy a XVII–XVIII. század fordulóján, az erdélyi katolicizmus megerősödésén munkálkodó magyar jezsuita úgy írja le Csíkszéket, hogy abban nem tesz említést a somlyói ferencesek búcsújáró helyéről, csupán a császáriak által akkoriban megerősített Mikó-várról:

⁸⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 284.

⁸⁶ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 282.

⁸⁷ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 284.

„Csík szék Gyergyótól különválva dél felé következik, ezt is mindenfelől hegyek veszik körül, belül egy tágas fennsíkkal rendelkezik, amelyen igen sok falu fekszik, az Olt, latinul Aluta, mentén. Hasonlóképpen a hegyek lábánál köröskörül falvak sorakoznak. Majdnem a közepén egy mezőváros fekszik, Szerda, amelytől nem messze van a Mikó család birtokát képező Mikó vára, amelyet nem régen a császáriak megerősítettek. Dél felé következik a kicsiny Kászon leányszék.”⁸⁸

E mögött, úgy vélem, nem húzódik tájékozatlanság, sem egy (egyébként nem példa nélkül való)⁸⁹ ferences–jezsuita ellentét. Bár külsőségeiben nyilvánvalóan nem öltött a maihoz hasonlítható méreteket, akkor már létezett Mária-tisztelet és búcsújárás Csíksomlyón. Esterházy Pál korabeli Mária-kegyhelyeket összegyűjtő munkájának első, 1690. évi kiadásában⁹⁰ Csíksomlyót nem találja, de az 1696-os, második kiadásban már megjelenik róla egy rövid leírás. Eszerint testi-lelki gyógyulások történnek a csíki ferenc-rendi atyák templomának Mária-szobránál, de neki tulajdonítja a szerző azt is, hogy „ennyi eretnység között” a térség székelysége megmaradt a katolikus hitben.⁹¹ Hogy létezett már ekkor eleven Mária-tisztelet és pünkösdi búcsújárás Somlyón, azt nem csak a hagyomány, de Mohay Tamás kutatásai is megerősítik: sőt mi több, éppen egy jezsuita, Millei István számol be a búcsújárásról 1649-ben.⁹² Baranyi hallgatásának problémája felé talán a műfaj, a megrendelő, esetleg a célközönség felől kell közelítenünk. Ha civileknek íródott volna a szöveg, bizonyosan nem csak részletezőbb és gondosabb lenne, de nem maradhatott volna el belőle Somlyó, rávilágítva az ebben az időben már toposzként működő Magyarok Nagyasszonya – Patrona Hungariae jelentőségére, a szentistváni felajánlásra alapozó Regnum Marianum – Mária Királysága eszmére, amelynek a jezsuiták is lelkes hirdetői voltak.

Reicherstorffer leírásai politikai céllal íródtak, amint a mű ajánlásában is írja, I. Ferdinánd kérésére, illetve utasítására készítette leírását követjársai során, úgy, hogy azt utóbb akár hadjáratok esetén is eligazításul lehessen használni. Ezzel is illeszkedik kora leírásai közé, amelyek főként politikai megrendelésre készültek, gyakorta élve a kompiláció eszközeivel.⁹³ Bar-

⁸⁸ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 283.

⁸⁹ MOHAY Tamás (2006), *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. Budapest, L'Harmattan. 63.

⁹⁰ ESTERHÁZY Pál (1690), *Az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek rövideden föl tet eredeti (...) Nagyszombat, az academiái bötiükkel*. = RMK I. 1394. – Faksimile szövegét közléteszi KÓSZEGI Péter (1994), kísérőtanulmány szerzői KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor és GALAVICS Géza. Budapest, Balassi Kiadó. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 30.).

⁹¹ ESTERHÁZY Pál (1696), *Mennyei Korona az az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek rövideden föl tett eredeti*. [Nagyszombat, Egyetemi nyomda] 130. (nr. CLXI.) = RMK I. 1496.

⁹² MOHAY 2006:136–139.

⁹³ SZABADI 1994:121–122.

nyi Erdély-leírásának elkészítésében szintén nem kizárható a politikai befolyás. A társaságnak szüksége volt a bécsi udvar támogatására, másrészt a Bécsben székelő Kollonich az, aki Hevenessit a gyűjtőmunkára készíti, felhasználva a központi irányítású jezsuita rend kiterjedt szervezetét a török alól felszabadított területek megismerésére, újjászervezésére, történeti forrásainak összegyűjtésére. A jezsuitáknak, missziós mivoltukból adódóan fel kellett mérniük a rájuk váró feladatokat, a hit terjesztése végett meg kellett ismerniük a missziós területeken uralkodó viszonyokat, a felekezetek helyzetét. Így Kollonich érsek egyházpolitikai elképzelései, szerencsés módon találtak a jezsuiták missziós törekvéseivel és tudományos ambícióival.⁹⁴

A szövegben több helyen látható a szerzői attitűd jelenléte. Érezhető, hogy ez egy mások számára, egy olvasásra szánt és semmiképp sem pusztán saját kedvtelésből vagy önmaga munkájának segítésére, netán memóriájának meghosszabbítására megírt szöveg. Ennek az attitűdnek jó példáját látjuk az Udvarhelyszéki leírásban, ahol értekező stílusban visszaül a *kevéssel azelőtt bemutatottra*:

„Udvarhelyszék következik, amelynek fő városa a Nagy Küküllő folyó mellett fekvő Udvarhely mezőváros. Ez a szék elég nagy, északi szomszédja a kevéssel ezelőtt bemutatott Marosszék, nyugat felől Segesvár szász szék, délről Fehér vármegye, keletről Gyergyó és Csík székely székek határolják. Szinte teljesen a Küküllő folyó mentén húzódik északnak, és sok kastély áll az említett folyó mentén, amelyek közül különösen a Torma család fiatfalvi kastélya kiemelkedő Krétához hasonló cseppkövével.”⁹⁵

A leírás Háromszékről szóló része a megírás idejére tesz utalást: „Jobb felé haladva következik Miklósvár vára, mintegy 4 mérföldnyire, jelenlegi alakját pár évvel ezelőtt gróf Kálnoki Sámuel, az erdélyi kancellária udvarnoka jóvoltából nyerte el.”⁹⁶ Gróf Kálnoki Sámuel (1640–1706) előbb székely főkapitány, utóbb Erdély kancellárja, a katolikus ügy védelmezője és a jezsuiták nagy jótevője volt. Miklósvári kastélyát a XVII. század utolsó évtizedében bővítette ki, nagyterme ekkor nyerte el az erdélyi késő reneszánsz művészetben egyedinek számító indadíszes stukkódíszítését, amelynek mintájául a nagyszombati jezsuita templom stukkódíszítése szolgálhatott.⁹⁷ Ezek szerint a legvalószínűbb tehát, hogy Baranyi leírása a századforduló éveiben, szorosán 1702 előtt, a páter utolsó erdélyi időszakában keletkezett, annál is

⁹⁴ SZELESTEI N. László (2018), A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon. In SZELESTEI N. László (szerk.) (2018), *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti. tanulmányok, 20.) 39–55.

⁹⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 283.

⁹⁶ ELTE Egyetemi Könyvtár, Coll. Kaprinai, B., Tom. 72, 283.

⁹⁷ TŰDŐS S. Kinga, *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 1999, 31–38.

inkább, hogy Kálnoki 1694-ben lett udvari kancellár, a grófságot 1697. április 2-án kapta – a leírásban pedig már grófként szerepel.⁹⁸ A szövegrész utalásai tehát legkorábban 1697-re engedik valószínűsíteni a megírás idejét.

Nem csak az egész Erdély területére kiterjedő missziós levele, de halotti prédikációs kötet is jól példázza, hogy prédikálva Erdély több régióját bejárta, de ezen kívül is számos indoka lehetett a fejedelemségben mozogni, például az egyéves missziófőnöki munkájára (1697) révén. Kétségtelen, hogy a tárgyalt Erdély-leírás Baranyi missziós tevékenységének tapasztalatai alapján készült. Fontos megemlíteni azonban, hogy leírása vélhetően nem teljes, hiszen nem fődí le maradéktalanul az Erdélyhez tartozó területeket. Éppen azok a területek hiányoznak, amelyeket nyilván a leginkább ismert: Kolozs, Fehér és Hunyad vármegyék, továbbá Hátszeg vidéke. Ezek a Kaprinai-gyűjteményen belül máshol kaphattak helyet. Ezt sugallja a tény, hogy a B sorozat 72. kötetében, a 296–297. oldalakon minden valószínűség szerint szintén Baranyi kézírását, Zaránd, Belső-Szolnok, Máramaros és Kraszna vármegyék leírását látjuk. Ezt alátámasztani látszanak a kézírás közel azonos paleográfiai és stiláris jegyei is.

Ha a szerzőségét illetően kétségeink támadnának, elegendő összehasonlítani mindezeket Baranyi Pál nyilvánvalóan saját kézírásával. Kutatásom során két ilyen, minden kétséget kizáró, latin levelét találtam a MNL-ban, melyek Baranyi Pál saját kezű aláírását is viselik. Ezek a MNL OL-ban, az Acta Iesuitica fondban őrzött szakolcai és trencsényi kollégiumok Irregestrata anyagában vannak. Ezek a leírásnál jóval későbbi (mintegy 15-20 évvel), gazdasági vonatkozású levelek. Mindkettőt Nagyszombatból írja, 1716. november 6-án Trencsénybe,⁹⁹ valamint 1718. szeptember 17-én Szokolcára.¹⁰⁰ Még ha a kézirat és a levelek közé ékelődő évek, az öregedés stb. révén változhatott is a kézírás, a levelek kézírását a leírás kezével összehasonlítva megbizonyosodhatunk Baranyi szerzőségéről.

Meglátásom szerint a tárgyalt kéziratok fontos részét képezik a Baranyihoz kapcsolódó kéziratok korpusznak, amelyről eddig jobbra nem beszélt még a szakirodalom. Ezek feldolgozása újabb adalékokkal szolgálhat a korszak kultúr-, irodalom- és egyháztörténetének kutatásához. Baranyi missziójának indító dokumentuma bepillantást enged a fiatal pap működési területére és a korabeli erdélyi misszió viszonyaira. Baranyi Erdély-leírása pedig tulajdonképpen nem más, mint a sokéves misszió egyik *mellékterméke*, amely a kor tudományos igényű, szervezett, történeti és földrajzi forrásgyűjtésének egy kicsiny, de számunkra fontos szelete.

⁹⁸ KÓVÁRI László (1854), *Erdély nevezetesebb családjai*. Kolozsvártt, Barráné és Stein Bizományja. 139.

⁹⁹ MNL OL, E152, Irreg., Coll. Tyrm. 9. t. 29. sz.

¹⁰⁰ MNL OL, E152, Irreg., Coll. Szokolc. 8. t. 3. sz.

Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból

A magyar történetírás a XVIII. század elején kezdi el a múltbéli történések írott források alapján történő feldolgozását. Bél Mátyás és követői sorra publikálták a középkori krónikákat, életrajzokat és egyéb forrásokat. A XIX. századi történészek szintén publikálták az újabb forrásokat, országgyűlési emléket és oklevél gyűjteményeket. Az 1848-49-es szabadságharc egyik sajátos következménye lett, hogy számos kiváló tudósunk a császári hatóságok megtorlása elől külföldi emigrációba kényszerült. Éveken, évtizedeken át tartó kint tartózkodásuk alatt, sorra tanulmányozták a külföldi levéltárak magyar vonatkozású anyagait. Az általuk feltárt anyagokat rendezett formában megküldték a Magyar Tudományos Akadémia részére. Ezeket az anyagokat látva az MTA tudatos feltáró munkába fogott, és egyes külföldi országokba szakembereket küldött, magyar anyagok kutatására. A most ismertetésre kerülő kézirat ennek a programnak a részeként került először Magyarországra.

Az európai politika sajátos alakulásának következménye, hogy Lengyelország 1795-ös harmadik felosztása révén, Varsó és az ország jelentős része a cári Oroszországhoz került. A varsói királyi levéltárban őrzött iratokat Szentpétervárra, majd az anyag egy részét Moszkvába szállították. Így az a sajátos helyzet állt elő, hogy a lengyel történelem alapvető fontosságú forrásait Moszkvában lehetett tanulmányozni. Így került a most ismertetendő forrás is Moszkvába, és másolás révén Budapestre.

Lukinich Imre (aki a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának külföldről gyűjtött másolatanyagának volt ismerője és feldolgozója) megjegyzéséből tudjuk, hogy az Akadémia megbízásából Supala Ferenc 1873. szeptember 30 – 1874 áprilisa között dolgozott Szentpétervárott és Moszkvában, hogy az ott található lengyel és orosz források magyar anyagait átnézze. Ennek során került sor a különböző középkori és későbbi időszakokra vonatkozó, magyar érdekeltségű források föltárására, részben vagy teljes egészében történő lemásolására.¹ Supala említett útjáról készült

---

¹ LUKINICH Imre (1935), *A magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának másolat és kézirat gyűjteménye*. Budapest. 44-45.

beszámolójában részletesen ismerteti az általa talált anyagok összetételét és azok sorsát. Így egyebek között elmondja, hogy Lengyelország harmadik fősztása után a lengyel diplomáciai iratok jelentős részét Oroszországba, Szentpétervárra vitték. A politikai szempontból nem túl jelentős anyag egy részét már 1797-ben visszavitték Varsóba, de nagyon sok ennek ellenére Oroszországban maradt. Az 1797-es átnézéskor a diplomáciai vonatkozású anyagok előbb a szentpétervári külügyminisztériumi levéltárba, majd az ún. „haszon nélküliek” 1828-ban Moszkvába kerültek. Nyilvánvaló, hogy elsősorban a régi, tehát időben már túlhaladott anyagokat Moszkvába vitték, így a Szydlowiecki anyagot tartalmazó kötetet is. Supala itt nézte át és megjegyzése szerint csak részleteiben engedték neki a naplót lemásolni. Nem sokkal később (1874. március 12 és 24-e között) azonban Géresi Kálmán már teljes egészében lemásolhatta a Szydlowiecki naplót.² Így került a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága tulajdonába a 230 oldalas másolat, amely az ezt követő időszakról kezdve a tudósok rendelkezésére állt és használták ezt nemcsak a magyar, hanem az osztrák, valamint lengyel tudósok is.

A Moszkvában őrzött anyagot csak 1918-ban szállították vissza Varsóba és azóta a lengyel Állami Levéltárban (AGAD) őrzik. A lengyel levéltártól kapott információ szerint a Libri Legationum 22. kötetében található a Szydlowiecki-féle napló, LL. 22 f. 57–118v + 121–146 (régi számozás f 65–125v + 128–155) jelzet alatt.

A két kézirat, az eredeti varsói és a budapesti akadémiai egybevetése révén megállapítható, hogy a másolásakor előforduló, elkerülhetetlen olvasati és egy-két betűelírástól eltekintve, a Géresi-féle másolat valóban korrekt, használható másolata az eredeti példánynak.

Az itt őrzött kéziratot egészen napjainkig forgatták és idézték a korszakkal foglalkozó kutatók. Azonban mindenki csak az őt érdeklő témához szükséges adalékot emelte ki. Egyértelmű, hogy a magyar történelem olyan sokoldalú, alapos és megbízható, narratív forrásával van dolgunk, amely indokolttá teszi, hogy a szakmai és érdeklődő nagyközönség elé tárjuk teljes terjedelmében. Teljesen érthetetlen, hogy az 1870-es évek óta ismert kézirat és a Magyarországon hozzáférhető teljes szöveg birtokában a gyakori idézgetés közepette senki nem szánta rá magát akár a latin szöveg közlésére, akár egy teljes magyar fordítás elkészítésére.

Sajnálatos ez magyar vonatkozásban annál is inkább, mert a Mohács előtti Magyarországról ilyen részletes, alapos beszámolót egy alapvetően hazai-nemzetközi vonatkozású eseményről nem ismerünk. Még inkább érdekessé teszi a forrást az a nemzetközi vonatkozású információs része, ami-

² Az itt idézett valamennyi adat az MTA Könyvtár, Kézirattár M.S. 4945 jelzetű anyagában található.

ról viszont eddig szinte egyetlen szó sem esett. Ez az 1523. október közepétől december közepéig terjedő beszámoló fontos adalékokat szolgáltat a XVI. század első harmadának kelet-európai viszonyaira és az itteni államok szoros egymásrautaltságára. Mindezek alapján nyugodtan leszögezhetjük: e forrás kiadása hasznos hozzájárulás az osztrák, cseh, szlovák, lengyel, román, horvát, szlovén, német, orosz és török történészek munkájához is. Fontos megjegyezni azt is, hogy a külpolitikai és belpolitikai téren egyaránt rohamosan hanyatló magyar királyság részéről ez a Mohács előtti időszak utolsó, látványos külpolitikai cselekvése, egy végső kelet-európai csúcstalálkozó.

A kézirat kiadására e sorok írójának közreműködése révén 2004-ben került sor, amikor a latinszöveg, a magyar fordítás a szükséges tanulmánnyal és jegyzetekkel elkészült.³

A kézirat tulajdonképpen a napló és a követi jelentés keveréke, amely az 1523-ban három helyszínen tartott találkozóról tudósít. II. Lajos, Ferdinánd főherceg, Szydłowiecki, mint a lengyel király követe, V. Károly követe és velencei diplomaták részvételével folytak a tanácskozások. A három helyszín:

Sopron: október 12–15.

Bécsújhely: október 16–24.

Pozsony: októbert 25. – december 16.

Ez utóbbi helyszínen Ferdinánd főherceg csak a követe révén vett részt. Szó esett ezeken az európai helyzetről és fő témaként a török ellen tervezett hadjáratról.

Az 1523-as napló hivatalos szerzője és egyik főszereplője az a Krzysztof Szydłowiecki, Lengyelország kancellárja (1467–1532), aki a XVI. századi lengyelországi, de nyugodtan mondhatjuk, hogy egyben a közép-kelet-európai politikai élet egyik legfigyelemreméltóbb személyisége. Igazi reneszánsz politikus, aki ha Itáliában vagy Franciaországban élt volna, ma bizonyára regények, krónikák, életrajzok tucatjai örökítenék meg emlékét. Ám a korabeli források és krónikák Lengyelország, Magyarország, de még Ausztria esetében is elég gyakran említik nevét. Ahhoz a feltörekvő, karrierjét a saját erejének és tevékenységének köszönhető főnemes típusához tartozik, aki alig egy generáció alatt került az ország politikai élvonalába és sajátos – de nem egyedülálló – módon családja személyével el is tűnt a lengyel történelemből.⁴

³ ZOMBORI István (2004), *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból*. Sajtó alá rendezte: ZOMBORI István, Budapest.

⁴ KIESZKOWSKI Jerzy (1912), *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Z dziejów kultury i sztuki Zyguntowskich czasów*. Tom 1-2. Poznań. 755-759.

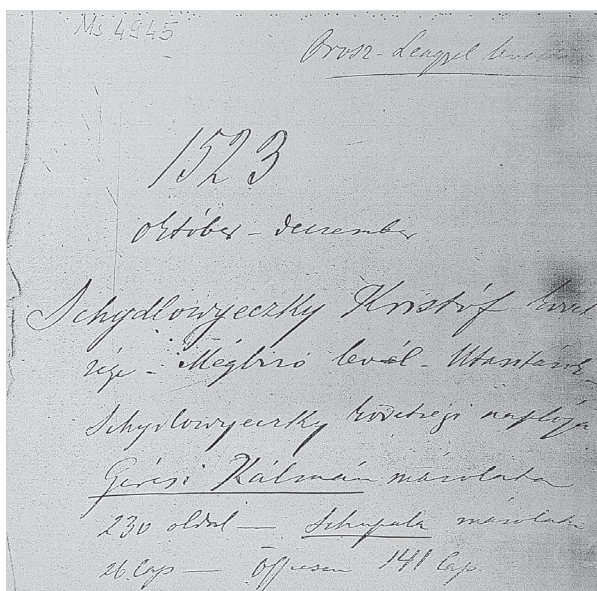

Le kell szögeznünk Szydlowiecki korának kiválóan képzett, művelt, sokoldalúan tájékozott államférfia volt, aki a politikusi adottságok mellett rendelkezett azokkal a tulajdonságokkal, a melyek egy jó diplomata számára szükségesek. Mindemellett uralkodójához és országához mindig lojális volt.

A napló tanulmányozása világosan megmutatja, hogy az európai hatalmi harc fő iránya – a Habsburg-francia viszály – által megosztott európai hatalmak figyelméért és segítségéért mindent elkövetni akaró kísérletről van szó ezen összejövetel esetében, ahol pápai támogatással a magyar-lengyel egyikezt nyugat-európai támogatást szeretett volna elérni Ferdinánd főhercegen át V. Károly császártól.

De a térség gondjai a fenyegető török veszéllyel együtt nem igazán bírtak döntő súllyal a nyugat-európai hatalmi harcban, így az itteni érdekek – a komplex lengyel–orosz–török–tatár–moldvai–magyar–cseh–osztrák–velencei stb. relációval együtt – helyi problémának számítottak. Ez a mai napig megszívlelendő tanulság. Hiába hivatkozik minden fél arra, hogy itt az egész kereszténység érdekeiről van szó, az egyes országok, uralkodók saját érdekeiket helyezték előtérbe. Ezt nem is nagyon lehet felróni nekik, mert ez az időszak az önálló nemzetek kialakulásának kezdete és az egyéni sajátosságok meghatározó szerepe ekkor kezd lassan érvényre jutni.

A mellékelt képek (1-3.) az MTA Könyvtárban őrzött másolat címlapja, első és utolsó oldala. A 4-5. kép a Varsóban őrzött XVI. századi kézirat első és utolsó lapja.

1. kép

A MAGY. TUD. AKADÉMIA
TÖRTÉNELMI
BIZOTTSÁGA

1.

*Spectabilis et Magnificus dominus domi-
nus Cristophorus de Sztydlowycer in Szemy-
elow et magna Oppathow Palatinus et Ca-
pitaneus generalis Cracouiensis ac Regni Po-
lonie summus Cancellarius, designatus fuit
et missus Orator a Serenissimo domino
domino Sigismundo Rege Polonie Magna-
Tuce Lituaniæ Russiæ Prussicæ etc domi-
no et herede, ad Conuentum Serenissimorum
Principum dominorum, domini Ludouicij
Hungariæ et Bohemiæ etc Regis, ac domini
Ferdinandi archiducis Austriæ, cuius legatio-
nis acta sequuntur.*

*Sigismundus dei gracia Rex Polonie Magnus
dux Lituaniæ Russiæ Prussicæ et dominus et
heres, Manifestum facimus tenore presencium et
recognoscimus, quod quemadmodum maiores et præde-
cessores nostri, cum omnibus christianis imperatoribus
Regibus et Principibus bonam amicitiam vicina-
tem et mutuam coniunctionem, summa cum beni-
uolencia obseruare consueuerunt, et in propulsan-
tis a christianorum finibus, Orthodoxæ fidei hosti-
bus*

730.

AB) Az uszói tiszta levélre egyformán irással:

"Ingenium arte exercitio moribus fulcrum
hominis singulare decus."

Ermi:

"O fortuna, fortuna, ingenium feruens sepius
et sepiissime impedire soles, rube extollis, non
ut stilius et consulcius sit, verum quia sic
tibi placet." —

Vége.

A moszkvai csász. fi. archivumban levő, s Len,
gyelovszág diplomáciai összekötéséről, követéséről
és tartalmáról egyformán a államügy 2 u. n. Met,
1874. 22. kötetéből másoltam

Moszkvában 1874. márc. 12.
24. é.

V. ö. Acta Tomicana, 6. kötet, hol e leveleség
örv. van s. ö.

Et Vocari et salutem et omnia bona ac vobis reverentibus factis sumus
 continuus incrementum Reverentissimo Principi patri nostro
 charissime. Rogatum habuimus. Ut cum vestrum cum verbis nostris
 ut si negocia nostrorum legationum (qui dolent quod polonia et
 gravissima) tantisper eius absentiam ferre possint illi conventui
 quoniam nos una cum Reverentissimo Principe per dianda, fratres et foro.
 ro dno regarissimo. celebramus. pecti nos gravatissimum si
 id negaret. temporis ratio. Mitteret suo nomine spectabilem et
 Magnificum & Christophorum de Schydlowicz. Capitulum generale
 (canonici ac episcoporum) legatum seu Polonie cancellarium (quod pri
 dentissimo consilio omnibus in rebus que in deliberatione cadent
 viderent. Eximus itaque et habemus. vixi quod immortales
 p quoniam illud pimus. proinde occupand. et causas nobis optime
 notas ppare nos potuerit. alterius huius desiderii nos a pni archi.
 duorum. Reverentium nostrorum regarissimo. consilio esse volumus. Insuper
 cum & Christophorus de Schydlowicz vno conventui. tantisper
 nobis vixi negotiorum gravatissimum. gravatissimum. publico ac
 pnatum una persona. ante et consilio profuit. quoniam alius post
 utrum vnam prodesse nullo potuisset. quoniam solito communi mahis
 ad servicia vni quod reuerti cuperent. aliquandiu possunt (proh
 vras nostrorum vnum respiciat.) retinimus. Eximus itaque
 vnam ut videremus optime et regarissimo. vobis hanc noxam. quod
 vna nos vno dominus Christophorus voluntate euenit boni consilio
 et redemit ea quod. quia dicitur vnum tantum regarissimo. n de
 nobis cum contra seipsum. huius in ipa legatione. optime merito com.
 plere ut quare laborum. n regarissimo. quoniam rebus vno impedi
 equo quod vno. ac nobis intelligat esse gravatissimum. pro quo nos
 multo debemus vno quod. quoniam vno optime solissima
 n illi nos vno communi damus. dicitur possunt fieri septa ppa
 post festum sancti Luce. Anno dno M. d. xxij
 Ludovico Rex
 ma. p. p.

spectabilis et Magnificus Dominus Dominus Christophorus
 de schindelnhae in Schemelou et magna Oppathow. Pa.
 Latmus et Capitaneus generalis Racomen ac Regni Pol:
 nie summus Ancellarius. designatus fuit et missus Orator
 a Serenissimo domino domino Sigismundo Rege Polonie Ma:
 gno Duce Lituanie Russie Prusie etc domino et herede,
 ad Cimentum Serenissimo Principum domoz, domini
 Ludovig Hungarie et Bohemie etc Regis, ac domini Ferdinan:
 archiducis Austriae, eius legationis acta sequuntur,

Sigismundus de gratia Rex Polonie Magnus Dux Lituanie
 Rusie Prusie etc Dominus et Heres, Manifestum facimus tenor
 precum et recognoscimus. Quomodo maiores et prede:
 cessoribus nostris cum omnibus christianis imperatoribus, Regibus et Prin:
 cipibus bonam amicitiam vicinitatem et mutuam conjunctionem,
 summa cum benignolentia observare consueverunt, et in perpetuum
 christianorum finibus. Ergo deus fidei hostibus, iam a multis an:
 nis aliqua interruptione nullam operam commiserunt, imo si sua
 et facultatis strenue et ultro impendunt, hic et nos Morum re:
 stituisse in heredes, eorum omnes, et profectum in regnum illi publico angus:
 tibus, et defensionem, quantum verbis omnino emitti potimus, prosequo:
 dimper nos exhibimus. Quo factum est, et superioribus annis,
 cum preclarissimo memorie Imperatoris Maximiliano, fratri et consu:
 ginito nostro regis, et desideratissimo in Austria commimus,
 quo tandem orbis christianus pacis bellis implicatus eo tempore pau:
 retur, hincque postea certa aliqua ratio, qua infidelium non debent
 et reprimere. Unde quasdam necessitudines in se habent, et fidei
 cum nos Serenissimo domini Imperatoris, multo maius et conyo:
 sumus, quas cum ob multas et republice christianae necessitates causas
 monent, et per Alonsi Maupay Cancellarium Serenissimum ac

A III. SCRIPTORIUM KONFERENCIA
PROGRAMJA

(2019. május 22–23., Érseki Palota Turisztikai Látogatóközpont, Eger)

MÁJUS 22.

10.00: Megnyitó és köszöntő:

S.E.R. TERNYÁK CSABA érsek,
Egri Főegyházmegye
SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem. rektor,
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Elnök: TAKÁCS LÁSZLÓ

- 10.20: SZUROMI SZABOLCS ANZELM: *Kritikai megjegyzések az ismert magyarországi provenienciájú középkori kánonjogi kéziratállományhoz*
- 10.40: IVANCSÓ ISTVÁN: *A magyar görögkatolikus egyház legelső teljes liturgiafordítása: Krucsay Mihály 1793-as munkájának 1814-es változata Lupess István kéziratában*
- 11.00: HUBERT ILDIKÓ: *Baróti Szabó Dávid öreg kori kéziratai*
- 11.20: Hozzászólások, kérdések
- 11.30: Kávészünet

Elnök: DOMOKOS GYÖRGY

- 11.50: NAGY LÁSZLÓ: *Nagy Ignác székesfehérvári püspök (1777–1789) kéziratban maradt és kinyomtatott népének könyve*
- 12.10: HORVÁTH BALÁZS: *A Szent Margit-szakramentárium új kutatások fényében (Zágráb, Érseki Könyvtár MR 126)*
- 12.30: VARGA BENJÁMIN: *Kéziratos püspöki reformliturgia a 16. századból*
- 12.50: Hozzászólások, kérdések
- 13.00: Ebédészünet

Elnök: NAGY LÁSZLÓ

- 14.00: DÉKÁNY VANDA: *A kéziratos kántorkönyvek egyedi szövegei*
14.20: SZASZOVSKY ÁGNES: *Egy különleges műfaj különleges képviselője: a Veszprémi Pontifikále*
14.40: ZOMBORI ISTVÁN: *K. Szydowiecki kancellár naplója 1523-ból*
15.00: MÁTYUS NORBERT: *Babits Mihály Isteni színjáték-fordításának kéziratai*
- 15.20: Hozzászólások, kérdések
15.30: Kávészünet

Elnök: KRISTÓF ILONA

- 15.50: MACZÁK IBOLYA: *Prédikációszerzési gyakorlat a 18. században – néhány jegyzet tükrében*
16.10: MISKEI ANTAL: *Skarica Máté teológiai kézirata nyomában*
16.30: TUHÁRI ATTILA: *Artemistől a rendi habitusig: egy kései Persius-allúzió*
16.50: EKLER PÉTER: „Vale, praesulum decus!”
– *Johannes Regiomontanus Zrednai (Vitéz) Jánosnak ajánlott csillagászati műve (Tabulae directionum)*
- 17.10: Hozzászólások, kérdések
17.20: Kávészünet

Elnök: BOROS ISTVÁN

- 17.40: LAKATOS ANDOR: *Haynald Lajos 1846-os, nyugat-európai utazásának feljegyzései*
18.00: KRISTÓF ILONA: *Utazás Itáliába 1501-ben*
18.20: DOMOKOS GYÖRGY: *Itáliai források az 1496-os budai országgyűlésről*
18.40: G. MOLNÁR PÉTER: *Felix Fabri vagabuch-jának szövegváltozatai*
- 19.00: Hozzászólások, kérdések
19.20: Könyvbemutató
20.30: Vacsora

MÁJUS 23.

Elnök: MARÓTH MIKLÓS

- 8.30: SCHRANKO LÁSZLÓ: *A bácsfa-szentantali kegykép véres könnyezését dokumentáló, az Esztergomi Primási Levéltárban lévő kéziratok jegyzőkönyv*
- 8.50: LAKATOS ADÉL: *Patachich Ádám érsek 1784-es hagyatéki leltára*
- 9.10: SZILÁGYI CSABA: *Adalékok az Óbudai Szent Péter és Pál főplébánia-templom történetéhez (Canonica visitatio, 1756)*
- 9.30: KERÉKES IBOLYA: *A domonkos nővérek kőszegi háztörténete*
- 9.50: *Hozzászólások, kérdések*
- 10.00: Kávészünet

Elnök: ARMANDO NUZZO

- 10.20: URBÁN MÁRTA: *Szerzetesi historia domus-ok forrásértéke Eger város történetírásában*
- 10.40: GILÁNYI MAGDOLNA: *Bőle Kornél OP (1887–1961) kéziratok visszaemlékezései*
- 11.00: VASS CSONGOR: *Baranyi Pál SJ (1657–1719) két kézirat tükrében*
- 11.20: MOYS GÁBOR: *Varga Mihály váci papnövendék kéziratjai*
- 11.40: MARÓTH MIKLÓS: *Három muzulmán igāza a Balkánról*
- 12.00: *Hozzászólások, kérdések*
- 12.10: Ebédészünet

Elnök: VARGA LAJOS

- 13.10: P. KOCSIS RÉKA: *„Jó mondás ez” – Scriptori marginálisok az ómagyar kódexekben*
- 13.30: VARGA MÓNIKA: *Adalékok a lejegyzői diskurzusstratégiák feltárásához boszorkányperekben*
- 13.50: DÖMÖTÖR ADRIENNE: *Magyar nyelvű feljegyzések papírlapokon és ívfüzetekben a 16. század közepéig*
- 14.10: BÁCSI ENIKŐ: *„Mennyivel tartozol te az én uramnak? Az ottan monda: száz négely olajjal.” – Mértékegységek ómagyar bibliafordításokban*
- 14.30: SCHÖNLÉBER MÓNIKA: *Egy kevésbé ismert 10. századi muszlim történetíró: Ibn A'tham al-Kūfi és a Kitāb al-futūh szöveghagyománya*

14.50: CSORBA ZSUZSANNA: „A könyvek bölcsességének feltárása”:
egy 15. századi arab orvosi munka kéziratának feldolgozása

Zárszó:

S.E.R. VARGA LAJOS segédpüspök, Váci Egyházmegye,
Országos Katolikus Gyűjteményi Központ igazgatója

Látogatás a Főegyházmegyei Levéltárban
és a Főegyházmegyei Könyvtárban

A konferencia támogatói:

EGRI FŐEGYHÁZMEGYE
ORSZÁGOS KATOLIKUS GYŰJTEMÉNYI KÖZPONT
PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
KAP19-14018-1.9-BTK
VÁCI EGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁR

A TANULMÁNYOK SZERZŐI

BÁCSI ENIKŐ, PhD-hallgató ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola;
tudományos segédmunkatárs Nyelvtudományi Intézet.

DOMOKOS GYÖRGY, egyetemi docens, PPKE BTK Olasz Tanszék

DÖMÖTÖR ADRIENNE, tudományos főmunkatárs, MTA Nyelvtudományi In-
tézet

EKLER PÉTER, főlevéltáros, könyvtárvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Or-
szágos Levéltára, Levéltártudományi Szakkönyvtár

G. MOLNÁR PÉTER, történész, kutatási asszisztens, PPKE BTK

GILÁNYI MAGDOLNA, egyetemi adjunktus, ELTE TÓK

HUBERT ILDIKÓ, irodalomtörténész, ny. tanár

IVANCSÓ ISTVÁN, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, a Li-
turgikus Tanszék tanszékvezetője.

LAKATOS ADÉL, levéltáros, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

MACZÁK IBOLYA, tudományos főmunkatárs, MTA–PPKE Barokk Irodalom
és Lelkiség Kutatócsoport

MARÓTH MIKLÓS, professzor emeritus (PPKE BTK), akadémikus

P. KOCSIS RÉKA, doktorandusz, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

SCHÖNLÉBER MÓNIKA, kutató, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete;
doktorandusz, Georg-August-Universität Göttingen

SZASZOVSKY ÁGNES, tudományos munkatárs, MTA–ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoport

SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ, professzor emeritus, PPKE BTK

SZUROMI SZABOLCS ANZELM, egyetemi tanár, tanszékvezető; az International Canon Law History Research Center (Budapest–Madrid–Pamplona–Las Palmas–Roma–Venezia–München) igazgatója; az Academia Europaea rendes tagja; a PPKE emeritus rektora

TUHÁRI ATTILA, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola; tudományos segédmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Moravcsik Gyula Intézet

VARGA BENJÁMIN, tudományos munkatárs, MTA–ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoport

VARGA MÓNKA, tudományos munkatárs, Nyelvtudományi Kutatóközpont

VASS CSONGOR, levéltáros, Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Érseki Levéltára; PhD-hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, BTK, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Hungarológia Doktori Iskola

ZOMBORI ISTVÁN, ny. múzeum-igazgató

NÉVMUTATÓ

- ‘Abdalazīz al-Tabā’ 154
 ‘Abdallāh ibn Sāsā 154
 ‘Alī al-Edrinewī 154
 A. Molnár Ferenc 268
 Abaffy Csilla 9
 Ábel Jenő 46, 54, 55
 Abū ‘Abdallāh Moḥammad ibn Sulaimān al-Ġuzūlī al-Simlālī, ‘Abd al-Raḥmān ibn abī Bakr 155
 Abū Darr 160
 Abu-Bakr kalifa 193, 200
 Abul-Hair, Mahmūd Abdallāh 196
 Ács Pál 176
 Adham Ibrahim ibn Hasan 154, 155
 Adorjáni Zsolt 247
 Aḥmad Effendī 160
 Aichinger, Lienhardt 69, 72
 al-‘Ābidīn, Zain 160
 Alácsi Ervin János 270
 al-Adīb, Moḥammad 157, 161
 Alajos, Szent 136
 al-Amīn Ḥāḡḡ, Moḥammad 160
 al-‘Āṣim, Moḥammad 160
 al-‘Awnī, Aḥmad 161
 al-Azdi 201
 al-Baṣrī, Ḥasan 160, 161
 al-Bawwāb, ‘Alī Ibn 160, 161
 Albert Dávid 300
 al-Dihnī, Moḥammad al-‘Ārif 157
 al-Dīn, ‘Alā 162
 al-Dīn, Ġamāl 160, 162
 al-Dīn, Khair 160, 162
 al-Dīn, Saif 160
 al-Dīn, Šihāb 160
 al-Dumjāfī, Moḥammad al-Badīrī 154
 al-Dzsubúri, Jahja 196
 Alexander, Jonathan James Graham 163
 al-Ḥāfīz, Moḥammad 160
 al-Ḥamīd, Maḥmūd 160
 al-Ḥanafī, Jūsuf al-Baḥrī al-Manṣūr 154, 162
 al-Ḥaqqī, Moḥammad Rāšid 157
 al-Ḥasan 160
 al-Ḥiġābī, Moḥammad 157
 al-Ḥilmī ibn al-Sajjid Ḥusain, Aḥmad
 al-Ḥilmī sajjid Khalīl 157
 al-Ḥilmī, Aḥmad Effendī 161
 al-Ḥilmī, al-Sajjid Aḥmad 160, 161
 al-Himmatī, Muṣṭafā 161
 ‘Alī al-Baġhdādī 160
 ‘Alī al-Ramzī 157
 ‘Alī Dede 160, 162
 ‘Alī ibn Zaid 160
 al-Imām, Murādijja 160
 Alló Imre 300, 330
 al-Madḥī, Moḥammad 157
 al-Madḥī, Sajjid Ḥāfīz al-Qur’ān ‘Alī 161
 al-Makkī, Ibrāhīm ibn Moḥammad al-Zamzamī 154
 al-Mar‘ašī, Khair al-Dīn 162
 Almási Pál lásd Szárhegyi Mihály
 al-Miknāsī, Moḥammad ibn Aḥmad 154, 156

- al-Naqšbandī 154
 al-Nūrī, Maḥmūd 157
 al-Qairawānī, ‘Abdallāh 154
 al-Qur’ān Bičāqčī-zāde Effendī 161
 al-Qur’ān, Moḥammad Ḥāfiz 161
 al-Rāqim Būšnāq, Moḥammad 161
 al-Rāšid, Moḥammad 161
 al-Raššād, ‘Abdallāh 161
 al-Raššād, Bakr 157
 al-Rūmī, Jūsuf 160
 al-Rušdī, Aḥmad 157
 al-Rušdī, Dūrḥān 157
 al-Šabrī, ‘Alī 157
 al-Šabrī, Moḥammad Šādiq 157
 al-Sālim, al-Sajjid Moḥammad 161
 al-Šarīf, Moḥammad 161
 al-Šarqī, Moḥammad 154
 al-Šīrafī, ‘Abdallāh 160, 162
 al-Šitā’ī, Sajjid Moḥammad 157
 al-Šūfī, Aḥmad 157
 al-Sufjānī, Abū al-Qāsim 154
 al-Šukrī, Jaḥjā 157
 al-Šukrī, Murād 157
 al-Ṭab’ī, Moḥammad al-Sa’īd 157
 al-Ṭanṭawī, ‘Abdalwāḥḥāb ibn Aḥmad
 154
 al-Üsküdārī, Ḥasan 160, 162
 al-Vākidi, Muhammad ibn Umar 195,
 196, 201
 al-Wašfī, al-‘Ārif bi-Allah 154
 al-Zuhdī, Šākir Moḥammad 157
 Ányos Pál 212
 Apor István 292
 Aradi László 208
 Arany János 97
 Arató György 293
 Arberry, Arthur John 194
 Aretino, Donato 19, 20
 Árpád fejedelem 98, 99
 Austin, Greta 235
 Azím ad-Dín, Muhammad 195
 B. Papp János 115
 B. Parkes, Malcolm 163
 Bacsinszky András 110
 Bacsinszky György 116, 117
 Badalik Bertalan 83, 90
 Bády Valér 220
 Bagossy Bertalan 292, 293, 295
 Bakóc Tamás 20, 22
 Balaami, Amírak 199
 Balázs Géza 165
 Balla Lóránt 300
 Bánfi Szilvia 299
 Bangert, William V. 298, 303
 Barany László lásd Baranyi Pál
 Bárány László lásd Baranyi Pál
 Baranyi Pál 291–296, 298–308
 Bárczi Ildikó 268
 Barcsai Anna 302
 Barlai Katalin 53
 Barna Gábor 83
 Barocci, Federico 135
 Baróti Szabó Dávid 97–102, 107, 108
 Bárh János 214
 Bárh M. János 278
 Bartoniek, Emma 228
 Bartos József 222
 Báthory Orsolya 258
 Batthyány Ignác 233
 Batthyány József 125, 131, 132, 214
 Beatrix királyné 20–22
 Beck, Conrad 61
 Beebe, Kathryne 61, 62, 79, 80
 Beeston, Alfred Felix Landon 194
 Bégzāde, Muštafā ibn ‘Alī al-Ḥusainī
 154
 Beke Istvánné 277, 279, 280, 287
 Beke Margit 228, 232, 234, 299, 301
 Bendász István 115
 Benkő Loránd 13, 286, 287, 289
 Berente Anikó 275, 278
 Beriszló Péter 46
 Bernád Rita 294

- Berrár Jolán 15, 16, 42
 Bertalanffy Pál 218
 Berzeviczy Albert 20
 Berzsényi Dániel 97, 102
 Bésány Ignác 132
 Bessenyei József 40
 Besta, Enrico 194
 Bičāqčī-zāde Effendī 160, 161
 Bíró Vencel 292, 295
 Bodó Csanád 278
 Bogár Judit 215, 217
 Bogdán István 10
 Bogisich Mihály 222
 Bohács Béla 119
 Bonfini, Antonio 19, 21, 22, 53, 304
 Borglie, Ludwig M. 90
 Boros István 30, 61, 80, 163, 227, 276
 Boross Klára 257
 Borsa Gedeon 46, 218
 Bosselmann-Cyran, Kristian 61
 Bozóki Mihály 221
 Bőle Kornél 83-95
 Branjug György 128
 Breidenbach, Bernhard von 61, 70, 71, 74, 81
 Bretschneider, Heinrich Gottfried 138
 Brown, Ezra 53
 Bunyitay Vince 126
 Buzási Enikő 256
 Bylica z Ilkusza, Marcin 52, 54, 55

 C. Tóth Norbert 52, 225
 C. Vladár Zsuzsa 30, 278
 Campanus, novarai 54
 Cantore, Bartolomeo 19, 20, 24, 27
 Carls, Wieland 79, 80
 Cermann, Regina 51, 53–56
 Charles du Molin, Charles du (Carolus Molinaeus) 301
 Chindriș, Ioan 299
 Cina Ferencné 277
 Columba, Gaetano M. 194

 Conermann, Stephan 191
 Conrad, Lawrence I. 193, 194
 Copeland, Rita 179
 Corvin János 20
 Crăciun, Bogdan 299
 Crosthwaite, John Clarke 269
 Czerovszki Mariann 256

 Csaba György Gábor 53
 Csáky Imre 131, 132
 Csáky Miklós 125
 Csapodi Csaba 55, 226, 228, 233
 Csapodiné Gárdonyi Klára 52, 55, 226
 Császár Elemér 102, 146, 147
 Csáti Demeter 44
 Cseley Kelemen 47
 Csete István 293, 300
 Csobadi Andras 280
 Csorba Zsuzsanna 192
 Csörsz Rumen István 291

 Danilovics János 111
 de Cevins, Marie-Madeleine 225
 de Saint Jean, Wladimir-Marie 270
 Deme László 275, 278
 Déri Eszter 215
 Deshusses, Jean 208
 Dienes Erzsébet 176
 Diós István 111, 226, 230, 294, 299
 Diósi Dávid 294, 299
 Dobos Csilla 277, 283
 Dóka Klára 132
 Domingo, Raffael 231
 Domokos György 19, 22, 23
 Domokos Mária 222
 Domokos Pál Péter 222, 271
 Doty, Kathleen 275, 278
 Döbrentei Gábor 7, 42, 49
 Dömötör Adrienne 30, 31, 37, 42, 43, 46, 49, 277
 Drexel, Jeremias 143
 Dudás László 119

- Dudás Miklós 113
 Duliskovics János 116
 Dumitran, Ana 293
 Dykmans, Marc 207
- Ecsegy Judit 299
 Ekler Péter 48, 51-53
 Elze, Reinhard 206
 Erdő Péter 233, 234
 Ernuszt Zsigmond 19, 22
 Ertzdorff, Xenja von 65
 Esterházy Pál 306
 Esztári Nemes Pálné 277
- Fabri, Felix 61
 Faludi Ferenc 218, 219
 Farkas Lajos 113
 Farrugia, Edward G. 109, 111
 Fejér György 292
 Fejérpataky László 39
 Ferdinánd, I. 270, 272, 306, 311, 312
 Ferenc császár 137
 Ferenczi Sándor 297, 298
 Festetich György 101
 Finály Henrik 39
 Fodor Zsuzsa 203, 226
 Forgács Tamás 17, 165, 275
 Földváry Miklós István 205, 208, 209
 Fraknói Vilmos 52
 Frangepán Bernát 22, 28
 Frauly Gábor 129
 Friedberg, Aemilius 229–231
 Fröchlihus Dávid lásd Fröhlich Dávid
 Fröhlich Dávid 304
 Fudzsa ibn Abd-Jálíl asz-Szulami 200
- Gábor Csilla 291
 Gábor Gyula 218, 219
 Galavics Géza 256, 306
 Galeotto Marzio 52
 Gálfi Emőke 297, 302
 Galla Ferenc 300
- Gánóczy Antal 126, 127
 Garampi, Giuseppe 134
 Garas Klára 133
 Gaylhoffer–Kovács Gábor 133
 Geber 54, 59
 Gerézdi Rabán János 44, 46
 Gergely deák 43
 Geszti László 44
 Gherdán Tamás 258
 Gibson, Margaret T. 163
 Gilányi Magdolna 83, 88, 93
 Gilliot, Claude 191
 Gondola, Franz Joseph 219
 Gottschalk, Hans Ludwig 194
 Gotzig Ignác [Gotzik Ignác] 101
 Grgin, Borislav 52
 Griffini, Eugenio 194
 Grund, Peter 275, 276, 278
 Gugán Katalin 277
 Gugelweit János 43
 Guglingen, Walter Paul von 61
 Guillelmus Durandus 207
 Guillelmus Parisiensis 31, 36
 Gumpfenberg, Georg von 61
 Guo, Li 192
- Gyárfás Elemér 295
- Haader Lea 13, 15, 17, 30, 164–166, 275,
 278, 280
 Haag, Herbert 15
 Hadrianus császár 58
 Ḥāġġ Moḥammad
 Ḥalabī Imám Khaffāf-zāde Ḥusain Ef-
 fendī
 Hali = Abū l-Ḥasan ,Alī ibn Abī l-Rijāl
 al-Shaybani 160
 Hálid ibn al-Valíd 200
 Ḥamdallāh 160
 Hämeen-Anttila, Jaakko 193
 Hamídallāh, Muhammad 196
 Hán, Abdel-Muín Muhammad 195

- Hannemann, Kurt 61, 62
 Hanula Gergely 296
 Haraszty Samu 269
 Haravi, Mustaufi 193, 199, 200
 Harmat Artúr 221
 Ḥasan al-Üsküdārī 160, 162
 Hassanein, Hamada 201
 Hassler, Conrad Dietrich 62
 Haverals, Marcel 206
 Haynald Lajos 133, 136
 Házi Jenő 39
 Hédervári Imre lásd Álló Imre
 Hegedűs András 225, 233
 Hegedűs Attila 23, 47
 Hegedüs Béla 291
 Hegedüs Enikő 293
 Heitzmann, Christian 53
 Hermenegild, Adam 213
 Herner János 256
 Hervay Ferenc 218
 Hevenesí Gábor 300, 303
 Hickel, Josef 137
 Hilbert János 300
 Hillebrandt, Franz Anton 132
 Hilmo, Maidie 164
 Hiltunen, Risto 275, 276, 278
 Hirschler, Konrad 191, 192
 Hoehenrechber, Bär von Rechberg von
 65, 67, 71
 Hoffmann, Hartmut 235
 Holl Béla 218, 226
 Holló László 297, 298
 Hollós János 113
 Hopwood, Derek 194
 Horatius 243-245
 Horváth Aranka 257
 Horváth Cyrill 44
 Horváth Iván 268
 Horváth Izabella 291
 Horváth János 40, 151, 165
 Horváth László 15
 Horváth Richárd 52
 Horváth Sándor 87, 90
 Horváth Tamás 113
 Hölvényi György 303
 Hubert Ildikó 44
 Hunyadi Mátyás király 51, 98
 Huschenbett, Dietrich 61
 Huszein síita imám 193
 Hutterer, Johann 136
 Jacob, Niculina 299
 Ibn al-Bawwāb (Abū 'l-Ḥasan ibn 'Alī
 ibn Hilāl ibn 'Abd al-'Azīz) 160, 161
 Ibn al-Sajjid 'Alī 160
 Ibn Aszam al-Kúfi 191, 193-197, 201
 Ibn Aszír, Izzaddín 192
 Ibn Muqla (Abū 'Alī Muḥammad ibn
 'Alī ibn al-Ḥusain ibn Muqla al-Šī-
 rāzī) 160, 161, 162
 Ibrāhīm al-Nāṭiq 155
 Ibrāhīm Effendī 160
 Ibrāhīm, Muhammad Abul-Fadl 198
 Ignác, Szent 136
 Illés Pál Attila 84
 Ilyefalvi Emese 37, 48
 Illyés András 292, 294
 Imre Samu 44
 Ioniță, Viorel 299
 Ipolyi Arnold 228
 Işhāq Effendī 160
 Iskeğizāde 154
 István, Szent, király 98, 135, 136, 211–
 224
 Istvánffy Miklós 256
 Ittész Nóra 15
 Iuvenalis 241, 243, 245
 Ivancsó István 109, 111–113, 117, 119,
 120
 Iványi Béla 255, 257
 Ivić, Nenad 52
 Jahja Effendī 160
 Jakabffy Tamás 297

- Jakubovich Emil 39, 47
 Jankovich Miklós 36
 Jankovics József 214
 Janus Pannonius 52, 53
 Jāqūt al-Mustaʿsimī (Jāqūt ibn ʿAbd-
 allāh al-Rūmī al-Baġdādī Ġamāl al-
 Dīn) 160, 162
 Jávor Anna 256
 Jernyei Kiss János 133, 136
 Johannes Gazulus 54, 59
 Johannes Regiomontanus 51, 53
 Józsa Attila 205
 Juhász Dezső 30, 278, 281, 285, 286,
 289
 Juhász Péter 257, 258
 Justus Lipsius 257
- Kádár Zsófia 293
 Kallós Zoltán 222
 Kalmár György 97
 Kálnoki Sámuel 307, 308
 Kamarcai Vitéz János 52, 209
 Kaprinai István 143, 144, 303
 Karatay, Fehmi Edhem 194
 Károly Sándor 8, 15, 42
 Kasper, Ignaz 136
 Katona Csaba 94
 Katona István 126, 129, 131, 132, 134
 Kazinczy Ferenc 104, 118
 Kecskeméti Gábor 143, 144, 152
 Kelemen, XII., pápa 300
 Kelemen, XIV., pápa 298
 Kerby-Fulton, Kathryn 164, 167, 168,
 170, 171
 Kerekes Benedek 117
 Kereskényi Ádám 213
 Kerny Terézia 215
 Kertész Balázs 172
 Khair al-Dīnnek 160
 Khālid dede 160
 Kirchmajerus, Georgius Caspar 246
 Kiss Ignác 150
 Kiss Jenő 278, 281, 285
 Kiss Katalin 23
 Kiss Margit 291
 Kißel, Walter 245
 Klaniczay Gábor 276
 Klaniczay Tibor 231
 Klobusiczky Ferenc 128
 Knapp Éva 214, 215, 218, 291, 306
 Knauz Nándor 227-232, 234
 Kóber József 133
 Koczka Nándor 136
 Kocsis Zsuzsanna 275, 278
 Koi István 115
 Kollonich László 130, 142
 Kollonich Lipót 130, 295, 300, 301,
 303, 307
 Koltai András 84, 299
 Komáromy Andor 288, 289
 Kónya Franciska 257, 258
 Kopácsy József 227
 Koppay György 257
 Kormos László 31
 Korompay H. János 40
 Korompay Klára 15, 30, 40, 166, 180,
 278, 281
 Koskikallio, Petteri 193
 Kovách Zoltán 257
 Kováchich Ferenc 129, 130,
 Kovács Andrea 215, 219
 Kovács Eleonóra 94
 Kovács István 40
 Kovács Sándor Iván 304
 Kovács Zsuzsa 177, 178, 179
 Kowalczyk, Maria 56
 Kozma Xavér Ferenc 219
 Kölcsey Ferenc 97
 Kőrizs Imre 245
 Körmendy Kinga 225, 226, 228, 233,
 234
 Kőszeghy Péter 143, 255
 Kőszegi Péter 306
 Kőszegi Zsigmond lásd Hilbert János

- Kővári László 308
 Kövér György 94
 Kreusl János 43
 Kristóf Márta Martina 84
 Kritsfalusi György 110, 116, 117
 Kronovetter Lipót Antal 132
 Krucsay Mihály 109–111, 114–119,
 121, 123, 124
 Kuffart Hajnalka 19, 20
 Kuttner, Stephan 229
 Kytö, Merja 275, 276
- Laczkó Krisztina 165, 275
 Lakatos Adél 125, 130, 133, 134, 136–
 139, 141, 301
 Lakatos Bálint 255
 Laki János 51
 László, Szent 98, 211, 224
 Lázs Sándor 180
 Léh István 84
 Lejeune, Philippe 94
 Lénárt Orsolya 291
 Lengyel Réka 145, 291
 Léon-Dufour, Xavier 9, 11, 12
 Lichtenecker Rudolf 239, 248–250,
 252–254
 Lichtenstadter, Ilse 197
 Lindstedt, Ilkka 193
 Lippay György 227
 Lippert József 136
 Lovas Borbála 259
 Lucilius 243
 Lukács Ladislaus 295
 Lukinich Imre 309
 Lupess István 109, 111, 114, 116, 118–
 121, 123, 124
- Maček, Paveo 127
 Machiavelli, Niccolò (Nicolaus Machia-
 velli) 301
 Madas Edit 32, 37, 48, 172, 176, 226,
 258, 268
- Madzsar Imre 295
 Maillard, Jean-François 55
 Maksay Ferenc 298
 Málnási Ödön 126
 Mária Terézia 128, 129, 135, 137, 141,
 212, 221, 298
 Maróth Miklós 92, 192, 193, 197
 Marte, Johann 299
 Martinovics Ignác 100
 Márton Áron 302
 Marton József 292–294, 297, 299, 301
 Márton, Szent 71, 211, 220
 Mártonffy Emma 85
 Mártonffy György 292, 294
 Mártonffy József 294
 Mártonfi Attila 180
 Márza, Eva 299
 Máté Anita 84
 Matić, Tomislav 52
 Matthaëus Guarimbertus 54
 Mattila, Raija 193
 Matz, Jean-Michel 225
 Maulbertschet, Franz Anton 132
 Mayrhauser Lambert 295
 Medgyesy S. Norbert 215, 216, 219
 Meisner, Heinrich 61
 Melich János 38, 39
 Messerschmidt, Franz Xaver 138
 Mészöly Gedeon 7, 172
 Mezey László 180, 226
 Michelangelo 135
 Mihalik Béla Vilmos 294, 298
 Mihály magyar pálos szerzetes 32
 Mikó Árpád 256
 Mikó Gábor 255
 Miksa trónörökös 20
 Millei István 306
 Mocsy Elek 215–217
 Mohamed 154, 197
 Moḥammad Akhī Bābā 160
 Moḥammad dede 160
 Mohay Tamás 306

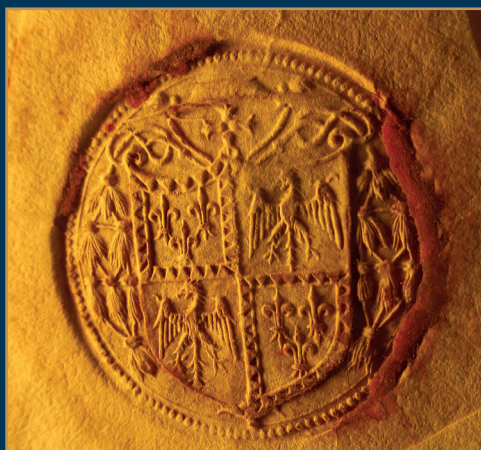
- Moldovan, Roxana 299
 Molnár Andrea 51
 Molnár Antal 225, 298-300
 Molnár István 283
 Molnár Nándor 118
 Molnár Nep. János 218, 219
 Monok István 55, 214, 256, 304
 Morhífius, Caspar Daniel 246
 Mossóczy Zakariás 255–258, 261, 267, 269, 271–273
 Möller, Johann Heinrich 194
 Müller, Johann, von Königsberg ld. Johannes Regiomontanus
 Muraközy Gyula 241, 245
 Murányi Miklós 121, 195
 Muştafâ dede 160, 162
 Muszailima 200
 Müller, Hans 67

 Nadvi, Maulavi Muinuddin 195
 Nagy Gyula 39
 Nagy Ignác 211, 212, 216, 220
 Nagy Iván 126
 Nagy János lásd Újfalvi János
 Nagy Lajos 84
 Nagy Levente 292, 301
 Nagy Mihály 279
 Nagy Mihályné 277, 279, 284
 Nagy Noémi 247
 Nagyillés János 256
 Nallino, Carlo A. 194
 Náray György 212
 Nebbiai, Donatella 55
 Nemes Gábor 293
 Nemes Mihályné 279
 Nemes Pálné 277, 279, 280, 283, 289
 Németh Miklós 17, 165, 275, 278, 286
 Némethy Lajos 295, 296, 299
 Neske, Ingeborg 56
 Neumann Tibor 19, 22, 52
 Nicolai, Friedrich 138

 Nin, Manel 109
 Novák Attila 277

 Nyerges Judit 214
 Nyirán János 109, 114, 117, 123
 Nyíri Antal 8, 9

 Oláh Miklós 267, 272, 304
 Olson, Linda 167
 Oszwald Gáspár 131, 132
 Otaduy, Javier 231
 ʿOtmān al-Nağātī 161
 ʿOtmān ibn ʿAlī al-maʿrūf bi-ḥāfiẓ al-Qurʿān al-ḥanafī al-Qusṭantīnī Jāqūt al-Mustaʿsimī 162

 P. Kocsis Réka 8, 163, 167, 179
 Pajorin Klára 52
 Palazzo, Éric 207
 Pálosfalvi Tamás 52, 53
 Pápay József 31
 Papp Kornélia 180
 Papp Lajos 47
 Papp László 286
 Patachich Ádám 125–139, 141, 142
 Patachich Boldizsár 128
 Patachich Gábor 127, 128, 136, 137
 Patachich I. István 126
 Patachich Miklós Antal 126
 Patachich Prudenciána Barbara 126
 Patachich Sándor 128
 Peacock, Andrew Charles Spencer 199
 Pécsi Ferenc 40, 42
 Pensel, Franzjosef 62
 Persius Flaccus, Aules 240
 Pertsch, Wilhelm 194
 Petrus, Canisius 212-215
 Petrus Jenő 115
 Pettinelli, Rossana A. 128
 Peuerbach, Georg von 51
 Pigler Andor 133

- Pintér Márta Zsuzsanna 219
 Pīr Moḥammad dede 160
 Piszker Olivér 214
 Piusz, X. Szent 112
 Pócs Éva 276
 Pokorny, Rudolf 235
 Pominódzky Fülöp 43
 Potthast, August 229
 Pötzl–Malikova, Maria 138
 Pray György 218, 219, 303
 Pregun István 109
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 58
 Pusztai Ferenc 37, 278, 281
- Qāḍī-zāde 161
 Qāsim šaikh 160
- Rách Ferenc 249, 253
 Rácz Endre 16
 Radéczy István 256
 Rájnis József 219
 Ransanus, Petrus 304
 Rappert, Wolfgang Nicolaus 299
 Rasmussen, Niels Krogh 206, 207
 Ráth György 257
 Rauch Ignác 100, 102, 104, 108
 Régis Szent Ferenc 214
 Reicherstorffer, Georg 304, 306
 Reményi Andrea 174
 Rókus, Szent 136
 Rollinger, Robert 193
 Roman-Negoi, Ana Maria 299
 Rónay György 102
 Rosdy Pál 271
 Rosenthal, Bernard 275
 Roskovics Ignác 114–117, 121
 Rota, Martinus 256, 272
 Rozália, Szent 136
 Rozsondai Marianne 226
 Röhricht, Reinhold 61
 Rumyaj Sigmund 294
 Rus, Vasile 293
- Sabellico, Marcantonio 79
 Sági István 32
 Saif al-Dīn 160
 Šaikh-zāde 160
 Salinas, Antonio 194
 Sanchi, Luigi Alberto 55
 Sarbak Gábor 226, 233, 235
 Sárközy Péter 214
 Šaško, Ivan 209
 Sávai János 297
 Schaff, Philip 77
 Scheiner, Jens 201
 Schiegg, Markus 167, 179
 Schmugge, Ludwig 66
 Schott, Christine Marie 164
 Schönleber Mónika 193
 Schröder, Stefan 61, 77, 79, 80
 Schrödl-Libárdi Karolina 19, 21, 61
 Scitovszky János 239
 Sedano, Joaquín 231
 Sezgin, Ursula 323
 Sherman, William H. 194
 Šihābaddīn abū 'l-^sAbbās Aḥmad ibn
     Moḥammad 156
 Sík Sándor 221
 Simor János 136
 Sinkovics Balázs 17, 165, 275
 Siragusa, Giambattista 194
 Síri, Ali 195
 Slíz Marianna 180
 Smohay András 215
 Sorger Gergely 300
 Sótér István 268
 Spech Lajos 133
 Stanciu, Laura 299
 Stein, Jörg von 66, 69, 70, 72, 74, 75, 79
 Steinhuber, Andreas 127
 Stercze, Jan 52
 Stoeger, Johann Nepomuk 295, 296,
     299, 300
 Stoll Béla 46
 Storey, William 207

- Stöffel, Heinrich von 65, 67, 71
Streibig Gergely János 213
Sugár István 232
Sulaimān al-ʿIzzatī 155, 157
Suttner, Ernst Christoph 299
- Sz. Kristóf Ildikó 276
Szabadi István 304, 306
Szabatkai Mihály 46
Szabó Dénes 173
Szabó István jezsuita 218
Szabó Jenő 110, 113, 116
Szabó Miklós 277
Szabó Péter 109
Szakács Béla Zsolt 176
Szamota István 39
Szárhelyi Mihály 300, 302
Szathmári István 44
Széchényi György 293, 299
Széchy Károly 42
Szedres lásd Böle Kornél
Székely Júlia Anna 257
Székely László 51
Székely Miklós 133
Szelepcsényi György 302
Szelestei Nagy László 97, 220, 226,
303, 307
Szende László 232
Szendrei Janka 203
Szentgyörgyi Rudolf 30, 166, 278
Szentiványi Dezső 213, 214
Szentmihályi Mihály 215, 221, 222
Szentpétery Imre 39
Szerdahelyi József 218
Sziber Nándor 220
Szigeti Kilián 203
Szilády Áron 46
Szilárdfy Zoltán 218
Szilas László 293-295
Szily Kálmán 8, 42
Szinyei József 39, 230, 257, 295, 296
Szókratész 243
- Szovák Kornél 20, 233
Szovák Márton 19
Szögi László 303
Sztripszky Hiador 110, 116, 117
Szuromi Szabolcs Anzelm 225–227,
231, 235, 236
Szydłowiecki, Krzysztof 310-312
T. Szabó Csilla 9
Tabari, Abu-Dzsaafar Muhammad ibn
Dzsarír 192, 198, 199
- Takács István 279
Takács László 30, 80, 163, 227, 278
Ṭalḥa Effendī 160
Talherr, Joseph 142
Tamás Zsuzsa 52
Tanskanen, Shana-Kaisa 275
Tárkányi B. József 221
Tarnai Andor 8, 268
Tatay, Anca Elisabeta 299
Tátrai Szilárd 165, 275
Teklics József 129
Telegdi Miklós 255–258, 267, 269, 271
Terbe Erika 30, 278
Thaly Kálmán 32
Timkó Imre 117, 121
Tóbi István 247
Todoroszku Gyula 257
Toldy Ferenc 9, 176, 177, 257
Tolhopff, Johannes 52
Tomisa Ilona 271
Tótfalusi István 15
Tóth István György 297, 298
Tóth Krisztina 300
Tóth Orsolya 220
Tóth Péter 39
Tóth Sándor 127, 128
Tóth Tamás 126-129, 134, 294
Tóth Zsuzsanna 48
Tölgyesi József 226
Török Gyöngyi 228
Török Imre 47

- Tőzsér Árpád 102
Trimingham, John Spencer 194
Trócsányi Zsolt 299
Troján József 248
Truchsess, Hans, von Waldburg 62, 65,
67, 72, 75
Tusor Péter 233, 300
Tüdős S. Kinga 307
Tüskés Gábor 291, 306
- Udvari István 109, 118
Újfalvi János 300
Ureña Pastor, Manuel 270
Urs, Otilia 299
Uwais Effendi 160
- Vajk Ádám 293
van Gelder, Geert Jan 197
Vaniere, Jacques 101
Vanyó László 77
Várdai Pál 44
Varga Benjámín 257
Varga Bernadett 48
Varga Imre 219, 271
Varga Júlia 292, 299
Varga Lajos 234
Varga Mónika 276, 277, 280, 285
Varjú Elemér 228
Vass Csongor 293
Vass Lajosné 111
Véghseő Tamás 113, 117
Velcsov Mártonné 9, 10
Velics László 293, 295, 297–300, 303
Velkovska, Elena 109
Verancsics Antal 256, 304
Verő Mária 256
Verseghy Ferenc 143–152
Vértesy Miklós 126
- Veszelszki Ágnes 165
Veszely Károly 300
Veszprémy László 226
Viana, Antonio 231
Viczián János 230
Vinnai Edina 277
Virág Benedek 102
Vitéz János lásd Zrednai (Vitéz) János
Vizkeleti Zsigmond lásd Csete István
Vízkelety András 38, 61, 62, 69, 226,
234
Vogel, Cyrille 206, 207
Volf György 9, 176
Vörösmarty Mihály 97, 99
- Waczulik Margit 51, 54, 55
Walker, Terry 194, 275, 276
Watzatka Ágnes 212, 221
Wenszky Nóra 9
Woldan, Erich 61
Wolff, Christoph 141
- Zágorhidi Czigány Balázs 83, 84, 87
Zakkár, Szuhail 195
Zarzur, Nuaim 195
Zay Ferenc 40, 41
Zimmern, Hans Werner von 65, 67, 71
Zinner, Ernst 53, 58, 59
Zolnai Gyula 49
Zrednai (Vitéz) János 51, 52, 318
Zuretti, Carlo O. 194
- Zsámboky János 257
Zsaskovszky Endre 221
Zsaskovszky Ferenc 221
Zsoldos Endre 51, 54
Zsupán Edina 51, 53, 55

SZERZŐK

Bácsi Enikő · Domokos György · Dömötör Adrienne
Ekler Péter · G. Molnár Péter · Gilányi Magdolna
Hubert Ildikó · Ivancsó István · Lakatos Adél
Maczák Ibolya · Maróth Miklós · P. Kocsis Réka
Schönléber Mónika · Szaszovszky Ágnes · Szelestei Nagy László
Szuromi Szabolcs Anzelm · Tuhári Attila
Varga Benjámín · Varga Mónika · Vass Csongor
Zombori István

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

www.szitkonyvek.hu

Ára: 4800 Ft

